

ગુજરાત પુરાતત્વ અન્વિરમ યોજના

વૈકળ્ય પાઠ વલી

સંપાદક તથા અનુવાદક
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

ગુજરાત પુરાતત્વ અન્વિરમ

અ મ દા વા ક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૯૦૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વૈદ્ય પાઠાવલી .

વિષય ૫૪:૨૧૨ .

ગૂજરાત
પુરાતત્વ મંદિર
અન્યા વ લી

વિજ્ઞાપન.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વમંદિરની પ્રાંથ સમિતિની સંવત ૧૯૮૦ આસો વદ ૧૧ ની બેઠકના ઠરાવ ૮ (પરિશિષ્ટ ૧) મુજબ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય. } પ્રકાશક.
અમદાવાદ.
ત્રાવણ, જન્માષ્ટમી સં. ૧૯૮૩.

वैदिकपाठावली

[भूषण ग्रंथ, अनुवाद, टिप्पणी, आदि साथे]

संपादक तथा अनुवादक :

रसिकलाल छोटालाल परीખ

देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति

अ. वे. डा. १०. सू. ८. ३२.

गुजरात पुरातत्त्व मंदिर

अमदावाद

संवत् १९८३] अत ५००

[सने १९२७]

किं. ३. ३. ८.

પ્રકાશક :

શ્યામલાલ હ. ભાવલી

મહામાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૩૮૦૮

૫૬:૨૧૨

મુદ્રકો :

પૃ. ૧-૨૦૦ ગભનન વિ. પાઠક

આદિત્ય મુદ્રણાલય

પૃ. ૨૦૧-૪૩૨ શ્રીમનલાલ ઈંધરલાલ મહેતા

વસંત મુદ્રણાલય

વિષયાનુક્રમ

પ્રસ્તાવના.

ઉપયુક્ત પુસ્તકોની યાદી.

મુદ્રવેદ

વિષય	મં.	સ.	સળ.	અનુવાદ.
૧ અગ્નિ	૧.	૧.	૧.	૨૦૧.
૨ વરુણ	૧.	૨૫.	૩.	૨૦૨.
૩ ઇન્દ્ર	૧.	૩૨.	૭.	૨૦૪.
૪ ઉષ્મ	૧.	૬૨.	૧૨.	૨૦૭.
૫ અગ્નિ	૧.	૬૭.	૧૮.	૨૧૧.
૬ વિશ્વે દેવો	૧.	૧૦૫.	૧૬.	૨૧૨.
૭ મહાભુઓ	૧.	૧૧૦.	૨૫.	૨૧૬.
૮ ઇન્દ્ર	૨.	૧૨.	૨૬.	૨૧૮.
૯. ઇન્દ્ર (વિશ્વામિત્ર અને નદીઓ)	૩.	૩૩.	૩૫.	૨૨૭.
૧૦ આત્મા (વરુણ- ઇન્દ્રનો સંવાદ)	૪.	૪૨.	૪૦.	૨૨૩.
૧૧ ઉષ્મ	૪.	૫૧.	૪૩.	૨૨૬.
૧૨ મિત્રાવરુણ	૫.	૬૨.	૪૭.	૨૨૮.
૧૩ પર્જન્ય	૫.	૮૩.	૫૦.	૨૩૧.
૧૪ પૃથિવી	૫.	૮૪.	૫૪.	૨૩૨.
૧૫ વરુણ	૫.	૮૫.	૫૫.	૨૩૩.
૧૬ પૂષન	૬.	૫૮.	૫૮.	૨૩૫.
૧૭ ઈન્દ્રાવરુણ	૭.	૮૩.	૬૦.	૨૩૬.
૧૮ વરુણ	૭.	૮૬.	૬૩.	૨૩૮.
૧૯ વરુણ	૭.	૮૮.	૬૬.	૨૪૦.
૨૦ અશ્વિનો	૮.	૧૦.	૬૬.	૨૪૧.
૨૧ સોમ પવમાન	૯.	૧૧.	૭૧.	૨૪૩.
૨૨ યમ	૧૦.	૧૪.	૭૩.	૨૪૪.

વિષય	મં.	સ.	મૂળ.	અનુવાદ.
૨૩ અક્ષ	૧૦.	૩૪.	૭૯.	૨૪૭.
૨૪ નદીઓ (સિંધુ)	૧૦.	૭૫.	૮૪.	૨૪૯.
૨૫ વિશ્વકર્મા	૧૦.	૮૨.	૮૭.	૨૫૧.
૨૬ પુરવા-ઉર્વશી	૧૦.	૯૫.	૯૦.	૨૫૩.
૨૭ પશુ-સરમા	૧૦.	૧૦૮.	૯૭.	૨૫૮.
૨૮ દાનસ્તુતિ	૧૦.	૧૧૭.	૧૦૨.	૨૬૦.
૨૯ હિરણ્યગર્ભ	૧૦.	૧૨૧.	૧૦૫.	૨૬૨.
૩૦ પરમાત્મા				
(વાગ્દેવી)	૧૦.	૧૨૫.	૧૦૮.	૨૬૩.
૩૧ રાત્રિ	૧૦.	૧૨૭.	૧૧૧.	૨૬૫.
૩૨ પરમાત્મા				
(નાસદીય સૂક્ત)	૧૦.	૧૨૯.	૧૧૩.	૨૬૬.
૩૩ અરણ્યાની	૧૦.	૧૪૭.	૧૧૬.	૨૬૭.
૩૪ સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ	૧૦.	૧૯૦.	૧૧૭.	૨૬૮.

શુક્લ યજુર્વેદ

અધ્યાય

૩૫ દર્શપૂર્ણમાસમન્ત્રો	૧.	૧૨૧.	૨૬૯.
૩૬ મન (શિવઅંકુષ મન્ત્રો)	૩૪.	૧૨૬.	૨૭૭.

કૃષ્ણ યજુર્વેદ

કા. પ્રપા. અનુ.

૩૭ પત્નીવિષયક મન્ત્રો	૩.	૫.	૬.	૧૨૭.	૨૭૮.
૩૮ ઔપધીરાપ	૪.	૨.	૬.	૧૨૮.	૨૭૯.
૩૯ કવચસ્ત્રીકારાદિ	૪.	૬.	૬.	૧૩૦.	૨૮૨.

અથર્વવેદ

કા.

સ.

૪૦ વાયસ્પતિ	૧.	૧.	૧૩૫.	૨૮૬.
૪૧ દાવાપૃથિવી	૧.	૩૨.	૧૩૬.	૨૮૭.
૪૨ ધન	૨.	૧.	૧૩૭.	૨૮૮.
૪૩ વિવિધ દેવતા	૨.	૧૨.	૧૩૮.	૨૮૮.

વિષય	ક્રા.	સ.	મૂળ.	અનુવાદ.
૪૪ અગ્નિ-સોમ (કન્યા માટે વર- પ્રાપ્તિ)	૨.	૩૬.	૧૩૯.	૨૯૦.
૪૫ વિવિધ દેવતા (રામ્ભનો સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ)	૩.	૩.	૧૪૦.	૨૯૧.
૪૬ ઇન્દ્ર. (રામ્ભનો સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ)	૩.	૪.	૧૪૧.	૨૯૨.
૪૭ ઇન્દ્ર-અગ્નિ (વેપારીની પ્રાર્થના)	૩.	૧૫.	૧૪૨.	૨૯૩.
૪૮ સામ્ભનસ્ય	૩.	૩૦.	૧૪૩.	૨૯૪.
૪૯ રાજ્યાભિષેક	૪.	૮.	૧૪૪.	૨૯૫.
૫૦ વરુણ	૪.	૧૬.	૧૪૫.	૨૯૬.
૫૧ વરુણ (અથર્વા-વરુણનો સંવાદ)	૫. ૧૧.		૧૪૬.	૨૯૭.
૫૨ ધ્વજકર્મ	૫.	૨૪.	૧૪૮.	૨૯૮.
૫૩ જ્ઞાપતીવિષયક	૬.	૭૮.	૧૫૦.	૩૦૦.
૫૪ આત્મા	૭.	૧.	૧૫૧.	૩૦૧.
૫૫ અધ્યાત્મદેવત્ય	૧૦.	૮.	૧૫૧.	૩૦૧.
૫૬ પૃથિવી સૂક્ત	૧૨.	૧.	૧૫૧.	૩૦૭.
૫૭ કાલ	૧૯.	૫૩.	૧૬૫.	૩૧૭.

તાદૃશ્યમહાબ્રાહ્મણ

અધ્યાય અપ્સ.

૫૮ ગાયત્રી-આખ્યાયિકા	૮.	૪.	૧૬૯.	૩૨૧.
૫૯ કલ્યાણ આગિરસ	૧૨.	૧૦.	૧૭૦.	૩૨૨.
૬૦ શિશુ આગિરસ	૧૩.	૩.	૧૭૧.	૩૨૩.
૬૧ યતિઓ	૧૩.	૪.	૧૭૨.	૩૨૩.
૬૨ વત્સ	૧૪.	૬.	૧૭૩.	૩૨૪.

વિષય	અ.	ખડક.	મૂળ.	અનુવાદ.
૬૩ વસિષ્ઠ	૧૫.	૫.	૧૭૪.	૩૨૪.
૬૪ દેવો-અમુરો	૨૧.	૧૩.	૧૭૫.	૩૨૫.
૬૫ ઇન્દ્ર-રુદ્રમા	૨૪.	૧૩.	૧૭૬.	૩૨૫.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ.

પ્ર.	અ.	ખ.	
૬૬ શુન:શેપતુઆખ્યાન ૭.	૩૩.	૧.	૧૭૭.
૬૭ ઐન્દ્ર મહાભિષેક	૮.	૩૮.	૧. ૧૮૫.
૬૮ ક્ષત્રિયાભિષેક	૮.	૩૪.	૧. ૧૮૮.

શતપથ બ્રાહ્મણ.

કા.	અ.	ખા.	
૬૯ પ્રતોપાયન	૧.	૧.	૧. ૧૮૯.
૭૦ મનુમત્સ્યવૃત્તાંત	૧.	૮.	૧. ૧૯૧.
૭૧ અશ્વિન્યવનોપાખ્યાન ૪.	૧.	૧.	૧. ૧૯૨.
૭૨ ચૂપારોહ	૫.	૨	૧. ૧૯૫.
શકદાનુક્રમ			૩૫૩.
ધાતુકોશ			૪૧૫.
સુધારા વધારા			૪૩૦.

પ્રસ્તાવના

પુરાતત્ત્વમંદિરે સૌથી પ્રથમ પ્રાચીન ભાષા અને સાહિત્યના અધ્ય-
યન માટે પ્રાવેશિક પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવ પ્રમાણે
ઉપનિષતપાઠાવલી, પાલીપાઠાવલી તથા પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ મંદિર તરફથી
પ્રકટ થયાં છે. તેમાં વેદકાલીના અન્તિમ યુગની ભાષા, બૌદ્ધ તિપિટકની
ભાષા તથા મધ્યયુગની પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય થાય છે. સંસ્કૃતના
પરિચય માટે અનેક ગ્રંથો હયાત છે એટલે તે માટે તાત્કાલિક નવો પ્રયત્ન
કરવાની જરૂર જણાઈ નહિ. વેદકાલીન ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવેશ તથા
તેનો પરિચય કરવા માટે પણ એક પુસ્તકની જરૂર જણાઈ. આ જાતનાં
જે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે તે કેવળ ઋગ્વેદ પૂરતાં જ છે: જેવાં કે પીટરસનના
હીમ્સ ફ્રોમ ધી ઋગ્વેદ કે પ્રો. બીજાપુરકરનો ઋક્સંગ્રહ. બોયલીંગની
સંસ્કૃત કેસ્ટોમથીમાં વેદથી હિતોપદેશ સુધી સંગ્રહ છે પણ તે સુલભ નથી.
આ જરૂર પૂરી પાડવા માટે આ પાઠાવલી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

મન્ત્રબ્રાહ્મણયોર્વેદનામધેયમ્-[આ. પ. ૩૧] એ
આપસ્તંબના સૂત્રને અનુસરી આમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
મન્ત્ર ભાગમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદનો સમાવેશ થાય
છે. બ્રાહ્મણ ભાગમાં ઋગ્વેદના એતરેય બ્રાહ્મણ આદિનો, સામવેદના તાણ્ડ્ય-
મહાબ્રાહ્મણ આદિનો, યજુર્વેદના શતપથબ્રાહ્મણ આદિનો અને અથર્વ-
વેદના ગોપથબ્રાહ્મણ આદિનો સમાવેશ થાય છે.

કાલક્રમની દૃષ્ટિએ, વિષયની મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ, અને ઐતિહાસિક
ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે છે. બીજા વેદોમાં જે મન્ત્રો
આવે છે તે મોટે ભાગે ઋગ્વેદમાંથી જ લીધેલા છે. સામવેદમાં તો નવા
મન્ત્રો બહુ થોડા છે-વિદ્વાનોની ગણતરી પ્રમાણે કેવળ ૭૫ મન્ત્રો જ નવા
છે-અને છે તે પણ જુના મન્ત્રોની સાથે સોમયાગની દૃષ્ટિએ ગોઠવાયેલા
છે; એટલે એમાંથી કાંઈ પણ આ પાઠાવલીમાં લીધું નથી. સામવેદ એ એક
રીતે સ્વતન્ત્ર વેદ પણ ન કહેવાય; એને ઋગ્વેદનો સંગીત-રૂપાત્મક વેદ કહી
શકાય. યજુર્વેદમાં પણ ઘણો ભાગ તો ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો જ બનેલો છે.
પણ એમાં ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક કેટલોક નવો ભાગ છે. અથર્વવેદમાં પણ
ઋગ્વેદના ઘણા મન્ત્રો છે છતાં બીજા બે વેદોની અપેક્ષાએ એના વીંશ કાણ્ડોમાં

ધણા નવા મન્ત્રો છે. આ મન્ત્રોમાં કેટલાક તો ઋગ્વેદના જૂના મન્ત્રોના જેટલા જ જૂના ગણાય છે. તેમનું ઐતિહાસિક દાષ્ટ્યે તથા વિષયની દૃષ્ટિએ પણ ધણું મહત્ત્વ છે. એથી આ ગ્રંથમાં ય. વે. કરતાં તેમાંથી વધારે પાઠો લેવામાં આવ્યા છે.

ઋગ્વેદમાંથી પાઠો લેવામાં અનેક દૃષ્ટિએ રાખવામાં આવી છે. સૌથી પ્રથમ તો લગભગ બધાં મુખ્ય દેવતાઓના ખ્યાલ આવે એ દૃષ્ટિ છે. અને સાથે નાસદીયસૂક્ત જેવાં તત્ત્વજ્ઞાનવિષયકસૂક્તો તથા અક્ષસૂક્ત જેવાં સમાજની ખીજ બાજુ બતાવતાં સૂક્તો પણ આપ્યાં છે. પુરુરવા-ઉર્વશીને સંવાદ તથા યજુ-સરમાનો સંવાદ જેવાં સૂક્તો સાહિત્યના રૂપોના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના મનાયાં છે. આ બધાં વિષય ઋગ્વેદના દશે મણ્ડલમાંથી કાંઈક કાંઈક આવે એ રીતે આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી ઋગ્વેદના સૂક્તોમાં પણ બાષા કેવી રીતે ફેરફાર પામે છે એની ઝાંખી થાય છે.

યજુર્વેદમાં યજુર્વિધિનું મહત્ત્વ છે. આમાં દર્શયાગ અને પૂર્ણમાસ-યાગ કરતી વેળાએ વપરાતા મન્ત્રોવાળો વાજસનેયિ માધ્યદિની શાખાની સંહિતાનો પહેલો અધ્યાય આપ્યો છે. મનોદેવતાવિષયક સુંદર મન્ત્રો આપી એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે એ જમાનામાં કેવળ લોકોનું ચિત્ત કમંકાવું જરૂર ન હતું, કે જેમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાને હાલના વિદ્વાનોને કે શુ. ય. ની સંહિતા કરતાં પ્રાચીન માને છે, છતાં બન્નેમાં મન્ત્રાત્મક ભાગ લગભગ સમાન હોવાથી જૂની રીતે અનુસરી મેં કૃ. ય. વે. ની તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી પાઠો શુ. ય. વે. ના પાઠો પછી સુક્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ અશ્વમેધમાં ક્ષત્રિય શસ્ત્રદીક્ષા લે છે તે સમયે વપરાતા મન્ત્રો આ ભાગમાં આપ્યા છે. આ અનુવાકમાં આવતાં મન્ત્રો ઋગ્વેદના એ સૂક્તોના મન્ત્રોમાંથી લેવામાં આવ્યા છે-તે ઉપરથી એ પણ સમજાય છે કે ઋગ્વેદના મન્ત્રોનો અર્થાનુકૂલ વિધિ માટે કેવી રીતે ઉપયોગ થતો. વનસ્પતિવિષયક તથા પત્નીવિષયક મન્ત્રો પણ આ ભાગમાં આપ્યા છે.

અથર્વવેદના મન્ત્રોમાં એ સામસામી કાઠિના વિષયો છે. એક બાજુ ઊર્ધ્વગામી તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્તો છે અને ખીજ બાજુ અધમ અભિચાર મન્ત્રો છે; અને સૌથી વધારે વિલક્ષણ બાબત તો એ છે કે કેટલાક સ્થાને અતિ ઉચ્ચ કલ્પનાઓનો હલકા પ્રયોજનો માટે વિનિયોગ કરેલો છે, ઉ.ત. કા. ૪. સ.

૧૬. પૃ. ૧૪૫. ઋગ્વેદમાંથી સૂક્તો આપવામાં મુખ્ય દષ્ટિ દેવતાવિષયક છે તેમ અથર્વવેદમાંથી સૂક્તો આપવામાં મુખ્ય દષ્ટિ તત્ત્વગાનની તથા ઉચ્ચ કલ્પનાની છે. આ માટે ખાસ કરીને કા. ૧૦ સ. ૮ નું અધ્યાત્મદેવતા સૂક્ત તથા કા. ૧૨. સ. ૧ નું ધૃત્વી સૂક્ત જેવાં લાંબા સૂક્તો આપ્યાં આપ્યાં છે. સામાજિક સ્થિતિની કલ્પના આપવા રાજાને સ્વરાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરાવવા આપ્તના કા. ૩. સ. ૩ અને સ. ૪ આપ્યાં છે; વાણિજ્યલાભ માટેનું એક સૂક્ત જેમાં ઇન્દ્રને 'વણિક' કહેલો છે તે પ્રભુ આપ્યું છે. લોકોમાં સામનસ્ય ફેલાવવાનું સૂક્ત આપવામાં પણ આ દષ્ટિ છે.

વિદ્યમાન બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સામવેદનું તાલુક્યમહાબ્રાહ્મણ સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. એટલે તેમાંથી પાઠો પ્રથમ આપ્યા છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં યજુસંબંધી વિવિધ વિષયો આવે છે; તેમાંથી મેં મોટા ભાગે મહાત્મક કથાઓ જ પસંદ કરી છે. આ મધ્ય મોટા ભાગે સરળ અને સંસ્કારી છે; અને આ પ્રણાલીને પછીના સંસ્કૃત મઘમાં ચાલુ રહી હોત તો સંસ્કૃત મધ્ય સાહિત્ય કેટલું સરસ થાત એની આપણને કલ્પના આવે છે. એટલેય બ્રાહ્મણમાંથી સુપ્રસિદ્ધ શુનઃશેષ આખ્યાન આપ્યું છે. આ અપ્રમાનનું અનેક દષ્ટિએ મહત્ત્વ છે, તેમાં એ ખાસ કરીને સામાજિક દષ્ટિએ ઇન્દ્રના મહાભિષેક તથા ક્ષત્રિયના અભિષેકવિષયક જે ભાગો આપ્યા છે તે આપણી પ્રાચીન શાસનવ્યવસ્થાઓના ઇતિહાસની દષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રોપાચનવિષયક પાઠ આપ્યો છે તે તે જાતની વિષ્ણુ ખ્યાલ આપે છે. યુપારોહ બ્રાહ્મણમાંથી જે ભાગ આપ્યો છે તે તે જમાનામાં સમાજમાં પાતીનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે બતાવે છે. આ ઉપરાંત મનુ-મત્સ્ય વૃત્તાન્ત (કે જેમાં મહાપૂરમાંથી એકશે મનુ અસ્ત્યની મહત્ત્વી કેવી રીતે બચે છે તે આવે છે) અને અશ્વિન્યવનોપાખ્યાન (જેમાં સુકન્માંની વાત આવે છે) ની કથાઓ પણ તેમાં આપી છે.

આ પાઠાવલીમાં પ્રથમ તો સ્ત્રીજી પાઠાવલીઓની જેમ દેવળ મૂળ પાઠો આપવાના હતા. પણ પુરાતત્ત્વમંદિરના આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયભાઈએ આ બેંચ અભ્યાસકોને વધારે ઉપયોગી થાય એ માટે એની સાથે અનુવાદ અને ટિપ્પણી આપવાનો આદેશ કર્યો અને તે પ્રમાણે મૂળગ્રંથની સાથે મેં અનુવાદ તથા તેની નીચે ટિપ્પણી આપેલાં છે. અભ્યાસકોના અભ્યાસ માટે શબ્દાનુક્રમ તથા સાર્થપાત્રકોષ પણ આપેલાં છે.

અનુવાદ કરવામાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિ વિષે કાંઈક કહેવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને ઋગ્વેદના વિષયમાં. આ સ્થળે ઋગ્વેદના અનુવાદ સંબંધી જે જે વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે તેની ચર્ચા થઈ શકે નહિ. તે માટે સ્વતંત્ર લેખની જરૂર છે. અનુવાદમાં સૌથી પ્રથમ આધાર સાયણ્યાચાર્યના ભાષ્યનો રાખ્યો છે. દરેક સ્થળે સાયણુ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે એમ નથી. વેદને સમજવા માટે યુરોપીય વિદ્વાનોએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે જોયા પછી દરેક સ્થળે સાયણુનો અર્થ ઉચિત ભાગે એ અને એવું નથી. પણ આ પ્રયત્નો જોયા પછી પણ એમ તો ખાતરી થાય છે કે વેદ સમજવામાં સૌથી વધારે મદદ સાયણુભાષ્યમાંથી જ મળે છે. અમુક સ્થાને સાયણુથી જૂદો અર્થ કરવા માટે પણ સાયણુનો અન્ય સ્થળનો અર્થ મદદરૂપ થાય છે. આ ઉપરાંત વેદને સમજવા માટે જે થોડી ધણી પરંપરા હશે તેનો ઉપયોગ સાયણુે કર્યો છે. આથી મેં સૌથી પ્રથમ સ્થાન સાયણુભાષ્યને આપ્યું છે. અને જે સ્થળે અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે તે સ્થળે ટિપ્પણીમાં સાયણુનો અભિપ્રાય પ્રાયશઃ આપ્યો છે. આ સાથે શક્ય હોય ત્યાં તે સ્થળે મેક્ષમુલર, ઓલ્ડનબુર્ગ, ગ્રીશીથ, મેકડોનલ આદિના ઋગ્વેદના અંગ્રેજી અનુવાદોની મદદ લીધી છે. જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં ગ્રાસમાનના જર્મન અનુવાદની તથા પુરુરવા-ઉર્વશી સુકત માટે પિશેલ અને ગેલ્ડનરના વેદિક ષ્ડુડીઅનનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અનેક સ્થળે રાથના સે. પી. લે. નો. પણ ઉપયોગ કર્યો છે. પણ જર્મન ભાષાનું માઈ જાન નહિ જેવું હોવાથી તે વિદ્વાનોના સમર્થ પ્રયત્નોનો હું જોઈએ તેવો લાભ ઉઠાવી શક્યો નથી. આ ઉપરાંત અનેક સ્થળમાં નિધ-પ્ટુ તથા યાસ્કના નિરુકતમાંથી સ્વતંત્ર અર્થ વિચારવામાં ખૂબ મદદ મળી છે. આ બધું મેં તે સ્થળે ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે. બીજા ભાગોના અનુવાદ માટે ભાષ્યો ઉપરાંત જે અન્ય અનુવાદકોમાંથી મદદ લીધી છે તે તે સ્થળે તથા સંક્ષેપસૂચિમાં જણાવ્યા છે.

આ પ્રયત્નની અનેક જાણપોતું મને લાગે છે. આ ગ્રંથમાં વૈદિક સાહિત્યના પરિચયની તથા વૈદિક ભાષાના વ્યાકરણની અને હંદની માહિતીની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અનેક કારણથી તે બીજા પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખવું પડ્યું છે. છાપવાની જુલો માટે અભ્યાસકોની મારે મારી માંગવાની છે. અનવકાતના જે જે દોષો આ ગ્રંથમાં રહી ગયા હોય તે બતાવી વિદ્વાનો મને ઉપકૃત કરશે.

આ સ્થળે ઝગ્ગેદ મને પ્રથમ શીખવનાર તથા તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરનાર કે. વા. ડૉક્ટર પાણ્ડુરંગ દામોદર ગુણેનું કરુણ સ્મરણ કરી કૃતકૃત્ય થાઉં છું. આ પ્રયાસમાં જે કાંઈ સાફ અને ઉપયોગી હોય તે સહૃદય શિષ્યપ્રિય વિદ્વાનને આભારી છે. તેમનાં અકાલ અવસાનથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અભ્યાસને મોટી ખોટ પડી છે.

આ અંથ તૈયાર કરવાનો આદેશ કરવા માટે તથા અનેક મુશ્કેલીના પ્રસંગે ઉત્સાહ આપવા માટે આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજીનો આભારી છું.

યજુર્વેદના મન્ત્રો તથા તેનો વિનિયોગ સમજવામાં અધ્યાપક હરિ નારાયણ આચાર્યે મને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું. જે ભાગ સમજવામાં તેમના તરફથી મદદ મળી છે તે સ્થાને તેમનો નિર્દેશ કર્યો છે.

વિદ્વાનને આ અંથ જોતાં જે કાંઈ ભુલો દેખાય તે બતાવી મને ઉપકૃત કરશે એવી આશા છે.

ગૂઝરાત પુરાતત્ત્વમંદિર
અમદાવાદ
આવણી પૃષ્ઠિમા શનિવાર
વિ. સં. ૧૯૮૩

રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ.

—મુદ્રા—

ઉપયુક્ત પુસ્તકોની યાદી

તથા સંક્ષિપ્ત નામોની સમજૂતી

- અ. વે. અથર્વવેદ સં. સં. કર. પા. પશ્ચિત. યોગ્ય સંસ્કૃત સીરીઝ.
 ઉ. ઉચ્ચતુ માનસમેથી આખ્યંજિની શાખાના ચુકલ યજુર્વેદ
 ઉપર બાળ્ય નિર્ણયસાગર પ્રેસ.
 ત. વે. તસ્યવેદ. મેક્ષમુલર. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ
 જ. વે. જર્મન અનુવાદ. } પ્રો. ગ્રાસમાને કરેલો ત. વે. નો જર્મન અનુવાદ.
 વા ૧, (ગ્રીશીય). } ગ્રીશીયે કરેલો તસ્યવેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ.
 ઐ. બા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ. આનન્દાત્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ.
 ઐ. બા. } પ્રો. કીથનો ઐતરેય બ્રાહ્મણનો અંગ્રેજી અનુવાદ હારવડ
 હા. ઓ. સી. } ઓરીઅન્ટલ સીરીઝ
 ઐ. બા.નો અનુવાદ. હાંગનો ઐ. બા.નો અંગ્રેજી અનુવાદ.
 કા. કા. ૧૫૩
 કા. શ્રો. કાત્યાયનનું શ્રૌતસૂત્ર.
 કીથ. પ્રો. કીથનો કૃષ્ણ યજુર્વેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ હારવડ
 ઓરીઅન્ટલ સીરીઝ.
 કૃ. ય. કૃષ્ણ યજુર્વેદ. આનન્દાત્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ
 ગ્રીશીય. અ. વે. ગ્રીશીયનો અથર્વવેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ.
 તૈત્તિરીય બા. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ.
 ન. હ. મ્હેતાનો હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ (પૂર્વાધ). યુજરાત
 વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
 નિધ. નિધપટ્ટ }
 નિરુ. નિરુક્ત } પ્રો. ભડકમકર. બો. સં. સી.
 ૧૨ોથ અને ગેલ્ડનરના વેદિશ્લોકોડીઅન.
 પુ. મં. મ. પુરાતત્ત્વ મંદિર અન્યાવલી. (ધમ્મપદ)
 પૈ. પાઠ. અથર્વવેદની પૈપ્પલાદ શાખાનો પાઠ.

- મ. શુક્લ યજુર્વેદ ઉપર મહાધરનું ભાષ્ય. નિ. સા. પ્રેસ.
 મં. મંડલ
 મ. રમ્. મનુસ્માત
 મ્યૂર. મ્યૂરની ઓરીજનલ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ
 વે. ગ્રા. વેદિક ગ્રામર. પ્રો. મેકડોનલ્ડ. ઓ. યુ. પ્રે.
 મોડું વેદિક ગ્રામર પ્રો. મેકડોનલ્ડ એનસાયક્લોપીડીઆ
 ઓફ ઇન્ડિયા આર્ચીવ રીસર્ચ.
 વે. મા. વેદિક માયથેલોજી. પ્રો. મેકડોનલ્ડની, એન. ઇ. આ. રી.
 વે. ય. વેદાર્થચત્ર (મરાઠીમાં) શંકર પાણ્ડુરંગ પંડિત.
 વે. રી. વેદિક રીડર પ્રો. મેકડોનલ્ડની. ઓ. યુ. પ્રે.
 વ્હી. અ. વ્હીટનીનો અર્થવેદનો અનુવાદ. હા. એ. સી.
 શ. ધા. શતપથ બ્રાહ્મણ. વેબર સંપાદિત.
 શ. ધા. અનુવાદ. એમલિન્ગનો શતપથબ્રાહ્મણનો અનુવાદ સે. યુ. ઇ.
 સા. સાયણાચાર્યનાં ઋગ્ વેદ, ઇ. ય. વેદ, અ. વેદ, તા. મ. ધ્યાન;
 એ. ધા. અને શ. ધા. ઉપરનાં ભાષ્ય.
 સ. સૂક્ત.
 સે. યુ. ઇ. સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ.
 સં. પી. લે. રાધ અને બોથલીંગનો સેન્ટપીટર્સબર્ગલેક્સિકોન.
 હીમ્સ ઓફ ધી } પ્રો. જલ્મશ્રીદસ સે. યુ. ઇ.
 અથવ વેદ. }
 હીમ્સ ઓફ ધી } ઓલ્ડનબુર્ગનો અનુવાદ. સે. યુ. ઇ. વો. ૪૬
 ઋગ્વેદ. }
 ,. મેક્સમુલ્લરનો અનુવાદ. સે. યુ. ઇ. વો. ૩૨.
 હી. ઋ. હે. હીમ્સ ક્રોમ ધી ઋગ્વેદ અનુવાદક પ્રો. મેકડોનલ્ડ. હેરીટેજ
 ઓ. ઇ. સ. ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝ.
 હી. ક્રો. ઋ. હીમ્સ ક્રોમ ધી ઋગ્વેદ. સંપાદક પ્રો. પીટરસન
 ઓ. સં. સી.

હી. પો. હીન્ડુ પોલીટી જર્નલ.

What can India teach us. Maxmuller

ॐ

वै-किपा-गद-लि.

वदः लाय नमः

[म. १. सू. १]

अग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये कृतौ विनियुक्तम् ।—एतत् सूक्तं नवर्चम् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामक स्तस्य सूक्तस्य दृष्टत्वात्तदीय ऋषिः । गायत्रं छंदः । अग्निदेवः ।

ॐ अग्निमीळे रोहितं यज्ञस्य देवत्विर्ज ।

होतारं रत्नधार्तमं ॥ १ ॥

ॐ अग्नि । ईळे । पुरऽहितं । यज्ञस्य । देव । ऋत्विजं ।

होतारं । रत्नऽधार्तमं ॥ १ ॥

अग्निः वैभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ।

स देवा इह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पेभ्यश्च विवेदिषे ।

यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । विभं । एव । विवेदिषे ।

यशसं । वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्ने॑ यं॒ यज्ञ॑मध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूरासि॑ ।

स इ॒धे॒वेषु॑ गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने॑ । यं । यज्ञं । अध्व॒रं । वि॒श्वतः॑ । परि॒ऽभूः । असि॑ ।

सः । इत् । दे॒वेषु॑ । गच्छति ॥ ४ ॥

अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः ।

दे॒वो दे॒वेभि॑रा ग॒मत् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निः । होता॑ । क॒विऽक्र॑तुः । स॒त्यः । चि॒त्रश्र॑वऽतमः ।

दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒मत् ॥ ५ ॥

यद॒ङ्ग दा॒शुषे॑ त्वम॒ग्ने भ॒द्रं क॑रि॒ष्यसि॑ ।

तवे॒त्तत्स॒त्यम॑ङ्गि॒रः ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्वं । अ॒ग्ने । भ॒द्रं । क॑रि॒ष्यसि॑ ।

तव॑ । इत् । तत् । स॒त्यं । अ॒ङ्गि॒रः ॥ ६ ॥

उप॑ त्वाग्ने॒ दिवे॑ दि॒वे दो॒षाव॑स्तार्धि॒या व॒यं ।

नमो॑ भ॒रंत॑ ए॒मसि॑ ॥ ७ ॥

उप॑ । त्वा । अ॒ग्ने । दि॒वेऽदि॒वे । दो॒षाऽव॑स्तः । धि॒या । व॒यं ।

नमः॑ । भ॒रंतः॑ । आ । इ॒मसि॑ ॥ ७ ॥

रा॒ज॒न्त॒स्रध्व॑राणां॑ गो॒पाः स॒स्य॑ दी॒दिवि॑ ।

व॒र्ध॒मानं॑ स्वे॒ दमे॑ ॥ ८ ॥

रा॒ज॒न्तं । अध्व॑राणां॑ । गो॒पां । स॒स्यं । दी॒दिवि॑ ।

व॒र्ध॒मानं॑ । स्वे॒ । दमे॑ ॥ ८ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्रे' सूपायनो भव ।

सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे' । अग्रे' । सुऽउपायनः भव ।

सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति सूक्तसप्तक
मभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्वोत्राऽख्यातव्यः ।
[तत्र] यच्चिदित्येकविंशत्यृचं [षष्ठेऽनुवाके] द्वितीयं सूक्तं । शुनःशेष
एव ऋषिः । गायत्री छंदः । वरुणो देवता ।

यच्चिद्धि ते विशो' यथा प्रदेव वरुण व्रतं ।

मिनीमसि द्यवि' द्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं ।

मिनीमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

मा नो' वधाय हृत्नवे' जिहीळानस्य रीरधः ।

मा 'णानस्य मन्यवे' ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हृत्नवे' । जिहीळानस्य । रीरधः ।

मा । हृणानस्य । मन्यवे' ॥ २ ॥

वि 'ळीकाय ते मनो' रथीरभं न संदितं ।

गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । 'ळीकाय । ते । मनः । रथीः । अभं । न । संदितं ।

गीऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।

वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः । इष्टये ।

वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षंसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे ।

मृळीकाय । उरुचक्षंसं ॥ ५ ॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशाते । इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः ।

धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां ।

वेदं नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां ।

वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः ।

वेदं । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

वेद॒ वा॒र्त॒स्य॒ वर्त॒नि॒मु॒रोऽर्क॒ष्व॒स्य॒ बृ॒ह॒तः ।

वे॒दा॒ ये अ॒ध्या॒स॒ते ॥ ९ ॥

वे॒द॒ । वा॒र्त॒स्य॒ । वर्त॒नि॒ । उ॒रोः । ऋ॒ष्व॒स्य॒ । बृ॒ह॒तः ।

वे॒द॒ । ये । अ॒धिऽआ॒स॒ते ॥ ९ ॥

नि ष॑साद धृतव्र॑तो वरु॑णः प॒स्त्या॒श्वा ।

साम्रा॑ज्याय सु॒क्रतुः ॥ १० ॥

नि । स॒सा॒द॒ । धृ॒तऽव्र॑तः । वरु॑णः । प॒स्त्या॒सु । आ ।

सा॑ऽरा॒ज्याय॒ । सु॒ऽक्र॒तुः ॥ १० ॥

अतो॑ वि॒श्वान्य॒द्भु॒ता चि॒कित्वाँ॑ अ॒भि प॑श्यति ।

कृ॒तानि॑ या च॒ कर्त्वाँ॑ ॥ ११ ॥

अ॒तः । वि॒श्वानि॑ । अ॒द्भु॒ता । चि॒कित्वा॑न् । अ॒भि । प॑श्य॒ति ।

कृ॒तानि॑ । या । च॒ । कर्त्वाँ॑ ॥ ११ ॥

स नो॑ वि॒श्वाहा॑ सु॒क्रतु॑रादि॒त्यः सु॒पथा॑ करत् ।

प्र ण॑ आ॒यूंषि॑ ता॒रिष॑त् ॥ १२ ॥

सः । नः । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽक्र॒तुः । आ॒दि॒त्यः । सु॒ऽप॒था॒ । क॒र॒त् ।

प्र । नः । आ॒यूंषि॑ । ता॒रि॒ष॒त् ॥ १२ ॥

विभ्र॑त् । पि॒ हि॒र॒ण्य॒यं वरु॑णो वस्त नि॒र्णिजं॑ ।

परि॑ स्पर्शो नि षे॑दिरे ॥ १३ ॥

वि॒भ्र॒त् । पि॒ । हि॒र॒ण्य॒यं । वरु॑णः । वस्त॑ । निःऽनि॒जं ।

परि॑ । स्पर्शः । नि । से॒दि॒रे ॥ १३ ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुव्हाणो जनानां ।

न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। द्रुव्हाणः। जनानां।

न। देवं। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाभ्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। असाभि। आ।

अस्माकं। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥

परा मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

इच्छन्तीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा। मे। यंति। धीतयः। गावः। न। गव्यूतीः। अनु।

इच्छन्तीः। उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

सं नु वो वावहे नुर्यतो मे मन्वाभृतं ।

होतेव सदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं। नु। वावावहे। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं।

होताऽइव। सदसे। प्रियं ॥ १७ ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि ।

एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि।

एताः। जुषत। मे। गिरः ॥ १८ ॥

वरुणप्रधासेष्विभं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या ।

इमं मे' वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।

त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं। मे। वरुण। श्रुधि। हवं। अद्य। च। मृळय।

त्वां। अवस्युः। आ। चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ।

स यामानि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं। विश्वस्य। मेधिर। दिवः। च। गमः। च। राजसि।

सः। यामानि। प्रति। श्रुधि ॥ २० ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।

अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत्। उत्तमं। मुमुग्धि। नः। वि। पाशं। मध्यमं। चृत।

अव। अधमानि। जीवसे ॥ २१ ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्च [सप्तमेऽनुवाके] द्वितीयं सूक्तम् ।
आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इन्द्रो देवता । अग्निष्टोमे
माध्यंदिने । सवने निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य नु वीर्याणीति निविद्वानीयं
सूक्तम् । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विदिष्टम् । महाप्रते निष्केवल्यऽ
येतदेव विनियुक्तम् ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहः हिमन्वपस्तर्तद प्र वसणा अहिपुत्रैर्दत्ता ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । अकारं प्रथमानि ।
वज्री ।

अहन् । अहि । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् ।
पर्वतानां ॥ १ ॥

अहन्नाहि पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्थं ततक्ष ।
वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहि । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वर्थं ।
ततक्ष ।
वाश्राऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः ।
आपः ॥२॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकटुकेऽपिबत्तस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रं महन्नेनं प्रथमजामिना ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।
आ । सायकं । मघवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमजामिना ।
अहिनां ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामिना मान्मा यिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्त्या वासं तादृजं शत्रुं न किला विस्से ॥४॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजामिनां । अहिनां । आत् । मायिनां ।

अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन्त्या । वासं । तादृजं । शत्रुं । न । विस्से ।

विस्से ॥ ४ ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसुमिद्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसिऽहव । कुलिशेन । विवृक्णाहिः । शयते उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रं । वृत्रतरं । विऽअंसं । इंद्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽहव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽ-

-पृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुव्हे महावीरं तुविवाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानां पिपिषे इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽईव । दुःऽमदः । आ । हि । जुव्हे । महाऽवीरं । तुविऽ-

-वाधं । ऋजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽमृतिं । वधानां । सं । रुजानां ।

पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अतन्यादद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः मत्प्रानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयदव्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अतन्यत् । इंद्रः । आ । अस्य । वज्रं । अधि ।

सानौ । जघान ।

वृष्णः । वधिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽआ । वृत्रः ।

अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

नदं न भिज्मत्ता शय न मनो व ज्जा अति प्रोक्षः ।

मन्विषो भविष्य पृथिवीपुत्राः पत्सुतः सीत व ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति ।
यन्ति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः ।
पत्सुतऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेद्रो' अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव ।
वर्धः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अर्धरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये ।
सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

अतिः'तानामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिद्रशः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं ।
शरीरं ।

वृत्रस्य । निण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ ।
अशयत् । इंद्रऽशत्रुः ॥ १० ॥

दासपत्नीरगोपा अतिष्ठन्ति । आपः । मावः ।

अग्रां विलमपिहितं यदासां वृत्रं जघन्य अप तद्वारा ॥ ११ ॥

दा॒सऽप॒त्नीः । अ॒हिऽगो॒पाः । अ॒ति॒ष्ठन् । निऽरु॒द्धाः । आपः ।
प॒णिना॑ऽइ॒व । गावः ।
अ॒पां । बि॒लं । अ॒पिऽहि॒तं । यत् । आसी॑त् । वृ॒त्रं । जघ॑न्वान् ।
अ॒र्प । तत् । व॒वार ॥ ११ ॥

अ॒भ्यो वा॒रो अ॒भव॑स्तदि॒द्र सृ॒के यत्त्वा॑ प्र॒त्यह॑न्दे॒व एकः॑ ।
अ॒ज्यो गा अ॒जयः॑ शू॒र सोम॑मवा॒सृजः॑ स॒र्तवे॑ स॒प्त
सि॒धून् ॥ १२ ॥

अ॒भ्यः । वा॒रः । अ॒भवः । तत् । इ॒न्द्र । सृ॒के । यत् । त्वा । प्र॒तिऽ-
अ॒हन् । दे॒वः । एकः॑ ।
अ॒जयः । गाः । अ॒जयः । शू॒र । सोम॑ । अ॒ब । अ॒सृजः । स॒र्तवे॑ ।
स॒प्त । सि॒धून् ॥ १२ ॥

नास्मै॑ वि॒द्युन् तन्य॑तुः सि॒षेध॑ न यां मि॒हमा॑के॒रु॒दुनि॑ च ।
इ॒न्द्रश्च॑ य॒द्युधा॑ते अ॒हिश्चो॒ताप॑री॒भ्यो म॒घवा॑ वि जि॒ग्ये ॥ १३ ॥
न । अ॒स्मै । वि॒द्युत् । न । तन्य॑तुः । सि॒षेध॑ । न । यां ।
मि॒ह । अ॒कि॒रत् । हा॒दुनि॑ च ।
इ॒न्द्रः । च । यत् । यु॒द्युधा॑ते इति । अ॒हिः । च । उ॒त । अ॒परी॑भ्यः ।
म॒घऽवा । वि । जि॒ग्ये ॥ १३ ॥

अहे॑र्या॒तां न॒म इ॒न्द्र इ॒दि यत्ते॑ ज॒घ्नुषी॑ भार॒गन्ध॑ ।
न॒व च॑ य॒द्युधा॑ति॒ न स॒र्वस्य॑ इ॒येनो॑ न भी॒तो अ॒तरो॑
र॒ज॒ति ॥ १४ ॥

अहेः । या॒तारं । कं । अ॒प॒श्यः । इं॒द्र । ह॒दि । यत् । ते । ज॒घ्नुषः ।

भीः । अग॑च्छत् ।

नव॑ । च । यत् । न॒व॒ति । च । स्व॑व॒न्तीः । श्ये॒नः । न । भी॒तः ।

अ॒तरः । रजा॑सि ॥ १४ ॥

इ॒न्द्रो या॒तोऽव॑सितस्य राजा शर्म॑स्य च शु॒ंगि॒णो वज्र॑वाहुः ।

सेदु॑ राजा क्षय॑ति च॒र्षणी॒नाम॒रात्र॑ नेमिः परि॑ ता ब॒भूव॑ ॥ १५ ॥

इ॒न्द्रः । या॒तः । अ॒व॑सितस्य । राजा । शर्म॑स्य । च । शु॒ंगि॒णः

वज्र॑वाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति॑ । राजा । क्षय॑ति । च॒र्षणी॒नां । अ॒रान् ।

न । नेमिः । परि॑ । ता । ब॒भूव॑ ॥ १६ ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चं [चतुर्दशेऽनुवाके] षष्ठमं सूक्तं गोतम-
स्यार्घम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः स्त्रयोदशाद्याः षडृच उष्णिहः । शिष्टा
अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विनावर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे
चैता उत्था इति चतस्रो विनियुक्ताः ।

ए॒ता उ॒त्या उ॒षसः॑ क॒र्म॒कृत॑ पूर्वे॒ अर्धे॒ रज॑सो भा॒र्म॒जत॑ ।

नि॒ष्कृ॒त्वा॒प्य॒ आ॒यु॒धानी॑व धृ॒ष्णवः॑ प्रति गा॒वोऽरु॑न्ध॒यति॑

मा॒तरः॑ ॥ १ ॥

ए॒ताः । उ॒ं इति । त्वाः । उ॒षसः । के॒तु । अ॒क्र॒त । पू॒र्व । अ॒र्धे ।

रज॑सः । भा॒नु । अ॒ंज॒ते ।

निः॒ऽकृ॒ष्वा॒नाः । आ॒यु॒धा॒निऽइ॒व । घृ॒ष्ण॒वः । प्र॒ति । गा॒वः ।

अ॒रु॒षीः । यं॒ति । मा॒तरः ॥ १ ॥

उ॒द॒स॒त्त॒न॒रु॒णा भा॒न॒वो वृ॒था स्वा॒यु॒जो अ॒रु॒षी॒र्गा अ॒यु॒क्ष॒त ।

अ॒क्र॒॒चा॒सो व॒यु॒ना॒नि पू॒र्व॒था रु॒शं॒ते भा॒॒म॒रु॒षी॒रा॒शे॒श्र॒युः ॥ २ ॥

उ॒त् । अ॒प॒स॒न् । अ॒रु॒णाः । भा॒न॒वः । वृ॒था । सु॒ऽआ॒यु॒जः ।

अ॒रु॒षीः । गाः । अ॒यु॒क्ष॒त ।

अ॒क्र॒न् । उ॒षसः । व॒यु॒ना॒नि । पू॒र्व॒था । रु॒शं॒ते । भा॒नु । अ॒रु॒षीः ।

अ॒शि॒श्र॒युः ॥ २ ॥

अ॒र्च॑ति ना॒री॒र॒प॒सो न वि॒ष्टि॒भिः स॒मा॒ने॒न यो॒ज॒ने॒ना प॒रा॒व॒तः ।

इ॒षं व॒हं॑तीः सु॒कृ॒ते सु॒दा॒न॒वे वि॒श्वे॒द॒ह य॒ज॒मा॒नाय सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

अ॒र्च॑ति । ना॒रीः । अ॒प॒सः । न । वि॒ष्टिऽभिः । स॒मा॒ने॒न । यो॒ज॒ने॒न ।

आ । प॒रा॒व॒तः ।

इ॒षं । व॒हं॑तीः । सु॒ऽकृ॒ते । सु॒दा॒न॒वे । वि॒श्वा । इ॒त् । अ॒ह ।

य॒ज॒मा॒नाय । सु॒न्व॒ते ॥ ३ ॥

अ॒धि पे॒शा॑सि व॒प॒ते नृ॒॒रि॒वा॒पो॑र्यु॒ते व॒सं उ॒स्त्रे॒व ब॒र्ज॑हं ।

उ॒ज्यो॒ति॒र्वि॒श्व॑स्मै व॒ना॒य प्र॒क्ता गा॒वो न व्र॒जं व्यु॑षा

आ॒व॒र्त॑मः ॥ ४ ॥

अधि॑ । पेशा॑सि । व॒प॒ते । नृ॒तुः॒ऽइ॒व । अप॑ । ऊ॒र्णु॒ते । वक्षः॑ ।

उ॒त्सा॒ऽइ॒व । बर्ज॑हं ।

ज्योतिः॑ । विश्व॑स्मै । भुव॑नाय । कृ॒ण्वती॑ । गावः॑ । न । व्रजं॑ । वि ।

उ॒षाः । आ॒वरि॒त्यावः॑ । तमः॑ ॥ ४ ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्थे ऋतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च ।

रुश॑दस्या अदर्शि॑ वि तिष्ठ॑ते बाध॑ते कृ॒ण्व॒मभ्वं॑ ।

स्वरु॑ न पेशो॑ वि॒दये॒ष्वज॒श्चि॒त्रं दि॒वो दु॒हिता॑ भा॒नुम॑श्चेत् ॥ ५ ॥

प्रति॑ । अ॒र्चिः । रुश॑त् । अ॒स्याः । अ॒दर्शिः । वि । तिष्ठ॑ते ।

बाध॑ते । कृ॒ण्व॒ । अ॒भ्वं ।

स्वरु॑ । न । पेशः॑ । वि॒दये॒षु । अ॒जन् । चि॒त्रं । दि॒वः । दु॒हिता॑ ।

भा॒नुं । अ॒श्चेत् ॥ ५ ॥

अतारि॑ष्म तम॑सस्पा॒रम॑स्योषा उ॒च्छंती॑ व॒युना॑ कृ॒णोति॑ ।

श्रि॒ये छंदो॑ न स्म॑यते विभा॒ती । प्र॒तीका॑ सौमन॒साया॑जीगः ॥ ६ ॥

अतारि॑ष्म । तम॑सः । पा॒रं । अ॒स्य । उ॒षाः । उ॒च्छंती॑ । व॒युना॑ ।

कृ॒णोति॑ ।

श्रि॒ये । छंदः॑ । न । स्म॑यते । वि॒भा॒ती । प्र॒तीका॑ । सौम॒न॒साय॑ ।

अजी॑ग॒रिति॑ ॥ ६ ॥

शार्ङ्गो नेत्री नृ॒तानां॑ दि॒वः स्त॒वे दु॒ता गो॒तमे॑भिः ।

प्र॒जाव॑तो मृ॒चतो॑ अ॒र्चकु॒प्या चो॒मो अ॒ग्रो॒ उप॑ मासि॒ बाजा॑ ॥ ७ ॥

गच्छन्ती । नेत्री । सु॒नृ॒ता॒नां । दि॒वः । स्त॒वे । दु॒हि॒ता । गो॒त॒मे॒भिः ।
प्र॒जाऽव॑तः । नृ॒ऽव॑तः । अ॒श्वऽबु॑ध्यान् । उ॒षः । गोऽअ॑ग्रान् ।
उ॒षः । मा॒सि॒ । वा॒जान् ॥७॥

उ॒ष॒स्त॒म॒श्यां॑ य॒श॒सं॑ सु॒वी॒रं॑ दा॒स॒प्र॒व॒र्गं॑ र॒थि॒म॒श्व॑बु॒ध्यं ।
सु॒दं॒स॒सा॒ श्र॒व॒सा॒ या वि॒भा॒सि॒ वा॒ज॒म॒रु॒ता सु॒भगे॑ बृ॒ह॒तं ॥८॥
उ॒षः । तं । अ॒श्यां॑ । य॒श॒सं॑ । सु॒वी॒रं॑ । दा॒स॒प्र॒व॒र्गं॑ । र॒थि॒ ।
अ॒श्वऽबु॑ध्यं ।

सु॒दं॒स॒सा॒ । श्र॒व॒सा॒ । या । वि॒भा॒सि॒ । वा॒ज॒म॒रु॒ता । सु॒भगे॑ ।
बृ॒ह॒तं ॥ ८ ॥

वि॒श्वानि॑ दे॒वी भु॒व॒नाभि॑चक्ष्या॒ प्रती॒ची चक्षु॑रुर्वि॒या वि॒भा॒ति ।
वि॒श्वं जी॒वं च॒र॒से॑ बो॒धय॑न्ती॒ विश्व॑स्य॒ वाच॑म॒विद॑न्मना॒योः ॥९॥
वि॒श्वानि॑ । दे॒वी । भु॒व॒ना । अ॒भिऽच॑क्ष्य । प्र॒ती॒ची । चक्षुः॑ ।
उ॒र्वि॒या । वि॒ । भा॒ति॒ ।
वि॒श्वं । जी॒वं । च॒र॒से॑ । बो॒धय॑न्ती । विश्व॑स्य । वाचं॑ । अ॒वि॒द॒त् ।
म॒ना॒योः ॥ ९ ॥

पुनः॑ न॒जाय॑माना रा॒णां स॑मा॒नं वर्ण॑म॒भि शु॑भ॒माना॑ ।
अ॒घ्नी॒ कृ॒त् वि॒जं आ॒मि॒ना॒ना म॑र्त॒स्य दे॒वी ज॒रय॑न्त्याः ॥१०॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि ।
शुभमाना ।

श्वधीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी ।
जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

वृष्वर्षती दिवो अन्तां अबोध्यप स्वसारं सतयुयोति ।
प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति
॥ ११ ॥

विऽऊर्ष्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारं । सनुतः ।
युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि ।
भाति ॥ ११ ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिधुर्न क्षोदं उर्विया व्यश्नैत् ।
अमिनतां दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिधुः । न । क्षोदः ।
उर्विया । वि । व्यश्नैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिभिः ।
दृशाना ॥ १२ ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये कृतावौष्णिहे छन्दस्सुषस्तश्चित्रमात तृषो विनिष्कः ।
आश्विनशस्त्रे च ।

उपस्तात्रमा भंरास्मभ्यं वाजिनीवाति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । विभ्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ।

येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावाति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वा अद्यारुणा उषः

अथा नो विश्वा सौमंगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्ष्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः ।

अथ । नः । विश्वा । सौमंगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

अश्विना वृत्तिस्सदा गात्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वृत्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दत्ता । हिरण्यवत् ।

अर्वाक् । रथं । समनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

याविस्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

एह देवा मयोऽभुवा दत्ता हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयः । ऽभुवा । दत्ता । हिरण्यवर्तनी । इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषः । ऽबुधः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

अप न इत्यष्टर्च [पंचऽशोऽनुवाके] चतुर्थे सूक्तं कुत्सस्यार्घं गायत्रम् ।
शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ।

अपं नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अपं नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अपं । नः । शोशुचत् । अधं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अपं ।
न । शोशुचत् । अधं ॥ १ ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अपं नः शोशुचदधं ॥ २ ॥

सुऽक्षेत्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अपं । नः ।
शोशुचत् । अधं ॥ २ ॥

प्र यद्भदिष्ठ एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अपं नः शोशुचदधं ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भदिष्ठः । एषां । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अपं ।
नः । शोशुचत् । अधं ॥ ३ ॥

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अपं नः शोशुचदधं ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं । अपं । नः ।
शोशुचत् । अधं ॥ ४ ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यंतिभानवः अपं नः शोशुचदधं॥५॥

प्र। यत्। अग्नेः। सहस्वतः। विश्वतः। यंति। भानवः। अपं। नः।
शोशुचत्। अधं॥ ५॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि। अपं नः शोशुचदधं॥६॥

त्वं। हि। विश्वतः। मुख। विश्वतः। परिभूः। असि। अपं। नः।
शोशुचत्। अधं॥ ६॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय। अपं नः शोशुचदधं॥७॥

द्विषः। नः। विश्वतः। मुख। अति। नावाऽइव। पारय। अपं। नः।
शोशुचत्। अधं॥ ७॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये। अपं नः शोशुचदधं॥८॥

सः। नः। सिंधुऽइव। नावया। अति। पर्ष। स्वस्तये। अपं। नः।
शोशुचत्। अधं॥ ८॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं [पंचदशेऽनुयाके] द्वादशं सूक्तम्।
अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वाऽऽर्षम्। अंत्या त्रिष्टुप्।
सं मा तपंती [क्र. ८] त्वेषा यवमध्या महावृहती। शिष्टाः पंक्तयः।
विश्वे देवा देवता। विनियोगः। ३ श्राट्ठायनिन इतिहासमाचक्षते।
एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः। ते कदाचिन्मरुद्भूमावरण्ये
वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमाविदन्। तत्र त्रिताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत्। स्वयं पित्वेतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य

प्राप्तत् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सज्जनस्य
 कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषातां । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपा-
 बुत्तरीतुमशक्नुवन् सर्वे देवा मामुद्धरन्त्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां
 स्तावकामिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन् पश्यन्
 परिदेवयते ।

चंद्रमः अप्सवः ? तस्य सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विंदति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

चंद्रमः । अप्सु । अंतः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदं । विंदति । विद्युतः । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

मो षु देवाः अदः स्वः ? रवं पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥३॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अवं । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शंभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥३॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्भूतो वि वोचति ।

कः क्रतुं पूर्व्यं गतं कस्तद्विभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥४॥

यज्ञं । पृच्छामि । अवमं । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।

कः । क्रतुं । पूर्व्यं । गतं । कः । तत् । विभर्ति । नूतनः । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिषु रोचने दिवः ।

कद्रं ऋतं कदनृतं कं प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥५॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतं । कत् । अनृतं । कं । प्रत्ना । वः । आऽहुतिः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥

कद्रं ऋतस्य धर्णसि कद्रुणं च चक्षणं ।

कदर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दृढयो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥६॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुऽध्यः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यत्याध्यो ३ वृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥७॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि ।

चित् । तं । मा । व्यति । आऽध्यः । वृकः । न । तृणजं । मृगं ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

सं मा तपत्यान्तः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न क्षिप्रा व्यदंति माध्यः

स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीऽइव । पशवः ।
 मूषः । न । शिश्रा । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं ।
 ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥८॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता
 त्रितस्तद्वेदात्थः स जामित्वायं रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥९॥
 अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।
 त्रितः । तत् । वेद । आत्थः । सः । जामिऽत्वायं । रेभति । वित्तं ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥९॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।
 देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१०॥
 अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।
 देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः । वित्तं ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।
 ते सेधंति पथो वृकं तरंतं यवहतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥
 सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।
 ते । सेधंति । पथः । वृकं । तरंतं । यवहतीः । अपः । वित्तं ।
 मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

नव्यं तदुक्त्यं हितं देवांसः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षन्ति सिधवः सत्यं तातान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२

नव्यं । तत् । उक्त्यं । हितं । देवांसः । सुप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षन्ति । सिधवः । सत्यं । तातान् । सूर्यः । वित्तं । मे ।

अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

अग्ने तव त्यदुक्त्यं देवेष्वस्त्याप्यं ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य
रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्त्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुः । स्तरः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छाँ विदुष्टरः ।

अभिर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छाँ । विदुः । स्तरः ।

अभिः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे ।

अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गात्रुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि । ऊर्णोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । ऋतं । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

त्रितः कूपेऽवहितो देवान् वत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन् अहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूरणात् । उरु । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निष्चार्य तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचार्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

ए॒नांगू॒षेण॑ व॒यमि॒न्द्रवं॑तोऽभि॒ष्याम॑ वृ॒जने॑ स॒र्ववी॑राः ।

तन्नो॑ भि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः सि॒धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः

॥ १९ ॥

ए॒ना । आ॒ंगू॒षेण॑ । व॒यं । इ॒न्द्र॒ऽवंतः॑ । अ॒भि॒ । स्या॒म । वृ॒जने॑ ।

स॒र्व॒ऽवी॒राः ।

तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महं॑तां । अदि॒तिः । सि॒धुः ।

पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ १९ ॥

‘तत्तं म’ इति नवर्चं [षोडशेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षि
ऋभुदेवताकम् । पंचमं नवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । अभिग्रव-
षडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविद्वानम् ।

तत्तं मे॒ अप॒स्तदु॑ ता॒यते॒ पुनः॑ स्वादि॒ष्टा धी॑तिरु॒चया॑य श॒स्यते॑ ।

अ॒यं स॒मु॒द्र इ॒ह वि॒श्वदे॑व्यः स्वाहा॑कृतस्य स॒धु तृ॒णुत॑

ऋ॒भ॒वः ॥ १ ॥

तत्तं । मे॒ । अपः॑ । तत् । उ॒ं इति॑ । ता॒यते॑ । पुन॑रिति । स्वादि॒ष्टा ।

धी॑तिः । उ॒च॒या॒य । श॒स्यते॑ ।

अ॒यं । स॒मु॒द्रः । इ॒ह । वि॒श्व॒ऽदे॒व्यः । स्वाहा॑ऽकृतस्य । स॒ं । उ॒ं इति॑ ।

तृ॒णुत॑ । ऋ॒भ॒वः ॥ १ ॥

आ॒भो॒ग॒यं प्र॒ यदि॒च्छं॑त ए॒त॒नापा॑काः प्रा॒चो म॒म के॒ चिदा॑पयः ।

सौध॑न्वनासश्चरितस्य भूम॒नाग॑च्छत स॒वि॒र्दा॒शुषो॑ गृहं ॥२॥

आऽभोग्यं । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन । अपाकाः । प्राचैः ।
 मम । के । चित् । आपयः ।
 सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः ।
 गृहं ॥ २ ॥

तत्संविता वोऽमृतत्वमासुवदगोहं यच्छ्रवयन्त ऐतन ।
 त्यं चिञ्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चर्वयं ॥ ३ ॥
 तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोहं ।
 यत् । श्रवयन्तः । ऐतन ।
 त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत ।
 चतुऽवयं ॥ ३ ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वातो मर्तासः संतो अमृतत्वमानतः ।
 सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः
 ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः ।
 अमृतऽत्वं । आनशुः ।
 सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यन्त ।
 धीतिभिः ॥ ४ ॥

त्रैमिव वि ममुस्तेजनेनै एकं पात्रमृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नार्धमाना अमर्त्येषु श्रवं च्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रं ऽहम् । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः ।

जेहमानं ।

उपस्तुताः । उपमं । नार्धमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

आ मनीषां अंतरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विद्वान् ।

त णिस्त्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजं भरुहन्देवो

रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अंतरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽहम् । घृतं ।

जुह्वाम । विद्वान् ।

तरणिस्त्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं ।

अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

ऋभुर्न इंद्रः शर्वसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरः न्वतां

॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः ।

वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम ।

पृत्सुतीः । अमुन्वतां ॥ ७ ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपि॒शत॒ सं व॒त्सेना॒ ज॒ता मा॒तरं पुनः॑ ।
सौध॑न्वनासः स्वप॒च॒या नरो जि॒व्री यु॒वाना॒ पि॒तरा॑णातन

॥ ८ ॥

निः । च॒र्मणः । ऋ॒भ॒वः । गां । अ॒पि॒श॒त । सं । व॒त्से॒न ।

अ॒सृ॒ज॒त । मा॒तरं॑ । पुन॒रि॒ति॑ ।

सौ॒ध॒न्व॒ना॒सः । सु॒अ॒प॒स्य॒या । न॒रः । जि॒व्री इति॑ । यु॒वा॒ना ।

पि॒तरा॑ । अ॒कृ॒णो॒त॒न ॥ ८ ॥

वा॒जेभि॑र्नो वा॒जसा॑ताववि॒द्द॒य॒भु॒माँ इ॒न्द्र चि॒त्र॒मा द॒र्षि॑ रा॒धः ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः सि॒धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः॑

॥ ९ ॥

वा॒जेभिः । नः । वा॒जं॒सा॒ता । अ॒वि॒डि॒ । ऋ॒भु॒मा॒न् । इ॒न्द्र । चि॒त्रं ।

आ । द॒र्षि॑ । रा॒धः ।

त॒त । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । मा॒महं॑ता । अ॒दि॒तिः । सि॒धुः । पृथि॒वी ।

उ॒त । द्यौः ॥ ९ ॥

यो जात इति पंचदशर्च [द्वितीयेऽनुवाके] प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । संसवे निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एव इति शंस्येत् । आभिद्रविके तृतीयेऽहनि मिष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्वानीयम् । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जात' इति सामसूक्तं शंसेत् । अमिष्टुजिष्केवल्ये निविद्वानमिदम् । महाव्रते निष्केवल्ये यो जात इति सूक्तम् । अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः । संयुज्य तपसात्मानं मैत्रं विभ्रन्महद् वपुः । अदृष्टत मुहूर्तं दिवि च व्योम्नि वेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च क्षुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भार्वं मृषिः पापं चिकीर्षतां । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैद्राण्य कीर्तयत् ॥ अन्ये त्वन्यया वर्णयन्ति । पुरा किलेद्रादयो वैन्ययशं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेद्रो यशद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यशवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छंतं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेव इंद्र इति मन्यमाना स्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः कित्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच । अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यशे प्रविष्ट मेकाकिन मिन्द्रं ज्ञात्वाऽसुराः परिवव्रुः । स इंद्रो गृत्समदरूपेण यशवाटान्निरगत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इंद्रो विलंबित इत्यतः प्रविष्ट्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद् गृत्समदरूपेणास्त इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवाथो महाभारते प्रपंचितः ॥

[म. भा. अनुसासनपर्व. अ. ९ श्लो. ५९]

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्कतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मन्हा स जनास
इंद्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । कतुना ।
परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेतां । नृम्णस्य । मन्हा ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ १ ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृह्यः पर्वतान्प्रकुपितौ अरम्भात् ।

यो अंतरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्रात्स जन स इंद्रः ॥२॥

यः । पृथिवीं । व्यथमानां । अदृह्यत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् ।
अरम्भात् ।

यः । अंतरिक्षं । विममे । वरीयः । यः । द्यां । अस्तभ्रात् । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ २ ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिधून्यो गा उदाजदपथा बलस्य ।

यो अश्मनांतरिक्षं जजान संवृक्समतसु स जनास इंद्रः ॥३॥

यः । हत्वा । अहिं । अरिणात् । सप्त । सिधून् । यः । गाः ।
उत्सजत् । अपथा । बलस्य ।

यः । अश्मनोः । अंतः । अक्षि । जजान । संसृक् । समत्सु ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमाददर्थः पुष्टानि स जनास
इंद्रः ॥ ४ ॥

येने । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासं । वर्णं ।
अधरं । गुहां । अकरित्यकः ।

श्वघ्नीइव । यः । जिगीवान् । लक्षं । आदत् । अर्थः । पुष्टानि ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ ४ ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुत्तेमा नपो अस्तीत्येनं ।

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास

इंद्रः ॥ ५ ॥

यं । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरं । उत । ईं । आहुः ।

न । एषः । अस्ति । इति । एनं ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः ऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै ।

धत्त । सः । जनास । इंद्रः ॥ ५ ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राण्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इंद्रः ॥ ६

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः ।

नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तऽग्राणः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतऽसोमस्यः । सः ।

जनासः । इंद्रः ॥ ६ ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे

रथासः ।

यः सूर्य य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इंद्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः

यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्य । यः । उषसं । जजान । यः । अपां । नेता । सः ।

जनासः । इंद्रः ॥ ७ ॥

यं क्रदसी संयती विव्हयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिदर्थं आस्थिवासा नाना हवेते स जनास इंद्रः ॥ ८ ॥

यं । क्रदसी इति । संयती इति संयती । विव्हयेते इति विव्हयेते
परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।

समानं । चित् । रथं । आस्थिवासा । नाना । हवेते इति ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ ८ ॥

यस्मान्न ऋते विजयते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास
इंद्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयते । जनासः । यं । युध्यमानाः
अवसे । हवते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानं । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः ।
जनासः । इंद्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवी जघान ।

यः शर्धते नानुददाति श्रुध्यां यो दस्योर्हिता स जनास
इंद्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् ।
शवी । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । श्रुध्यां । यः । दस्योः । हिता ।
सः । जनासः । इंद्रः ॥ १० ॥

य शं॒बरं॑ पर्व॒ते क्षि॒यंतं॑ च॒त्वारि॑ंश्यां शर॒द्यन्वा॑वदत् ।

ओ॒जा॒य॒मानं॑ यो अहिं॑ ज॒घान॑ दा॒नुं श॒यानं॑ स ज॒नास॑
इंद्रः ॥ ११ ॥

यः । शं॒बरं॑ । पर्व॒तेषु॑ । क्षि॒यंतं॑ । च॒त्वारि॑ंश्यां । शर॒दि॑ ।
अनु॒ऽअ॒वि॒दत् ।

ओ॒जा॒य॒मानं॑ । यः । अहिं॑ । ज॒घान॑ । दा॒नुं । श॒यानं॑ । सः ।
ज॒ना॒सः । इंद्रः ॥ ११ ॥

यः स॒प्त॒र॒श्मिर्बृ॑षभस्तुवि॒ष्मान॒वासृ॑जत्स॒र्तवे॑ स॒प्त सि॑धून् ।
यो रौ॒हिण॑मस्फुरद्वज्र॒बाहु॑र्यामा॒रोह॑तं स ज॒नास॑ इंद्रः
॥ १२ ॥

यः । स॒प्त॒र॒श्मिः । बृ॒षभः॑ । तुवि॒ष्मान् । अ॒व॒ऽअ॒सृ॑जत् ।
स॒र्तवे॑ । स॒प्त । सि॑धून् ।

यः । रौ॒हिणं॑ । अस्फु॒रत् । वज्र॑ऽबाहुः । र्यां । आ॒ऽरो॒ह॑तं ।
सः । ज॒ना॒सः । इंद्रः ॥ १२ ॥

ग्रा॒वां चि॒दस्मै॑ पृथि॒वी न॑मेते शु॒ष्माच्चि॒दस्य॑ पर्व॒ता
भ॑यंते ।

यः सोम॑पा नि॒क्षितो॑ वज्र॒बाहु॑र्यो वज्र॒हस्तः॑ स ज॒नास॑
इंद्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् ।

चित् । अस्य । पर्वताः । भयंते ।

यः । सोमऽपाः । निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः ।

सः । जनासः । इंद्रः ॥ १३ ॥

यः सुन्वंतमवति यः पचंतं यः शंसंतं यः शशमानमृती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास

इंद्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वतं । अवति । यः । पचंतं । यः । शंसंतं । यः ।

शशमानं । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनं । यस्य । सोमः । यस्य । इदं । राधः । सः ।

जनासः । इंद्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स किलासि

सत्यः ।

वयं ते इंद्र विश्वहं प्रियासः सुवीरांसो विदथमा

वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजं । दर्दधि । सः ।

किल । असि । सत्यः ।

वयं । ते । इंद्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरांसः । विदथं । आ ।

वदेम ॥ १५ ॥

प्र पर्वतानामिति त्रयोदशर्चं [तृतीयेऽनुवाके] चतुर्थं सूक्तम् । अन्त्याऽ-
नुष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अत्र चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वान्नद्य
एव ऋषयः । शिष्टानां विश्वामित्रवाक्यत्वात्स एव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव देवता ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः पैजवनस्य सुदासो
राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनं मादाय
विपाद्दुष्टुद्योः सभेदमाययावनुययुरितरे । अयोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रोऽगाध-
जले ते नद्यौ दृष्टोत्तरणार्थमाद्याभिस्तिसृभिस्तुष्टाव ॥

[विश्वामित्रः—]

प्र पर्वतानामु॒शती उप॒स्थाद॒श्वे इव वि॒षिते हास॑माने ।

गाव॑व शु॒भ्रे मा॒तरां रिहा॑णे विपा॒द्दु॒द्री पय॑सा जवेते ॥१॥

प्र । पर्व॑तानां । उ॒शती इति । उप॒स्थात् । अ॒श्वे इवेत्य॑श्वेऽइव ।

वि॒सिते इति वि॒सिते । हास॑माने इति ।

गावा॑ऽइव । शु॒भ्रे इति । मा॒तरां । रिहा॑णे इति । वि॒ष्पाद् ।

शु॒दु॒द्री । पय॑सा । ज॒वेते इति ॥ १ ॥

इ॒द्रेषि॑ते प्रस॒वं भि॒क्षमा॑णे अ॒च्छां स॒मुद्रं र॒थ्येव या॑थः ।

स॒मा॒रा॒णे ऊ॒र्मिभिः॑ पि॒न्वमा॑ने अ॒न्या वा म॑न्याम॒र्येति शु॒भ्रे ॥२॥

इ॒द्रेषि॑ते इती॒द्रेऽइषि॑ते । प्र॒स॒वं । भि॒क्षमा॑णे इति । अ॒च्छां । स॒मुद्रं ।

र॒थ्याऽइव । या॑थः ।

स॒मा॒रा॒णे इति' सं॒ऽआ॒रा॒णे । ऊ॒र्मिऽभिः॑ । पि॒न्वमा॑ने इति' । अ॒न्या ।

वा । अ॒न्या । अ॒पि । ए॒ति । शु॒भ्रे इति ॥२॥

अच्छा सिंधु मातृतमामयासं विपांशुर्वा सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरती ॥३॥

अच्छे । सिंधु । मातृ॒ऽत॒मां । अ॒या॒सं । वि॒ऽपां॒शं । उ॒र्वी । सु॒ऽभ॒गां ।
अ॒ग॒न्म ।

व॒त्सं॒ऽइ॒त्र । मा॒तरां । सं॒रि॒हा॒णे इति सं॒ऽरि॒हा॒णे । स॒मा॒नं । यो॒निं ।
अ॒नु । संच॑रती इति सं॒ऽच॑रती ॥ ३ ॥

[नद्यो—]

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरतीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गतक्तः कियुर्विप्रो नद्यो जोहवीति ॥४॥

ए॒ना । व॒यं । प॒र्य॒सा । पि॒न्व॒मा॒नाः । अ॒नु । यो॒निं । दे॒व॒ऽकृ॒तं ।
च॑रतीः ।

न । वर्त॑वे । प्र॒ऽस॒वः । सर्ग॑ऽत॒क्तः । किं॒ऽयुः । वि॒प्रः । न॒द्यः ।
जो॒ह॒वी॒ति ॥ ४ ॥

[विश्वामित्रः—]

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुप मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिंधुमच्छा बृहती मनीषावस्युरन्हे कुशिकस्य सूनुः ॥५॥

र॒म॒ध्वं । मे । व॒च॒से । सो॒म्या॒य । ऋ॒त॒ऽव॒री॒रु॒प । मु॒हूर्त॑ ।
ए॒वैः ।

प्र । सिंधु । अ॒च्छ । बृ॒हती । म॒नी॒षा । अ॒व॒स्युः । अ॒न्हे ।
कु॒शि॒क॒स्य । । सू॒नुः ॥ ५ ॥

[नद्यो— (इन्द्रस्तुतिः)]

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वाहुः रपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रऽबाहुः । अप । अहन् । वृत्रं ।

परिऽधि । नदीनां ।

देवः । अनयत् । सविता । सुऽपाणिः । तस्य । वयं । प्रऽसवे ।

यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

* प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं १ तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदो जघानायन्नापोऽर्यनं इच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यं । शश्वधा । वीर्यं । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिं ।

विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अर्यनं ।

इच्छमानाः ॥ ७ ॥

[नद्यो—विश्वामित्रं प्रति]

एतद्वचो जरितर्मापि मृष्टा आ यत्ते घोषाः तंरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते

॥ ८ ॥

ए॒तत् । व॒चः । ज॒रि॒तः । मा । अ॒पि । मृ॒ष्टाः । आ । यत् । ते ।

घोषा॑न् । उ॒त्स॑तरा । यु॒गानि॑ ।

उ॒क्थे॑षु । का॒रो इति॑ । प्र॒ति । नः । जुष॑स्व । मा । नः । नि ।

क॒रि॒ति॑ कः । पु॒रुष॑ऽत्रा । नमः॑ । ते ॥ ८ ॥

[विश्वामित्रः—]

ओ षु स्व॑सारः का॒रवे॑ शृ॒णो॒त य॒यौ वो॑ दू॒राद॑न॒सा रथे॑न ।

नि षू न॑म॒ध्वं भ॑व॒ता सु॒पा॒रा अ॒धो॒अ॒क्षाः सि॑धवः स्त्रो॒त्याभिः॑

॥ ९ ॥

ओ इति॑ । सु । स्व॑सारः । का॒रवे॑ । शृ॒णो॒त । य॒यौ । वः । दू॒रात् ।

अ॒न॒सा । रथे॑न ।

नि । सु । न॑म॒ध्वं । भ॑व॒त । सु॒पा॒राः । अ॒धः॒अ॒क्षाः । सि॑धवः ।

स्त्रो॒त्याभिः॑ ॥ ९ ॥

[नद्यौ—]

आ ते॑ का॒रो शृ॒णवा॑मा व॒चांसि॑ य॒याथ॑ दू॒राद॑न॒सा रथे॑न ।

नि ते॑ न॒सै पी॒प्या॒ने॒व योषा॑ म॒र्या॒ये॒व क॒न्या श॒श्व॒चै ते॑ ॥ १० ॥

आ । ते । का॒रो इति॑ । शृ॒णवा॑म । व॒चांसि॑ । य॒याथ॑ । दू॒रात् ।

अ॒न॒सा । रथे॑न ।

नि । ते । न॒सै । पी॒प्या॒नाऽइ॒व । योषा॑ । म॒र्या॒यऽइ॒व । क॒न्या ।

श॒श्व॒चै । त॒ इति॑ ते ॥ १० ॥

[विश्वामित्रः—]

यदंग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इंद्रजुतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियाणां
॥ ११ ॥यत् । अंग । त्वा । भरताः । संतरेयुः । गव्यन् । ग्रामः ।
इषितः । इंद्रजुतः ।अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गतक्तः । आ । वः । वृणे । सुमतिं ।
यज्ञियाणां ॥ ११ ॥अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनां ।
प्र पिन्वध्वमिषयतीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात
शीर्षं ॥ १२ ॥अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सं । अभक्त । विप्रः । सुमतिं ।
नदीनां ।प्र । पिन्वध्वं । इषयतीः । सुराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वं ।
यात । शीर्षं ॥ १२ ॥

उद्ध ऊर्मिः शम्या हत्वापो योक्त्राणि मुंचत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाध्न्यौ शूनमारतां ॥ १३ ॥

उत् । वः । ऊर्मिः । शम्यः । हत्तु । आपः । योक्त्राणि । मुंचत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽर्णसा । अध्न्यौ । शूनं । आ । अरतां ॥ १३ ॥

‘ मम द्विते ’ ति दशर्चं [चतुर्थेऽनुवाके] दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य
पुत्रस्त्रसदस्यू राजर्षिः । आद्यासु षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वादात्मा देवता ।
अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छंदः । विनियोगः ।
आभिप्लविकेपूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावावापार्थम् ।

मम॑ द्वि॒ता रा॒ष्ट्रं क्ष॒त्रिय॑स्य वि॒श्वा॒यो वि॒श्वे अ॒मृता॒ यथा॑ नः ।
क्र॒तुं स॒चंते॒ वरु॑णस्य दे॒वा राजा॑मि कृ॒ष्टेरु॒पम॑स्य व॒त्रेः
॥ १ ॥

मम॑ । द्वि॒ता । रा॒ष्ट्रं । क्ष॒त्रिय॑स्य । वि॒श्वेऽआ॒योः । वि॒श्वे । अ॒मृताः ।
यथा॑ । नः ।

क्र॒तुं । स॒चंते॒ । वरु॑णस्य । दे॒वाः । राजा॑मि । कृ॒ष्टेः । उ॒पम॑स्य ।
व॒त्रेः ॥ १ ॥

अ॒हं राजा॑ वरु॒णो म॒ह्यं तान्य॑सु॒र्याणि॑ प्रथ॒मा धा॑रयंत ।
क्र॒तुं स॒चंते॒ वरु॑णस्य दे॒वा राजा॑मि कृ॒ष्टेरु॒पम॑स्य व॒त्रेः ॥ २ ॥

अ॒हं । राजा॑ । वरु॑णः । म॒ह्यं । तानि॑ । अ॒सुर्या॑णि । प्रथ॒मा ।
धा॑रयंत ।

क्र॒तुं । स॒चंते॒ । वरु॑णस्य । दे॒वाः । राजा॑मि । कृ॒ष्टेः । उ॒पम॑स्य । व॒त्रेः
॥ २ ॥

अ॒हमि॑न्द्रो वरु॒णस्ते म॑हि॒त्वोर्वी॑ ग॒भीरे॑ रज॒सी सु॒मेके॑ ।
त्वष्टे॑ वि॒श्वा भु॒व॒नानि॑ त्वि॒न्द्रात्स॒मैर॑यं रोद॒सी धा॑रयं च
॥ ३ ॥

अहं । इंद्रः । वरुणः । ते इति । महिऽत्वा । उर्वी इति । गभीरे इति ।

रजसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।
त्वष्टाऽइव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सं । ऐरयं । रोदसी इति ।

धारयं । च ॥ ३ ॥

अहमपो अपिन्व । उक्षमाणा धारयं दिवं सदर्न ऋतस्य ।

ऋतेन पुत्रो अदितेऽर्कतावोत त्रिधातुं प्रथयद्भि भूम ॥ ४ ॥

अहं । अपः । अपिन्व । उक्षमाणाः । धारयं । दिवं । सदर्ने ।
ऋतस्य ।

ऋतेन । पुत्रः । अदितेः । ऋतऽवा । उत । त्रिऽधातुं । प्रथयत् ।
वि । भूम ॥ ४ ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयंतो मां वृताः समरणं हवन्ते ।

उजाऽऽजि मघवाहमिन्द्र इयमि रेणुमभिः त्याजाः ॥ ५ ॥

मां । नरः । सुऽश्वाः । वाजयंतः । मां । वृताः । संऽअरणे ।
हवन्ते ।

कुणोमि । आजि । मघऽवा । अहं । इंद्रः । इयमि । रेणुं ।
अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्या दैव्यं सहो वरते अप्रतीतं ।

यन्मा सोमांसो ममदन्यदुक्वाभे भवेते जसी अपारे ॥ ६ ॥

अहं । ता । विश्वा । चकारं । नकिः । मा । दैव्यं । सहः । कस्ते ।

अप्रतिऽइतं ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था । उभे इति ।

भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

विदुष्टे विश्वा भुवन्नानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्नान्तं वृत्तां अरिणा इद्रं सिधून्

॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवन्नानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय ।

वेधः ।

त्वं । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्नान् । त्वं । वृत्तान् । अरिणाः ।

इद्रं । सिधून् ॥ ७ ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्तसप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने ।

त आर्यजंत असदस्युमस्या इद्रं न वृत्र रमधदेवं ॥ ८ ॥

अस्माकं । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सप्त । ऋषयः ।

दौऽगहे । बध्यमाने ।

ते । आ । अर्यजंत । असदस्युं । अस्याः । इद्रं । न । वृत्रऽसुरं ।

अर्धऽदेवं ॥ ८ ॥

रुत्सन्ना हि वामदन्त्येभिरिद्रावरुणा नमोभिः ।

अथा जतनं असदस्युमस्या वृत्राणां दद रमधदेवं ॥ ९ ॥

पुरुऽकुस्तानी । हि । वा । अदीशत् । हव्योधिः । इंद्रावरुणा ।

मर्मऽधिः ।

अथ । सजानं । नसदस्युं । अस्याः । वृषऽहनं । दक्षुः ।

अर्धऽदेवं ॥ ९ ॥

राया वयं ससर्वासो मदेम हव्येन देवा यवसेम गावः ।

तां धेनुमिंद्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरंतीं ॥१०॥

राया । वयं । ससर्वासः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

तां । धेनुं । इंद्रावरुणा । युवं । नः । विश्वाहा । धत्तं । अनपस्फुरंतीं ।

॥ १० ॥

‘इदमु त्वादि’ त्येकादशर्चं [पंचमेऽनुवाके] षष्ठं सूक्तं वामदेवस्मार्थं
त्रैष्टुभमुषोदेवताकम् । प्रांतरनुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्याश्विनशास्त्र
इदं सूक्तम् ।

इत्तु त्वात्पुस्तमं रस्ताज्योतिस्तमसो व नावदस्थात् ।

मूनं दिवो दुहितसे विभातीर्ना कृणवमुक्तसो जनाय ॥१॥

इदं । ऊं इति । त्वात् । पुस्तमं । रस्तात् । ज्योतिः । तमसः ।

वयुनऽवत् । अस्थात् ।

मूनं । दिवः । दुतिरः । विभातीः । गातुं । कृणवत् । उपसः ।

जनाय ॥ १ ॥

अस्थु॑र॒ चि॒त्रा॒ उ॒षसः॑ पु॒रस्ता॑न्मि॒ता इ॒व स्व॒त्रोऽध्व॑रेषु ।

न्यू॑ ब्र॒जस्य॑ तम॒सो द्वा॒रो॒च्छंती॑र्ब्र॒ज्जुच॑यः पाव॒काः ॥ २ ॥

अस्थुः । उं इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽइव ।
स्वरवः । अध्वरेषु ।

वि । उं इति । ब्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छंतीः । अन्न ।
शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

उ॒च्छंती॑र॒द्य चि॒तय॑न्त॒ भो॒जा॒न्ना॒धो॒देया॑यो॒षसो॑ म॒घोनीः॑ ।

अ॒चि॒त्रे अ॒न्तः प॒णयः॑ स॒स॒न्त्वंबु॑ध्यमा॒ना त॒मसो॑ वि॒म॒ध्ये ॥ ३ ॥

उच्छंतीः । अद्य । चितयन्त । भोजान् । राधऽदेयाय । उषसः ।
मघोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः ।
विमध्ये ॥ ३ ॥

कु॒वित्स॑ दे॒वीः स॒नयो॑ नवो॒ वा या॒मो ब॒भूया॑दु॒षसो॑ वो अ॒द्य ।

येना॒ नव॑ग्वे अ॒ंगिरे॒ दश॑ग्वे स॒प्तास्ये॑ रेवती॒ रेव॑दृष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् ।
उषसः । वः । अद्य ।

येन । नवऽग्वे । अंगिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् ।

ऊष ॥ ४ ॥

यूयं हि दे॒हि॒त॒युग्भि॒रश्वैः॑ परि॒मया॒थ॒ व॒नानि॑ स॒द्यः ।

प्र॒बो॒धय॑ती॒रुष॑सः स॒संतं॑ द्वि॒पात् च॑त्वार॒थाय॑ जी॒वं ॥ ५ ॥

यू॒यं । हि । दे॒वीः । ऋ॒त॒युक्ऽभिः॑ । अ॒श्वैः । परि॒ऽम॒या॒थ ।
मु॒र्वना॑नि । स॒द्यः ।

प्र॒बो॒धय॑तीः । उ॒ष॒सः । स॒संतं॑ । द्वि॒ऽपात् । च॒तुः॒ऽपात् । च॒र॒था॒य ।
जी॒वं ॥ ५ ॥

कं स्वि॒दासां॑ क॒त॒मा पु॒रा॒णी यया॑ वि॒धानां॑ वि॒द॒धुर्ऋ॒भूणां॑ ।

शु॒भं यच्छु॒भ्रा उ॒ष॒सश्चर॑न्ति न वि ज्ञा॒यन्ते॑ स॒दृशां॑ र्याः ॥ ६ ॥

कं । स्वि॒त् । आ॒सां । क॒त॒मा । पु॒रा॒णी । यया॑ । वि॒ऽधा॒नां ।
वि॒द॒धुः । ऋ॒भूणां॑ ।

शु॒भं । यत् । शु॒भ्राः । उ॒ष॒सः । चर॑न्ति । न । वि । ज्ञा॒यन्ते॑ ।
स॒दृ॒शीः । अ॒जु॒र्याः ॥ ६ ॥

ता घा ता भ॒द्रा उ॒ष॒सः पु॒रासु॑रभि॒ष्टि॒न्ना न॒तजा॑तस॒त्याः ।

या वा॒जानः॑ श॒श॒मान॑ उ॒क्थैः॑ स्तु॒ज्जंस॒न्द्रवि॑णं स॒द्य आप॑
॥ ७ ॥

ताः । घ । ताः । भ॒द्राः । उ॒ष॒सः । पु॒रा । आ॒सुः । अ॒भि॒ष्टि॒ऽद्यु॒न्नाः ।
न॒तजा॑तऽस॒त्याः ।

या॒सु । ई॒जानः॑ । श॒श॒मानः॑ । उ॒क्थैः॑ । स्तु॒क्वन् । शंस॑न् । द्रवि॑णं ।
स॒द्यः । आप॑ ॥ ७ ॥

ता आ चरंति समना पुरस्तात्समानतः समना यमनाः ।

तस्य देवीः सदैव बुधाना गवां न सर्गा उषसो जरंते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरंति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना ।
पप्रथानाः ।

ऋतस्य । देवीः । सदैवः । बुधानाः । गवां । न । सर्गाः । उषसः ।
जरंते ॥ ८ ॥

ता इक्ष्वेक्ष्व समना समानीरमीतवर्णा उषसश्चरंति ।

गूहतीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतवर्णाः ।
उषसः । चरंति ।

गूहतीः । अभ्वम् । असितं । रुशद्भिः । शुक्राः । तनूभिः ।
शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

रयि दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावतं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्मानान्न वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयि । दिवः । दुहितरः । विभातीः । प्रजावतं । यच्छत । अस्मासु ।
देवीः ।

स्वीनात् । आ । वः । प्रतिबुध्यमानाः । सुवीर्यस्य । पतयः ।
स्याम ॥ १० ॥

तद्वो दिव इति व्युदासां जपेत् ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उषसो यज्ञकतः ।

वयं स्याम यशसः जनेषु तत् द्यौः च पृथिवी च
देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उपं । ब्रुवे । उषसः ।
यज्ञकतुः ।

वयं । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । पृथ्वा ।
पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

‘ ऋतेन ऋत ’ मिति [पंचमेऽनुवाकं] नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेणस्य
श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतेन ऋतमपिहेतं ध्रुवं वा सूर्यस्य यत्र विमुचंत्यश्वाङ् ।

दशं शता सह तस्य तस्य देवानां श्रेष्ठं व नामवयं ॥ १ ॥

ऋतेन । ऋतं । अपिऽहितं । ध्रुवं । वा । सूर्यस्य । यत्र । विमुचंति ।
अश्वाङ् ।

दशं । शता । सह । तस्युः । तत् । एकं । देवानां । श्रेष्ठं ।
वपुषां । अपश्यं ॥ १ ॥

तत्सु वा मित्रावरुणा माहित्वमीर्मा तस्य पीरहमिदुद्वे ।

विश्वाः पिन्वयः स्वर्सरस्य धेना अनु वामेकः पकिरा ववर्त
॥ २ ॥

तत् । सु । वां । मित्रावरुणा । महिऽत्वं । ईर्मा । तस्थुषीः ।

अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वीः । पिन्वथः । स्वसरस्य । घेनाः । अनु । वां । एकः । पविः ।

आ । वर्तते ॥ २ ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अब वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतं । पृथिवी । उत । द्यां । मित्रऽराजाना । वरुणा ।

महोभिः ।

वर्धयतं । ओषधीः । पिन्वतं । गाः । अब । वृष्टिं । सृजतं ।

जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

आ वामश्रांसः सुयुजो वहंतु यतरश्मय उप यंत्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वायुपसिधवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वां । अश्रांसः । सुयुजः । वहंतु । यतरश्मयः । उप ।

यंतु । अर्वाक् ॥ ४ ॥

घृतस्य । निऽनिक् । अनु । वर्तते । वां । उप । सिधवः । प्रऽदिवि ।

क्षरन्ति ॥ ४ ॥

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वी बहिरिव यजुषा रक्षमाणा ।

घृतदक्षाधि गते मित्रासाथे वरुणळारुतः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुतां । अमति । वर्धत् । उर्वी । बर्हिःऽइव । यजुषा ।
रक्षमाणा ।

नमस्वंता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति ।
वरुण । इळासु । अंतरिति ॥ ५ ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वंतः ।
राजाना क्षत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृतः सह द्रौ ॥ ६ ॥
अक्रविहस्ता । सुकृते । परःऽपा । यं । त्रासाथे इति । वरुणा ।
इळासु । अंतरिति ।
राजाना । क्षत्र । अहणीयमाना । सहस्रस्थूणं । बिभृतः । सह ।
द्रौ ॥ ६ ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते
दिव्य १ भ्राजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥
हिरण्यनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि ।
अभ्राजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः ।
अधिगर्त्यस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यरूप षसो व्युष्टावयः स्थूणादिता सूर्यस्य ।
आ रोहयो वरुण मित्र तमत्रक्षाये अदिति दिति च ॥ ८ ॥

हिरण्यरूपं । उपसः । विऽउष्टै । अयःऽस्थूणं । उत्ऽइता ।
सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्त । अतः । चक्षाये इति ।
अदिति । दिति । च ॥ ८ ॥

दाक्षायणयज्ञे यद्वह्निष्ठमिति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य
हविषो याज्या । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या ।

यद्वह्निष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषांसंतो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । व्हिष्टं । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रं ।
शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टं । सिषांसंतः । जिगीवांसः ।
स्याम ॥ ९ ॥

अच्छा वदेति दशर्चं [पष्ठेऽनुवाके] एकादशं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षम् ।
यत्तर्जन्येत्येषा नवम्यनुष्टुप्, वि वृक्षानित्याद्यातिस्त्रो जगत्यः, शिष्टाः षट्
त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपस्थेयाः ॥

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा । ववसा
कनिक्रददृषमे जीरदानू रेतो दन्त्यापधीषु गर्भे ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसं । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यं ।
नमसा । आ । विवास ।

कनिकदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु ।
गर्भे ॥ १ ॥

वि वृक्षान् हंत्युत हंति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं
महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हंति
दुःकृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हंति । उत । हंति । रक्षसः । विश्वं । विभाय ।
भुवनं । महावधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यावतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् ।
हंति । दुःकृतः ॥ २ ॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ष्ण्या ३ अह ।
दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते
वर्ष्ण्या १ नमः ॥ ३ ॥

रथीऽइन । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् ।
कृणुते । वर्ष्ण्यान् । अह ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते ।
वर्ष्ण्या । नमः ॥ ३ ॥

प्र वाता इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या ।

प्र वाता वांति पतर्यति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति
॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वांति । पतर्यति । विद्युत् । उत् । ओषधीः ।
जिहते । पिन्वते । स्व । १ । रिति स्वः ।
इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीं । रेतसा ।
अवति ॥ ४ ॥

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति यस्य व्रते शङ्खवज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ
॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । ननमीति । यस्य । व्रते । शङ्खवत् ।
जर्भुरिति ।
यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि ।
शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य
धाराः ।

अङ्गितेन स्तनयित्नुनेहपो निषिचन्नसुर पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिः । मरुतः । ररीध्वं । प्र । पिन्वत । वृष्णः ।
 अश्वस्य । धाराः ।
 अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिचन् ।
 असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

आभि क्रंद स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
 दृति सु कर्ष विषितं न्यंचं समा भवंतुद्रतो निपादाः ॥७॥
 अभि । क्रंद । स्तनय । गर्भ । आ । धाः । उदन्वता । परि ।
 दीय । रथेन ।
 दृति । सु । कर्ष । विऽसितं । न्यंचं । समाः । भवंतु । उत्स्वतः ।
 निऽपादाः ॥ ७ ॥

महांतं कोशमुदचा नि षिच स्येदंतां कुल्या विषिताः
 पुरस्तात् ।
 घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥
 महांतं । कोशं । उत् । अच । नि । सिच । स्यंदंतां । कुल्याः ।
 विऽसिताः । पुरस्तात् ।
 घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उंधि । सुऽप्रपाणं । भवतु ।
 अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

यत्प॑र्जन्य॒ कनि॑क्रदत् स्त॒नयन् हंसि॑ दुः॒कृतः ।

प्रती॑दं वि॒श्वं मो॑दते॒ यत्किं च॒ पृथि॒व्याधि॑ ॥ ९ ॥

यत् । प॒र्जन्य॒ । कनि॑क्रदत् । स्त॒नयन् । हंसि॑ । दुः॒कृतः ।

प्रति॑ । इ॒दं । वि॒श्वं । मो॑दते । यत् । किं । च । पृथि॒व्या । अधि॑

॥ ९ ॥

अव॑र्षाव॑र्षमु॒दु षू गृ॒भाया॑क॒र्धन्वा॒न्यत्ये॑त॒वा उ॑ ।

अजी॑जन॒ ओष॑धी॒भोर्ज॑नाय॒ कमु॑त प्र॒जाभ्यो॑ऽवि॒दो ग॒नीषां॑

॥ १० ॥

अव॑र्षाः । व॒र्ष । उ॒त् । उं इति॑ । सु । गृ॒भाय॒ । अकः॑ । धन्वा॑नि ।

अति॑ऽए॒तवै॑ । उं इति॑ ।

अजी॑जनः । ओष॑धीः । भोर्ज॑नाय । कं । उ॒त् । प्र॒जाभ्यः॑ ।

अवि॑दः । ग॒नीषां॑ ॥ १० ॥

बलित्येति तृचात्मकं [षष्ठेऽनुवाके] द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेराषं
पृथिवी देवताकमानुष्टुभं । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवानां हविषु
पृथिव्या अनुवाक्या ।

ब॒लित्या॑ पर्व॑तानां॒ खि॒द्रं वि॒भर्षि॑ पृथि॒वि ।

प्र॒ या भूमि॑ प्रव॒त्वति॑ म॒ह्ना जि॒नोषि॑ म॒हिनि॑ ॥ १ ॥

बट् । इत्या । पर्वतानां । स्विद्रं । निभर्षि । पृथिवि ।

प्र । या । भूमि । प्रवत्वति । मद्गा । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

स्तोमांसस्त्वा विचारिणि प्रति ह्योभंत्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हेषंतं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमांसः । त्वा । विऽचारिणि । प्रति । स्तोभंति । अक्तुऽभिः ।

प्र । या । वाजं । न । हेषंतं । पेरुं । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

देवानां हविःषु दृळ्हा चिदिति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे-
निष्केवल्ये सूक्तमुखीया ।

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्क्षमया दर्धर्ष्योजसा ।

यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षति वृष्टयः ॥ ३ ॥

दृळ्हा । चित् । या वनस्पतीन् । क्षमया । दर्धर्षि । ओजसा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विऽद्युतः । दिवः । वर्षति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

‘ प्र सम्राज ’ इत्यष्टच [पष्ठेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्त मात्रेयं त्रैष्टुभं
वारुणम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

त्रि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सं॒ऽरा॒जे । वृ॒हत् । अ॒र्च । ग॒भीरं । ब्र॒ह्म । प्रि॒यं । वरु॒णाय ।
श्रु॒ताय ।

वि । यः । ज॒घान । श॒मि॒ता इ॒व । च॒र्म । उ॒प॒ऽस्ति॒रे । पृ॒थि॒वीं ।
सू॒र्या॒य ॥ १ ॥

वने॑षु व्यं॑त॒रि॒क्षं त॒तान॒ वाज॑म॒र्वत्सु॒ पय॑ उ॒स्त्रिया॑सु ।
हृत्सु॑ क॒तुं वरु॑णो अ॒प्स्व १ भि॑दि॒वि सू॒र्यम॑द॒धात्सोम॑म॒द्रौ ॥ २ ॥

वने॑षु । वि । अ॒न्त॒रि॒क्षं । त॒तान॒ । वाजं॑ । अ॒र्वत्सु॑ । पयः॑ ।
उ॒स्त्रिया॑सु ।

हृत्सु॑ । क॒तुं । वरु॑णः । अ॒प्सु । अ॒ग्नि॑ । दि॒वि । सू॒र्य॑ । अ॒द॒धात् ।
सोमं॑ । अ॒द्रौ ॥ २ ॥

नी॒चीन॑बा॒रं वरु॑णः क॒वंधं॑ प्र स॒स॒र्ज रोद॑सी अ॒न्त॒रि॒क्षं ।
तेन॑ वि॒श्वस्य॑ भु॒व॒नस्य॑ रा॒जा य॒वं न वृ॒ष्टिर्व्यु॑न॒त्ति भूमं॑ ॥ ३ ॥

नी॒चीन॑ऽबा॒रं । वरु॑णः । क॒वंधं॑ । प्र । स॒स॒र्ज । रोद॑सी । इति॑ ।
अ॒न्त॒रि॒क्षं ।

तेन॑ । वि॒श्वस्य॑ । भु॒व॒नस्य॑ । रा॒जा । य॒वं । न । वृ॒ष्टिः । वि । उ॒न॒त्ति ।
भूमं॑ ॥ ३ ॥

उ॒न॒त्ति भूमिं॑ पृ॒थि॒वीमु॒त यां य॒दा दु॒ग्धं वरु॑णो ब॒ष्ट्यादि॑त् ।
सम॑भ्रे॒ण व॒सत॑ प॒र्व॒तास॑स्तवि॒षीय॑तः श्रथ॒यंत॑ वी॒राः ॥ ४ ॥

उ॒न॒धि॑ । भू॒मि॑ । पृ॒थि॒वी॑ । उ॒त । द्यौ॑ । य॒दा । दु॒ग्धं॑ । व॒रु॒णः॑ ।
व॒ष्टि॑ । आ॒त् । इ॒त् ।

सं । अ॒ध्रे॒ण॑ । व॒स॒त॒ । प॒र्व॒ता॒सः॑ । त॒वि॒षी॑ऽयंतः । श्र॒थ॒यंत॑ । वी॒राः॑
॥ ४ ॥

इ॒मा॒मू॒ ष्वा॒सु॒रस्य॑ श्रु॒तस्य॑ म॒हीं मा॒यां व॒रु॒णस्य॑ प्र वो॒चं ।
मा॒ने॒न॒व॒ तस्मि॑न् अ॒न्तरि॑क्षे वि॒ यो म॒मे पृ॒थि॒वीं सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

इ॒मां । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । आ॒सु॒रस्य॑ । श्रु॒तस्य॑ । म॒हीं । मा॒यां ।
व॒रु॒णस्य॑ । प्र । वो॒चं ।

मा॒ने॒न॒ऽइ॒व । त॒स्मिन्॑ऽवा॒न् । अ॒न्तरि॑क्षे । वि॒ । यः । म॒मे । पृ॒थि॒वीं ।
सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

इ॒मा॒मू॒ नु॒ क॒वि॒त॒मस्य॑ मा॒यां म॒हीं दे॒वस्य॑ न॒कि॒रा द॒ध॒र्ष॑ ।
ए॒कं य॒दु॒द्रा न॑ पृ॒ण॒त्ये॒नी॒रा॒सि॒च॒न्ती॑र॒व॒न॒यः॑ स॒मु॒द्रं ॥ ६ ॥

इ॒मां । ऊं॒ इति॑ । नु॒ । क॒वि॒त॒मस्य॑ । मा॒यां । म॒हीं । दे॒वस्य॑ ।
न॒कि॒रः । आ॒ । द॒ध॒र्ष॑ ।

ए॒कं । य॒त् । उ॒द्रा । न॒ । पृ॒ण॒ति॑ । ए॒नीः । आ॒ऽसि॒च॒न्तीः॑ ।
अ॒व॒न॒यः॑ । स॒मु॒द्रं ॥ ६ ॥

अ॒र्य॒म्यं वरु॑ण मि॒त्र्यं वा सखा॑यं वा सद॒मि॒द्भा॒तरं वा ।
 वे॒शं वा नि॒त्यं वरु॑णार॒णं वा यत्सी॒माग॑श्च॒क्र॒मा शि॒श्रथ॑स्तत्
 ॥ ७ ॥

अ॒र्य॒म्यं । वरु॑ण । मि॒त्र्यं । वा । सखा॑यं । वा । सदं । इत् ।
 भ्रा॒तरं । वा ।
 वे॒शं । वा । नि॒त्यं । वरु॑ण । अ॒रणं । वा । यत् । सी॒ । आ॒गः ।
 च॒क्र॒म । शि॒श्रथः । तत् ॥ ७ ॥

कि॒त॒वासो॒ यद्रि॑रि॒षुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न॑ वि॒श्र ।
 सर्वा॑ ता वि ष्य॑ शि॒थिरे॒व दे॒वाधा॑ ते स्याम वरु॑ण
 प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

कि॒त॒वासः । यत् । रि॒रि॒षुः । न । दी॒वि । यत् । वा । य । स॒त्यं ।
 उ॒त । यत् । न । वि॒श्र ।
 सर्वा॑ । ता । वि । स्य । शि॒थि॒राऽइ॑व । दे॒व । अध॑ । ते । स्याम ।
 वरु॑ण । प्रि॒यासः॑ ॥ ८ ॥

‘शुक्रं त’ इति चतुर्कृत् [पंचमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे
 पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । वैश्वदेवे पर्वणि वैश्वदेवस्य
 हविषः शुक्रं त इति यज्या । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव
 याज्या । अमामिष्टवेऽप्येषा ।

शु॒क्रं ते॑ अ॒न्यद्य॑ज॒तं ते॑ अ॒न्यद्वि॑षु॒रूपे॑ अ॒हनी॑ द्यौरि॒वासि॑ ।
 वि॒श्वा हि मा॒या अ॒वसि॑ स्वधा॒वो भ॒द्रा ते॑ पू॒षन्नि॒ह रा॒ति-
 र॒स्तु ॥ १ ॥

शुक्रं । ते । अन्यत् । यजतं । ते । अन्यत् । विधुरूपे इति ।
 विधुरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।
 विश्वाः । हि । मायाः । अवसि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् ।
 इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
 अष्टा पूषा शिथिरामुदरी वृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते
 ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंऽजिन्वः । भुवने ।
 विश्वे । अर्पितः ।
 अष्टा । पूषा । शिथिरां । उत्स्वरीवृजत् । संऽचक्षाणः । भुवना
 । देवः । ईयते ॥ २ ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्यास्ते पूषन्नित्यादिके द्वेऋचावनुवाके ।

यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्रे हिरण्ययीरंतरिक्षे चरन्ति ।
 ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥
 याः । ते । पूषन् । नावः । अंतरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः ।
 अंतरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्यां । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

पूषा सुबंधुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिं मधवा दस्मवर्चाः ।
 यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वंचं ॥ ४ ॥

पूषा । सु॒ऽबं॑धुः । दि॒वः । आ । पृ॒थि॒व्याः । इ॒ळः । प॒तिः ।
मघ॑ऽवा । द॒स्मऽव॑र्चाः ।

यं । दे॒वा॒सः । अ॒द॒दुः । सू॒र्या॒यै । का॒मे॒न । कृ॒तं । त॒व॒सं ।

सु॒ऽअ॑चं ॥ ४ ॥

‘ युवां नरे ’ ति दशर्चं [पंचमेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्तं
वसिष्ठस्यापि जागतमैन्द्रावरुणम् । आभिप्लाविकेऽकृद्ध्येषु स्तोमवृद्धौ
प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापार्थम् ।

यु॒वां न॑रा प॒श्य॑मा॒नास॑ आ॒प्यं प्रा॒चा ग॒व्यं॑तः पृ॒थु॒प॒र्श॑वो य॒युः ।
दा॒सां च॑ वृ॒त्रा ह॒त॑मा॒र्या॒णि च॑ सु॒दा॒सं मि॑न्द्राव॒रुणा॑व॒साव॑तं ॥ १ ॥

यु॒वां । न॒रा । प॒श्य॑मा॒नासः । आ॒प्यं । प्रा॒चा । ग॒व्यं॑तः ।
पृ॒थु॒प॒र्श॑वः । य॒युः ।

दा॒सां । च॑ । वृ॒त्रा । ह॒तं । आ॒र्या॒णि । च॑ । सु॒दा॒सं । इं॒द्राव॒रुणा॑ ।
अ॒व॒सा । अ॒व॒तं ॥ १ ॥

यत्रा॒ नरः॑ स॒म॒यं॑ते कृ॒त॒ध्वं॑जो यस्मिन्ना॒जा भ॑वति
किं च॒न प्रि॒यं ।

यत्रा॒ भ॒यं॑ते भु॒व॒ना स्व॒ऽदृ॒श॑स्तत्रा॒ न इं॒द्राव॒रुणा॑धि वोच॑तं ॥ २ ॥

यत्र॑ । नरः॑ । स॒ऽअ॒यं॑ते । कृ॒त॒ध्वं॑जः । यस्मिन् । आ॒जा । भ॑वति ।
किं । च॒न । प्रि॒यं ।

यत्र॑ । भ॒यं॑ते । भु॒व॒ना । स्वः॑ऽदृ॒शः । तत्र॑ । नः॑ । इं॒द्राव॒रुणा॑ । अधि॑ ।
वोच॑तं ॥ २ ॥

सं भूम्या अंता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष
आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयो ऽ र्वागवसा हवनश्रुता गतं ॥३॥

सं । भूम्याः । अंताः । ध्वसिराः । अदृक्षत । इंद्रावरुणा । दिवि ।
घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानां । उप । मां । अरातयः । अर्वाक् । अवसा
हवनऽश्रुता । आ । गतं ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वता प्र सुदासमावत ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितः ॥४॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदं । वन्वता । प्र । सुदासं ।
आवतं ।

ब्रह्माणि । एषां । शृणुतं । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनां । अभवत् ।
पुरऽहितः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपति माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये

दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपति । मा । अघानि । अर्थः । वनुषां ।
अरातयः ।

युवं । हि । वस्वः । उभयस्य । राजथः । अध । स्म । नः ।
अवतं । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

युवा इ॒वंत॑ उ॒भया॑स आ॒जि॒भिर्व॑द्रं च॒ व॒स्वो व॑रु॒णं च॑ सा॒तये॑ ।
यत्र॒ राज॑भिर्द॒शभि॑र्नि॒बा॒धितं॑ प्र सु॒दास॑माव॒तं तृ॒त्सु॒भिः सह॑ ॥ ६ ॥

यु॒वा । ह॒वंते । उ॒भया॑सः । आ॒जि॒धु । इ॒द्रं । च । व॒स्वः । व॑रु॒णं ।
च । सा॒तये॑ ।

यत्र॑ । राज॑ऽभिः । द॒शऽभिः । नि॒बा॒धितं॑ । प्र । सु॒दासं॑ ।
आव॑तं । तृ॒त्सु॒भिः । सह॑ ॥ ६ ॥

द॒श रा॒जा॒नः॒ स॒मि॒ता अ॒य॒ज्यवः॑ सु॒दासं॑ मि॒द्राव॑रु॒णा न यु॑यु॒धुः ।
स॒त्या नृ॒णाम॑स॒दा मु॒प॒स्तु॒तिर्दे॒वा ए॒षाम॑ भव॒न्दे॒वहू॑तिषु ७ ॥

द॒श । रा॒जा॒नः । सं॒दृ॒ताः । अ॒य॒ज्यवः॑ । सु॒दासं॑ । इ॒द्राव॑रु॒णा । न ।
यु॒यु॒धुः ।

स॒त्या । नृ॒णां । अ॒स॒दा । उ॒प॒स्तु॒तिः । दे॒वाः । ए॒षां ।
अ॒भवन् । दे॒वहू॑तिषु ॥ ७ ॥

दा॒श॒रा॒ज्ञे परि॑य॒त्ताय॑ वि॒श्वतः॑ सु॒दासं॑ इ॒द्राव॑रु॒णाव॑शि॒क्षतं॑ ।
श्वि॒त्यं॒चो यत्र॑ नम॒सा क॑प॒र्दिनो॑ धि॒या धी॒वंतो॑ अ॒स॒प॒तं
तृ॒त्सवः॑ ॥ ८ ॥

दा॒श॒रा॒ज्ञे । परि॑य॒त्ताय॑ । वि॒श्वतः॑ । सु॒दासं॑ । इ॒द्राव॑रु॒णौ ।
अ॒शि॒क्षतं॑ ।

श्वि॒त्यं॒चः । यत्र॑ । नम॒सा । क॑प॒र्दिनः॑ । धि॒या । धी॒वंतः॑ । अ॒स॒प॒तं ।
तृ॒त्सवः॑ ॥ ८ ॥

वृत्राण्यन्यः संमिथेषु जिघ्रन्ते व्रतान्यन्यो अभिरक्षते सदा ।
हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे 'द्रावरुणा शर्म यच्छतं ॥९॥

वृत्राणि' । अन्यः । संऽइथेषु । जिघ्रन्ते । व्रतानि । अन्यः । अभि ।
रक्षते । सदा ।

हवामहे । वां । वृषणा । सुवृक्तिऽभिः । अस्मे इति । इंद्रावरुणा ।
शर्म' । यच्छतं ॥ ९ ॥

अस्मे इंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा युञ्जं यच्छंतु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे
॥ १० ॥

अस्मे इति । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । युञ्जं । यच्छंतु ।
महि' । शर्म' । सऽप्रथः ।

अवध्रं । ज्योतिः' । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकं' ।
सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

'धीरात्वस्ये' त्यष्ट्वे [पंचमेऽनुवाके] षोडशं सूक्तं वसष्ठिरस्याधि
त्रैष्टुभं वरुणदेवत्वम् । आभिप्लविकेकूप्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ
प्रशास्तुरिदमावापार्यम् ।

धीरात्वस्य महिना जनूषि वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुवी ।
म नादः पुष्टं तुनुदे वृंहतं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूषि । वि । यः । तस्तंभ ।
रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकं । ऋण्वं । नुनुदे । बृहंतं । द्विता । नक्षत्रं । पप्रथत् ।
च । भूमं ॥ १ ॥

उत स्वयां तन्वां सं वदे तत्कदा न्वं तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभिरुयं
॥ २ ॥

उत । स्वयां । तन्वां । सं । वदे । तत् । कदा । नु । अंतः ।
वरुणे । भुवानि ।
किं । मे । हव्यं । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकं । सुमनाः ।
अभि । रुयं ॥ २ ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छं ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हणीते ॥ ३ ॥
पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः ।
विपृच्छं ।

समानं । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयं । ह । तुभ्यं ।
वरुणः । हणीते ॥ ३ ॥

किमागं आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानन नमसा तुर इयां ॥४॥

किं । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठं । यत् । स्तोतारं । जिघांससि ।
सखायं ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा ।
अनेनाः । नमसा । तुरः । इयां ॥ ४ ॥

अव दुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दास्रो वसिष्ठं ॥५॥

अव । दुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयं । चकृम ।
तनूभिः ।

अव । राजन् । पशुऽतृपं । न । तायुं । सृज । वत्सं । न । दास्रः ।
वसिष्ठं ॥ ५ ॥

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको
अचित्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनायः उपारे स्वप्नश्चेदन्नृतस्य प्रयोता ॥६॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । धृतिः । सा । सुरा । मन्युः ।
विऽभीदकः । अचित्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्नः । चन । इत् ।

अन्नृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

अ॒रं दा॒सो न मी॒ळहु॑षे करा॒ण्यहं॑ दे॒वाय॑ भूर्णयेऽना॒गाः ।

अ॒चे॒तय॑द॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो गृ॒त्सं रा॒ये क॒वितो॑ जु॒नाति॑ ॥ ७ ॥

अ॒रं । दा॒सः । न । मी॒ळहु॑षे । क॒रा॒णि । अ॒हं । दे॒वाय॑ । भूर्णये॑ ।

अना॒गाः ।

अ॒चे॒तयत् । अ॒चितः॑ । दे॒वः । अ॒र्यः । गृ॒त्सं । रा॒ये । क॒विऽतरः॑ ।

जु॒नाति॑ ॥ ७ ॥

एका शिने वारुणे पशावयमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या ॥

अ॒यं सु तु॒भ्यं वरु॑ण स्वधा॒वो हृ॒दि स्तोम॑ उप॒श्रित॑श्चिदस्तु ।

शं नः॑ क्षेमे॒ शमु॑ योगे॒ नो अस्तु॑ यू॒यं पा॒त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑

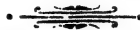
नः ॥ ८ ॥

अ॒यं । सु । तु॒भ्यं । वरु॑ण । स्वधा॒ऽवः । हृ॒दि । स्तोमः॑ । उप॒ऽश्रितः॑

चित् । अस्तु॑ ।

शं । नः॑ । क्षेमे॑ । शं । उं इति॑ । योगे॑ । नः॑ । अस्तु॑ । यू॒यं

पा॒त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः॑ ॥ ८ ॥

प्र शुंधुवमिति सप्तर्चं [पंचगेऽनुवाके] अष्टादश सूक्तं वसिष्ठस्यार्घं
त्रैहृभं वारुणम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शु॒न्ध्यु॒वं वरु॑णाय॒ प्रेष्ठां॑ म॒तिं वसि॑ष्ठ मी॒ळहु॑षे भस्त्र॑ ।

य ई॒म वी॒चिं क॒रते॑ यज॒त्रं स॒हस्रा॑म॒घं वृष॑णं बृ॒हंतं॑ ॥ १ ॥

प्र । शु॒ध्यु॒र्व । वरु॑णाय । प्रे॒ष्टां । म॒तिं । व॒सि॒ष्ठ । मी॒ळ॒हुषे । भर॒स्व ।
यः । ई । अ॒र्वा॒च । क॒रते । य॒ज॒ज्ञं । स॒ह॒स्रेऽम॒घं । वृ॒ष॒णं । मृ॒ह॒तं
॥ १ ॥

अ॒धा॒न्व॒स्य स॒दृशं॑ जग॒न्वा॒न॒ग्ने॒रनी॑कं वरु॑णस्य मंसि ।
स्व १ । अ॒धि॒पा उ अ॒धोऽभि॑ मा व॒पु॒र्दृ॒शये॑ निनीयात्
॥ २ ॥

अ॒ध । नु । अ॒स्य । स॒दृशं॑ । जग॒न्वा॒न । अ॒ग्नेः । अ॒नी॑कं ।
वरु॑णस्य । मंसि ।

स्वः । यत् । अ॒श्म॒न् । अ॒धि॒ऽपाः । उं इति॑ । अ॒धः । अ॒भि । मा ।
व॒पुः । दृ॒शये॑ । निनी॒यात् ॥ २ ॥

आ यदु॒हाव॑ वरु॑णश्च ना॒वं प्र यत्स॑मु॒द्रमी॒रया॑व म॒ध्यं ।
अ॒धि यद॒पां स्नु॒भिश्च॒राव॑ प्र प्रे॒ख ई॒स्वया॑वहै शु॒भे कं ॥ ३ ॥

आ । यत् । रु॒हाव॑ । वरु॑णः । च । ना॒वं । प्र । यत् । स॒मु॒द्रं ।
ई॒रया॑व । म॒ध्यं ।

अ॒धि । यत् । अ॒पां । स्नु॒ऽभिः । च॒राव॑ । प्र । प्र॒ई॒स्वे । ई॒स्वया॑वहै ।
शु॒भे । कं ॥ ३ ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिचकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अन्हां याबु द्यावस्ततनन्यादुषासः ।

॥ ४ ॥

वसिष्ठं । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषि । चकार ।
सुऽअर्पाः । महऽभिः ।

स्तोतारं । विप्रः । सुदिनऽत्वे । अन्हां । यात् । नु । द्यावः ।
ततनन् । यात् । उषसः ॥ ४ ॥

क १ त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुराचित् ।
बृहंतं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

क । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवुः । सचावहे इति । यत् ।
अवृकं । पुरा । चित् ।

बृहंतं । मानं । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रद्वारं । जगम । गृहं ।
ते ॥ ५ ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामग्निः कृणवत्सखा ते ।
मा त एनस्वतो यस्मिन्भुजेम यदि ष्मा विप्रः स्तुवते वरुणं
॥ ६ ॥

यः । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वा । आगांसि ।

कृणवत् । सखा । ते ।

मा । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् । भुजेम । यंधि । स्म । विप्रः ।

स्तुवते । वरुथं ॥ ६ ॥

अत्र ऋग्विधानं । भुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बंधात् प्रमुच्यते ।

तिष्ठन्नात्रो जपेदेतां पिशाचस्तं न गच्छति ॥

भुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियंतो व्य १ स्मत्पाशं वरुणो

मुमोचत् ।

अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः

॥ ७ ॥

भुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियंतः । वि । अस्मत् । पाशं ।

वरुणः । मुमोचत् ।

अवः । वन्वानाः । अदितेः । उपस्थात् । युयं । पात । स्वस्तिभिः ।

सदा । नः ॥ ७ ॥

यत्स्थ इति पदद्वयं [द्वितीयेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य
प्रगाथस्यार्ष माश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ।
तृतीयाऽनुष्टुप् । चतुर्थ्यास्तारपंक्तिः । पंचमी बृहती षष्ठी सतोबृहती ।
प्रातरनुवाकाश्विने ऋतौ बाह्वते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् ।

यत्स्थो दीर्घमसमनि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्रत्ययनि । यत् । वा । अदः । सेचने । दिवः ।
 यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातं ।
 अभिना ॥ १ ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काणवस्य बोधतं ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुवे इंद्राविष्णू अभिनावाऽहेषसा
 ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञं । मनवे । संऽमिमिक्षथुः । एव । इत् । काणवस्य ।
 बोधतं । बृहस्पतिं । विश्वान् । देवान् । अहं । हुवे । इंद्राविष्णू इति ।
 अभिनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

त्यान्व १ भिनाहुवे सुदंससा गृभे कृता ।

ययोरस्ति प्र णः सख्यं देवेष्वध्याप्यं ॥ ३ ॥

त्या । नु । अभिना । हुवे । सुऽदंससा । गृभे । कृता । ययोः ।
 अस्ति । प्र । नः । सख्यं । देवेषु । अधि । आप्यं ॥ ३ ॥

ययोरधिप्रयज्ञा असूरे संति सूरयः ।

ता यज्ञस्वाध्वरस्य प्रचेतसा स्वधाभिर्या पिबंतः सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

ययोः । अधि । प्र । यज्ञाः । असूरे । संति । सूरयः ।

ता । यज्ञस्य । अध्वरस्य । प्रऽचेतसा । स्वधाभिः । या । पिबंतः ।
 सोम्यं । मधु ॥ ४ ॥

य॒द्या॒भ्ये॒ना॒ पा॒न्य॒स्मा॒क॒स्यो॒ वा॒जि॒नी॒व॒त् ।

यद्दु॒ग्ध॒ज॒न॒नि॒ तु॒र्व॒शे॒ यदौ॒ हु॒वे॒ वा॒म॒थ॒ मा॒ ग॒तं ॥ ९ ॥

यत् । अ॒घं । अ॒श्वि॒नौ । अ॒र्ष॒क् । यत् । प्रा॒क् । स्थः ।

वा॒जि॒नी॒वि॒सू॒ इति॑ वा॒जि॒नी॒ऽव॒सू ।

यत् । दु॒ग्धा॒वि । अ॒न॒वि । तु॒र्व॒शे॒ । यदौ॒ । हु॒वे॒ । वा॒ । अ॒र्थ॒ । मा॒ ।

आ । ग॒तं ॥ ९ ॥

य॒ त॒रि॒क्षे॒ प॒त॒थः॒ पु॒रु॒ष्भु॒जा॒ यद्वे॒मे॒ रो॒द॒सी॒ अ॒नु॒ ।

यद्वा॒ स्व॒धा॒भि॒र॒धि॒ति॒ष्ठ॒थो॒ रथ॒मत॒ आ॒य॒ त॒म॒ग्नि॒ना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्त॒रि॒क्षे॒ । प॒त॒थः॒ । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । यत् । वा॒ । इ॒मे॒ इति॑ । रो॒द॒सी॒
इति॑ । अ॒नु॒ ।

यत् । वा॒ । स्व॒धा॒भिः॒ । अ॒धि॒ऽति॒ष्ठ॒थः॒ । रथं॑ । अ॒तः॒ । आ॒ । या॒तं॒ ।
अ॒ग्नि॒ना ॥ ६ ॥

उवास्मा इति नवर्च [प्रथमेऽनुवाके] एकादशं सूक्तम् । असितो देवर्षिः । तौ च क यपगोत्रजा । गायत्रं छंदः । सोमः पवमानो देवता । प्राक्स्तोत्रेऽनुदसूक्तस्य प्रागुत्तमाया इदमादिकं सर्वं पावमानं विकल्पेनावपनीयं ॥ अमिहवे धर्मदुष्पावत्सेऽपनीयमाने नमस्ते दु॒ग्धे॒ त्येषा॒ ।

उ॒ । स्म॒ गाय॒ता॒ न॒रः॒ प॒व॒मा॒ना॒येंद॒वे॒ । अ॒भि॒ दे॒वाँ॒ इयं॑सते ॥ १ ॥

उ॒प॒ । अ॒स्मै॒ । गा॒य॒त॒ । न॒रः॒ । प॒व॒मा॒ना॒य॒ । इ॒द॒वे॒ । अ॒भि॒ । दे॒वा॒न् ।

इयं॑सते ॥ १ ॥

अ॒भि॒ दे॒वाँ॒ । अ॒यो॒ऽयं॑ बा॒णो॒ अ॒ग्नि॒भ्र॒युः॒ । दे॒वं॑ दे॒वाय॑ दे॒व्यु॒ ॥ २ ॥

अ॒भि । ते । म॒धु॒ना । प॒यः । अ॒र्ध॒र्वा॒णः । अ॒ग्नि॒ध॒न्युः । दे॒व । दे॒व॒र्ध॒नः ।
दे॒व॒ऽन्यु ॥ २ ॥

स॒नः प॒व॒स्व शं ग॒वे शं ज॒ना॒य । अ॒व॒ते । शं रा॒ज॒ ओष॑धी॒भ्यः
॥ ३ ॥

सः । नः । प॒व॒स्व । शं । ग॒वे । शं । ज॒ना॒य । शं । अ॒व॒ते । शं ।
रा॒ज॒न् । ओष॑धी॒भ्यः ॥ ३ ॥

ब॒भ्र॒वे नु स्व॑त॒व॒सेऽरु॑णाय दि॒विऽस्पृ॑शे । सो॒मा॒य गा॒थम॑र्च॒त ॥ ४ ॥
ब॒भ्र॒वे । नु । स्व॑त॒व॒से । अ॒रु॒णाय॑ । दि॒विऽस्पृ॑शे । सो॒मा॒य । गा॒थं ।
अ॒र्च॒त ॥ ४ ॥

ह॒स्त॒श्च॒ त॒भि॒र॒द्रि॒भिः सु॒तं सोमं॑ पु॒नी॒त॒न । म॒धा॒वा धा॑व॒ता म॒धु
॥ ५ ॥

ह॒स्त॒ऽच्यु॑तेभिः । अ॒द्रि॒ऽभिः । सु॒तं । सोमं॑ । पु॒नी॒त॒न । म॒धौ । आ ।
धा॑व॒त । म॒धु ॥ ५ ॥

न॒म॒से॒दुप॑ सी॒द॒त द॒ध्ने॒द॒भि श्री॑णी॒त॒न । इ॒न्दु॒मि॒द्रे द॒धा॒त॒न ॥ ६ ॥
न॒म॒सा । इ॒त् । उ॒प॑ । सी॒द॒त । द॒ध्ना । इ॒त् । आ॒भि । श्री॑णी॒त॒न ।
इ॒न्दु॑ । इ॒द्रे । द॒धा॒त॒न ॥ ६ ॥

आ॒भि॒व॒हा ि॒ प॒णिः प॒व॒स्व सोमं॑ शं ग॒वे । दे॒वे॒भ्यो
अ॒नु॒क॒र॒न् ॥ ७ ॥

अमि॒त्रऽहा । वि॒ऽव॒र्षणिः । प॒व॒स्व । सो॒म । शं । ग॒वे । दे॒वेभ्यः ।
अ॒नु॒ना॒मऽकृ॒त ॥ ७ ॥

इ॒द्राय॑ सो॒म पा॒त॒वे म॒दा॒य॒ परि॑ वि॒च्य॒से । म॒न॒श्चि॒न्म॒न॒स॒स्पतिः॑
॥ ८ ॥

इ॒द्राय॑ । सो॒म । पा॒त॒वे । म॒दा॒य॒ । परि॑ । वि॒च्य॒से । म॒नः॑ऽचित् ।
म॒न॒सः । प॒तिः ॥ ८ ॥

प॒व॒मा॒न सु॒वीर्य॑ रा॒यि॒ सो॒म रि॒रीहि॑ नः । द॒वि॒द्र॒ेण॑ नो यु॒जा ॥ ९ ॥

प॒व॒मा॒न । सु॒ऽवी॒र्य॑ । रा॒यि॒ । सो॒म । रि॒री॒हि॒ । नः । इ॒दो॒ इति॑ ।
इ॒द्र॒ेण॑ । नः । यु॒जा ॥ ९ ॥

परि॒यि॒वांस॑मिति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्याधि ।
अंगिरसो नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अंगिरः पित्र्यवर्चभृगुलक्षणा
लिंगोक्ता देवताः । प्रेहीत्याद्यास्तिस्रो लिंगोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा ।
अतिद्रवसारमद्यावित्याकिस्तृचः सरमापुत्री यी श्वानौ परलक्षमागममितः
स्थितौ तदेवताकः । शिष्टा यमदेवत्याः । यमाय सोममिति त्रयोदश्याद्या
अनुष्टुभः । यमाय मत्सममित्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः ।
प्रातरनुधाकाश्विनशस्त्रयोरक्तः सूक्तविनियोगः । महार्पितृयज्ञे यमयागाख्या
याज्या ।

प॒रि॒यि॒वांसं॑ प्र॒व॒तो म॒हीर॑नुं ब॒हु॒भ्यः॑ प॒थाम॑ प॒स्प॒शान॑ ।
व॒यं॒ तं॒ सं॒ग॒म॒नं॒ ज॒नानां॑ य॒मं॒ रा॒जा॒नं॑ इ॒विषां॑ दु॒व॒र॒ण ॥ १॥

परोयिऽवांसि । प्रऽधतः । महीः । अनु । बहुऽध्वः । पंथा ।

अनुऽपस्पशानं ।

वैवस्वतः । सिऽगमनं । जगानां । यमं । राजानं । हविषा ।

दुवस्य ॥ १ ॥

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।

यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्याऽ अनु स्वाः ॥ २ ॥

यमः । नः । गातु । प्रथमः । विवेद । न । एषा । गव्यूतिः ।

अपभर्तवै । ऊं इति ।

यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽयुः । एना । जज्ञानाः । पथ्याः ।

अनु । स्वाः ॥ २ ॥

आमिमांस्ते मातली कव्यैरित्येषा धाव्या ।

मातली ॥ अथैर्यमो अंगिरोभिर्बृहस्पतिर्ऋकभिर्वावृधानः ।

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ॥

मातली । कव्यैः । यमः । अंगिरःऽभिः । बृहस्पतिः । ऋकऽभिः ।

ववृधानः ।

यान् । अ । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् । स्वाहा । अन्ये ।

स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥ ३ ॥

महापितृयज्ञे यस्मिन् यमेत्यादिके द्वे अनुषाङ्ग्ये । संपादितमन्त्रेऽपि ध्याय्या ।

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदांगिरोभिः पितृभिः संविदानः ।

आ त्वा मंजाः कविःस्ता बहंत्वेना राजन्हविषा मादयस्व ॥ ४ ॥

इमं । यम । प्रऽस्तरं । आ । हि । सीदं । अंगिरःऽभिः । पितृऽभिः ।

संऽविदानः ।

आ । त्वा । मंजाः । कविऽस्ताः । बहंतु । एना । राजन् ।

हविषा । मादयस्व ॥ ४ ॥

अंगिरोभिरा गहि यज्ञियेभिर्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।

विवस्वतं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५ ॥

अंगिरःऽभिः । आ । गहि । यज्ञियेभिः । यम । वैरूपैः । इह ।

मादयस्व ।

विवस्वतं । हुवे । यः । पिता । ते । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि ।

आ । निऽसद्य ॥ ५ ॥

अंगिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६ ॥

अंगिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः ।

सोम्यासः ।

तेषां । वयं । सुऽमतौ । यज्ञियानां । अपि । भद्रे । सौमनसे ।

स्याम ॥ ६ ॥

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पंचर्चस्तुतीयावार्जिता होत्रा
शंसनीयाः ।

प्रेहि॑ प्रेहि॑ प॒थिभिः॑ पु॒र्व्येभि॑र्यत्रा॒ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ परे॒युः ।

उ॒भा राजा॑ना स्व॒धया॑ म॒दंता॑ य॒मं प॑श्यासि वरु॑णं च दे॒वं
॥ ७ ॥

प्र । इ॒हि । प्र । इ॒हि । प॒थिभिः॑ । पु॒र्व्येभिः॑ । यत्र॑ । नः॑ । पूर्वे॑ ।
पि॒तरः॑ । परा॒र्इयुः॑ ।

उ॒भा । राजा॑ना । स्व॒धया॑ । म॒दंता॑ । य॒मं । प॑श्यासि । वरु॑णं ।
च । दे॒वं ॥ ७ ॥

सं गच्छ॑स्व पि॒तृभिः॑ सं य॒मेने॑ष्टापूर्तेन॒ पर॒मे व्यो॑मन् ।

हि॒त्वाया॑व॒द्यं पुन॑रस्तमेहि॒ सं गच्छ॑स्व त॒न्वा सु॒वर्चाः॑ ॥ ८ ॥

सं । गच्छ॑स्व । पि॒तृभिः॑ । सं । य॒मेने॑ । इ॒ष्टापूर्तेन॑ । पर॒मे ।
वि॒ओमन् ।

हि॒त्वाय॑ । अ॒व॒द्यं । पुनः॑ । अस्त॑ । आ । इ॒हि । सं । गच्छ॑स्व ।
त॒न्वा । सु॒वर्चाः॑ ॥ ८ ॥

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षत्यपेत वीतेति ।

अपेत॑ धीत॒ वि च॑ सर्प॒तातो॑ऽस्मा ए॒तं पि॒तरो॑ लो॒कम॑क्र॒न्तः ।

अ॒होभि॑रा॒द्भिर॒क्तुभि॑र्य॒क्तं य॒मो द॑दात्य॒ सान॑मस्मै ॥ ९ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः । अस्मै । पत्न ।
 पितरः । लोकं । अक्रन् ।
 अहःऽभिः । अत्ऽभिः । अक्तुऽभिः । विऽअक्तं । यमः । ददाति ।
 अवऽसानं । अस्मै ॥ ९ ॥

अनुस्तरण्या वृक्षौ पार्श्वयोराग्नफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य
 हस्तयोर्निदधात्यति द्रव सारमेयाविति द्वाभ्यां ।

अति॑ द्रव॑ सारमे॒यौ श्वानौ॑ चतुरक्षौ॑ शबलौ॑ साधुना॑ पथा ।
 अथा॑ पि॒तृन्त्सु॑विद॒त्राँ उपे॑हि यमेन॑ ये सध॒मादं॑ मदति ॥ १० ॥
 अति॑ । द्रव॑ । सारमे॒यौ । श्वानौ॑ । चतुःऽअक्षौ॑ । शबलौ॑ । साधुना॑ ।
 पथा ।
 अथ॑ । पि॒तृन् । सु॒ऽविद॒त्रान् । उप॑ । इ॒हि । यमे॑न । ये । सध॒ऽमादं॑ ।
 मदति ॥ १० ॥

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।
 ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११ ॥
 यौ । ते । श्वानौ । यम॑ । रक्षितारौ॑ । चतुःऽअक्षौ॑ ।
 पथिरक्षौ॑ इति॑ पथि॒रक्षौ॑ । नृचक्ष॑सौ ।
 ताभ्या॑ । ए॒नं । परि॑ । दे॒हि । राज॑न् । स्व॒स्ति । च॑ । अ॒स्मै । अ॒नमी॑वं ।
 च॑ । धे॒हि ॥ ११ ॥

उरुणसावसुतृषा उदुबलौ यमस्य दूतो चरतो जनीं अनु ।

तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनर्दातामसुमयेह भद्रं ॥ १२ ॥

उरुणसौ । असुतृषौ । उदुबलौ । यमस्य । दूतो । चरतः । जनीन् ।
अनु ।

तौ । अस्मभ्यं । दृशये । सूर्याय । पुनः । दातां । असुं । अद्य ।
इह । भद्रं ॥ १२ ॥

यमाय सोमं सुनुत यमाय जुहुतां हविः ।

यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय । सोमं । सुनुत । यमायं । जुहुत । हविः ।

यमं । ह । यज्ञः । गच्छति । अग्निदूतः । अरंकृतः ॥ १३ ॥

यमाय घृतवद्भविर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।

स नो देवेभ्यो यममर्धमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय । घृतवत् । भविः । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

सः । नः । देवेभ्यु । आ । यमत । दीर्घि । आयुः । प्र । जीवसे ॥ १४ ॥

यमाय मधुमक्षमं रात्रे हव्यं जुहोत न ।

इदं नमः प्रमिभ्यः पूर्वजेभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकदभ्यः ॥ १५ ॥

यमाय । मधुमत्सतम् । राज्ञे । हव्य । जुहोतम् । इद । नमः ।

ऋषिऽभ्यः । पूर्वऽजेभ्यः । पूर्वभ्यः । पयिकृत्ऽभ्यः ॥ १५ ॥

त्रिकदुकेभिः पतति षष्ठ्वीरेकमिदबृहत् ।

त्रिष्टुब्गायत्री छंदांसि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ ॥

त्रिऽकदुकेभिः । पतति । षट् । उर्वीः । एकं । इत् । बृहत् ।

त्रिऽस्तुप् । गायत्री । छंदांसि । सर्वा । ता । यमे । आऽहिता ॥ १६ ॥

प्रावेपा इति चतुर्दशर्च [तृतीयेऽनुवाके] पंचमं सूक्तमैकस्य कवयस्यार्चं मुजवतः पुत्रस्याश्वाख्यस्य वा । सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः । अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी । अतस्तास्तद्देवत्याः । त्रयोदशी कृषिं स्तौति । अतस्तस्याः सा देवता । एवं पंच गताः । शिष्टाभिर्नवलिः कितवोऽश्वाश्च मियन्ते अतस्तत्रापि तद्देवत्याः ॥

प्रावेपा मां बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा हरिणे ववृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीर्दको जागृषिः ॥ १ ॥

प्रावेपाः । मा । बृहतः । मादयन्ति । प्रवातेऽजाः । हरिणे । ववृतानाः ।

सोमस्यऽहम् । मौजवतस्य । भक्षः । विऽभीर्दकः । जागृषिः ।

मह्य । अचछान् ॥ १ ॥

न मां निषेध न जिहीह पृथा शिवा सखिभ्य उत मह्यमसीत् ।

अस्य नक्तवस्ये हेतोरनुव्रतामयं जस्यमरोधं ॥ २ ॥

न । मा । मि॒मे॒ध । न । जि॒ही॒ळे । ए॒षा । शि॒वा । स॒खि॒ऽभ्यः ।
 उ॒त । म॒ह्यं । आ॒सीत् ।
 अ॒क्ष॒स्य॑ । अ॒हं । ए॒क॒ऽप॒र॒स्य॑ । हे॒तोः । अ॒नु॒ऽव॒तां । अ॒प । जा॒यां ।
 अ॒रो॒धं ॥ २ ॥

द्वेष्टि॑ श्व॒श्रू॒रप॑ जा॒या रु॑णद्धि न ना॒थि॒तो वि॑दते म॒र्द्धि॒तार॑ ।
 अ॒श्व॒स्ये॒व ज॑र॒तो व॒स्य॑स्य नाहं वि॒दामि॑ कि॒तव॒स्य भो॑गं ॥ ३ ॥
 द्वेष्टि॑ । श्व॒श्रूः । अ॒प । जा॒या । रु॒ण॒द्धि । न । ना॒थि॒तः । वि॑द॒ते ।
 म॒र्द्धि॒तार॑ ।
 अ॒श्व॒स्य॒ऽइ॒व । ज॑र॒तः । व॒स्य॑स्य । न । अ॒हं । वि॒दामि॑ । कि॒तव॒स्य ।
 भो॑गं ॥ ३ ॥

अ॒न्ये जा॒यां परि॑ मृ॒श॑न्त्यस्य यस्यागृ॒ध॒वे॒दने॑ वा॒ज्य॑क्षः ।
 पि॒ता मा॒ता भ्रा॑त॒र ए॒नमा॑हु॒र्न जा॑नीमो नय॑ता ब॒द्धमे॒तं ॥ ४ ॥
 अ॒न्ये । जा॒यां । परि॑ । मृ॒श॑न्ति । अ॒स्य । य॒स्य । अ॒गृ॒ध॒त् । वे॒दने॑ ।
 वा॒जी । अ॒क्षः ।
 पि॒ता । मा॒ता । भ्रा॑त॒रः । ए॒नं । आ॒हुः । न । जा॑नी॒मः । नय॑त ।
 ब॒द्धं । ए॒तं ॥ ४ ॥

यदा॑दी॒ध्ये न दा॑विषाण्येभिः परा॒य॒ज्योऽव॑ ही॒ये स॒खि॒भ्यः ।
 न्यु॑प्ताश्च ब॒ध्नवो॑ वाच॒य॒क॒तं ए॒षी॒दे॒षां नि॒ष्क॒तं जा॒रि॒णी॒व ॥ ५ ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । वविषाणि । एभिः । पसायत्ऽभ्यः । अर्ब ।

हीये । सखिम्यः ।

निऽउत्ताः । च । ब्रभ्रवः । वाचं । अकृत । एमि । इत् । एषां ।

निऽकृतं । जारिणीऽइव ॥ ९ ॥

सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।

अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं प्रतिदीन्ने दधत आ कृतानि ॥ ६ ॥

सभा । एति । कितवः । पृच्छमानः । जेष्यामि । इति । तन्वा ।

शूशुजानः ।

अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामं । प्रतिऽदीन्ने । दधतः ।

आ । कृतानि ॥ ६ ॥

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।

कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य
बर्हणा ॥ ७ ॥

अक्षासः । इत् । अंकुशिनः । निऽतोदिनः । निऽकृत्वानः ।

तपनाः । तापयिष्णवः ।

कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनऽहणः । मध्वा । संऽपृक्ताः ।

कितवस्य । बर्हणा ॥ ७ ॥

त्रिपचाशः क्रीळति व्रात एषा देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे नानमंते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८ ॥

त्रिऽपचाशः । क्रीळति । व्रातः । एषा । देवऽइव । सविता ।
सत्यऽधर्मा ।

उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमंते । राजा । चित् । एभ्यः । नमः ।
इत् । कृणोति ॥ ८ ॥

नीचा वर्तते उपरि स्फुरंत्यहस्तासो हस्तव्रतं सहते ।
दिव्या अंगारा इरिणे न्युप्ताः शीताः संतो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

नीचा । वर्तते । उपरि । स्फुरन्ति । अहस्तासः । हस्तव्रतं । सहते ।
दिव्याः । अंगाराः । इरिणे । निऽउप्ताः । शीताः । संतः । हृदयं ।
निः । दहन्ति ॥ ९ ॥

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः कं स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना । माता । पुत्रस्य । चरतः ।
कं । स्वित् ।

ऋणवा । बिभ्यत् । धनं । इच्छमानः । अन्येषां । अस्तं । उप ।
नक्तं । एति ॥ १० ॥

स्त्रियं । जाया । सुकृतं च योनिं ।

पूर्वाणहे अध्वान्युयुजे हि बभ्रून्सो अग्रेरते वृषलः पपाद ॥ ११ ॥

स्त्रियं । वृष्टाय । कितवं । तताप । अन्येषां । जायां । सुकृतं ।
च । योनिं ।

पूर्वाणहे । अध्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् । सः । अग्रेः । अंते ।
वृषलः । पपाद ॥ ११ ॥

यो वः सेनानीर्भहतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणधिम दशाहं प्राचीस्तद्वत् वदामि ॥ १२ ॥

यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य । राजा । व्रातस्य ।
प्रथमः । बभूव ।
तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणधिम । दश । अहं । प्राचीः ।
तत् । ऋतं । वदामि ॥ १२ ॥

असैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३ ॥

असैः । मा । दीव्यः । कृषि । इत् । कृषस्व । वित्ते । रमस्व ।
बहु । मन्यमानः ।
तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया । तत् । मे । वि । चष्टे ।
सविता । अयं । अर्यः ॥ १३ ॥

मि॒त्रं कृ॒णु॒ध्वं ख॒लु मृ॒ळतां नो॒ मा नो॒ घो॒रेण॑ च॒रता॒भि धृ॒ष्णु ।
नि॒ वो॒ नु म॒न्युर्वि॑शता॒मरा॑तिर॒न्यो ब॒भ्रू॒णां प्र॑सि॒तौ न्व॑स्तु ॥ १४ ॥

मि॒त्रं । कृ॒णु॒ध्वं । ख॒लु । मृ॒ळत॑ । नः । मा । नः । घो॒रेण॑ । च॒रत॑ ।
अ॒भि । धृ॒ष्णु ।

नि । वः । नु । म॒न्युः । वि॒शतां॑ । अ॒रातिः॑ । अ॒न्यः । ब॒भ्रू॒णां ।
प्र॑सि॒तौ । नु । अ॒स्तु ॥ १४ ॥

प्रसुव इति नवर्च [पष्ठेऽनुवाके] सतमं सूक्तम् । प्रियमेधपुत्रस्य सिधुक्षित आपे जागतं नरीदेवताकम् । अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं निविद्धानम् । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानम् । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतसूक्तम् ॥

प्र सु व॑ आ॒पो म॒हि॒मानं॑मु॒त्त॒मं का॒रु॒र्वो॑चा॒ति स॒दने॑ वि॒वस्व॑तः ।
प्र स॒प्त॒सप्त॑ त्रे॒धा हि च॑क्र॒मुः प्र॒सृ॒त्वंरी॑णा॒मति॑ सि॒धुरो॑ज॒सा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आ॒पः । म॒हि॒मानं॑ । उ॒त्त॒मं । का॒रुः । वो॒चा॒तिः ।
स॒दने॑ । वि॒वस्व॑तः ।

प्र । स॒प्त॒सप्त॑ । त्रे॒धां । हि । च॒क्र॒मुः । प्र । सृ॒त्वंरी॑णां । अ॒ति ।
सि॒धुः । ओ॒ज॒सा ॥ १ ॥

प्र ते॑ ऽर॒द्रु॒णो या॒तवे॑ प॒थः सि॒धो यद्वा॒जौ अ॒भ्य॒द्र॒वस्त्वं ।
भू॒म्या अ॒धिं प्र॒वतां॑ या॒सि सा॒नुना॑ यद्वा॒जौ ज॒गता॑मि॒रज्य॑दि
॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवै । पथः । सिधो इति । यत् ।

वाजान् । अभि । अद्रवः । त्वं ।

भूम्याः । अधि । प्रऽवता । यासि । सानुना । यत् । एषां । अग्रं ।

जगतां । इरज्यासि ॥ २ ॥

दिवि त्वनो यतते भूम्योपयनंतं शुष्ममुदियति भानुना ।

अभ्रादिव प्र स्तनयन्ति वृष्टयः सिधुर्यदेति वृषभो न
रोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । त्वनः । यतते । भूम्यां । उपरि । अनंतं । शुष्मं । उत ।

इयति । भानुना ।

अभ्रातऽइव । प्र । स्तनयन्ति । वृष्टयः । सिधुः । यत् । एति ।

वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

अभि त्वा सिधो शिशुमिन्न मातरौ वाश्रा अर्षति पयसेव
धेनवः ।

राजेव युध्वा नयसि त्वमित्सिचौ यदासामग्रं प्रवतामिन्नक्षसि
॥ ४ ॥

अभि । त्वा । सिधो इति । शिशुं । इत् । न । मातरः । वाश्राः ।

अर्षति । पयसाऽइव । धेनवः ।

राजाऽइव । युध्वां । नयसि । त्वं । इत् । सिचौ । यत् । आसां ।

अग्रं । प्रऽवता । इन्नक्षसि ॥ ४ ॥

इ॒मं मे॑ ग॒गे य॒मुने॑ स॒रस्व॒ति शु॒तु॒द्रि स्तोमं॑ स॒च॒ता प॒रु॒ष्ण्या ।
अ॒सि॒क॒न्या म॑रु॒द्द॒धे वि॒तस्त॒यार्जा॑की॒ये शृ॒णु॒ह्य सु॒षोम॑या ॥ ५ ॥

इ॒मं । मे॒ । ग॒गे । य॒मुने॑ । स॒रस्व॒ति । शु॒तु॒द्रि । स्तोमं॑ । स॒च॒त ।
प॒रु॒ष्णि । आ ।
अ॒सि॒क॒न्या । म॒रु॒त्॒ऽद॒धे । वि॒तस्त॒या । आ॒र्जा॑की॒ये । शृ॒णु॒हि । आ ।
सु॒ऽसोम॑या ॥ ५ ॥

तृ॒ष्टा॒म॒या प्र॒थ॒मं या॒त॒वे स॒जूः सु॒स॒र्त्वा' र॒स॒यां श्वे॒त्या त्या ।
त्वं सि॒धो कु॒र्भ॒या गो॒म॒ती कु॒मुं मे॒ह॒न्वा स॒रथं॑ या॒रिच॑स ॥ ६ ॥

तृ॒ष्ट॒ऽअ॒म॒या । प्र॒थ॒मं । या॒त॒वे । स॒जूः । सु॒ऽस॒र्त्वा' । र॒स॒यां ।
श्वे॒त्यां । त्या ।
त्वं । सि॒धो इति॑ । कु॒र्भ॒या । गो॒ऽम॒ती । कु॒मुं । मे॒ह॒न्वा । स॒ऽरथं॑ ।
याभिः॑ । ई॒र्य॑से ॥ ६ ॥

ऋ॒जी॒त्येनी॑ रु॒शंती॑ म॒हि॒त्वा परि॑ ज॒यांसि॑ भ॒रते॑ र॒जांसि॑ ।
अ॒द॒ब्धा सि॒धुं र॒प॒सा॒मप॒स्त॒माश्वा॑ न चि॒त्रा व॒पु॒षी॒व दर्श॑ता ॥ ७ ॥

ऋ॒जी॒ती । एनी॑ । रु॒शंती॑ । म॒हि॒त्वा । परि॑ । ज॒यांसि॑ । भ॒रते॑ ।
र॒जांसि॑ ।
अ॒द॒ब्धा । सि॒धुः । अ॒प॒सां' । अ॒पः॒ऽत॒मा । अ॒श्वा । न । चि॒त्रा ।
व॒पु॒षी॒ऽइ॒व । दर्श॑ता ॥ ७ ॥

स्व॒ष्वा॒सि॒धुः सु॒र॒था सु॒वा॒सां हि॒र॒ण्य॒यी सु॒कृ॒ता वा॒जिनी॑वती ।
ऊ॒र्णा॑वती यु॒वतिः सी॒लमा॑वत्यु॒ताधिं व॑स्ते सु॒भगा॑ मधु॒वृ॒धं ॥८॥

सु॒ऽअ॒श्वा । सि॒धुः । सु॒ऽर॒था । सु॒ऽवा॒सां । हि॒र॒ण्य॒यी । सु॒ऽकृ॒ता ।

वा॒जिनी॑ऽवती ।

ऊ॒र्णा॑ऽवती । यु॒व॒तिः । सी॒लमा॑ऽवती । उ॒त । अ॒धि । व॒स्ते ।

सु॒ऽभ॒गा । मधु॒ऽवृ॒धं ॥ ८ ॥

सु॒खं रथं॑ यु॒यु॒जे सि॒धुर॒श्विनं॑ तेन॒ वाजं॑ स॒निष॑दस्मिन्ना॒जौ ।
म॒हान्हा॑स्य म॒हिमा प॑न॒स्यते॑ऽद॒ब्धस्य॑ स्वयं॒शसो॑ वि॒र॒प्ति॒नः ॥९॥

सु॒ऽखं । रथं॑ । यु॒यु॒जे । सि॒धुः । अ॒श्विनं॑ । तेन॑ । वा॒जं । स॒निष॑त् ।

अ॒स्मिन् । आ॒जौ ।

म॒हान् । हि । अ॒स्य । म॒हिमा । प॒न॒स्यते॑ । अ॒द॒ब्धस्य॑ । स्व॒ऽयं॒शसः॑ ।

वि॒र॒प्ति॒नः ॥ ९ ॥

—३३३३३३३—

चक्षुष इति सप्तर्चं [षष्ठेऽमुवाके] चतुर्दशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य
विश्वकर्मण आर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यम् ।

चक्षु॑षः पि॒ता म॒न॒सा हि धी॑रोऽघृ॒तमे॑ने अ॒जन॒भ॒न्न॒माने॑ ।

य॒ज्ञेदं॑त्रा अ॒द॒द॒हंत॑ पूर्वं आदि॒द्यावा॑पृथि॒वी अ॑प्रयेतां ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतं । एने इति । अजनत् ।
 नन्मोन इति ।
 यदा । इत् । अंताः । अददहंत । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावा॑ष्टि॒थिवी॑ इति ।
 अप्रथेतां ॥ १ ॥

यै ब्रह्ममर्गस्य पशो हविषः एषानुवाक्या ।

वि॒श्वक॑र्मा वि॒मना॑ आ॒द्विहा॑या धा॒ता वि॒धाता॑ पर॒मोत् सं॒दृक् ।
 तेषा॑भि॒ष्टानि॑ स॒मिषा॑ म॒दंति॑ यत्र॑ स॒प्तऋ॑षीन्पर॒ एक॑मा॒हुः ॥ २ ॥
 वि॒श्वऽक॑र्मा । वि॒मनाः॑ । आत् । वि॒हा॑याः । धा॒ता । वि॒धा॒ता ।
 पर॒मा । उ॒त् । सं॒दृक् ।
 तेषा॑ । इ॒ष्टानि॑ । सं । इ॒षा । म॒दंति॑ । यत्र॑ । स॒प्तऽऋ॑षीन् । परः ।
 एक॑ । आ॒हुः ॥ २ ॥

पूर्वोक्त एव पशौ पुरोडाशस्य यो नः पितेत्येषा याज्या ।

यो नः॑ पि॒ता ज॑नि॒ता यो वि॒धाता॑ धा॒मानि॑ वे॒द् भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
 यो दे॒वानां॑ ना॒म॒धा एक॑ ए॒व तं संप्र॑श्नं भुव॑ना यंत्य॒न्या ॥ ३ ॥
 यः । नः॑ । पि॒ता । ज॑नि॒ता । यः । वि॒धा॒ता । धा॒मानि॑ । वे॒द् ।
 भुव॑नानि । विश्वा॑ ।
 यः । दे॒वानां॑ । ना॒म॒धाः । एकः॑ । ए॒व । तं । संप्र॑श्नं । भुव॑ना ।
 यंति॑ । अ॒न्या ॥ ३ ॥

त आयजंत द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।
असूते सूते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकुण्वन्मानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अयजंत । द्रविणं । सं । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः ।
न । भूना ।

असूते । सूते । रजसि । निऽसत्ते । ये । भूतानि । संऽअकुण्वन् ।
इमानि ॥ ४ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्रे आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः ।
यत् । अस्ति ।

कं । स्वित् । गर्भं । प्रथमं । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । संऽअपश्यन्त ।
विश्वे ॥ ५ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्रे आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ६ ॥

तं । इत् । गर्भं । प्रथमं । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । संऽअगच्छन्त । विश्वे ।

अजस्य । नामौ । अधि । एकं । अर्पितं । यस्मिन् । विश्वानि ।

भुवनानि । तस्युः ॥ ६ ॥

न तं वि॒दाथ॒ य इ॒मा ज॒जाना॒न्यशु॒ष्माक॒मंतरं॑ ब॒भूव॑ ।
 नी॒हा॒रेण॒ प्रावृ॒ता ज॒ल्प्या चासु॒तृप॑ उ॒क्थशा॒सश्चर॑ति ॥ ७ ॥
 न । तं । वि॒दाथ॒ । यः । इ॒मा । ज॒जान॑ । अ॒न्यत् । यु॒ष्माकं॑ ।
 अंतरं॑ । ब॒भूव॑ ।
 नी॒हा॒रेण॑ । प्रावृ॒ताः । ज॒ल्प्या । च । अ॒सु॒तृपः॑ । उ॒क्थ॒शा॒सः ।
 चर॑ति ॥ ७ ॥

हये जाय इत्यष्टादशर्चं [अष्टमेऽनुवाके] पंचमं सूक्तं त्रैष्टुभम् ।
 हये जाय, इषुर्न भिये, यासुजूर्णिः, कदा सनुः, सुदेवो अथ, अंतरिक्षप्रां,
 सचा यदासु जहतीष्वित्याद्यास्तिस्त्रश्चेति नवर्च (१, ३, ६, १२, १४,
 १७, ८-१०) ऐळस्य पुरुषसो वाक्यानि । अतस्तासां स ऋषिः ।
 शिष्टा नवोर्वश्या वाक्यानि । अतस्तासु सार्षिका । उभयोर्वाक्येषु योऽर्थः
 प्रतिपाद्यते सा देवता ॥

पु॒रुरवाः--

ह॒ये जा॒ये म॒नसा॒ तिष्ठ॑ घो॒रे व॒चांसि॑ मि॒श्रा कृ॒णवा॒वहै॒ नु ।
 न नो॑ मंत्रा॒ अनु॒दिता॒स ए॒ते म॒यस्कर॑न्प॒रतरे॑ च॒नाह॑न् ॥ १ ॥
 ह॒ये । जा॒ये । म॒नसा॑ । तिष्ठ॑ । घो॒रे । व॒चांसि॑ । मि॒श्रा । कृ॒णवा॒वहै॒ नु ।
 न । नो॑ । मंत्राः । अनु॒दिता॒सः । ए॒ते । म॒यः । क॒रन् । प॒रऽतरे॑ ।
 च॒न । अ॒ह॑न् ॥ १ ॥

उर्वशी—

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषुषसागग्रियेव ।

पुरुवरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वार्त इवाहमस्मि ॥ २ ॥

किं । एता । वाचा । कृणव । तव । अहं । प्र । अक्रमिषं । उषसा ।
अग्रियाइव ।

पुरुवरवः । पुनः । अस्तं । परा । इहि । दुःऽआपना । वार्तऽइव ।
अहं । अस्मि ॥ २ ॥

पुरुवरवाः—

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः ।

अवीरे क्रतौ वि दंविद्युतओरा न मायुं चितयंत धुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न । रंहिः ।

अवीरे । क्रतौ । वि । दंविद्युतत् । न । उरा । न । मायुं ।

चितयंत । धुनयः ॥ ३ ॥

उर्वशी—

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टयंतिगृहात् ।

अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाक- × × × × ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि ।
अंतिऽगृहात् ।

अस्तं । ननक्षे । यस्मिन् । चाक- × × × ×

× × × × × × × ×
 पुरुरवोऽनु ते के॒त॒मायं॑ रा॒जा मे॒ वी॒र त॒न्वस्त॒दासीः॑ ॥ ५ ॥

× × × × × × × ×
 पुरुरवः । अनु । ते । के॒त॒ । आ॒यं । रा॒जा । मे॒ । वी॒र । त॒न्वः ।
 तत् । आ॒सी ॥ ५ ॥

पुरुरवाः—

या सु॒जृ॒णिः श्रे॒णिः सु॒न्न॒आ॒पिर्ह॒देच॑क्षु॒र्न ग्रं॒थिनी॑ च॒र॒ण्युः ।
 ता अ॒ंज॒योऽरु॒णयो॑ न स॒सुः श्रि॒ये गा॒वो न धे॒नवोऽन॑वन्तः ॥ ६ ॥

या । सु॒ऽजृ॒णिः । श्रे॒णिः । सु॒न्नेऽआ॒पिः । ह॒देऽच॑क्षुः । न । ग्रं॒थिनी॑ ।
 च॒र॒ण्युः ।

ताः । अ॒ंज॒यः । अ॒रु॒णयः । न । स॒सुः । श्रि॒ये । गा॒वः । न ।
 धे॒नवः । अ॒न॒वन्त॑ ॥ ६ ॥

उर्वशी—

सम॑स्मि॒ज्जाय॑मान आस॒त आ उ॒त्तेम॑वर्ध॒न्मद्यः॑ स्व॒र्गः ।
 म॒हे य॒त्वा पुरुर॑वो र॒णाय॑ ह॒व्याय॑ दे॒वाः ॥ ७ ॥

सं । अ॒स्मिन् । जा॒र्य॒माने । आ॒स॒त । ग्नाः । उ॒त । ई । अ॒व॒र्ध॒न् ।
 नद्यः । स्व॒ऽगूर्ताः ।
 म॒हे । यत् । त्वा । पु॒रुर॒वः । र॒णाय । अ॒व॒र्ध॒यन् । द॒स्यु॒ऽह॒त्याय ।
 दे॒वाः ॥ ७ ॥

पु॒रुर॒वाः—

स॒चा य॒दा॒सु ज॒हती॒ष्वत्क॒ममा॒नुषी॒षु मा॒नुषो नि॒षेवे ।
 अ॒प॒ स्म म॒त्त॒र॒संती॒ न भु॒ज्यु॒स्ता अ॒न्नस॒न्नथ॒स्पृशो॒ ना॒श्वाः ॥ ८ ॥
 स॒चा । यत् । आ॒सु । ज॒हती॒षु । अ॒त्क॒ । अ॒मा॒नुषी॒षु । मा॒नुषः ।
 नि॒ऽसे॒वे ।

अ॒प॒ । स्म । म॒त् । त॒र॒संती॒ । न । भु॒ज्युः । ताः । अ॒न्न॒स॒न् ।
 र॒थ॒ऽस्पृ॒शः । न । अ॒श्वाः ॥ ८ ॥

य॒दा॒सु म॒र्तो अ॒मृता॒सु नि॒स्पृक् सं क्षो॒णीभिः॒ क॒तुभि॒र्न पृ॒क्ते ।
 ता आ॒तयो॒ न त॒न्वः शु॒भत॒ स्वा अ॒श्वासो॒ न क्री॒ळयो॒
 दं॒द॒शा॒नाः ॥ ९ ॥

यत् । आ॒सु । ग॒र्तः । अ॒मृता॒सु । नि॒ऽस्पृक् । सं । क्षो॒णीभिः ।
 क॒तु॒ऽभिः । न । पृ॒क्ते ।

ताः । आ॒त॒यः । न । त॒न्वः । शु॒भ॒त॒ । स्वाः । अ॒श्वा॒सः । न ।
 क्री॒ळ॒यः । दं॒द॒शा॒नाः ॥ ९ ॥

वि॒द्युत् न॒ या प॑त॒ती द॒वि॒द्यो॒भ॒र॒ती मे॒ अ॒प्या क॒म्या॒नि ।
ज॒नि॒ष्टो अ॒पो न॑र्यः सु॒जा॒तः प्रो॒र्व॒शी ति॒रत॑ दी॒र्घि॒मायुः ॥ १० ॥

वि॒द्युत् । न । या । प॑त॒ती । द॒वि॒द्योत् । भ॒र॒ती । मे । अ॒प्या ।
का॒म्या॒नि ।

ज॒नि॒ष्टो इति॑ । अ॒पः । न॑र्यः । सु॒जा॒तः । प्र । उ॒र्व॒शी । ति॒रत॑ ।
दी॒र्घ । आ॒युः ॥ १० ॥

उ॒र्व॒शी—

ज॒ज्ञि॒ष इ॒त्या गो॒पी॒ध्या॒य हि॒ द॒धाय॑ तत्पु॒रुर॒वो म॒ ओजः॑ ।
अ॒शा॒सं त्वा वि॒दु॒षी स॒स्मिन् अ॒हन् म॒ आश्रृ॑णोः कि॒म॒ व॒दा॒सि ॥ ११ ॥

ज॒ज्ञि॒षे । इ॒त्या । गो॒पी॒ध्या॒य । हि । द॒धाय॑ । तत् । पु॒रुर॒वः ।
मे । ओजः॑ ।

अ॒शा॒सं । त्वा । वि॒दु॒षी । स॒स्मिन् । अ॒हन् । न । मे । आ ।
आश्रृ॑णोः । किं । अ॒मुक् । व॒दा॒सि ॥ ११ ॥

उ॒र्व॒शी—

क॒दा स॒नुः पि॒तरं॑ जा॒त इ॒च्छा॒न्तु॒र्वा॒न॒ भ॒व॒न्त॒ इ॒ति॑ ।
को दं॒प॒ती स॒म॒नसा॑ वि॒दो॒दध॑ यद॒ग्निः श्व॒शुरे॒षु दी॒दय॑त् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरं । जातः । इच्छात् । चक्रन् । न । अश्रुः ।
वर्तयत् । विज्ञानम् ।

कः । दंपती इति दंपती । सस्मनसा । वि । यूयोत् । अर्ध ।
यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

उर्ध्वशी—

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन् क्रंददाध्ये शिवायै ।

प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रंदत् । आध्ये ।
शिवायै ।

प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तं ।
नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

रुरवाः—

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गंतवा ख ।

अधा शयीत निरुतेरुपस्थेऽधेनं वृका रभसासो अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेवः । अद्य । प्रपतेत् । अनावृत् । पराऽवतं । परमां ।
गंतवै । ऊं इति ।

अध । शयीते । निऽवृत्तेः । उपस्थे । अध । एनं । वृकाः ।

रभसासो अद्युः ॥ १४ ॥

उर्ध्वशी—

पु॒रुर॒वो मा॒ मृ॒था मा॒ प्र प॒प्तो मा॒ त्वा वृ॒कासो॒ अशि॒वास
उ॒ क्षन् ।

न वै॒ स्रै॒णानि॒ स॒ख्यानि॒ संति॒ सालावृ॒काणां॒ हृद॑यान्ये॒ता ॥ १५ ॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । प्र । प॒प्तः । मा । त्वा । वृ॒कासः ।
अशि॒वासः । उ॒ं ह॒ति । क्षन् ।

न । वै । स्रै॒णानि॒ । स॒ख्यानि॒ । संति॒ । सालावृ॒काणां॒ । हृद॑यानि॒ ।
ए॒ता ॥ १५ ॥

यद्वि॒रूपाच॑रं म॒र्त्येष्व॑वसं रा॒त्रीः श॒रद॑श्चत॒स्रः ।

घृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृद॑न्ह आ॒श्नां तादे॒वेदं॑ ता॒तृपा॒णा च॑ मि
॥ १६ ॥

यत् । वि॒रूपा । अ॒च॒रं । म॒र्त्येषु॑ । अ॒व॒सं । रा॒त्रीः । श॒रदः॑ । च॒त॒स्रः ।
घृ॒तस्य॑ । स्तो॒कं । स॒कृत् । अ॒न्हः । आ॒श्नां । ता॒त् । ए॒व । इ॒दं ।
ता॒तृपा॒णा । च॒रामि॑ ॥ १६ ॥

करवाः—

अ॒न्तरि॑क्ष॒मां रज॑सो वि॒मानि॒ प॒ शिक्षा॑न्व॒र्चो वसि॑ष्ठः ।

उ॒प॒ त्वा रा॒तिः सु॒कृ॒तस्य॑ ति॒ग्नि॒र्वा॒न्त॒स्व हृद॑यं तप्य॒ते यो ॥ १७ ॥

अ॒न्त॒रि॒क्षऽप्रां । रज॑सः । वि॒ऽमा॒नी । उप॑ । शि॒क्षामि॑ । उ॒र्वशी॑ । वसि॑ष्ठः ।
 उप॑ । त्वा । रा॒तिः । सु॒ऽकृत॑स्य । तिष्ठा॑त् । नि । व॒र्तस्व॑ ।
 हृद॑यं । त॒प्यते॑ । मे ॥ १७ ॥

उर्वशी—

इति॑ त्वा दे॒वा इ॒म आ॑हु॒रैळ॒ यथे॑मे॒तद्भव॑सि मृ॒त्युब॑धुः ।
 प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषां॑ य॒जाति॑ स्वर्गे उ॒ त्वमपि॑ मादयासे ॥ १८ ॥
 इति॑ । त्वा । दे॒वाः । इ॒मे । आ॒हुः । ऐ॒ळ । यथा॑ । ई । ए॒तत् ।
 भव॑सि । मृ॒त्युऽब॑धुः ।
 प्र॒जा । ते । दे॒वान् । ह॒विषां॑ । य॒जाति॑ । स्वः॒ऽगे । ऊं॒ इति॑ । त्वं ।
 अपि॑ । मा॒दया॑से ॥ १८ ॥

किमिच्छंतीत्येकादशर्चं [नवमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं त्रैष्टुभम् ।
 ऐन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पते गौषु वलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरप-
 हृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेपणाय सरमा
 नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महती नदीमुत्तीर्य वलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने
 नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नंतरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छंत
 एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमातृतीयाद्या अयुजोऽत्यावर्जिताः
 पर्णीनां च कृष्णानि । अत्र स कृष्णः सरमा देवता । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या
 युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्याति । अतस्तासु सर्पिः पणयो देवता ।

पणयः—

किमिच्छंती सरमा भेदमानं दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
 कास्मेहि॑तिः का परि॑तकम्यासीत्कथं रसाया॑ अतरः पर्या॑सि ॥१॥
 किं इच्छंती॑ । सरमा॑ । प्र । इदं । आन॑त् । दूरे । हि । अध्वा॑ ।
 जगु॑रिः । परा॑चैः ।
 का । अस्मेऽहि॑तिः । का । परि॑तकम्या । आसीत् । कथं ।
 रसाया॑ । अतरः । पर्या॑सि ॥ १ ॥

सरमा—

इंद्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छंती पणयो निधीन्वः ।
 अतिष्कदो॑ भियसा॒ तन्न॑ आवत्तथा॒ रसाया॑ः अतरं पर्या॑सि ॥२॥
 इंद्र॑स्य । दूतीः । इषि॑ता । चरा॑मि । महः । इच्छंती॑ । पण॑यः ।
 नि॒ऽधीन्वः । वः
 अति॑ष्कदः । भियसा॑ । तत् । नः । आवत् । तथा॑ । रसाया॑ः ।
 अतरं॑ । पर्या॑सि ॥ २ ॥

पणयः—

नीदृष्टिः सरमे का दंशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
 आ च गच्छा॑न्निग्रमे॑ना दधामा॒या गवा॑ गोप॒तिर्नो॑ भवाति ॥३॥

कीदृक् । इद्रं । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदं । दूतीः ।

असरः । पराकात् ।

आ । च । गच्छात् । मित्रं । एन । दधाम । अथ । गर्वा ।

गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

सरमा—

नाहं तं वेद दभ्यं दभत्स यस्येदं दूतीरसरं पराकात् ।

न तं गूहन्ति स्रवतो गभीरा हता इद्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहं । तं । वेद । दभ्यं । दभत् । सः । यस्य । इदं । दूतीः ।

असरं । पराकात् ।

न । तं । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः । हताः । इद्रेण । पणयः ।

शयध्वे ॥ ४ ॥

पणयः—

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अंतान्तसुभगे पतंती ।

कस्त एना अव सृजादयुध्व्युतास्माकमायुधा संति तिग्मा ॥ ५ ॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अंतान् ।

सुऽभगे । पतंती ।

कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । आयुध्वी । उत । अस्माकं ।

आयुधा । संति । तिग्मा ॥ ५ ॥

सरमा—

असेन्या वः पणयो वचांस्यनिषव्यास्तन्वः संतु पापीः ।

अधृष्टो व एतवा अस्तु पंथा बृहस्पतिर्व उभया न मृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । संतु । पापीः ।

अधृष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पंथाः । बृहस्पतिः । वः । उभया ।
न । मृळात् ॥ ६ ॥

पणयः—

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्युष्टः ।

रक्षंति तं पणयो ये सुंगोपा रेकु पदमलंकमा जगंथ ॥ ७ ॥

अयं । निधिः । सरमे । अद्रिबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः ।

वसुभिः । निऽक्रुष्टः ।

रक्षंति । तं । पणयः । ये । सुंगोपाः । रेकु । पदं । अलंकं ।

आ । जगंथ ॥ ७ ॥

सरमा—

एह गमन्तृषयः सोमश्चिता अयास्यो अंगिरसो नवग्वाः ।

त एतमूर्ध्वं वि भजंत गोनामथैतद्वचः पणयो वमभित् ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमश्चिताः । अयास्यः । अंगिरसः ।

नवग्वाः ।

ते । एतं । ऊर्ध्वं । वि । भजंत । गोनां । अथ । एतत् । वचः ।

पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

पणयः—

ए॒वा च॒ त्वं सर॑म आ॒ज॒ग॒थं प्र॒बा॒धि॒ता सह॑सा दै॒व्येन॑ ।
 स्व॒सारं॑ त्वा कृ॒णवै॑ मा पुन॑र्गा अ॒प ते ग॒वा सु॒भगे॑ भ॒जाम॑ ॥९॥
 ए॒व । च॒ । त्वं । सर॑मे । आ॒ऽज॒ग॒थं । प्र॒बा॒धि॒ता । सह॑सा । दै॒व्येन॑ ।
 स्व॒सारं॑ । त्वा । कृ॒णवै॑ । मा । पुन॑ः । गाः । अ॒प । ते । ग॒वा ।
 सु॒भगे॑ । भ॒जाम॑ ॥ ९ ॥

सरमा—

नाई वे॒द भ्रा॒तृ॒त्वं नो॑ स्व॒सृ॒त्वमि॑न्द्रो वि॒दुरं॑ गि॒रस॑श्च घो॒राः ।
 गो॒का॒मा मे॑ अ॒च्छ॒द॒य॒न्यदा॑य॒मपा॑त॒ इत॑ पण॒यो वरी॑यः ॥१०॥
 न । अ॒हं । वे॒द । भ्रा॒तृ॒ऽत्वं । नो॑ इति॑ । स्व॒सृ॒ऽत्वं । इ॒न्द्रः । वि॒दुः ।
 अ॒गि॒रसः॑ । च॒ । घो॒राः ।
 गो॒ऽका॒माः । मे॑ । अ॒च्छ॒द॒य॒न् । यत् । आ॒य॑ । अ॒प॑ । अ॒तः ।
 इत॑ । पण॒यः । वरी॑यः ॥१०॥

दूर॑मित॒ पण॒यो वरी॑य उ॒द्रावो॑ यंतु॒ मिन॑ती॒ऋ॒तेन॑ ।
 बृ॒ह॒स्प॒तिर्या॑ अ॒वि॒द॒न्नि॒गू॒ळहाः॑ सोमो॒ ग्रा॒वा॒ण ऋ॒षय॑श्च॒ वि॒प्राः॑ ॥११॥
 दूर॑ । इत॑ । पण॒यः । वरी॑यः । उ॒द्र । गा॒वः । यंतु॑ । मि॒न॒तीः । ऋ॒तेन॑ ।
 बृ॒ह॒स्प॒तिः । याः । अ॒वि॒द॒त् । नि॒गू॒ळहाः॑ । सोमः॑ । ग्रा॒वा॒णः ।
 ऋ॒षयः॑ । च॒ । वि॒प्राः॑ ॥११॥

‘नवा’ इति नवर्चं [दशमेऽनुवाके] पंचमं सूक्तम् । भिक्षुर्नामांगिरसः ऋषिः । प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । अत्र धनस्यान्त्यस्य च दानं स्तूयते । अतस्तद्येवत्यमिदम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोजार्गते छंदसीदं सूक्तम् ।

न वा उं दे॒वाः क्षु॒ध॒मि॒द्व॒धं द॑दु॒स्ता॒शित॑मु॒पं ग॒च्छ॑न्ति मृ॒त्यवः॑ ।
उ॒तो र॒यिः पृ॒ण॒तो नो॒पं द॑स्यत्यु॒तापृ॑णन्म॒र्दितारं॑ न वि॒दते॑ ॥ १ ॥

न । वै । उं इति । दे॒वाः । क्षु॒धं । इत् । व॒धं । द॒दुः । उ॒त । आ॒शितं॑ ।
उ॒पं । ग॒च्छ॑न्ति । मृ॒त्यवः॑ ।

उ॒तो इति॑ । र॒यिः । पृ॒ण॒तः । न । उ॒पं । द॑स्यति । उ॒त । अपृ॑णन् ।
म॒र्दितारं॑ । न । वि॒दते॑ ॥ १ ॥

य आ॒ध्राय॑ च॒क॒मा॒नाय॑ पि॒त्वोऽन्न॑वा॒न्त्सन्न॑फि॒तायो॑प॒जग्मु॑षे ।
स्थि॒रं म॒नः कृ॒णु॑ते से॒वते॑ पु॒रोतो॑ चि॒त्स म॒र्दितारं॑ न वि॒दते॑ ॥ २ ॥

यः । आ॒ध्राय॑ । च॒क॒मा॒नाय॑ । पि॒त्वः । अ॒न्न॑वा॒न् । सन् । र॒फि॒ताय॑ ।
उ॒पऽज॒ग्मु॑षे ।

स्थि॒रं । म॒नः । कृ॒णु॑ते । से॒वते॑ । पु॒रा । उ॒तो इति॑ । चि॒त् । सः ।
म॒र्दितारं॑ । न । वि॒दते॑ ॥ २ ॥

स इ॒न्द्रो॒जो यो गृ॒ह्वे द॑दा॒त्य॒कामा॑य॒ चर॑ते क॒शाय॑ ।
अ॒र॒म॒स्मै भ॑वति॒ याम॑हृ॒ता उ॒ताप॑री॒षु कृ॒णु॑ते स॒खाय॑ ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृह्वे । ददाति । अन्नऽकामाय ।
चरते । कुशाय ।
अरं । अस्मै । भवति । यामऽहुतौ । उत । अपरीषु । कृणुते ।
सखायं ॥ ३ ॥

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः ।
अपास्मात्प्रेयाञ्च तदोको अस्ति पृणंतमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥
न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाभुवे ।
सचमानाय । पित्वः ।
अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् । ओकः । अस्ति । पृणंतं ।
अन्यं । अरणं । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

पृणीयादिनाधमानाय तव्यान्द्राघीयांसमनु पश्येत पंथा ।
ओ हि वर्तते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठंत रायः ॥ ५ ॥
पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसं । अनु ।
पश्येत । पंथा ।
ओ इति । हि । वर्तते । रथ्याऽइव । चक्रा । अन्यंऽअन्यं । उप ।
तिष्ठंत । रायः ॥ ५ ॥

मोघमन्नं विदते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।
पुण्याति नो सखायं केबलाघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघं । अन्नं । विदते । अप्रवेताः । सत्यं । ब्रवीमि । वधः ।
इत् । सः । तस्य ।

न । अर्यमणं । पुष्यति । नो इति । सखायं । केवलऽअघः ।
भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

कृषभित्फाल आशितं कृणोति यन्मध्वानमपं वृत्ते चरित्रैः ।
वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्पृणन्नापिरपृणंतमभि स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितं । कृणोति । यन् । अध्वानं । अपं ।
वृत्ते । चरित्रैः ।

वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् । आपिः । अपृणंतं ।
अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्रिपादमभ्येति पश्चात् ।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन्पंक्तीरूपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादं ।
अभि । एति । पश्चात् ।

चतुऽपात् । एति । द्विऽपदां । अभिऽस्वरे । संपश्यन् । पंक्तीः ।
उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः समातरां चिन्न समं दुहाते ।

यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्संतौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥

समी । चित् । हस्तौ । न । समं । विविधः । संऽमातरा । चित् ।

न । समं । दुहाते इति ।

यमयोः । चित् । न । समा । बीर्वाणि । हाती इति । चित् । संतां ।

न । समं । पृणीतः ॥ ९ ॥

हिरण्यगर्भ इति दशमं [दशमेऽनुवाके] नवमं सूक्तं प्रजापतिदुःस्य
हिरण्यगर्भ इति दशमं नैष्ठिकम् । कदाब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता

हिरण्यगर्भः सन्वर्तताग्ने भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेर्मा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥

हिरण्यगर्भः । सं । अवर्तत । अग्ने । भूतस्य । जातः । पतिः ।

एकः । आसीत् ।

सः । दाधार । पृथिवी । द्या । उत । हमा । कस्मै । देवाय

हविषा । विधेम ॥ १ ॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिष्यस्य देवाः ।

यस्य छाया तं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय विषा विधेम ॥२॥

यः । आत्मऽदा । बलऽदा । यस्य । विश्वे । उपऽआसते ।

प्रऽशिष्य । यस्य । देवाः ।

यस्य । छाया । अमृतं । यस्य । मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा ।

विधेम ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।

य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

यः । प्राणतः । निमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा ।

जगतः । बभूव ।

यः । ईशो । अस्य । द्विऽपदः । चतुऽपदः । कस्मै । देवाय ।

हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यस्येमे हिमवतो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

यस्य । इमे । हिमऽवतः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रं । रसया ।

सह । आहुः ।

यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति । कस्मै । देवाय ।

हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृच्छा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अंतरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृच्छा । येन । स्वः । रिति । स्वः ।

स्तभितं । येन । नाकः ।

यः । अंतरिक्षे । रजसः । विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा ।

विधेम ॥ ५ ॥

यं क्रंदसी अवसा तस्तभाने अभ्येक्षेता मनसा रेजमाने ।

यन्नाधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

यं । क्रंदसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेता ।
मनसा । रेजमाने इति ।

यत्र । अधि । सूरः । उत्तऽदितः । विभाति । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयंतीरग्नि ।

ततो देवानां समवर्ततासुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥७॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वं । आयन् । गर्भं । दधानाः ।
जनयंतीः । अग्नि ।

ततः । देवानां । स । अवर्तत । अतः । एकः । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

यन्निदापो महिना पर्यपश्यदक्षं दधाना जनयंतीर्यज्ञं ।

सो देवेष्वधि देव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽपश्यत् । दक्षं । दधानाः ।
जनयंतीः । यज्ञं ।

यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् । कस्मै । देवाय ।
हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।

यश्चापमंद्रा बृहतीर्जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवं ।

सत्यधर्मा । जजान ।

यः । च । अपः । चंद्राः । बृहतीः । जजान । कस्मै । देवाय ।

हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

इत्थावधारय इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापत इत्येषानुवाक्या ।
केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । चोलादिकर्म-
स्वप्नेषा होमार्थम् ।

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १० ॥

प्रजापते च त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १० ॥

अहमित्यष्ट्वे [दशमेऽनुवाके] त्रयोदशं सूक्तम् । अंष्टणस्व
यश्चैतुहिता वाङ्मनां ब्रह्मविबुधी स्वप्नमानमस्तौत् । अतः कर्षिः । सवि-
स्तुखात्मकः सर्वागतः परमात्मा देवता । तेन होषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्व-
जनद्रूपेण सर्वस्वाधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तीति ।
द्वितीया जग्मती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः ।

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।

अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यसिद्धिः । अहमग्निनोभा ॥ १ ॥

अहं । स्तोमिः । वसुऽभिः । वशमि । अहं । अदित्येः । उत ।
विश्वऽदेवेः ।

अहं । मित्रावरुणा । उभा । विभर्नि । अहं । इंद्राग्नी इति । अहं ।
अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सोमना जसं विभर्ज्येह स्वहोराहुत पूषणं यजे
अहं दधामि द्रविणं हविर्जते सुप्रऽअन्ये यजमानाय सुम्वते ॥ २ ॥

अहं । सोम । अहमसं । विभर्नि । अहं । स्वहोरा । उत । पूषणं । यजे ।
अहं । दधामि । द्रविणं । हविर्जते । सुप्रऽअन्ये । यजमानाय ।
सुम्वते ॥ २ ॥

अहं राष्ठी संगमनी वसूनां चिकित्सी प्रथमा यद्वियावा ।
तां मां देवा यदेदधुः पुरुषा भूरिऽस्यात्रा भूरिवेशयती ॥ ३ ॥

अहं । राष्ठी । संगमनी । वसूनां । चिकित्सी । प्रथमा । यद्वियावा ।
तां । मा । देवा । वि । अदधुः । पुरुषा । भूरिऽस्यात्रा । भूरि ।
आऽवेशयती ॥ ३ ॥

मया सो अहं यद्वि यो विभर्ज्येह यः दधामि द्रविणं यः सुप्रऽअन्ये यजमानाय सुम्वते ॥ २ ॥
अहं । राष्ठी । संगमनी । वसूनां । चिकित्सी । प्रथमा । यद्वियावा ।
तां । मा । देवा । वि । अदधुः । पुरुषा । भूरिऽस्यात्रा । भूरि ।
आऽवेशयती ॥ ३ ॥

मया । सः । अन्नं । अति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति ।

यः । ई । शृणोति । उक्त ।

अमंतवः । मां । ते । उप । क्षियंति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवं ।

ते । वदामि ॥ ४ ॥

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।

यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥ ५ ॥

अहं । एव । स्वयं । इदं । वदामि । जुष्टं । देवेभिः । उत ।

मानुषेभिः ।

यं । कामये । तंतं । उग्रं । कृणोमि । तं । ब्रह्माणं । तं । ऋषिं ।

तं । सुऽमेधां ॥ ५ ॥

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हंतवा उं ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥ ६ ॥

अहं । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे ।

हंतवा । उं इति ।

अहं । जनाय । समदं । कृणोमि । अहं । द्यावापृथिवी इति ।

आ । विवेश ॥ ६ ॥

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वंतः समुदे ।

ततो वि तिष्ठे शुष्माह विश्वोत्तमं धां वर्ष्मणोपस्पृशामि ॥ ७ ॥

अहं । सुवे । पितरं । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अम्ऽसु ।

अंतरिति । समुद्रे ।

ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमु । द्या ।

वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

अहमेव वात इव प्र वाग्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्येतावती महिना संबभूव ॥ ८ ॥

अहं । एव । वातःऽइव । प्र । वामि । आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । एतावती । महिना । सं ।

बभूव ॥ ८ ॥

रात्रीत्यष्टर्च [दशमेऽनुवाके] पंचदशं सूक्तं सोमरिपुत्रस्य
कुशिकस्यार्षम् । यद्वा भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्यास्य सूक्तस्यार्षिका ।
गायत्रं रात्रिदेवताकम् । दुःस्वप्नद्रर्शन उपोषितेन कर्त्रा पायसेन ह्योतव्यम् ।
तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तम् ।

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।

विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी । अक्षऽभिः ।

विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

और्वशा अमर्त्या निप्रतो देव्यक्षतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उ॒ह । अ॒ग्राः । अ॒न॒र्त्ता । नि॒ऽय॒सः । दे॒वी । उ॒त्त॒ऽय॒सः । उ॒द्यो॒ति॒षा ।
वा॒घ॒ते । त॒मः ॥ २ ॥

नि॒रु स्व॒सार॒म॒स्तो॒षसं॑ न्या॒य॒ती ।

अ॒पे॒दु हा॒स॒ते त॒मः ॥ ३ ॥

निः । उँ इति । स्व॒सारं । अ॒कृत॒ । उ॒षसं॑ । दे॒वी । आ॒ऽय॒सी ।
अ॒प । इ॒त् । उँ इति । हा॒स॒ते । त॒मः ॥ १ ॥

सा नो॑ अ॒थ य॒स्या व॒यं नि॒ ते वा॒ग॒म॒वि॒क्ष्मा॒हि ।

वृ॒क्षे न व॑स॒ति व॒यः ॥ ४ ॥

सा । नः । अ॒थ । य॒स्याः । व॒यं । नि॒ ते । या॒म॒न् । अ॒वि॒क्ष्मा॒हि ।
वृ॒क्षे । न । व॑स॒ति । व॒यः ॥ ४ ॥

नि॒ ग्रा॒मा॒सो अ॒वि॒क्ष॒त नि॒ प॒क्ष॒तो नि॒ प॒क्षि॒णः ।

नि॒ श्ये॒ना॒स॒श्चि॒द॒र्थि॒नः ॥ ५ ॥

नि । ग्रा॒मा॒सः । अ॒वि॒क्ष॒त । नि । प॒क्ष॒य॒तः । नि । प॒क्षि॒णः ।
नि । श्ये॒ना॒सः । चि॒त् । अ॒र्थि॒नः ॥ ५ ॥

वा॒घ॒या वृ॒क्ष्यं॑ वृ॒क्षं य॒वय॑ स्ते॒न॒मृ॒क्ष्ये । अ॒था नः॑ सु॒तरा॑ भव॥ ६ ॥

य॒वय॑ । वृ॒क्ष्यं । वृ॒क्षं । य॒वय॑ । स्ते॒न॒ । मृ॒क्ष्ये । अ॒थ । नः॑ सु॒तरा॑ ।
भव॥ ६ ॥

उप वा ने चमः कृष्णं व्यस्तं । उप क्रणेव यातय ॥ ७ ॥

उप । वा । पेपिवात् । तसः । कृष्णं । विऽअक्तं । अस्थित । उपः ।
क्रणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

उप ते वा इवाकरं कृष्णं बुधिसिद्धिः । रात्रि स्तोमं न जित्युषे ॥ ८ ॥

उप । ते । वाऽइव । आ । अकरं । कृष्णं । बुधितः । विऽ ।
रात्रि । स्तोमं । न । जित्युषे ॥ ८ ॥

‘नासदासीदिति [एकादशेऽनुवाके] सतर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैलोक्यम् । परमेष्ठी
नाम प्रजापतिर्वापि । विषदादिभावासां सुष्ठुमिति प्रलम्भादीनाञ्च अति-
पायत्वात्तेषां कर्ता परमात्मा वेद्यता । संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य
पुरस्तादेतच्छंस्यम् ।

नासदासीजो सदासात्तदानीं नासीद्व्रजो नो व्योमा परो यत् ।

तन्वाचो वः कुह कस्य शर्मजभः किमासीद्गहनं गभीरं ॥ १ ॥

न । असेत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीं ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विऽओम् । परः । यत् ।

किं । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अंभः । किं ।

आसीत् । गहनं । गभीरं ॥ १ ॥

न सत् नासीद्वर्त न तर्हि न रात्र्या अहं आसीत्पकेतः ।

आसीद्वार्त स्वभया तदेकं तस्माद्दान्यन्न परः किं चनासं ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतं । न । तर्हि । न । राधायाः । अङ्गाः ।
आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवातं । स्वधया । तत् । एकं । तस्मात् । ह । अन्यत् ।
न । परः । किं । चन । आस ॥ २ ॥

तमं आसीत्तमसा गूळहमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं ।

तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकं ॥३॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूळहं । अग्रे । अप्रऽकेतं । सलिलं ।
सर्वं । आः । इदं ।

तुच्छयेन । आभु । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । तपसः । तत् ।
महिना । अजायत । एकं ॥ ३ ॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

सतो बंधुमसति निरविदन् हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा ॥४॥

कामः । तत् । अग्रे । सं । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
प्रथमं । यत् । आसीत् ।

सतः । बंधुं । असति । निः । अविदन् । हृदि । प्रतिऽइष्यं ।
कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी ३दुपरि स्विदासी ३त् ।
रेतोषा आसन्महिमानं आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात्

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषां । अधः । स्वित् । आसीत् ।

उपरि । स्वित् । आसीत् ।

रेतऽधाः । आसन् । महिमानः । आसन् । स्वधा । अवस्तात् ।

प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ९ ॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अन्नाद्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥ ६ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । कुतः । आऽजाता ।

कुतः । इयं । विसृष्टिः ।

अर्वाक् । देवाः । अस्य । विऽसर्जनेन । अथ । कः । वेद । यतः ।

आऽबभूव ॥ ६ ॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अंग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥

इयं । विसृष्टिः । यतः । आऽबभूव । यदि । वा । दधे । यदि । वा । न ।

यः । अस्य । अधिऽअक्षः । परमे । विऽओमन् । सः । अंग । वेद ।

यदि । वा । न । वेद ॥ ७ ॥

अरण्यानीति वहुचं [कचकडुवोके] ॥ १ ॥ अरण्यानि ।
पुत्रस्य दैवमुनेराषम् । महदरण्यमरण्यानी । तदेवताकम् । आनुष्टुभम् ।

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विंदती ३ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रऽइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामं । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीऽइव । विंदती ३ ॥ १ ॥

वृषारवाय वदते यदुषावति चिच्छिकः ।

आघातिभिरेव धावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषऽरवाय । वदते । यत् । उषऽअवति । चिच्छिकः ।

आघातिभिऽइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

उत गाव इकादंस्तुत वेष्टमेव दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सम्यं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावऽइव । अदति । उत । वेष्टमऽइव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सम्यं । शकटीऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

गावैगैष आ ह्वयति दारुगैषो अपावधीत् ।

वसन्नरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥

गां । अंग । एषः । आ । ह्वयति । दारुं । अंग । एषः । अप । अवधीत् ।

वसन् । अरण्यान्यां । सायं । अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

न वा अरण्यानिर्हंत्यन्यत्रेणाभिच्छति ।

स्वादोः फलस्य जग्ध्वार्य यथाकामं नि पद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हंति । अन्यः । च । इत् । न । अभिऽगच्छति ।

स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वार्य । यथाकामं । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

आंजनगंधि सुरभिं बह्वक्षामकृषीवलां ।

माहं ग्राणां मातरं मरण्यानिमं सिषं ॥ ६ ॥

आंजनऽगंधि । सुरभिं । बहुऽअक्षां । अकृषीऽवलां ।

प्र । अहं । मृगाणां । मातरं । अरण्यानिं । अशंसिषं ॥ ६ ॥

ऋतमिति तृचं [द्वादशेऽनुवाके] एकोनचत्वारिंशं सूक्तं मधु-
च्छंदसः पुत्रस्थाघमर्षणस्यैवमा-च्छुभं । रात्र्यादीनां भावानां सृष्ट्यादि-
प्रतिपादकत्वात्तादग्रूप एवायौ देवता । लिङ्गादिनियोगोऽवगन्तव्यः ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्र्यंजयत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्तपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्र्यंजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ १ ॥

सद्वादर्णवादर्धि संबत्स १ अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिस्रतो वशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवादाधि संवत्सरो अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवं च पृथिवीं चांतरिक्षमथो स्वः ॥ ३ ॥

यजुर्वेदः

वैदिकपाठावली

अत्र इषे त्वा द्वावध्यायो दर्शपूर्णमासमन्त्राः । परमेष्ठिनः प्राजापत्य-
स्यार्षे देवानां वा प्राजापत्यानाम् । तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजुषि ।

हरिः ॐ । इषे त्वोर्जे त्वा वायवं रथ देवो वः सविता
प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमध्वन्या इन्द्राय भागं
प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वस्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा
आ सत्त्वोऽतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिभ्वनो घर्मोऽसि
विश्वधा असि । परमेण धाम्ना ददस्व मा ह्वार्माते
यज्ञपतिर्ह्वार्षीतु ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा
कामधुक्षः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः । इन्द्रस्य त्वा
भागं सोमेनातनं च विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

इमे पाठा (पृ० १२१-२७) वाजसनेयिमाध्यादिनशुक्लयजुर्वेदसंहिताया
उद्धृताः ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा उनाक्त कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो निष्टा अरातयः ।
उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वतं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वामः ।
देवानामसि वह्नितमं सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

अहुतमसि हविर्धानं हंहस्व मा ह्वर्मा ते यज्ञपतिर्ह्वर्षीत् ।
विष्णुस्त्वाक्रमतामुरु वातायापहतं रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेभिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविरव्येषं हंहन्तां दुर्याः पृथिव्याम् ।
उर्वन्तरिक्षमन्वेमि पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्वा
उपस्थेऽग्ने हव्यं रक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापो अग्नेगुवो अग्नेपुवोऽग्रं
इममथ यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवपुवम् ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूयं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूयं
प्रोक्षिताः स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा

जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुब्धध्वं देवयध्याये यज्ञोऽनुदाः
पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

अग्निमस्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरांतयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति
त्वादितिर्वेत्तु । अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावांसि पृथुध्नः प्रति
त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि बृहद्ग्रा-
वासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व सुशमिं शमीष्व ।
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयं संघातं
संघातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतं रक्षः
परापूता अरांतयः । अपहतं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण
पाणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपाग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधा देवयजं
वह । ध्रुवमसि पृथिवीं दंह अक्षवनिं त्वा स्रजवनिं
सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधार्य ॥ १७ ॥

अग्ने अक्षं गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दंह अक्षवनिं त्वा
स्रजवनिं सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधार्य । धर्ममसि
दिवं दंह अक्षवनिं त्वा स्रजवनिं सजातवन्युपदधामि
भ्रातृव्यस्य वधार्य । विश्वाभ्यरत्वासाभ्य उपदधामि चितः
स्थोर्ध्वचितो भूर्युणामग्निरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूताऽअरातयोदित्यास्त्वगंसि प्रति
 त्वादितिर्वेत्तु । धिषणांसि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु
 दिवः स्कम्भनीरंसि धिषणांसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती
 वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमंसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ।
 दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रतियृग्णात्त्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
 संवपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन । सं
 रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वां घर्मोऽसि
 विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः । प्रथतामग्निष्टे
 त्वचं मा हिंसीदेवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि
 नाके ॥ २२ ॥

मा भर्मा संविकथा अतमेरुयज्ञोऽतमेरुयजमानस्य प्रजाभूयात् ।
 त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
 आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य आहुंसि दक्षिणः सहस्र-
 भृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्त्योषव्यास्ते मूलं मा हिंसिषं व्रजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्या
शतेन पाशैर्योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

अपारकं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु
ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशै
र्योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । अररो दिवं
मा पशो द्रुप्तस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं ० मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा
परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा
चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती
चासि पर्यस्वती च ॥ २७ ॥

पुराकूरस्य विसृपो विराप्तिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरांसो अनुदिश्य यजन्ते ।
प्रोक्षणीरासादय द्विषतो वधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातयः ।
अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्राजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्जिम ।
प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुप्तं रक्षो निष्टुप्ता अरातयः ।
अनिशितासि सपत्नक्षिद्राजिनी त्वा वाजेध्यायै संमार्जिम ॥ २९ ॥

अदित्यै राक्षसि विष्णोर्विष्णोऽस्युर्जे त्वाऽदब्धेन त्वा
चक्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि सुहृदेवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।
सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि प्रियं
देवानामनाधृष्टं देव यजनमसि ॥ ३१ ॥

यज्जाग्रतः षट्कण्डिकास्त्रिभुवनो मनोदेवत्याः । अस्मिन्नध्याये
लैङ्गिको विनियोगः ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥१॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यक्षयन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥२॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्न क्रुते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥३॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञस्तापते सप्तर्षोऽता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥४॥

यस्मिन्नुचः साम यजूषि यस्मिन्प्रतिता रथनाभाविंवाराः ।

यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥५॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यामेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

अथ षष्ठेऽनुवाके पत्नीविषया मन्त्रा उच्यन्ते ।

* सं त्वा नह्यामि पयसा घृतेन सं त्वा नह्याम्यप ओषधीभिः ।

सं त्वा नह्यामि प्रजयाऽहमद्य सा दीक्षिता संनवो वाजमस्य ।

मैतु ब्रह्मणस्पत्नी वेदिं वर्णेन सीदतु ।

अथाहमनुकामिनी स्वे लोके विशा इह ।

सुप्रजसंस्त्वा वय* सुपत्नीरुपं सेदिम ।

अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ।

इमं वि ष्यामि वरुणस्य पाशम् (१) यमबन्धीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्यां करोमि ॥

भेषुदेष्टृतस्य वामीरन्वमिस्तेऽग्रं नयत्वदितिर्मध्यं ददताः रुद्रा-

बंसृष्टाऽसि युवा नाम मा मां हिंसी वंस्रभ्यो रुद्रेभ्यं

आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो वो देवेभ्यः पभेजनीर्गृह्यामि यज्ञाय वः

पभेजनीः, सादयामि । विश्वस्य ते विश्वावतो वृष्णिंयावतः (२)

तवाग्रे वामीरनुं संदृशि विश्वा रताः सि धिषीय ।

अगन्देऽप्यज्ञो नि देवीर्देवेभ्यो यन्नमशिष्यस्मिन्त्वाते यज-
मान आशिषः स्वाहाकृताः समुद्रेष्टा गन्धर्वमा तिष्ठतानु ।

चातस्य पत्नमिड ईडिताः (१) ।

अथ षष्ठेऽनुषाके ओषधीवापो विधीयते ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मन्दांमि बभ्रूणामहःशतं धामानि सप्त च ॥ १ ॥

शतं वो' अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अथा शतक्रत्वो यूयमिमं मे' अगदं कृत ॥ २ ॥

षुष्पावतीः प्रसूवतीः फलिनीरफला उत ।

अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपं ब्रुवे ।

रपांसि विघ्नतीरिति रपंः (१) चातयमानाः ॥ ४ ॥

अश्वत्थे वो निषदं पणं वो वसतिः कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ५ ॥

यदहं वाजयन्मिमा ओषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ६ ॥

यदोषधयः संगच्छन्ते राजानः समिताविब ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहाऽमीवचातनः ॥ ७ ॥

निष्कृतिर्नाम वो माताऽथा यूयः स्थ संकृतीः ।

सुराः पतत्रिणीः (२) स्थन् यदामयति निष्कृत ॥ ८ ॥

अन्या वेां अन्यामवत्वन्याऽन्यस्या उपावत्त
ताः सर्वा ओषधयः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥९॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।
धनं सनिन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ १० ॥

अति विश्वाः परिष्ठाः स्तेन इव व्रजमक्रमुः ।
ओषधयः प्राच्यवुर्यत्किं च तनुवा रपः ॥ ११ ॥

या (३) स्त आतस्थुरात्मानं या आविविः परः परः ।
तास्ते यक्षं वि बाधन्तामुग्रो मध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

साकं यक्षं प्रपत श्येनेन किकिदीविना ।
साकं वार्तस्य धाज्या साकं नश्य निहाकया ॥ १३ ॥

अश्वावती सोमवतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।
आ वित्ति सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतांतये ॥ १४ ॥

याः फलिनार्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहंसः ॥ १५ ॥

या (४) ओषधयः सोमराज्ञीः प्रविष्टाः पृथिवीमनु ।
तासां त्वमस्युत्तमा प्र णो जीवातवे सुव ॥ १६ ॥

अपतन्तीरवन्दिव ओषधयः परि ।
यं जीवमश्रवां न स रिष्याति पूरुषः ॥ १७ ॥

याश्चैदमुपगृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः ।

इह संगत्यताः सर्वे अस्मै सं दत्त भेषजम् ॥ १८ ॥

मा वो रिषत्स्वनिता यस्मै चाहं स्वनामि वः ।

द्विपच्चतुष्पदमस्माकं सर्वमस्त्वनातुरम् ॥ १९ ॥

ओषधयः सं वदन्ते सेमेन सह राज्ञां ।

यस्मै करोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि (५) ॥ २० ॥

अथ षष्ठेऽश्वमेधकर्तृ रथसजीकरणभावीनि कवचस्वीकारादीन्यङ्गान्युच्यन्ते।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मा याति समदांमुपस्थे ।

अनाविद्धया तनुवां जयत्व स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तुः ॥ १ ॥

धन्वंना गा धन्वंनाऽऽजिजयेम धन्वंना तीव्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वंना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णे प्रिय सखायं परिषस्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताऽधि धन्वं (१) ञ्ज्या इय समन्ते

पारयन्ती ॥ ३ ॥

ते आचरन्ती सममेव योषां मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यता संविदाने आत्नी इमे बिष्फुरन्ती

अमित्रान् ॥ ४ ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनाऽवगत्य ।

इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति मसृतः ॥ ५ ॥

रथे तिष्ठन्मति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयति सुषारथिः ।

अभीरानां मा जाने (२) पनायत मनः पश्चादनु

यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

तीत्रान्योषान्कृष्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तः प्रपदैः ॥ ७ ॥ निक्षणन्ति शत्रून् रनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

रथब्राह्मन् हविरस्य नाम यत्राऽऽयुधं निहितमस्य वर्य ।

तत्रा रथमुप शम्भुं सदेम विश्वाहा वयं सुमन्तस्यमान्नाः ॥ ८ ॥

स्वदुषः सदैः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेभिरः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अर्धधाः सजेवीरा उरवो ब्रह्मसाहाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणासः २ पितरः सोम्यासः शिबे नो धानापृथिवी अनेहसा ।

पुषा नः पातु दुरितमहंता वृधो रक्षा मार्किर्नो अघमं

स ईक्षत ॥ १० ॥

सुपर्णं धस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसृता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यः सन् ॥ ११ ॥

ऋजीते परि वृद्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अर्धि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छ ॥ १२ ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषा जघनाः सपजिघत्ते ।

अभजनि प्रचेतसोऽश्वान्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांः सं परि पातु विश्वतः १४

वनस्पते वीडूक्तो हि भूया अमत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः समन्तो असि वीडयस्वाऽऽस्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥१५॥

दिवः पृथिव्याः परि (५) ओज उद्भूतं वनस्पतिभ्यः

पर्याभूतं सहः ।

अपामोऽमानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषं रथं यज ॥१६॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देवं रथं प्रति हव्या ग्रंभाय ॥१७॥

उप आसय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दृष्टाद् (६) दवीयो अपं सेध शत्रून् ॥१८॥

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अपं प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनां इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीडयस्वा ॥१९॥

आऽमूर्खं प्रत्यावर्तयेमाः केतुमदुन्दुभिर्वानदीति ।

समर्षपर्णा श्ररन्ति नो नरोऽस्मात्पिन्द्र रथिनो जयन् (७) ॥२०॥

अथर्ववेदः

वा. कपा. नवला

[कविर्धर्वा । वाचस्पत्यं चतुर्वचमानुष्ठुभम् । चतुर्थी चतुष्पदा
विराडुरोबृहती ।]

ये त्रिषता इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । अथ मेधाजननचक्र-
विनियोगः । उपनयनदिग्बसेऽपि मेधाकामस्य ब्रह्मचारिसौऽनेन
सूक्तेनाज्यहोमः कार्यः । तथैव ब्रह्मचारिसंपत्कर्मस्वस्य सूक्तस्य
विनियोगः । तथा ग्रामसंपत्कामस्य तत्साधनेष्वेतदुम्बरपलाश-
कर्कन्धूतक्षणाधानसमोपस्तरणतृणाधानाभिभन्निष्ठासासवप्रदानेषु कर्मस्व-
स्य सूक्तस्य विनियोगः । तथा सर्वसंपत्कर्मस्वस्य सूक्तस्य विनियोगः ।
(तथा वर्चस्यकर्मण्यनेन सूक्तेन वर्चस्काम औदुम्बर्यादीनि त्रीणि कु-
र्यात् । तथा च) वर्चस्कामायाः कुमार्या बक्षिणौरोरभिमन्त्रणं क्रीतवपा-
होमोऽग्न्युपस्थानमित्येतानि कर्माण्यनेन सूक्तेन तेजस्कामोऽनुतिष्ठेत् । तथा
शत्रुहस्तित्रासनकर्माण्यन्यनेनैव संग्रामजयकामो राजा कारयेत् । तथा पञ्च
निवृत्तिकर्माणि शान्तिकपीष्टिकेषु सर्वत्राङ्गत्वेन वा पाक्षक्यर्थं स्वात्मन्येण
वा कर्तव्यत्वेन सूत्रकारेणोक्तानि । तत्राद्ययौः कर्मणोः संपातिताभिमन्त्रि-
तभक्तप्राशन आज्यहोमे चैतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तथा षौष्टिकविशेषे
चित्राकर्मणि संपातितसारूपवत्सौदनप्राशनपलाशादिसमिदाधामरूपेऽस्य
सूक्तस्य विनियोगः । तेजोव्रते चैतत् सूक्तं विनियुक्तम् । तथा षौष्टिक-
मन्त्राणामुर्वाधामौपस्थानयोर्विनिर्गोविधानेन तस्मिन्प्राप्तिनोऽस्य सूक्तस्य
तत्रापि विनियोगः । (उपधानं नामाज्यादित्रयोदशद्रव्यहोमः ।) तथा सर्व-
व्याधिष्वनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा देवानं संपात्यानेनैव ध्यायितशरीरं संमार्जयेत् ।
तथानेनैव सूक्तेन पुष्कामोऽग्निं वा मृतावस्थीयाश्च संपातितौदकावसेकं
पुरोडाशभक्षणं कन्दुकक्रीडनमलंकारधारणं वा कारयेत् । तथोपाकर्मणि
माणवकवाचने विनियुक्तम् । तथा राज्ञः पुष्पाभिषेके ये त्रिषता इत्युच्चा
शाखादिभूतया पयौहोमः कार्यः ।

तदेवमाथर्वणमन्त्राणां सिद्धमन्त्रत्वेनापरिमितवीर्यत्वप्रदर्शनार्थं
मादिमसूक्तस्य विस्तरतः सर्वेषु कर्मसूपलक्षणत्वेन सूत्रकृता दिनियोगोऽ
भ्यधायि । ततः सर्वेषां मन्त्राणामभिलषितसर्वफलसाधनत्वं प्रत्येतव्यम् ।

ॐ ये त्रिषप्ताः परियन्ति विश्वां रूपाणि विभ्रतः ।

वाचस्पतिर्बला तेषां तन्वो अद्य दधातु मे ॥ १ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रमय मय्येवारतु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥

इहेवाभि वि तनूभे आत्नी इव ज्यया ।

वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ ३ ॥

उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिं ह्वयताम् ।

सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

[ऋषिर्ब्रह्मा । द्यावापृथिवीयम् । आनुष्टुभं द्वितीया ककुम्मती]
इदं जनास इति सूक्तेन वन्द्यायाः पुत्रप्रजननकर्मणि तस्याः शान्तौषधि-
सहितोदकाभिषेकं पुरोडाशकंदुकालंकारप्रदानं च कुर्यात् । तथानेन सूक्तेन
पुष्टिकामः संपत्कामो वा द्यावापृथिव्योर्यागमुपस्थानं वा कुर्यात् । अत्राद्या
दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यञ्च उदपात्रनिनयने विनियुक्ता ।

इदं जनासो विदथ महदब्रह्म वदिष्यति ।

न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणन्ति वीरुधः ॥ १ ॥

अन्तरिक्ष आसां स्थाम श्रान्तसामिव ।

आस्पृष्टस्य भूतस्य विदुष्टद्वेषसो न वा ॥ २ ॥

यद्रादस्ती रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।

आर्द्रं तद्य सर्वदा संमुद्रस्येव स्रोत्याः ॥ ३ ॥

विश्वं नम्यामभीवारं तदन्यस्यामधिष्ठितम् ।

दिवे च विश्ववेदसे पृथिव्यै चाकरं नमः ॥ ४ ॥

[ऋषिवेनः । ब्रह्मात्मदैवतम् । त्रैष्टुभम् । तृतीया जगती ।]

‘वेनस्तत्’ इत्यस्याभिमतफलसिद्धयसिद्धिविशानकर्तुम् विनियोगः ।...

अत्र “स नः पिता जनिता” इत्यस्या ऋचोऽभिचयने षोडशगृहीतोक्त-
राधार्ज्येन वैश्वकर्मणहोमे विनियोगः ।

वेनस्तत् पश्यत् परमं गुहा यद् यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् ।

इदं पृश्निरदुहज्जायमानाः स्वविंदो अभ्यनूषत त्राः ॥ १ ॥

प्र तद् वोचेदमृतस्य विद्वान् गन्धर्वो धामं परमं गुहा यत् ।

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितृष्पितासंत ॥ २ ॥

स नः पिता जनिता स उत बन्धुधर्मीनि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामध एक एव तं संमृशन् भुवना यन्ति सर्वा ॥ ३ ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य आयमुपातिष्ठे प्रथमजामृतस्थं ।

वार्चमिव वक्तरि भुवनेष्टा धास्युरेष नन्वेष्टो अग्निः ॥ ४ ॥

परि विश्वा भुवनान्यायमृतस्य तन्तुं विततं दृशे कम् ।

यत्र देवा अमृतमानशानाः समाने योना वध्यैर्यन्त ॥ ५ ॥

[ऋषिर्भरद्वाजः । अष्टर्चम् । नानादेवत्यम् । त्रैष्टुभम् । द्वितीया जगती । सप्तम्यष्टमीचा अनुष्टुभौ ।]

‘द्यावापृथिवी उरु’ इतिसूक्तेनाभिचारकर्मणि दीक्षार्थं वेणुदण्डं वृश्चति ।
तथानेनैव सूक्तेन द्वेष्ट्यनिपूदनकर्मणि दक्षिणाभिमुखं धावतः शत्रोः पदेषु
वृक्षपत्राणि प्रक्षिप्य परशुना छित्वा सपांसून् पर्णछेदान् वधकपात्रे प्रक्षिप्या-
नीय भ्रात्रे भर्जयेत् ।

द्यावापृथिवी उर्वेऽन्तरिक्षं क्षेत्रस्य पत्न्युरुगायोद्भुतः ।

उतान्तरिक्षमुरु वातगोपं त इह तप्यन्तां मयि तप्यमाने ॥१॥

इदं देवाः शृणुत ये यज्ञियाः स्थ भरद्वाजो महामुक्थानि शंसति ।

पाशे स बद्धो दुरिते नि युज्यतां यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति ॥२॥

इदमिन्द्र शणुहि सोमप यत् त्वां हृदा शोचता जोहवीमि ।

वृश्चामि तं कुलिशेनेव वृक्षं यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति ॥३॥

अशीतिभिस्तिष्ठभिः सामगेभिरादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ।

इष्टापूर्तमवतु नः पितृणामाहुं ददे हरसा दैव्येन ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी अनु मा दीधीथां विभ्वे देवासो अनु मा रंभध्वम् ।

अङ्गिरसः पितरः सोम्यासः पापमार्छित्वपकामस्य कर्ता ॥५॥

अतीव यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यो निन्दिषत् क्रियमाणम् ।

तपूषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्माद्विषं यौरभिसंतपाति ॥ ६ ॥

सप्त प्राणानष्टौ मन्यस्तांस्ते वृश्चामि ब्रह्मणा ।

अयां यमस्य सादनमग्निर्दूतो अरंकृतः ॥ ७ ॥

आ दधामि ते पदं समिद्धे जातवेदसि ।

अभिः शरीरं वेवेष्टुं वागपि गच्छतु ॥ ८ ॥

[पतिवेदनं सूक्तम् । अष्टचम् । आग्नीषोमीयम् । त्रैष्टुभम् । प्रथमा भुरिक् । द्वितीया पञ्चम्याद्याः सप्तम्यन्ताश्चानुष्टुभः । अष्टमी निवृत्पुण्ड्रिणीक् ।]
‘ आ नो अग्ने ’ इतिसूक्तेन पतिलाभकर्मण्यागमकृसरं संपात्य कुमारी-
माशयेदित्यादिकम् ।

आ नो अग्ने सुमतिं संभलो गमेदिमां कुमारीं सह नो भगेन ।

जुष्टा वरेषु समनेषु वलगुरोषं पत्या सौभगमस्त्वस्यै ॥ १ ॥

सोमं जुष्टं ब्रह्म जुष्टमर्यम्णा संभृतं भगम् ।

धातुर्देवस्य सत्येनं कृणोमि पतिवेदनम् ॥ २ ॥

इयमग्ने नारी पतिं विदेष्टु सोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।

सुवाना पुत्रान् महिषी भवाति गत्वा पतिं सुभगा वि राजतु ॥ ३ ॥

यथा खरो मघर्वश्चारुरेष प्रियो मृगाणां सुषदा बभूव ।

एवा भगस्य जुष्टेयमस्तु नारी संप्रिया पत्या विराधयन्ती ॥ ४ ॥

भगस्य नावमा रोह पूर्णामिनुपदस्वतीम् ।

तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ५ ॥

आ क्रन्दय धनपते वरमामनसं कृणु ।

सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ६ ॥

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अथो भगः ।

एते पतिभ्यस्त्वामदुः प्रतिकामाय वेसवे ॥ ७ ॥

आ ते नयतु सविता नयतु पतिर्यः प्रतिकाभ्यः ।

त्वमस्यै धेहोषधे ॥ ८ ॥

[ऋधिरथर्वा । नानादेवत्यमुताग्नेयम् । त्रैष्टुभम् । तृतीया चतुष्पदा भुरिक्पंक्तिः । पंचमी षष्ठी चानुष्टुभौ ।]

‘अचिक्रदत्’ इति सूक्तेन शत्रून्सादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं शत्रुसेनाकारं पुरोडाशमुदकेषु दर्भान् संस्तीर्य तत्र निनयेत् । ततो निमजनार्थं तं पुरोडाशं लोष्ट्रेण पूरयेत् । तथानेन सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं क्षीरोदनं संपात्याभिमन्त्र्य राजानमाशयेत् । अत्र ‘अचिक्रदत्’ इत्यस्य साकमेधाख्यपर्वणि पूर्वतुः क्रियमाणायामाग्नेयामिष्ट्यां प्रधानयागानुमन्त्रणे विनियोगः ।

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचस्व रोदसी उरुची ।

युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा रातहव्यम् ॥ १ ॥

दूरे चित् सन्तमरुपास इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम् ।

यद् गांयत्री बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दधृषन्त देवाः ॥ २ ॥

अद्भ्यस्त्वा राजा वरुणो ह्वयतु सोमस्त्वाह्वयतु पर्वतेभ्यः ।

इन्द्रस्त्वा ह्वयतु विद्भ्य आभ्यः श्येनो भूत्वा विश आ पतेमाम् ॥ ३ ॥

श्येनो हव्यं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम् ।

अभ्विना पन्थां कृणुतां सुगं ते इमं संजाता अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः प्रति मित्रा अदृषत ।

इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥

यस्ते हवं विवदत् सजातो यश्च निष्ठयः ।

अपाञ्चमिन्द्र तं त्वायममि त्वं गव्यम् ॥ ६ ॥

[ऋषिरयर्वा । अतस्तत् त्रैलोक्यम् । आद्या जगती चतुर्थीपञ्चम्यौ भुरिजौ]

‘आ त्वा गन्’ इतिसूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशकर्मण्येव पूर्वसूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । अत्र ‘पथ्या रेवतीः’ (७) इत्येषा प्रायणीयेष्ट्यां पथ्यास्वस्ति-यागा-मन्त्रणे विनियुक्ता ।

आ त्वां गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राड्-विशां पतिरेकराद्
त्वं वि राज ।

सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्यनन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥१॥

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्चदेवीः ।
वर्षमन् राष्ट्रस्यं ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भंजा वसूनि ॥२॥

अच्छं त्वा यन्तु हविनः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः सं चरतौ ।
जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं बलिं प्रति पश्यासा उग्रः ॥३॥

अश्विना त्वाग्ने मित्रावरुणोभा विश्वे देवा मरुतस्त्वा ह्यनन्तु ।
अथा मनो वसुदेयाय कृणुष्व ततो न उग्रो वि भंजा वसूनि ॥४॥

आ प्रष्टव परमस्याः परावतः शिवे से द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ।
तदर्थं राजा वरुणस्तथाह स त्वायमहत् स उदेदेहि ॥ ५ ॥

इन्द्रेन्द्र मनुष्याः परेहि सं ह्यज्ञास्था वरुणैः संविदानः ।
स स्वायमहत् स्वे सधस्थे स देवान् यज्ञत स उ कल्पयाद् विशः ॥६॥

पथ्या रेवतीर्बहुधा विरूपाः सर्वाः संगत्य वरीयस्ते अक्रन् ।
ता न स सर्वाः संविदाना ह्यनन्तु दशमीशुभ्रः सुमना वसेह ॥७॥

[ऋषिरथर्वा (पण्यकामः), अष्टर्वं वैश्वदेवमुतैन्द्राग्रं । त्रैष्टुभं, आद्या भुरिक्, चतुर्थी त्र्यवसाना षट्पदा बृहतीगर्भा विराडत्यष्टिः, पञ्चमी विराजगती, सप्तम्यनुष्टुप्, अष्टमी निचृत्]

‘इन्द्रमह वणिजम्’ इति वाणिज्यलाभार्थं विनियुज्यते । विक्रयार्थं पण्यानि विपणिं नयन् वणिक् कर्म वाणिज्यलाभार्थं कुर्यात् । तथानेनैव सूक्तेन पण्यकाम इन्द्रं यजते, उपतिष्ठते वा । तथा क्रव्याच्छमने कर्मणि ‘विश्वाहा ते’ (८) इत्युच्चा पूर्णाहुतिं जुहोति ।

इन्द्रमह वणिजं चोदयामि स न ऐतुं पुरस्ता नो अस्तु ।

जुदन्नरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥१॥

ये पन्थानो बहवो देवयानां अन्तरा द्यावापृथिवी संचरन्ति ।

ते मां जुषन्तां पयसा घृतेन यथा क्रीत्वा धनमाहराणि ॥२॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय ।

यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥३॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो नो यमध्वानमगाम दूरम् ।

शुनं नो अस्तु प्रपणो विक्रयश्च प्रतिपणः फलिनं मा कृणोतु ।

इदं हव्यं संविदानौ जुषेथां शुनं नो अस्तु चरितमुत्थितं च ॥४॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।

तन्मे भूयो भवतु मा कनीयोमे सातन्नो देवान् हविषा निषेध ॥५॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः ।

तस्मिन् म इन्द्रो रुचिमा दधातु प्रजापतिः सविता सोमो

अग्निः ॥ ६ ॥

उप त्वा नमसा वयं होतवैश्वानर स्तुमः ।

स नः प्रजास्वात्मरु गोषु प्राणेषु जाग्रहि ॥ ७ ॥

विश्वाहा ते सदमिद्धरेमाश्वयिव तिष्ठते जातवेदः ।

रायस्पोषेण समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ ८ ॥

[ऋषिरथर्वा, सतचै चान्द्रमसं साम्नस्यम् । आनुष्टुभं, पञ्चमी
विराजगती, पठ्ठीरस्तारपङ्क्तिः, सप्तमी त्रिष्टुप्]

‘सहृदयं साम्ननुष्यम्’ इति सूक्तेन साम्नस्यकर्मणि ग्राममध्ये
संपातितोदकुम्भनिनयनं, तद्वत् सुराकुम्भनिनयनं, त्रिवर्षवत्सिकाया
गोः पिषितानां प्राशनं, संपातितान्नप्राशनं, संपातितसुरायाः पायनं ।
तथाविधप्रभोदकपायनं च कुर्यात् । तथोपाकर्मण्यप्याज्यहोमेऽस्य
सूक्तस्य विनियोगः ।

सहृदयं साम्नस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमभि हृतं वत्सं जातमिवाग्न्या ॥ १ ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विषन्मा स्वसारमुत स्वसां ।

सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति नो च विद्विषते मिथः ।

तत् कृणो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

ज्यायस्वन्ताश्चित्तिनो मा वि यौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः ।

अन्यो अन्यस्मै बलु वदन्त एत सध्रीचीनान् वः संमनस-

स्कृणोमि ॥ ५ ॥

स॒मा॒नी प्र॒पा सह॒ बो॒धभा॒गः सं॒माने॒ योक्त्रे॒ सह॒ बो॒ यु॒नजि॒म् ।

स॒म्यञ्चो॒र्गि संप॑र्य॒तारा॒ नाभि॑मिवा॒भितः॑ ॥ ६ ॥

स॒ध्री॒चीना॑न् वः॒ संम॑नस॒स्कृ॒णो॒म्येक॑श्रु॒ष्टीन्सं॑ब॒नने॑न् सर्वा॑न् ।

दे॒वा इ॒वा॒मृतं॑ रक्ष॒माणाः सा॒यं प्रा॑तः सौम॒नसो॒ वो अस्तु॑ ॥ ७ ॥

[ऋषिरथर्वाङ्गिराः, राज्याभिषेकं चान्द्रमसमाप्यम् । आनुष्टुभम्, आद्या सप्तमी च भुरिक्त्रिष्टुभौ, तृतीया त्रिष्टुप्, पञ्चमी विराट्प्रस्तारपङ्क्तिः]

‘भूतोभूतेषु’ इति सूक्तेन महाति लघौ वा राजाभिषेककर्मणि शान्त्युदककलशेनोदपात्रेण चाभिषेकं जपं च पुरोहितः कुर्यात् । तथा संपातितस्थालीपाकप्राशनमभिमन्त्रितमश्वमारोह्यापराजितदिशं प्रति गमनं च कारयेत् । तथा राजसूय आसद्यारोहणे राजाभिषेके चैतत् सूक्तं ।

भू॒तो भू॒तेषु॑ प॒य आ द॑धाति॒ स भू॒ताना॑मधि॒पति॑र्बभूव ।

तस्य॑ मृ॒त्युश्चर॑ति॒ राज॒सूयं॒ स राजा॑ रा॒ज्यमनु॑ मन्यतामिदम् ॥ १ ॥

अ॒भि प्रेहि॑ मापं वेन॒ उग्र॑श्चे॒त्ता संप॑त्नहा ।

आ तिष्ठ॑ मित्रवर्धन॒ तुभ्यं॑ दे॒वा अधि॑ ब्रुवन् ॥ २ ॥

आ॒तिष्ठ॑न्तं परि॒ विभे॑ अ॒भूषं॑स्त्रियं॒ वसा॑नश्चरति॒ स्वरो॑चिः ।

म॒हत् तद् वृ॑ष्णो अ॒सुर॑स्य॒ नामा॑ वि॒श्वरूपो॑ अ॒मृता॑नि तस्थौ ॥ ३ ॥

व्याघ्रो॑ अधि॒ वैयाघ्रे॑ वि॒क्रम॑स्व दि॒शो म॒हीः ।

वि॒शस्त्वा॒ सर्वा॑ वाञ्छन्त्वापो॒ दि॒व्याः प॑र्य॒स्वतीः॑ ॥ ४ ॥

या आपो॑ दि॒व्याः प॑र्यसा॒ मर्द॑न्त्यन्तरि॒क्ष उ॒त वा॑ पृथि॒व्याम् ।

तासां॑ त्वा॒ सर्वा॑सां॒पामा॑भि॒ वि॒ज्जामि॑ वर्चसा ॥ ५ ॥

अभि त्वा सा सिचिभापो दिव्याः पयस्वतीः ।

यथासौ मित्रवर्धनस्तथा त्वा सविता करत् ॥ ६ ॥

एना व्याघ्रं परिषस्वजानाः सिंहं हिन्वन्ति महते सौभगाय ।

समुद्रं न सुधुर्वस्तस्थिवांसं मर्ष्यन्ते द्विपिनमप्स्वन्तः ॥ ७ ॥

[ऋषिर्ब्रह्मा, नवर्चम् । सत्यानृतानुवीक्षणसूक्तं वारुणं त्रैलोक्यम् ।

आद्याऽनुष्टुप्, पञ्चमी भुरिक्, सप्तमी जगती, अष्टमी त्रिपदा महाबृहती,

नवमी विराणामत्रिपादुगायत्री]

‘तत्र बृहजेषाम्’ इत्याद्येन सूक्तेनाभिचारकर्मणि शत्रुं क्रोशन्तमनु-
ब्रूयात् । धूमकेतुत्पातशान्तौ वारुणपशुप्रयोगे ‘उतेयं भूमिः’ इत्येषा ।

बृहजेषामधिष्ठाता अन्तिकादिव पश्यति ।

यस्तायन्मन्यते चरन्तसर्वे देवा इदं विदुः ॥ १ ॥

यस्तिरति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतङ्गम् ।

द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद् वेद वरुणस्तृतीयः ॥ २ ॥

उतेयं भूमिर्वरुणस्य राज्ञ उतासौ द्यौर्वृहती दूरेअन्ता ।

उतो समुद्रौ वरुणस्य कुक्षी उतास्मिन्नल्प उदके निलीनः ॥ ३ ॥

उत यो धामति सर्पात् परस्ताम स मुच्यातै वरुणस्य राज्ञः ।

दिव स्पशः प्र चरन्ती दर्मस्य सहस्राक्षा अति पश्यन्ति

भूमिम् ॥ ४ ॥

सर्वे तद् राजा वरुणो वि चष्टे यदन्तरा रोदसी यत् परस्तात् ।
 संख्याता अस्य निमिषो जनानामक्षानिव श्वघ्नी नि
 मिनोति तानि ॥ ५ ॥

ये ते पाशा वरुण सप्तसप्त त्रेधा तिष्ठन्ति विषिता रुशन्तः ।
 छिनन्तु सर्वे अनृतं वदन्तं यः संत्यवाद्यति तं सृजन्तु ॥ ६ ॥
 शतेन पाशैरभि धेहि वरुणैनं मा ते मोच्यनृतवाङ् नृचक्षः ।
 आस्तां जालम् उदरं श्रंशयित्वा कोशं इवाबन्धः परिकृत्य-
 मानः ॥ ७ ॥

यः समाम्योऽ वरुणो यो व्याम्योऽ यः संदेश्योऽ वरुणो
 यो विदेश्यः ।

यो देवो वरुणो यश्च मानुषः ॥ ८ ॥

तैस्त्वा सर्वैरभि ध्यामि पाशैरसावामुष्यायणामुष्याः पुत्र ।
 तानुं ते सर्वाननुसदिशामि ॥ ९ ॥

[ऋषिरथर्वा, एकादशकं वारुणम् । त्रैष्टुभम् । आद्या भुरिक्, तृतीया पंक्तिः, षष्ठा पञ्चपदातिशक्ती, एकादशी व्यवसाना षट्पदात्यष्टिः]

सर्वसंपत्कर्मसु 'कथं महे' इतिसूक्तेन मादानककाष्ठशृतं क्षीरीबनं संपात्याभिमन्त्र्याश्नाति । तथा तत्रैवानेन सूक्तेन चमसे सरूपवत्साया दुग्धे ब्राह्म्यवाववधाय मूर्छयित्वा मध्वासिच्य संपात्याभिमन्त्र्याशयाति ।

अथर्वा—

कथं महे असुरायात्रवारि कथं पित्रे हरये त्वेषनृम्णः ।
 पृश्नि वरुण दक्षिणा ददावान् पुनर्मघ त्वं मनसा चिकित्सीः ॥ १॥

वरुणः—

न त्वेन नमघो भवामि सं चक्षे कं पृश्निमता पाजे ।
केन नु त्वमथर्वन् काव्येन केन जातेनासि जातवेदाः ॥२॥

*सत्यमहं गभीरः काव्येन सत्यं जातेनास्मि जातवेदाः ।
न मे दासो नार्यो महित्वा व्रतं मीमाय यदहं धरिष्ये ॥३॥
अथर्वा—

न त्वदन्यः कवितरो न मेधया धीरंतरो वरुण स्वधावन् ।
त्वं ता विश्वा भुवन्नानि वेत्थ स चिन्नु त्वज्जनो मायी बिभाय ॥४॥

त्वं ह्य१ ऊ वरुण स्वधावन् विश्वा वेत्थ जनिमा सुप्रणीते ।
किं रजस एना परो अन्यदस्त्येना किं परेणावरमसुरः ॥५॥

+एकं रजस एना परो अन्यदस्त्येना पर एकेन दुर्गंशं चिदर्बाह ।
तत् ते चिद्भान् वरुण प्र ब्रवीम्यधोवचसः पणयो भवन्तु
नीचैर्दासा उप सपन्तु भूमिम् ॥ ६ ॥

त्वं ह्य१ ऊ वरुण ब्रवीषि पुनर्मघेष्ववद्यानि भूरि ।
मो नु पणारिभ्येऽतावतो भून्मा त्वा वोचन्नराधसं जनांसः ॥७॥

* इमामृषमथर्वा वक्षतीति म्युरादयः । वरुण इति श्रौतः ।

+ इमामृष वरुणो वक्षतीति श्रौतादयः । 'वरुण' इत्यस्य स्थाने

'वरुणः' इति पाठं कल्पयन्ति ।

वरुणः—

मा मा वोचन्नराभसं जनासः पुनस्ते पृश्नि जरितर्ददामि ।

स्तोत्रं मे विश्वमा याहि शचीभिरन्तर्विश्वांसु मानुषीषु दिक्षु ॥८॥

अथर्वा—

आ ते स्तोत्राण्युद्यंतानि यन्त्वन्तर्विश्वांसु मानुषीषु दिक्षु ।

देहि नु मे यन्मे अदत्तो असि युज्यो मे सप्तपदः सखासि ॥९॥

समा नो बन्धुर्वरुण समा जा वेदाहं तद्यन्नावेषा समा जा ।

तरुणः—

ददामि तद् यत् ते अदत्तो अस्मि युज्यस्ते सप्तपदः सखास्मि

॥१०॥

देवो देवाय गृणते वयोधा विप्रो विप्राय स्तुवते सुमेधाः ।

ऋषिः—

अर्जीजनो हि वरुण स्वधावन्नथर्वाणं पितरं देवबन्धुम् ।

तस्मा उ राधः कृणुहि सुप्रशस्तं सखा नो असि परमं च बन्धुः

॥११॥

[ऋषिरथर्वा सप्तदशर्कं ब्रह्मकर्मात्मदेवस्यम् । अतिशांकरम् ।]

पौरोहित्यं करिष्यन् 'सविता प्रसवानाम्' इति सूक्तेन शूद्रेणाहृताः समिध आदधाति । तथास्य सूक्तस्य विवाह आज्यहोमे विनियोगः, तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि सावित्रं यागं 'सविता प्रसवानाम्' इति ब्रह्मानुमन्त्रयेत् ।

सविता प्रसवानामधिपतिः स मावतु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां प्रतिष्ठायामस्यां ।

चित्यामस्यामाकृत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा ॥ १ ॥

अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः स मावतु । ० ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी दातृणामधिपत्नी ते मावताम् । ० ॥ ३ ॥

वरुणोपामधिपतिः स मावतु । ० ॥ ४ ॥

मित्रावरुणौ वृष्ट्याधिपती तौ मावताम् । ० ॥ ५ ॥

मरुतः पर्वतानामधिपतयस्ते मावन्तु । ० ॥ ६ ॥

सोमो वीरुधामधिपतिः स मावतु । ० ॥ ७ ॥

वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स ० । ० ॥ ८ ॥

सूर्यश्चक्षुमामधिपतिः स ० । ० ॥ ९ ॥

चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स ० । ० ॥ १० ॥

इन्द्रो दिवोधिपतिः स ० । ० ॥ ११ ॥

मरुता पिता पशूनामधिपतिः स । ० । ॥ १२ ॥

मृत्युः प्रजानामधिपतिः स ० । ० ॥ १३ ॥

यमः पितॄणामधिपतिः स मावतु । ० ॥ १४ ॥

पितरः परे ते मावन्तु । ० ॥ १५ ॥

तता अवरे ते ०।० ॥ १६ ॥

तस्मिन् ब्रह्मण्यस्मि मावन्तु ।

अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मि कर्मण्यस्यां पुरोधायामस्यां
प्रतिप्रायामस्यां ।

चित्यामस्यामाकृत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा ॥ १७ ॥

[ऋषिरथर्वा । प्रथमाद्वितीये चान्द्रमस्यौ तृतीया स्वाष्ट्री ।
आनुष्टुभम्]

‘तेन भूतेन’ इतितुचेन विवाह आज्यं हुत्वा वरवध्वोर्मूर्ध्नि
संपातानानयेत् । तथा तत्रैव कर्मणि तेनैव तुचेन रसान् स्थालीपाकं च
संपात्याभिमन्त्र्य भोजनसमये जायापती प्राशयेत् । तथा तस्मिन्नेव कर्म-
ण्यनेन तुचेनाज्यमिभैर्यवैरञ्जलिं परिपूर्य जुहुयात् ।

तेन भूतेन हविषायमाप्यायतां पुनः ।

जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥ १ ॥

अभि वर्धतां पर्यसाभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।

रय्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥ २ ॥

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टास्यै त्वां पतिम् ।

त्वष्टा सहस्रमार्युषि दीर्घिमार्युः कृणोतु वाम् ॥ ३ ॥

[ऋषिरथर्वा (ब्रह्मवर्चस्कामः) । इवर्चम् । आत्मदेवत्वम् ।
त्रैष्टुभं, द्वितीया विराजगती]

‘ धीती वा ये ’ इति द्वाभ्यामृभ्यामर्थोत्थापनविघ्नशमनकर्मण्या-
ज्यसमित्पुरोडाशादिशक्त्यन्तानां त्रयोदशानां ब्रह्म्याणामन्यतमं जुहुया-
ज्जपेद् वा । तथा सर्वफलकाम आभ्यामृभ्यामिन्द्राग्नी यजत उपतिष्ठते वा ।

धीती वा ये अनयन् वाचो अग्रं मनसा वा येऽवदधृतानि ।

तृतीयेन ब्रह्मणा वावृधानास्तुरीयेणामन्वत नाम धेनोः ॥१॥

स वेद पुत्रः पितरं स मातरं स सुनुर्भुवत् स भुवत् पुनर्मघः ।

स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स्वर्गः स इदं विश्वमभवत् स आभवत् ॥२॥

[ऋषिः कुत्सः । चतुश्चत्वारिंशत् । अध्यात्मदेवत्वम् । त्रैष्टुभम् ।

१ उपरिष्ठाद्विराड्बृहती; २ बृहतीगर्भानुष्टुप्; ५ भुरिगनुष्टुप्; ६,
१४, १९-२१, २३, २५, २९, ३१-३४, ३७, ३८, ४१, ४३
अनुष्टुभः; ७ पराबृहती; १० अनुष्टुभगर्भा; ११ जगती; १२ पुरोबृहती
त्रिष्टुभगर्भाः पंक्तिः; १५, २७. भुरिग्वृहत्यौ; २२ पुरौष्णिक्; २६
द्वयुष्णिगर्भानुष्टुप्; ३० भुरिक्; ३९ बृहतीगर्भा; ४२ विराङ्गावली]

‘ यो भूतं ’ इति सूक्तं स्कम्भदेवताकं । अत्र स्कम्भस्य ज्येष्ठत्वं,
सर्वेषामाश्रयभूतत्वं च दृश्यते ।

यो भूतं च भव्यं च सर्वं यथाधितिष्ठति ।

स्वर्ग्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥१॥

स्कम्भेनेमे विष्टमिमे द्यौश्च भूमिश्च तिष्ठतः ।

स्कम्भ इदं सर्वमात्मन्वद् यत् प्राण्यभिचक्ष्ण्यत् ॥२॥

ति॒स्त्रो ह॑ प्र॒जा अ॒त्याय॑मा॒यन् न्य॑ १ न्या अ॒र्कम॑भितो॒ विश॑न्त ।

बृ॒हन् ह॑ तस्यौ रज॒सो वि॒मानो॒ हरि॑तो॒ हरि॑णी॒रा वि॒वेश ॥३॥

द्वा॒दश॒ प्र॒थय॑श्च॒क्रमे॑कं त्रीणि न॒भ्यानि॒ क उ॒ तश्चि॑केत ।

तत्रा॒हता॒स्त्रीणि॒ शता॑नि॒ शङ्क॑वः॒ षष्टि॑श्च॒ स्त्रीला॒ अवि॑चाच॒ला ये॥४॥

इ॒दं सं॒वित॒र्वि जा॑नीहि॒ षड् य॒मा एक॑ एक॒जः ।

तस्मि॑न् हा॒पित्व॑मिच्छन्ते॒ य ए॒षामे॑क॒ एक॒जः ॥ ५ ॥

आ॒विः स॒न्निहि॑तं गुहा॒ जर॒न्नाम॑ म॒हत् प॒दम् ।

तत्रे॒दं सर्व॑मा॒र्पित॑मे॒जत् प्रा॒णत् प्रति॑ष्ठितम् ॥ ६ ॥

एक॑चक्रं वर्तत॒ एक॑नेमि॒ सह॒स्राक्ष॑रं प्र॒ पुरो॒ नि प॒श्चा ।

अ॒र्धेन॒ विश्वं॒ भुव॑नं ज॒जान॒ यद॑स्या॒र्धं कं १ तद॑ब॒भूव ॥ ७ ॥

प॒ञ्चवा॒ही व॒हत्य॑ग्र॒मेषां॒ प्र॒ष्ट्यो यु॒क्ता अ॒नुसं॑वहन्ति ।

अ॒या॒तम॑स्य ददृ॒शे न॒ यातं॒ परं॒ नेदी॑यो व॒रं द॒वीयः ॥८॥

ति॒र्यग्बि॒लश्च॑म॒स ऊ॒र्ध्वबु॑ध्नस्तस्मिन् यशो नि॒हि॒तं वि॒श्वरू॑पम् ।

तदा॑सत॒ ऋष॑यः स॒प्त सा॒कं ये अ॒स्य गो॑पा म॒हतो ब॑भूवुः॥९॥

या पुर॑स्ताद् यु॒ज्यते॒ या च॑ पश्चाद् या वि॒श्वतो॑ यु॒ज्यते॒ या च॑ सर्व॒तः ।

यया॑ य॒ज्ञः प्रा॒ङ् ता॒यते॒ तां त्वां॑ पृ॒च्छामि॒ कत॑मा स॒र्चाम् ॥१०॥

यदे॑जति॒ पत॑ति॒ यच्च॒ ति॒ति प्रा॑णद॒प्राणाभि॑मिषच्च॒ यद् भुव॑त् ।

तद् दा॑धार॒ यि॒वीं वि॒श्वरू॑पं तत् सं॒भूय॑ भव॒त्येक॑मेव ॥११॥

अन्नन्तं विततं रुत्रानन्तमन्तवच्चा सभन्ते ।

ते नाकपालश्चरति विचिन्वन् विद्वान् भूतमुत भव्यमस्य ॥१२॥

प्रजार्पतिश्चरति गर्भे अन्तरहंश्यमानो बहुधा वि जायते ।

अर्थेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्थं कृतमः स केतुः ॥१३॥

ऊर्ध्वं भरन्तमुदकं कुम्भेनैवोदहार्यम् ।

पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा न सर्वे मनसा विदुः ॥ १४ ॥

दूरे पूर्णेन वसति दूर ऊनेन हीयते ।

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तस्मै बलिं राष्ट्रभृजो भरन्ति ॥१५॥

यतः सूर्य उदेत्यस्तं यत्र च गच्छति ।

तदेव मन्येह ज्येष्ठं तदु नात्येति किं चन । १६ ॥

ये अर्वाङ् मध्यं उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति ।

आदित्यमेव ते परि वदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं त्रिवृतं च
हंसम् ॥१७॥

सहस्राह्वयं वियतावस्य पक्षौ हरेर्हंसस्य पतंतः स्वर्गम् ।

स देवान्सर्वा रस्युपदशं गच्छत्युपयाति भुवनानि विश्वा ॥१८॥

सत्येनोर्ध्वस्तपति ब्रह्मणावा वि पश्यति ।

प्राणेन तिर्यङ् प्राणति यस्मिन् ज्येष्ठमग्निं श्रितम् ॥ १९ ॥

यो वै ते विद्यादरणी याभ्यां निर्मथ्यते वसु ।

स विद्वान् ज्येष्ठं मन्येत स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ २० ॥

अपादग्रे समभवत् सो अग्रे स्वरा भरत् ।

चतुष्पाद भूत्वा भोग्यः सर्वमादत्त भोजनम् ॥ २१ ॥

भोग्यो भवदथो अन्नमदद् बहु ।

यो देवमुत्तरार्वन्तमुपासातै सनातनम् ॥ २२ ॥

सनातनमेनमाहुस्ताद्य स्यात् पुनर्णवः ।

अहोरात्रे प्र जायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥ २३ ॥

शतं सहस्रमयुतं न्यर्बुदमसंख्येयं स्वमस्मिन् निर्विष्टम् ।

तदस्य घन्त्यभिपश्यत एव तस्माद् देवो रोचत एष एतत् ॥ २४ ॥

बालादेकमणीयस्कमुतैकं नेत्रं दृश्यते ।

ततः परिष्वजीयसी देवता सा मम प्रिया ॥ २५ ॥

इयं कल्याण्यश्जरा मर्त्यस्यामृतां गृहे ।

यस्मै कृता शये स यश्चकारं जजार सः ॥ २६ ॥

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥ २७ ॥

उतैषां पितोत वा पुत्र एषामुतैषां ज्येष्ठ उत वा कनिष्ठः ।

एको ह देवो मनसि प्रविष्टः प्रथमो जातः स उ गर्भे अन्तः ॥ २८ ॥

पूर्णात् पूर्णमुदचति पूर्णं पूर्णेन सिच्यते ।

उतो तदद्य विद्याम यतस्तत् परिषिच्यते ॥ २९ ॥

एषा सनत्नी सनमेव जातेषा पुराणी परि सर्वे बभूव ।

मही देव्यु१षसो विभाती सैकेनैकेन मिषता वि चष्टे ॥ ३० ॥

अविर्वै नाम देवतर्तेनास्ते परीवृता ।

तस्यां रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः ॥ ३१ ॥

अन्ति सन्तं न जहात्यन्ति सन्तं न पश्यति ।

देवस्यं पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति ॥ ३२ ॥

अपूर्वेणेषिता वाचस्ता वदन्ति यथायथम् ।

वदन्तीर्यत्र गच्छन्ति तदाहुर्ब्राह्मणं महत् ॥ ३३ ॥

यत्र देवाश्च मनुष्याश्चारा नाभाविब श्रिताः ।

अषां त्वा पुष्पं पृच्छामि यत्र तन्माग्नया हितम् ॥ ३४ ॥

येभिर्वातं इषितः प्रवाति ये ददन्ते पञ्चदिशः सध्रीर्षीः ।

य आहुतिमत्यमन्यन्त देवा अपां नेतारः कतमेत आसन् ॥ ३५ ॥

इमामेषां पृथिवीं वस्त एकोन्तरिक्षं पर्येको बभूव ॥

दिवमेषां ददते यो विधर्ता विश्वा आशाः प्रति रक्षन्त्येके ॥ ३६ ॥

यो विद्याः सूत्रं विततं यस्मिन्नोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्य यो विद्याः स विद्याद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३७ ॥

वेदाहं सूत्रं विततं यस्मिन्भोताः प्रजा इमाः ।

सूत्रं सूत्रस्या वेदायो यद् ब्राह्मणं महत् ॥ ३८ ॥

यदन्तरा द्यावा पृथिवी अग्निरैत् प्रदहन् विश्वदान्यः ।

यत्रातिष्ठभेकपत्नीः परस्तात् केवासीन्मातरिश्वा तदानीम् ॥ ३९ ॥

अप्स्वासीन्मातरिश्वा प्रविष्टः प्रविष्टा देवाः संलिलान्यासन् ।

बृहन् हं तस्थौ रजसो विमानः पर्वमानो हरित आ विवेश ॥ ४० ॥

उत्तरेणेव गायत्रीममृतोधि वि चक्रमे ।

साम्ना ये सामं संविदुरजस्तद् ददृशे कं ॥ ४१ ॥

निवेशनः संगमनो वसूनां देव इव सविता सत्यधर्मा ।

इन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् ॥ ४२ ॥

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर्गुणेभिरावृतम् ।

तस्मिन् यद् यक्षमात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४३ ॥

अकामो धीरो अमृतः स्वयंभू रसेन तृप्तो न कुतश्चनोनः ।

तमेव विद्वान् न विभाय मृत्योरात्मानं धीरमजरं रवानम् ॥ ४४ ॥

[ऋषिरथर्वा । त्रिषष्टिर्भांमं त्रैष्टुभं । २ भुरिक्; ४-६, १०, ३८ अयवसानाः षट्पदा जगत्यः; ७ प्रस्तारपंक्तिः; ८, ११ अयवसाने षट्पदे विराडष्टी; ९ परानुष्टुप्; १२, १३, १५ पञ्चपदाः शक्यः (१२, १३. अयवसाने); १४ महाबृहती; १६, २१ प्रथमावसाने साम्यौ त्रिष्टुभौ; १८ अयवसाना षट्पदा त्रिष्टुवनुष्टुभाभिर्तिशकरी; १९, २० उरोबृहती । (२० विराट्); २२ अयवसाना षट्पदा विराडतिजगती; २३ पञ्चपदा विराडतिजगती; २४ पञ्चपदानुष्टुभाभिर् जगती २५ अयवसाना सप्तपदा उष्णिगनुष्टुभाभिर् शकरी; २६-२८, ३३, ३५, ३९, ४०, ५०, ५३, ५४, ५६, ५९, ६३. अनुष्टुभः (५३ पुरोवाहता); ३० विराड्गायत्री; ३२ पुरस्ताज्ज्योतिः; ३४ अयवसाना षट्पदा त्रिष्टुबृहतीगर्भातिजगती; ३६ विपरीतपादलक्ष्मी-पंक्तिः; ३७ अयवसाना पञ्चपदा शकरी; ४१ अयवसाना षट्पदा ककुम्मती शकरी; ४२ स्वराडनुष्टुप्; ४३ विराडष्टारपंक्तिः; ४४, ४५, ४९ जगत्यः; ४६ षट्पदानुष्टुभाभिर् पराशकरी; ४७ षट्पदा उष्णीगनुष्टुगर्भा परातिशकरी; ४८ पुरोऽनुष्टुप्; ५१ अयवसाना षट्पदानुष्टुगर्भा ककुम्मती शकरी; ५२ पञ्चपदाऽनुष्टुगर्भा परातिजगती; ५७ पुरोऽतिजागता जगती; ५८ पुरस्ताद्बृहती; ६१ पुरोवाहता; ६२ पराविराट्]

पृथिवीसूक्तमेतत् । अस्मिन् पृथिव्याः प्रभूतं निसर्गवर्णनम् । संप्रदायानुसारेण तु सूक्तं बहुविधं विनियुज्यते । सत्यं बृहदित्यनुवाको वास्तोस्वत्यगणे पठितः । तथाग्राहायणीकर्मणि विनियुक्तम् । तथा ग्राम-पत्तनादिरक्षार्थमनेनानुवाकेन चतुरहः पुरोडाशान्मोत्तरान्कृत्वा ग्रामादि-कोणेषु निखनति । तथा भूमिचलनेऽस्यानुवाकस्य होमे विनियोगः । तथा सोमयज्ञे दीक्षितनियमेषु मूत्रपुरीषशुद्धयर्थे लोष्टादानेऽस्य विनियोगः । तथा “ पार्थिवी भूमिकामस्य ” इति [नक्षत्रकल्पे १७] विहितायां पार्थिव्या महाशान्ता अस्यानुवाकस्य विनियोगः ।

सत्यं बृहदनुष्टुभं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युक्तं लोकं पृथिवी नः कृणोत ॥१॥

असं॒बा॒धं ब॒ध्यतो॑ मा॒नवा॒नां यस्या॑ उ॒द्वतः॑ प्र॒वतः॑ स॒मं बहु ।
नाना॑वीर्या॒ ओष॑धीर्या॒ विभ॑र्ति पृथि॒वी नः॑ प्रथतां॒ राध्य॑तां नः॥२॥

यस्या॑ स॒मुद्र उ॒त सि॒न्धुरा॒पो यस्या॑म॒न्नं कृ॒ष्टयः॑ संब॒भूवुः ।
यस्या॑मि॒दं जिन्व॑न्ति प्रा॒णदे॒जत् सा नो॒ भूमिः॑ पूर्वे॒पेये॑ दधातु॥३॥

यस्या॑श्चत॒स्रः प्र॒दिशः॑ पृथि॒व्या यस्या॑म॒न्नं कृ॒ष्टयः॑ संब॒भूवुः ।
या विभ॑र्ति बहु॒धा प्रा॒णदे॒जत् सा नो॒ भूमि॒र्गोष्व॑प्य॒न्ने दधातु॥४॥

यस्या॑ पूर्वे॑ पूर्व॒जना॑ विचक्रिरे॒ यस्या॑ दे॒वा असु॑रान॒भ्यव॑र्तयन् ।
गवा॒मश्व॑ा॒नां वय॑सश्च वि॒ष्टा भ॒गं वर्चः॑ पृथि॒वी नो॑ दधातु॥५॥

वि॒श्वंभ॒रा व॑सु॒धानी॑ प्रति॒ष्टा हि॒र॒ण्यव॑क्षा जग॒तो नि॒वेश॑नी ।
वै॒श्वान॒रं वि॒भ्रती॑ भूमि॒रग्नि॑मिन्द्र॒ऋष॒भा द्र॒विणे॑ नो दधातु॥६॥

यां रक्ष॑न्त्यस्व॒प्ना वि॒श्वदा॑नीं दे॒वा भूमि॑ पृथि॒वीमप्र॑मादम् ।
सा नो॒ मधु॑ प्रि॒यं दु॒हाम॑थो॒ उक्ष॑तु॒ वर्च॑सा ॥ ७ ॥

या॒र्णवे॒धिं सा॒त्य॒स्य आ॑सीद् यां मा॒याभि॑र॒न्वच॑रन् मनी॒षिणः॑ ।
यस्या॑ हृद॒यं पर॑मे व्यो॒मन्त्सत्ये॑नावृ॒तम॑मृ॒तं पृथि॑व्याः ।

सा नो॒ भूमि॑स्त्विषि॒ बलं॑ रा॒ष्ट्रे द॑धातु॒त्तमे॑ ॥ ८ ॥

यस्या॑मा॒पः परि॑च॒राः स॒मा॒नीर॑हो॒रात्रे॑ अ॒प्र॒मादं॑ क्षर॑न्ति ।

सा नो॒ भूमि॑र्भूरि॒धारा॒ पयो॑ दु॒हाम॑थो॒ उक्ष॑तु॒ वर्च॑सा ॥ ९ ॥

याम॒ग्निना॒वमि॑मातां॒ विष्णु॑र्यस्यां॒ विच॑क्रमे ।

इन्द्रो॒ यां च॑क्र आ॒त्मने॑नमित्रां॒ शची॑पतिः ।

सा नो॒ भूमि॑र्वि सृजतां॒ माता॒ पुत्राय॑ मे॒ पयः॑ ॥ १० ॥

गिर॑यस्ते॒ पर्व॑ता हिमव॒न्तो र॑ण्यं ते पृथि॒वि स्यो॒नम॑स्तु ।

बभ्रु॑ कृ॒ष्णां रोहि॑र्णां वि॒श्वरू॑पां ध्रु॒वां भूमि॑ पृथि॒वीमिन्द्र॑गुप्ताम् ।

अजी॒तो ह॑तो अक्ष॒तो ध्य॑ष्ठां पृथि॒वीम॑हम् ॥ ११ ॥

यत् ते॒ मध्यं॑ पृथि॒वि यच्च॑ नभ्यं॒ यास्त॒ ऊर्ज॑स्तन्वः॒ संब॑भूवुः ।

तासु॑ नो धे॒ह्यभि॑ नः पवस्व॒ माता॒ भूमिः॑ पु॒त्रो अ॒हं पृथि॑व्याः ।

पर्जन्यः॑ पि॒ता स॒ उ॒ नः पि॑प॒र्तु ॥ १२ ॥

यस्यां॑ वेदिं॒ परि॑गृह्णन्ति॒ भूम्यां॑ यस्यां॑ यज्ञं॒ तन्व॑ते॒ विश्व॑कर्माणः ।

यस्यां॑ मी॒यन्ते॒ स्वर॑वः पृथि॒व्यामु॒र्ध्वाः शु॒क्रा आ॒हू॒त्याः पु॒रस्ता॑त् ।

सा नो॒ भूमि॑र्वर्धयद् वर्ध॒माना॑ ॥ १३ ॥

यो नो॒ द्वेष॑त् पृथि॒वि यः पृ॒त॒न्याद् योऽभि॑दास॒न्मन॑सा॒ यो व॒धेन॑ ।

तं नो॒ भूमे॑ रन्धय॒ पूर्व॑कृत्व॒रि ॥ १४ ॥

त्वज्जा॒तास्त्वयि॑ चरन्ति॒ मर्त्या॑स्त्वं वि॒भर्षि॑ द्वि॒पद॑स्त्वं चतु॒ष्पदः॑ ।

तवे॒मे पृथि॑वि॒ पञ्च॑ मान॒वा येभ्यो॑ ज्योति॒रमृतं॑ म॒र्तेभ्य॑ उ॒द्यन्त॑सू-

र्यो रश्मि॑भिरा॒तनो॑ति ॥ १५ ॥

ता नः॑ प्र॒जाः सं दृ॒हतां॑ सम॒ग्रा वा॒चो मधु॑ पृथि॒वि धेहि॑ म॒ह्यम् ॥ १६ ॥

वि॒श्वस्वं॑ मा॒तर॒मोष॑धीनां ध्रु॒वां भूमिं॑ पृथि॒वीं ध॑र्मेणा धृ॒ताम् ।

शि॒वां स्यो॒नाम॑नुं चरेम वि॒श्वहा ॥ १७ ॥

म॒हत् स॒धस्थं॑ म॒हती॑ ब॒भूवि॑थ म॒हान् वेगं॑ ए॒जयु॑र्वे॒पयु॑ष्टे ।

म॒हांस्त्वेन्द्रो॑ रक्ष॒त्यप्र॑मादम् ।

सा नो॑ भूमे प्र रोच॒य हिर॑ण्यस्येव स॒दृशि॑ मा नो॑ दि॒क्षत॑ कश्चन ॥ १८ ॥

अ॒ग्निर्भूम्या॑मोष॑धीष्व॒ग्निमापो॑ वि॒भ्रत्य॑भि॒रश्म॑सु ।

अ॒ग्निर॒न्तः पुरु॑षेषु गो॒ष्वश्वे॑ष्व॒ग्नयः॑ १९ ॥

अ॒ग्निर्दि॒व आ त॑पत्य॒ग्नेर्दे॒वस्यो॑र्व॒न्तरि॑क्षम् ।

अ॒ग्निं म॑र्तास इ॒न्धते॑ ह॒व्यवा॑हं घृ॒तमि॑यम् ॥ २० ॥

अ॒ग्निर्वा॑साः पृथि॒व्यसि॑तज्ज॒स्तिष्ठा॑न्तं सं॒शितं॑ मा कृ॒णोतु ॥ २१ ॥

भूम्यां॑ दे॒वेभ्यो॑ द॒दति॑ य॒ज्ञं ह॒व्यम॑रंकृतम् ।

भूम्यां॑ मनु॒ष्या जी॑वन्ति स्व॒धया॑ग्नेन म॒र्त्याः ।

सा नो॑ भूमिः प्रा॒णमा॑युर्द॒धातु॑ ज॒रद॑ष्टि मा पृथि॒वी कृ॒णोतु ॥ २२ ॥

यस्ते॑ ग॒न्धः पृथि॑वि सं॒बभू॑व यं वि॒भ्रत्यो॑ष॒धयो॑ यमापः ।

यं ग॒न्धर्वा अ॑प्सर॒सश्च भे॑जिरे तेन मा सुर॒भि कृ॑णु मा नो॑
दि॒क्षत॑ कश्चन ॥ २३ ॥

यस्ते॑ ग॒न्धः पु॒ष्कर॑मा॒विवेश॑ यं संज॒भुः सूर्या॑या वि॒वाहे॑ ।

अम॑र्त्याः पृथि॒वि ग॒न्धम॑ग्ने तेन मा सुर॒भि कृ॑णु मा नो॑ दि॒क्षत॑
कश्चन ॥ २४ ॥

यस्ते गन्धः पुष्पेषु स्त्रीषु पुंसु भगो रुचिः ।

यो अश्वेषु वीरेषु यो मृगेषु हस्तिषु ।

कन्यायां वर्चो यद् भूमे तेनास्माँ अपि सं सृज

मा नो द्विक्षत कश्चन ॥ २५ ॥

शिला भूमिरस्माँ पांसुः सा भूमिः संधृता धृता ।

तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥ २६ ॥

यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहा ।

पृथिवीं विश्वधा यसं धृतामच्छावदामसि ॥ २७ ॥

उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रकामन्तः ।

पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

विमृग्वरीं पृथिवीमां वदाभि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम् ।

ऊर्जं पुष्टं विश्वतोऽप्यभ्यागं घृतं त्वाभि नि पीदेम भूमे ॥ २९ ॥

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरमिये तं नि दध्मः ।

पवित्रेण पृथिवि मोत् पुनामि ॥ ३० ॥

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद् याश्च पश्चात् ।

यानास्ता महं चरते भवन्तु मा नि पंसं भुवने शिश्रियाणः ॥ ३१ ॥

मानः पश्चान्मा पुरास्ताभुदिष्टा मोत्तरादधरादुत् ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन् परिपन्थिनो वरीयो यावया

वधम् ३२ ॥

यावत् तेभि विपश्यामि भूमे सूर्येण मेदिनां ।
 तावन्मे चक्षुर्मा मेष्टोत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ३३ ॥
 यच्छयानः पर्यावर्ते दक्षिणं सव्यमभि भूमे पार्श्वम् ।
 उत्तानास्त्वा प्रतीचीं यत् पृष्ठीभिरधिशेमहे ।
 मा हिंसीस्तत्र नो भूमे सर्वस्य प्रतिशीवरि ॥ ३४ ॥
 यत् ते' भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
 मा ते मर्मं विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥ ३५ ॥
 ग्रीष्मस्ते' भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः ।
 ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥ ३६ ॥
 यापं सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासंजग्रयो येअप्स्व१न्तः ।
 परादस्युन् ददंती देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम् ।
 शक्राय दध्रे वृषभाय वृष्णे ॥ ३७ ॥
 यस्यां सदोहविर्धाने यूपो यस्यां निमीयते ।
 ब्रह्माणो यस्यामर्चेन्त्यग्निः साम्नां यजुर्विदः ।
 युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥ ३८ ॥
 यस्यां पूर्वं भूतकृत ऋषयो गा उदोनृचुः ।
 सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥ ३९ ॥
 सा नो भूमिरा दिशतु यद्धनं कामयामहे ।
 भगो अनुप्रयुङ्क्तामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥ ४० ॥

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या ज्यैलवाः ।

युध्यन्ते यस्यामाज्जन्दो यस्यां वर्दति दुन्दुभिः ।

सा नो भूमिः प्रणुदतां सत्त्वानसपत्नं मां पृथिवी कृणोतु ॥४१॥

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्यां इमाः पञ्च कृष्टयः ।

भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोस्तु वर्षमेदसे ॥ ४२ ॥

यस्याः पुरो देवकृताः क्षेत्रे यस्यां विकुर्वते ।

प्रजापतिः पृथिवीं विश्वगर्भामाशामाशां रण्यां नः कृणोतु ॥४३॥

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसुं मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।

वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाना ॥४४॥

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।

सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेवं धेनुरनपस्तरन्ती ॥४५॥

यस्ते सपो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा हेमन्तजम्बो भूमलो गुहा शये ।

क्रियिर्जिन्वत् पृथिवि यद्यदेजति प्राट्षि तन्नः सर्पन्मोप सृपद्

यच्छिवं तेन नो मृड ॥ ४६ ॥

ये ते पन्थानो बहवो जनायना रथस्य वर्त्मानसश्च यातवे ।

यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमंतस्करं

यच्छिवं तेन नो मृड ॥ ४७ ॥

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः ।

वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥४८॥

ये त आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः सिंहा व्याघ्राः कृपादभ्यरन्ति
उलं वृकं पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अप बाधयास्मत्

॥ ४९ ॥

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चारायाः किमीदिनः ।

पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद् भूमे यावय ॥ ५० ॥

यां द्विपादः पक्षिणः संपतन्ति हंसाः सुपर्णाः शकुना वयांसि ।

यस्यां वातो मातरिभ्येयते रजांसि कृष्णंश्चावयंश्च वृक्षान् ।

वातस्य प्रवायुपचामनु वात्यर्चिः ॥ ५१ ॥

यस्यां कृष्णमरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते भूम्यामधि ।

वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता सा नो दधातु भद्रया प्रिये धाम

निधामनि ॥ ५२ ॥

द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः ।

अग्निः सूर्य आपो मेघा विश्वे देवाश्च सं ददुः ॥ ५३ ॥

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम् ।

अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥ ५४ ॥

अदो यद् देवि प्रथमाना पुरस्ताद् देवैरुक्ता व्यसर्पो महित्वम् ।

आ त्वां सुभूतमविशत् तदानीमकल्पयथाः ॥ ५५ ॥

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम् ।

ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारु वदेम ते ॥ ५६ ॥

अथ इव रजो दुधुवे वि तान् जनान् य आक्षियन् पृथिवी या जायत

मन्द्राग्रेत्वेरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिराषधीनां ॥ ५७ ॥

यद् यद्भिः मधुमत् तद् नन्दानि यदीप्ते तद् वजन्ति वा ।

त्विषीमानस्मि ज्ञानं प्राप्नुवन् न्यान् हन्मि दोषतः ॥ ५८ ॥

नान्तिवा सुरभिः यानां कल्याणधनी पर्यस्वती ।

भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पर्यसा सह ॥ ५९ ॥

यामन्वेच्छन्विषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम् ।

शुजिष्यं १ पात्रं निहितं गुहा यदा विभोर्गे अभवन्मात् मद्भयः ॥ ६० ॥

त्वमस्यावर्पनी जनानामदितिः कामदुर्घा पप्रथाना ।

यत् तं जनं सत् त आ पूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा नृशतस्य ॥६१॥

उपस्थास्ते॑ अनमी॒वा अय॑क्ष्मा अस्मभ्यं॑ सन्तु पृथि॒वि प्रसू॑ताः ।

दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितः ।

सांख्यद. ८। दिवा कवे श्रियां मां ह्येहि भूत्याम् ॥ ६३ ॥

[ऋषिर्भृगुः । दशकं । मंत्रोक्तसर्वात्मिककालदेवत्यम् । आनुष्टुभं ।

१-४ त्रिष्टुभः; ५ निचृत्पुरस्ताद् बृहती ।]

‘कालो अश्वो बहति’ इति सूक्तस्य सौवर्णभूमिदान आज्यहोमे विनियोगः । कालप्रतिपादकत्वात्कालसूक्तमित्युच्यते ।

कालो अश्वो वहति स्मरश्चिः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेवः ।

तस्मात्तैः कवयो विप्रश्चितस्तस्यं चक्रा भुवन्नानि विश्वा॥१॥

सप्त चक्रान् ब्रूहि काल एव सप्तस्य नाभीरमृतं नवसः ।
 स इमा विश्वा भुवनान्यजत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥२॥
 पूर्णः कुम्भोधिं काल आहितं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः ।
 स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ्कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥३॥
 स एव सं भुवनान्याभरत्स एव सं भुवनानि पर्यैत् ।
 पिता सन्नभवत्पुत्र एषां तस्माद्वै नान्यत्परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥
 कालोमुं दिवमजनयत्काल इमाः पृथिवीरुत ।
 काले ह भूतं भव्यं चेषितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥
 कालो भूमिमसृजत काले तंपति सूर्यः ।
 काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥
 काले मनः काले प्राणः काले नामं समाहितम् ।
 कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥७॥
 काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्मं समाहितम् ।
 कालो ह सर्वस्येश्वरो यः पितासीत्प्रजापतेः ॥८॥
 तेनेषितं तेन जातं तदु तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
 कालो ह ब्रह्मं भूत्वा विभर्ति परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥
 कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।
 स्वयंभूः कश्यपः कालात्तपः कालादजायत ॥ १० ॥

ब्राह्मणानि

वैदिकशास्त्रावली

ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्

[गायत्री-आख्यायिका]

साध्या वै नाम देवा आसन् । ते सर्वेण यज्ञेन सह स्वर्गं लोकमायन् । ते देवाः छन्दांस्यब्रुवन्-सोममाहरतेति । ते जगतीं प्राहिण्वन् । सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वागच्छत् । त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् । सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छत् । गायत्रीं प्राहिण्वन् । चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांस्यासन् । सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा, त्रीणि च नवनाने-हस्ताभ्यां द्वे सवने, दन्तैर्दृष्ट्वा तृतीयसवनम् । तस्माद् द्वे अंशुमती सवने । धीतं तृतीयसवनम् । दन्तैर्हि तदंष्ट्रा धयन्त्यहरत् । तस्य ये ह्रियमाणस्यांशवः परापतंस्ते पूतीका अभवन् । यानि पुष्पाण्यवाशीयन्त तान्यर्जुनानि । यत्प्राप्रोथत् ते प्राप्रोथाः । तस्मात्तृतीयसवन आशिरमवनयन्ति यमेव तं गावः सोममदन्ति । तस्य तं रसमवनयन्ति ससोमत्वाय ॥ १ ॥

ते त्रिष्टुब्जगत्यौ गायत्रीमब्रूतामुष त्वायावेति । साब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति । यत्कामयस इत्यब्रूताम् । सा ब्रवीन्मम सर्वं प्रातःसवनम् । अहमुत्तरे सवने प्रणयानीति । तस्माद्वायत्रं प्रातःसवनं गायत्र्युत्तरे सवने प्रणयति ॥ २ ॥

तां त्रिष्टुप् त्रिभिरक्षरैरुपैत् । सैकादशाक्षरा भूत्वा प्राजा-

यत । तां जगत्येकेनाक्षरेणोपैत् । सा द्वादशाक्षरा भूत्वा
प्राजायत ॥ ३ ॥

तस्मादाहुर्गायत्री वाव सर्वाणि छन्दांसि । गायत्री ह्येतान्
पोषान् पुष्यन्त्यैदिति ॥ ४ ॥

[कल्याणाङ्गिरसस्याख्यायिका]

अङ्गिरसो वै सत्रमासत । तेषामाप्तः स्पृतः स्वर्गो लोक
आसीत् । पन्थानं तु देवयानं न प्राजानन् । तेषां कल्याण
आङ्गिरसो ध्यायमुदव्रजत् । स ऊर्णायुं गन्धर्वमप्स सां मध्ये
प्रेङ्खयमाणमुपैत् । स ईयामिति यां यामभ्यादक्षत् सैनमकाम-
यत । तमभ्यवदत् कल्याणा३ इत्याप्तो वै वः स्पृतः स्वर्गो
लोकः । पन्थानं तु देवयानं न प्रजानीथ । इदं साम स्वर्ग्यं तेन
स्तुत्वा स्वर्गं लोकमेष्यथ । मा तु वोचोऽहमदर्शमिति ॥ १० ॥

स ऐत् कल्याणः । सोऽब्रवीदाप्तो वै नः स्पृतः स्वर्गो
लोकः । पन्थानं तु देवयानं न प्रजानीम । इदं साम स्वर्ग्यं,
तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमेष्याम इति । कस्तेऽवोचदित्यमबाद-
र्शमिति । तेन स्तुत्वा स्वर्गलोकमायन् । अहीयत कल्याणः ।
अनुत्तं हि सोऽवदत् । स एषः भिन्नः । ॥ ११ ॥

[शिशाराङ्गि-मन्त्राख्यायिका]

शिशुर्वा शिशो मन्त्राङ्गतां मन्त्रकृदासीत् । स पितृन्
 पुत्रका इत्यामन्त्रयत् । तं पितरोऽब्रुवन्-अधर्मं करोषि यो नः
 पितृन् सतः पुत्रका इत्यामन्त्रायस इति । सोऽब्रवीदहं वाव
 पितास्मि यो मन्त्रकृ-स्मीति । ते देवेष्वपृच्छन्त । ते देवा अ-
 ब्रुवन्-एष वाव पिता यो मन्त्राकृदिति । तद्वै स उदजयत् ।
 उज्जयति शैशवेन तुष्टुवानः ॥ २४ ॥

[यतीनामाख्यायिका]

इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत् । तेषां त्रय उद-
शिष्यन्त । पृथुरश्मिर्बृहद्गिरि रायोवाजः । तेऽब्रुवन्—को न इमान्
पुत्रान् भरिष्यतीति । अहमितीन्द्रोऽब्रवीत् । तानधिनिधाय
परिचार्य चरन् वर्धयंस्तान् वर्धयित्वाब्रवीत् । कुमारका
वरान् वृणीध्वमिति । क्षत्रं मह्यमित्यब्रवीत् पृथुरश्मिः । तस्मा
एतेन पार्थरश्मेन क्षत्रं प्रायच्छत् । क्षत्रकाम एतेन स्तुवीत,
क्षत्रस्येवास्य प्रकाशो भवति । ब्रह्मवर्चसं मह्यमित्यब्रवीद् बृह-
द्गिरिः । तस्मा एतेन बार्हद्गिरेण ब्रह्मवर्चसं प्रायच्छत् । ब्रह्मव-
र्चसकाम एतेन स्तुवीत, ब्रह्मवर्चसी भवति । पशून् मह्यमि-
त्यब्रवीद् रायोवाजः । तस्मा एतेन रायोवाजीयेन पशून् प्राय-
च्छत् । पशुकाम एतेन स्तुवीत, पशुमान् भवति ॥ १७ ॥

पार्थुरश्मं राजन्याय ब्रह्मसाम कुर्यात् । बार्हद्गिरं ब्राह्म-
णाय । रायोवाजीयं वैश्याय । स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्धयति
स्तोमः ॥ १८ ॥

[वत्सस्याख्यत्वे ।]

—३५६—

वत्सश्च वै मेधातिथिश्च काण्वावास्ताम् । तं वत्सं मेधा-
तिथिराक्रोशत् । अब्राह्मणोऽसि बूद्धाण्ड इति । सोऽब्रवीत्-
ऋतेनाग्निं व्ययाव, यत्तरो नौ ब्रह्मोयानि ति । वात्सेन वत्सो
व्यैत्, मेधातिथेन मेधातिथिः । तस्य न (?) लोभ च बोधत् ।
तद्वान्न स तर्ह्यकामयत् । कामसानि साम वात्स्य । काममेवैतेना-
वरुन्धे ॥ ६ ॥

[वासिष्ठाख्यायिते]

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् । स वसिष्ठोऽकामयत
 कथमिन्द्रं प्रत्यक्षं पश्येयमिति । स एतं निहवमपश्यत् । ततो
 वै स इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यत् । स एनमब्रवीत् । ब्राह्मणं ते वक्ष्यामि
 यथा त्वत्पुरोहिता भरताः प्रजनिष्यन्ते, अथ मान्येभ्य ऋषिभ्यो
 मा प्रवोच इति । तस्मा एतान् स्तोमभागानब्रवीत्ततो वै वसिष्ठ-
 पुरोहिता भरताः प्राजायन्त । सेन्द्रं वा एतत्साम यदेतत्साम
 भवति सेन्द्रत्वाय ॥ २४ ॥

[देवासुराणामाख्यायिका]

देवाश्च वा असुराश्चास्पर्धन्त । ते न व्यजयन्त । तेऽब्रुवन्
वाचो मिथुनेन विजयामहे, यतरे नो वाचो मिथुनं न प्रति-
विन्दास्ते पराभवानिति । ते देवा 'एकः' इत्यब्रुवन् । 'एका'
इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । 'द्वौ' इति देवा
अब्रुवन् । 'द्वे' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । 'त्रयः'
इति देवा अब्रुवन् । 'तिस्रः' इत्यसुरा वाचो मिथुनं प्रत्य-
विन्दन् । 'चत्वारः' इति देवा अब्रुवन् । 'चतस्रः' इत्यसुरा
वाचो मिथुनं प्रत्यविन्दन् । पञ्च इति देवा अब्रुवन् । नाररा
अविन्दन् । ततो देवा अबभवन् परासुराः ॥ २ ॥

[इन्द्रस्य रत्नमपि विना]

इन्द्रश्च रत्नमवांशं प्राप्स्येतां यत्तस्य नौ पूर्वं भूमिं पर्येति
स जयतीति । भूमिभिन्द्रः पर्येत्, कुरुक्षेत्रं रत्नमा । साग्रवी-
दक्षैश्च त्वा इति । अहमेव त्वामजयिमीन्द्रोऽब्रवीत् । तौ देवे-
ष्वपृच्छताम् । ते देवा अब्रुवन्—एतावती वाक् प्रजापते वेदि-
र्यावत् कुरुक्षेत्रमिति तौ न व्रजयेताम् ॥ ३ ॥

ऐतरेयब्राह्मणम्

शौनःशेषाख्यानम्

हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस । तस्य ह
शतं जाया बभूवुः । तासु पुत्रं न लेभे । तस्य ह पर्वतनारदौ
गृह ऊषतुः । स ह नारदं पप्रच्छ ।

यं न्विमं त्रमिच्छान्तं ये विजानन्ति ये च न ।

किंस्वित्पुत्रेण विन्दते तन्म आचक्ष्व नारद ॥ १ ॥

इति । स एकया पृष्ठो दशभिः प्रत्युवाच ।

ऋणमग्निन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता त्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवितो मुखम् ॥ १ ॥

यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि ।

यावन्तो अप्सु प्राणिनं भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥ २ ॥

शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः ।

आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणी ॥ ३ ॥

किं नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः ।

पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावदः ॥ ४ ॥

अश्वं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पञ्चवो विवाहाः ।

सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥ ५ ॥

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दुश्मने मासि जायते ॥ ६ ॥

ब्रह्माया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।

आतिरेका भूतिर्वाजमेतन्निधीयते ॥ ७ ॥

देवाश्चैतामृषयश्च तेजः समभरन् महत् ।

देवा मनुष्यान्मृष्यभेषा वो जननी पुनः ॥ ८ ॥

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वे पशवो विदुः ।

तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति ॥ ९ ॥

एष पन्था उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिण आत्मन्ते शिवाकाः
तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च तस्मात्ते मात्रापि मिथुनी भवन्ति ।
इति हास्मा आख्याय ॥ १३ ॥

अथैनमुवाच । वरुणं राजानमुपधाव । पुत्रो मे जायत
तेन त्वा यजा इति । तथेति । स वरुणं राजानमुपससार
पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह पुत्रो
जज्ञे रोहितो नाम । तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व माने
नेति । स होवाच । यदा वै पशुर्निर्देशो भवत्यथ स मेध्यो
भवति । निर्देशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति । तथेति । स
निर्देश आस । तं होवाच । निर्देशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति ।
स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति ।
दन्ता न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह
दन्ता जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व माने
नेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो
भवति । दन्ता न्वस्य पद्यन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति ।
तस्य ह दन्ताः पेदिरे । तं होवाचापत्सत वा अस्य दन्ता
यजस्व मानेनेति । स होवाच । यदा वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते
ऽथ स मेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पुनर्जायन्त एव त्वा यज
इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत वा
अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच । यदा वै क्षत्रिय
सांनाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति । संनाहं नु ग्रामोत्वथ

त्वा यजा इति । तथेति । स ह संनाहं प्रापत् । तं ह्येवाच ।
संनाहं नु मामा ज्ञात्वा मानेनेति । स तच्च कृत्वा भ्रामामन्त्र-
यामास । ततार्यं वै मह्यं त्वामददात् । हन्त त्वया ममं चक्षा
इति । स ह नेत्युक्त्वा धरादायारण्यपातस्थौ । स संवत्सर-
मरण्ये चक्षार ॥ १४ ॥

अथ हैह्वार्क वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदु ह
रोहितः शुश्राव । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच ।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।

पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इक्ष्वरतः सखा ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह द्वितीयं
संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुष-
रूपेण पर्येत्योवाच ।

पुष्पिण्यां चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह तृतीयं
संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुष-
रूपेण पर्येत्योवाच ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

क्षेते निपत्मानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह चतुर्थं
संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुष-
रूपेण पर्येत्योवाच ।

कलिः पयानो भवति संजिहामस्तु द्वापरः ।

जतिं लेता भवति कृतं संघं ते धरन् ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह पञ्चमं
संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुष-
रूपेण पर्येत्योवाच ।

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥

चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचत् । इति ह षष्ठं
संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनया परी-
तमरण्य उपेयाय । तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः—शुनःपुच्छः शुनः-
शेषः शुनोलाङ्गूल इति । तं होवाच । ऋषेऽहं ते शतं ददामि ।
अहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान्
उवाच । न न्विममिति । नो एवेममिति कनिष्ठं माता । तौ ह
मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेषे । तस्य ह शतं दत्त्वा स
तमादाय सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । स पितरमेत्योवाच । तत हन्ता-
हमेनेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स वरुणं राजानं पशुसासन-
त्वा यज्ञा इति । तथेति । भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण
उवाच । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच । तमेतमभिषे-
चनीये पुरुषं पशुमालेभे ॥ १५ ॥

तस्य ह विश्वामित्रो वेत्तासंज्ञः दमिरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽ
यास्य उद्गाता । तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः ।
स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियो-
क्ष्यामीति । तस्मा अपरं शतं ददुः । तं स नि नियोज । तस्मा
उपाकृताय नियुक्तायामीताय पर्यधिकृताय विश्वसितारं न
विविदुः । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः । मह्यमपरं शतं दत्ता-
हमेनं विश्वसिष्यामीति । तस्मा अपरं शतं ददुः । सोऽसिं
निःशान एयाय । अथ ह शुनःशेष इक्षांचक्रेऽमानुषमिष वै मा

विश्वसिन्धुन्तः देवता उपधात्मीति । स मज्ज पतिमव
प्रथमं दक्षतानां पससार 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानामि'त्येत-
यर्चा (१. २४, १) । तं प्रजापतिरुवाच । अभिर्वै देवानां
नोदुःखमेवोपधावेति । सोऽग्नेरपससार 'अग्नेर्वयं प्रथमस्या-
मृतानामि' त्येतयर्चा (१. २४, २) । तमग्निरुवाच । सविता
वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति । स सवितारपससार 'अभि-
त्वा देवः सवितरि' त्येतेन तृचेन (१, २४, ३-५) । तं
सवितोवाच । वरुणाय वै रात्रे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति ।
स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशता । तं वरुण
उवाच । अभिर्वदेन्द्राणां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स-
क्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । तमग्निरु-
वाच । विश्वास्तु देवान्स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति । स विश्वान्दे-
वास्तुष्टाव 'नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य' इत्येतयर्चा ।
(१, २७, १३) तं विश्वे देवा ऊचुः । इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो
बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम
इति । स इन्द्रं तुष्टाव 'यच्चिद्धि संत्य सोमपा' इति चैतेन
सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः (१. २९, १-३०, १५) ।
तस्मा इन्द्रःस्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतया
प्रतीयाय 'शश्वदिन्द्र' (१, ३०, १६) इति । तमिन्द्र उवाच ।
अश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति । सोऽश्विनौ तुष्टावात् उत्तरेण
तृचेन । तमश्विना ऊचतुः । उषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति ।
स उषसं तुष्टावात् उत्तरेण तृचेन । तस्य ह स्मर्च्यच्युक्तायां
वि पाशो मुमुचे । कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवति । उत्तमस्या-
मेव पाशो वि पाशो मुमुचे । अगद ऐक्ष्वाक आस ॥ १६ ॥

तमृत्विज ऊचुः । त्वमेव नोऽस्याहः संस्थामभिगच्छति ।
 अथ हेतुः । शुनशपोऽजःसंबंददर्श । तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषावः
 'यच्छिद्धिं त्वं शुहेष्टं' (१, २८, ५-८) इति । अथैनः
 द्रोणकलशमभ्यवनिनाय 'उच्छिष्टं चम्बोभरे' त्येतयर्चा
 (१, २८, ९) । अथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः
 सस्वाकाराभिर्जुह्वां चकार । अथैनमवभृथमभ्यवनिनाय
 'त्वं नो अग्रे वरुणस्य विद्वानि' त्येताभ्याम् (४, १, ४. ५) ।
 अथैनमत ऊर्ध्वमग्निमाहवनीयमुपस्थापयां चकार 'शुनश्चिच्छेपं
 निदितं सस्त्रादि'ति (५, २, ७) । अथ ह शुनःशेपो विश्वामित्र-
 स्याक्कमाससाद । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः । ऋषे पुनर्मे
 पुत्रं देहीति । नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं
 मध्यमरासतेति । स ह देवरातो वैश्वामित्र आस । तस्यैते
 कापिलेयवाभ्रवाः । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः । त्वं वेदि
 विह्वयावहा इति । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः ।

आङ्गिरसो जन्मनास्यार्जीगर्तिः श्रुतः कविः ।

ऋषे पैतामहात्तन्तोर्मापगाः पुनरेहि माम् ॥

इति । स होवाच शुनःशेपः ।

अदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूदेष्वलप्सत ।

गवां ग्रीणि शतानि त्वमदृणीथा मदङ्गिरः ॥

इति । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिः ।

तद्वै मा तात तपति पापं कर्म मया कृतम् ।

तदहं निह्वये तुभ्यं प्रति यन्तु शता गवाम् ॥

इति । स होवाच शुनःशेषः ।

यः सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनत्ततोऽपरम् ।

नापागाः शौद्राभयायादसंधेयं त्वया कृतम् ॥

इति । असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद । स होवाच विश्वामित्रः ।

भीम एव सौयवासिः शासेन विशिशशासिषुः ।

अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्रताम् ॥

इति । स होवाच शुनःशेषः ।

स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद ।

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् ॥

इति । स होवाच विश्वामित्रः ।

ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् ।

उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रये ॥

इति । स होवाच शुनःशेषः ।

संज्ञानानेषु वै ब्रूयाः सौहार्द्याय मे श्रियै ।

यथाहं भरतऋषभोपेयां तव पुत्रताम् ॥

इति । अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रायामास ।

मच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः ।

ये के च भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वम् ॥

इति ॥ १७ ॥

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः । पञ्चाशदेव ज्यायांसो मच्छन्दसः पञ्चाशद्व्याजः । तथे ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे । ताननु व्याजः । अन्तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति । त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शबराः छिन्दा मृतिवा इत्यन्त्या बहवो भवन्ति विश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः । स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धम् ।

यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ।

पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसि ।

इति । अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव ।

ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ ।

ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त मा ॥

पुरएत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः ।

सर्वे राध्याः स्य पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् ॥

एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।

शुभ्रांश्च दार्यं म उपेता विद्यां यामु च विव्रसि ॥

ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः ।

देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठ्याय गाथिनाः ॥

अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः ।

जह्नुनां चाधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनाम् ॥

तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेषमाख्यानम् । तद्धोता
राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे । हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्य-
कशिपावासीनः प्रतिगृणाति । यशो वै हिरण्यं यज्ञसैवैनं तत्
समर्द्धयति । ओमित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः । ओमिति
वैदैवं तथेति मानुषम् । दैवेन चैवैनं तन् मानुषेण च पापादेनसः
प्रमुञ्चति तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्या-
पयेतैवैतच्छौनःशेषमाख्यानम् । न हास्मिन्नल्पं चनैनः परि-
न्यते । सहस्रमाख्यात्रे दद्यात्, शतं प्रतिगृह्णात्, एते चैवासने, श्वेतश्वा-
भतरीरथो होतुः । पुत्रकामा हाप्याख्यापयेरह्णन्ते ह पुत्राह्ण-
न्ते ह पुत्रान् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रो महाभिषेकः

अथात ऐन्द्रो महाभिषेकः । ते देवा अनुकम्पन् स-
 क्षातका, — अयं वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सत्तमः पारयिष्णु-
 तमः । ममवाभिषिञ्चामहा इति । तथेति । तद्वै तदिन्द्रमेव ।
 तस्मात्साक्षात् । समभरन् ऋचं नाम । तस्यै बृहच्च रथन्तरं च
 पूर्वीं पादावकुर्वन् । वैरूपं च वैराजं चापरो । शाकरैवेते
 शीर्षिण्ये । नौधसं च कालेयं चानूच्ये । ऋचः प्राचीनातानान्
 सामानि तिरश्चानवाया । यजूंष्यतांकाश्चा । यज्ञ आ तरण ।
 त्रियमुपवहज । तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च पूर्वीं पादा-
 वधारयत् । वायुश्च पूषा चापरो । शीर्षिण्ये ।
 अभिनावय्य । स एतामासन्दीमारोह ।

वसस्त्वा गायत्रि च छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण
 साम्नारोहन्, तानन्वारोहामि साम्राज्याय । वास्त्वा
 त्रैलुभेन छन्दसा पञ्चदश स्तोमेन बृहता साम्नारोहन्,
 तानन्वारोहामि भोज्याय । अतस्तत्प्राक् जामतेन छन्दसा
 तत्तत्तत् स्तोमेन वैरूपेण साम्नारोहन्, तानन्वारोहामि
 स्वाराज्याय । विश्वे त्वा देवा आनुशुभेन च सप्तर्षिणेन
 तमेन स्तोमेन साम्नारोहन्, तानन्वारोहामि वैराज्याय ।
 साध्याश्च त्वास्वाश्च देवाः पादौ च छन्दसा त्रिजम्ब-
 स्तोमेन शाकरेण साम्नारोहन्, तानन्वारोहामि राज्याय ।
 मरुतश्च त्वाक्च तन् देवा अतिच्छन्सा छन्दसा त्रयस्त्रिंश-
 स्तोमेन स्वस्तेन साम्नारोहन्, तानन्वारोहामि प्रात्मन्त्राय
 माहाराज्यायधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येतामा-
 सन्दीमारोह ।

तमेतस्यामासन्ध्यामासीनं विश्वे देवा अभ्युवन्—न वा अनभ्युत्कुष्ट इन्द्रो वीर्यं कर्तुमर्हति, अभ्येनमुत्क्रोशमेति । तथेति । तं विश्वे देवा अभ्युदक्रोशन—इमं देवा अभ्युत्क्रोशत. सम्राजं साम्राज्यं, भोजं भोजपितरं, स्वराजं स्वाराज्यं, विराजं वैराज्यं, राजानं राजपितरं, परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं । क्षत्रमजनि, क्षत्रियोऽजनि, विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि, विश्वामत्ताजनि, पुरां भेत्ताजनि, असुराणां हन्ताजनि, ब्रह्मणो गोप्ताजनि, धर्मस्य गोप्ताजनीति । तमभ्युत्कुष्टं प्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नैत्यर्चाभ्यमन्त्रयत ॥ १ (१२) ॥

नि षंसाद धृतव्रंतो वरुणः पस्त्या ३ स्वा' (ऋ. वे. १. २५. १०) साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वाव्ययामिति तथ सुक्रतुरिति ।

तमेतस्यामासन्ध्यामासीनं प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख औदुम्बरीर्द्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चत्,—‘इमा आपः शिवतमाः’ इत्येतेन तृचेन, (ऐ. ब्रा. अ. ३७. ख. ३) ‘देवस्य त्वा’ इति च यजुषा, ‘भूर्भुवस्स्वः’ इत्येताभिश्च व्याहृतिभिः ॥ २ (१३) ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षडभिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,—एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय । तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव तेऽभिषिञ्चन्ते । सम्राळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षडभिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्,—एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च

व्याहृतिभिर्भोज्याय । तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भोज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । भोजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनं प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्, एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय । तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां स्वाराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । स्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनमुदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्, एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय । तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु ।

अथैनमर्ध्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्त्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्, एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः राज्याय । तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते । राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते, एतामेव देवानां विहितिमनु । अथैनमूर्ध्वायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्, एतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्योऽभवत् ।

स एतेन महाभिषेकेष्वाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा जिहीरजयत्, सर्वाङ्गानाविन्दत्, सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ्यमतिष्ठा पर-

मतामनः । साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमार्थ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यं जित्वाऽऽलौके, स्वयम्भूः स्वराज्यमृतोऽग्निं स्वर्गे लोके सान्त्वामानाऽऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ३ (१४) ॥

क्षत्रियाभिषेकः

स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियम्—अयं सर्वा जितीर्जयेत्, अयं सर्वाल्लोकान् विन्देत्, अयं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां च मत्ता गच्छेत्, साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमार्थ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम् । अयं समन्तपर्वीयी स्यात्, सार्वभौमः साक्षात् आऽन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रमप्यन्ताया एकराल्लिति, तथेतेन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं तापायत्वाऽभिषिञ्चेत् । यां च रात्रीमजायेथा, यां च प्रेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृज्जीयं यदिमे वृक्षरिति ।

स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियो—अहं सर्वा जितीर्जयेयम्, अहं सर्वाल्लोकान् विन्देयम्, अहं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छेयं, साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमार्थ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यम्, अहं समन्तपर्वीयी स्याम्, सार्वभौमः साक्षात् आऽन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रमप्यन्ताया एकराल्लिति, स न । चिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह अया यां च रात्रीमजायेऽहं यां च प्रेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेष्टापूर्तं मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृज्जीथा यदि ते वृक्षेऽस्मि ॥ १ (१५) ॥

तपथब्राह्मणः

[व्रतोपायनम्]

व्रतमुपैष्यन्तरेणा वनीष च गार्हपत्यं च ब्राह्मतिष्ठन् उप
उप सञ्जाति तद्यद् उपसृजत्यमेध्यो वै पुरुषो यद्वृतं वदति
तेन तिरन्तरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतपायानीति
पवित्रं वा आपः चरिष्यात् व्रतमुपायानीति तस्माद्वा अप
उप स्पृशति ॥ १ ॥

सो ऽग्निमेवाभीक्ष्ण्य व्रतमुपैति ॥ 'अग्ने व्रतं ते व्रतं
चर्चिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्' (वा. सं. १. ५) त्वग्निव
देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतत्प्राह व्रतं चरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे
राध्यतामिति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ २ ॥

अथ संस्थिते वि सृजते । 'अग्ने व्रतं ते व्रतं चर्चिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्' (वा. सं. १. ५) इत्येवमप्युक्तं तन्मे राध्यताम्
संस्थामगन्तराधि हस्मे यो यज्ञस्य संस्थामगन्तेन न्वेव
चरिष्यात् इव व्रतं यन्त्येनं त्वेवोपेया ॥ ३ ॥

इदं वा इदं न तृतीयमस्ति । सत्त्वं च वा तं च सत्यमेव
देवा अवृत्तं मनुष्याः । 'इदमहमः तात्सत्यमुपैति' (वा. सं.
१. ५) इति तन्मन्त्रेभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्यमेव वदेत् । एतद् वै देवा व्रतं चरन्ति
यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं
वदति ॥ ५ ॥

अथ संस्थिते वि सृजेत । 'इदमहं य एवास्मि सो ऽस्मि ।'
(वा. सं. २. २८) इत्यमानुष इव वा एतद्भवति यद्व्रतमुपैति
नहि तदवकल्पते यदब्रूयादिदमहं सत्यादवृत्तमुपैमीति तदु खलु
पुनर्मानुषो भवति । तस्मादिदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ।
इत्थेव व्रतं वि सृजेत ॥ ६ ॥

अथातो ऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसो
ऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या जानन्ति
त एनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति ते ऽस्य
विश्वे देवा गृहाना गच्छन्ति ते ऽस्य गृहेषूप वसन्ति स
उपवसथः ॥ ७ ॥

तानवकृतं यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वो ऽश्रीयादथ
किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वो ऽश्रीयात्तस्मादु नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो
भवति यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनश्नति
तदश्रीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदश्रीयात्तश्निते स
यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न
गृह्णन्ति तेनो देवाश्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा अरण्यमेवाश्रीयात् । या वाण्या ओषधयो
यद्वा वृक्षं तदु ह स्माहापि बर्वाणो माषान्मे पचत न वा
एतेषां हविर्गृह्णन्तीति तदु तथा न कुर्याद्रीहियवयोर्वा एतदुपजं
यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तस्मादारण्य-
मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

स आहवनीयागारे वैतां रात्रिं शयीत । गार्हपत्यागारे
वा । देवान्वा एष उपा वर्तते यो व्रतमुपैतिस स यानेवोपावर्तते
तेषामेवैतन्मध्ये शेते ऽधः शयीताधस्तादिव हि श्रेयस
उपचारः ॥ ११ ॥

इडाब्राह्मणान्तर्गतो मनुमत्स्यवृत्तान्तः

मनवे ह वै प्रातःरवनेग्यमुदकमाजहुः, र्यथेदं पाणिभ्या
मवनेजनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी
आपेदे ॥ १ ॥

स हास्मै वाचमुवाद । बिभृहि मा पारयिष्यमि त्वेति ।
तस्मात्तस्मात् पारयिष्यसीति । औघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा
ततस्वा पारयितास्मीति । कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥

स होवाच । यावद्दे क्षुल्लका भवामो बह्वी वै नस्तावभाष्टा
भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुरुभ्यां माग्रे विभरासि ।
स यदा तामतिवर्धा अथ कर्षं खान्त्वा तस्यां मा विभरासि

स यदा तामतिवर्षा अथ मा समुद्रमभ्यव रात्स तर्हि वा
जातिनाम्ने भवितास्मीति ॥ ३ ॥

शम्भुश्च श्रव आस । स हि ज्येष्ठं वर्धतेऽयेतिथीं समां
तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ
उत्थित नावमापद्यासै तत्स्त्वा पारयितास्मीति ॥ ४ ॥

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यजवज्रार । स यतिथीं तत्समां
गिरिदिक्षु ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासाञ्चक्रे । स औघ
उत्थिते ना मापेदे तं स मत्स्य उपन्या पुप्सुवे तस्य कृते
नावः पार्श्वं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमाभ्युपगच्छन् ॥ ५ ॥

स होवाच । अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रति बध्नीष्य
तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद यावथाव वृक्षे
समवायात्तावत्तावत्स्वव सर्पासीति । स ह तावत्तावदेवान्बध्नन् स-
सर्प । तदप्येतत्तरस्य गिरेर्मनारे तस्य पितृव्यौघो ह ताः
सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिवे ॥ ६ ॥

[अभिषेकनोपाख्यानम्]

यत्र वै भृगवो वाङ्मिरसो वा स्वर्गं लोकं समाभ्युवत तच्छ्रवणो
वा भार्गवभ्यवनो नारदस्तत्तदेव जीमिः त्वात्स्य उवाच ।
ह वा इह मानव ग्रामेण चकार । स तदेव प्रतिवर्षी नि त्वात्स्य ।

तस्य त्माराः । इन्त इयं जीर्णि कृत्यारूपमनर्थं मन्यमाना
लोष्टैर्वि पिपिषुः ॥ २ ॥

स शार्यातिभ्यश्चक्रोऽध । तेभ्योऽसंज्ञां चकार पितैव पुत्रेण
युयुषे भ्राता भ्रात्रा ॥ ३ ॥

शर्यातो ह वा ईक्षां चक्रे । यत्किमकरं तस्मादिदमापदीति
स गोपालांश्चाविपालांश्च संहयितवा उवाच ॥ ४ ॥

स होवाच । को वोऽप्येह किं चिदद्राक्षीदिति । ते होचुः ।
पुरुष एवायं जीर्णिः कृत्यारूपः शेते, तमनर्थं मन्यमानाः
कुमारा लोष्टैर्व्यपिक्षन्निति । स विदां चकार स वै च्यवन
इति ॥ ५ ॥

स रथं युक्तवा सुकन्यां शार्यातीमुपाधाय प्र सिध्यन्द । स आ
जगाम यत्रर्षिरास तत् ॥ ६ ॥

स होवाच । ऋषे नमस्ते, यन्नावेदिषं तेनाहिसिषम्, इयं
सुकन्या, तया तेऽप ह्रुवे, सं जानीतां मे ग्राम इति । तस्य ह
तत् एव ग्रामः सं जज्ञे । स ह तत् एव शर्यातो मानव उयुयुजे
नेदपरं हिनसानीति ॥ ७ ॥

अश्विनौ ह वा इदं भिषज्यन्तौ चेरतुः । तौ सुकन्यामुपे-
यतुस्तस्यां मिथुनमीषाते तन्न जज्ञौ ॥ ८ ॥

तौ होचतुः । कन्म कमिभं जीर्णि कृत्यारूपमुष शेष
आवाम- इति । स होवाच । यस्मै मां पिताद- दाहं तं
जायन् । स्यामीति तदायकृषिरा जज्ञौ ॥ ९ ॥

स होवाच । सुकन्य किं त्वैतद्वोचतामिति । तस्मा
एतद्व्याचक्षे । स ह व्याख्यात उवाच । यदि त्वत् न ब्रूयतः
सा त्वं ब्रूतात्,—न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविति मे पतिं
निन्दथ इति । तौ यदि त्वा ब्रूवतः केनावमसर्वौ स्वः कना-
मृद्धाविति सा त्वं ब्रूतात्,—पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरुतमथ वां
वक्ष्यामीति । तां पुनरुपेयतुस्तां हैतदेवोचतुः ॥ १० ॥

सा होवाच । न वै सुसर्वाविव स्थो न सुसमृद्धाविति
मे पतिं निन्दथ इति । तौ होचतुः । केनावमसर्वौ स्वः
केनासमृद्धाविति । सा होवाच । पतिं नु मे पुनर्युवाणं कुरु-
तमथ वां वक्ष्यामीति ॥ ११ ॥

तौ होचतुः । एतं हृदमभ्यव हर स येन वयसा कपि-
प्यते तेनोदैष्यतीति तं हृदमभ्यव जहार स येन वयसा
चकमे तेनो देयाय ॥ १२ ॥

तौ होचतुः । सुकन्ये केनावमसर्वौ स्वः केनासमृद्धाविति ।
तौ हर्षिरेव प्रत्युवाच । कुरुक्षेत्रेऽमी देवा यज्ञं तन्वते, ते वां
यज्ञादन्तर्यन्ति तेनासर्वौ स्थस्तेनासमृद्धाविति । तौ ह तत्
एवाश्विनौ प्रेयतुस्तावा जग्मतुर्देवान्यज्ञं तन्वानान्स्तुते बहि-
ष्पवमाने ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । उप नौ हयध्वमिति । ते ह देवा ऊचुर्न
वामुप हास्यामहे बहुमनुष्येषु सृष्टमचारिभिः कथ्यन्त-
विति ॥ १४ ॥

तौ होषतुः । निदिर्ना वै वक्षेच यजध्व इति । कथं
 विधीयते प नु नौ हवध्वमथ वो वक्ष्याव इति । तथेति ता
 उपाह्वयन्ता ताभ्यामेतमार्चिर्न ग्रहमगृह्णंस्तावध्वर्यु ब्रह्मस्याभवतां ।
 तत्र तद्य स्य शिरः प्रत्ययत् । तददस्तद्विवाकीर्त्यामीं ब्राह्मणे
 व्या ख्य यते यथा तद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधत् स्तस्मादेश्च स्तुते
 बहिष्पवमाने ग्रहो गृह्यते स्तुते हि बहिष्पवमान आगच्छ-
 ताम् ॥ १५ ॥

पारोहब्राह्मणम् .

अथ नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् । कौशं वासः परिधापयति
 कौशं वा चण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनाज्जघनार्धो वा एष
 यज्ञस्य यत् पत्नी तामेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति । अस्ति
 वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नाभेर्मेध्या वै दर्भाः, तद्यदेवास्या
 अमेध्यं तदेवास्या एतदभेर्मेध्यं कृत्वाथेनां प्राचीं यज्ञं प्रसा-
 दयति । तस्मात्नेष्टा पत्नीमुदानेष्यन् कौशं वासः परिधापयति
 कौशं वा चण्डातकमन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

अथ निभ्रयणी निभ्रयति । स दक्षिणत उदङ् रोहेदु-
 सेरसी वा दक्षिणा, दक्षिणत उदङ् रोहेत् तथा शुद्धम्
 भवति ॥ ९ ॥

स रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते । जाय एहिस्वो रो । वेति ।
 रोहावेत्याह जाया । तद्यज्जायामामन्त्रयतेऽर्धो ह वा एष
 आत्मनो यज्जाया । तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्
 प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्भवत्यथ यदैव जायां विन्दतेऽथ
 प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति; सर्व एतां गतिं गच्छानीति
 तस्माज्जायामान्त्रयते ॥ १० ॥

स रोहाति । प्रजापतेः प्रजा अभूमेति प्रजापतेर्ह्येष प्रजा
 भवति यो वाजपेयेन यजते ॥ ११ ॥

अथ गोधूमापस्पृशति । स्वर्देवा अगन्मेति स्वर्ह्येष
 गच्छति यो वाजपेयेन यजते ॥ १२ ॥

तद्यद्गोधूमानुपस्पृशति—अन्नं वै गोधूमा, अन्नं वा एष
 उज्जयति यो वाजपेयेन यजते, अन्नपेयं ह वै नामैतद् यद्वा-
 जपेयं । तद्यदेवैतदन्नमुदजैषीत्तेनैवैतदेतां गतिं गत्वा संस्पृशते
 तदात्मन् कुरुते तस्माद्गोधूमानुपस्पृशति ॥ १३ ॥

अथ शीर्ष्णा गृपमत्युज्जिहीते । अमृता अभूमेति देवलोक-
 मेवैतेनोज्जयति ॥ १४ ॥

अथ दिशोऽनुवीक्ष्यमाणो जपति 'अस्मे वोऽस्त्विना यमस्मे
 नृम्णमुत ऋतुरस्मे वर्चासि सन्तु व इति' (वा. सं. ९. २२.) सर्वं वा
 एष इदमुज्जयति यो वाजपेयेन यजते, प्रजापतिं उज्जयति

सर्वं सुखे वेदं सोऽस्य सर्वस्य यज्ञ इन्द्रियं वीर्यं ।
संयुज्य तं आत्मन्धत्ते तं आत्मन् कुरुते तस्माद्विशोऽवीर्यमानो
जपति ॥ १५ ॥

अथैनमूषपुटैरनूदस्यन्ति । पञ्चवो वा ऊषा, अक्षं वै
पञ्चवो । अक्षं वा एष उज्जयति यो वाजपेयेन यजते, अक्षपेयं
ह वै नामैतद्यद्वाजपेयं, तद्यदेवैतदक्षमुदजैषीत्, तेनैवैतदेतां
गतिं गत्वा संस्पृशते तदात्मन् कुरुते तस्मादेनमूषपुटैरनूद-
स्यन्ति ॥ १६ ॥

आश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा भवन्ति । स यदेवादोऽश्वत्थे
तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपात्मन्त्रयत, तस्मादाश्वत्थेषु पलाशेषूपनद्धा
भवन्ति । विशोऽनूदस्यन्ति, विशो वै मरुतो, अक्षं विशस्तस्मा-
द्विशोऽनूदस्यन्ति सप्तदश भवन्ति, सप्तदशो वै मजापतिस्तत्
मजापतिमुज्जयति ॥ १७ ॥

अज्ज्ञापावेक्षमाणो जपति । 'नमो मात्रे पृथिव्यै नमो
मात्रे पृथिव्या इति' । बृहस्पतेर्ह वा अभिषिषिच्चानात् पृथिवी
विभयाञ्चकार-महद्वा अयमभूद्योऽभ्यषेचि, यद्वै मायं नाव-
हणीय दिति । बृहस्पतिर्ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार-यद्वै मेयं नाव-
हणीयतति, तदनयैवैतन्मित्रधेयमकुरुत, न हि माता पुत्रं हिनस्ति
न पुत्रो मातरम् ॥ १८ ॥

बृहस्पतिसको वा एष यद्वाजपेयः । पृथिव्यु हैतस्माद्वि-
भेति-महद्वा अयमभूद्योऽभ्यषेचि, यद्वै मायं नावहणीया

विति। इष उ हास्वै विभेति यद्वै मेयं नाव न्वातेति, त नथ-
 तन्मित्रधयं कुरुते नहि माता पुत्रं हिनस्ति न बुभु-
 मातरम् ॥ १९ ॥

अथ हिरण्यमभ्यवसोत । अमृतमायुर्हिरण्यं तदमृत
 आयुषि प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

— अमृतमायुर्हिरण्यं —

ગૂજરાતી અનુવાદ

વૈદિકપાઠાવલી

૧

ઋગ્વેદ મં. ૧. સ. ૧.]

દેવતા અગ્નિ, છન્દ ગાયત્રી, ઋષિ વિશ્વામિત્ર-
પુત્ર મધુચ્છંદા.

ઋગ્અગ્નિને હું સ્તવું છું, પુરોહિતને, યજ્ઞના દેવ ઋત્વિજને,
હોતાને, રત્નના ઉત્તમ આપનારને. ૧

અગ્નિ પૂર્વેના ઋષિઓથી તેમ જ નવીનોથી સ્તુત્ય છે;
તે દેવોને અહીંઆં લાવો. ૨

અગ્નિ વડે તે ધન મેળવો—દિવસે દિવસે પુષ્ટ થતુંજ,
યજ્ઞસ્વી, અને ઘણું વીરોવાળું. ૩

હે અગ્નિ! જે અધ્ધર યજ્ઞને તું બધી બાબતથી ઘેરીને
રહે છે તે જ દેવોમાં બીજા છે. ૪

હોતા, કાન્તપ્રજા, સાચો, વિવિધકીર્તિવાળો અગ્નિ દેવ
દેવો સાથે આવો. ૫

હે અગ્નિ! તું જે દાન કરનારનું કલ્યાણ કરે છે તે
તાઈ જ, હે અગિરા! સત્ય છે. ૬

હે અગ્નિ! અધિકારને પ્રકાશનાર, દિને દિને લાવનાથી
અમે તારી પાસે નમસ્કાર કરતા આવીએ છીએ. ૭

૧ રત્નના—સંપત્તિના.

૪ અધ્ધર—‘ હિંસા રહિત; એટલે કે અગ્નિથી દરેક બાબતે રક્ષિત
યજ્ઞની રાક્ષસો વગેરે હિંસા કરી શકતા નથી ’ (સાયણાચાર્ય) એટલે કે
અખડિત. ઓલ્ડ-યુગ ‘Worship પૂજન’ એવો અર્થ કરે છે. સે. શુ. ઈ. પુ.
૪૬. પ. ૧

૬ દાન કરનારનું—‘ હવિ આપનાર યજ્ઞમાનનું ’. સા.

૭ ‘અધિકારમાં પ્રકાશનાર’—જેના ઓલ્ડ-યુગ એવો અર્થ
કરે છે. સે. શુ. ઈ. પુ. ૪૬. પ. ૧. ગ્રીક્ષિય ‘રાત્રિનો નાશ કરનાર’ એવો

અધ્વરોમાં પ્રકાશમાન, ઋતના પાલક, દિવીધ્યમાન અને
પોતાના સદનમાં વધતાની [પાસે અમે આવીએ છીએ.] ૮
હે અગ્નિ ! તે [તું] અમને, પિતા જેમ પુત્રને, સુગમ્ય
થા; અમારા કલ્યાણ માટે સાથે રહે. ૯

૨

દેવતા વરુણ, છંદ ગાયત્રી, ઋષિ શુનઃશેષ.

હે દેવ ! વરુણ ! તારું વ્રત, લોકોની જેમ, દિવસે દિવસે
જે અમે તોડીએ— ૧

અનાદર કરનારના હણી નાખે એવા વધને અમને
સોંપીશ નહિ; ગુસ્સે થયેલાના ગુસ્સાને અમને સોંપીશ નહિ. ૨

હે વરુણ ! રથી જેમ જોડેલા થોડાને છોડે છે તેમ અમે
તારા મનને સ્તુતિઓ વડે મહેર માટે મોકળું કરીએ છીએ. ૩

મારી ક્રોધરહિત ભાવનાઓ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ માટે
દૂરથી ઉડી આવે છે, પક્ષીઓ જેમ માળા સમીપ. ૪

ક્ષત્રશ્રી, વિશાળ નજરવાળા, નર, વરુણને ક્યારે મહેર
કરવા આ તરફ કરીએ (લાવીએ) ? ૫

અર્થ કરે છે. બન્ને સંજોગન વિભક્તિ લે છે. 'રાત્રાવહનિ ચ રાતદિવસ' એમ સાયણાચાર્ય અર્થ કરે છે.

ભાવના સાથે—પ્રિયા 'શુદ્ધિ' સા. Prayer-સ્તુતિ' મીરીથ વગેરે.

૧ 'તે વ્રત પણ પૂરું કરો' એમ સાયણાચાર્ય અભ્યાસ લે છે.

૨ 'અમને તારા ગુસ્સાનો ભોગ કરીશ નહિ' એવું તાત્પર્ય દેખાય છે.

૩ સાયણુ વિલીમહિતો અર્થ 'ત્વોષેજ વલ્લીમહિ' કરે છે અને સંસ્કૃતનો અર્થ 'સમ્બંધિત' એટલે કે દૂર જવાથી બહેલો એવો અર્થ કરે છે.

૪ પક્ષીઓ જેમ પોતાના રહેઠાણ તરફ ઉડી આવે તેમ મારી ભાવનાઓ ઉડી આવે છે. તત્કાલ: અને ચત્કાત્કાતો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી. સાયણુ ને અનુસરી અર્થ કર્યો છે.

કામના કરતા તેઓ (બે) તે સાથે જ સોમને છે, મત-
ધારી યજમાન વિષે પ્રમાદ કરતા નથી. ૬

જે અંતરિક્ષથી ઉડતા પક્ષીઓના પહેને બાણ છે, સમુ-
દ્રનો (વાસી) નાવના (પહેને) બાણ છે; ૭

પ્રજાવાળા બાર માસ મતધારી (વરુણ) બાણ છે, તેનામાં
જે ઉત્પન્ન થાય છે તે, તે બાણ છે; ૮

વિશાળ, ઊંચા, મોટા વાતના માર્ગને બાણ છે, જે
ઉપર વસે છે (તેમને દેવોને) બાણ છે. ૯

મતધારી, સુકેતુ વરુણ પ્રજાઓમાં સામ્રાજ્ય માટે બેઠો. ૧૦
અહીંથી સર્વ અફળુતો બાણી, જે કરાઈ ગયેલા અને
કરાવાના છે તેને નિહાળે છે; ૧૧

તે સુકેતુ આદિત્ય અમારે માટે બધા દિવસો સુમાર્જ
કરે. અમારાં આયુષ વધારે. ૧૨

હિરણ્યકવચને ધારણ કરતો વરુણ પ્રકાશમાનને પહેરે
છે; ચારો આનુબાનુ બેસે છે. ૧૩

જેને સતાવ્રનારા સતાવતા નથી, માણસોના દોહીઓ
(જેનો દોહ કરતા નથી), હણનારાઓ દેવને [હણતા] નથી. ૧૪

વળી જેણે માણસોમાં સંપૂર્ણ યથા કર્યો અને અમારા
ઉદરમાં. ૧૫

૬ તેઓ બે એટલે મિત્ર અને વરુણ.

૮ 'બાર મહિના તેમાં ઉત્પન્ન થતી પ્રજાઓ અને તેમની વચ્ચે
આવતો અધિક માસ આ બધું વરુણ બાણ છે' (સાયણ). ત્રીજી
'વર્ષોની પ્રજા' નો અર્થ 'વર્ષોના દિવસો' કરે છે.

૯ ઊંચા. જ્વલ્ય-દર્શનીય. સા.

૧૩ પ્રકાશમાન વસ્ત્ર પહેરે છે. સાયણ નિર્ણય તે. અર્થ 'પુષ્ટ
સ્વશરીર' કરે છે.

૧૪ મહત્ત્વનો અર્થ સાયણના અર્થ 'અન' કરે છે 'બધામાં માણસો
માટે સંપૂર્ણ અન કર્યું ખાસ કરીને અમારા ઉદરો માટે'. સંભવ છે કે

મારી ભાવનાઓ વિશાળ નજરવાળાને ઈચ્છતી તેની
પાસે આવે છે, જેમ ગાયો ગોચરને. ૧૬

આપણી સાથે ફરીથી વાતો કરીએ, શાથી જે માફ મધુ
તૈયાર છે. હોતાની જેમ તું ગમતું ખાય છે, ૧૭

સૌને જોનારને મેં જોયો ! પૃથ્વી ઉપર રથ જોયો ! મારી
આ વાણી સ્વીકાર. ૧૮

હે વરુણ ! મારા આ કહેણને તું સાંભળ, આજે મહેર
કર. રક્ષણની ઈચ્છાવાળો હું તને બોલાવું છું. ૧૯

હે મેધાવિન્ ! તું સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર વિરાજે છે
તે તું અમારા કલ્યાણ વિષે સાંભળ. ૨૦

અમારા સૌથી ઊંચા પાશને છોડ, મધ્યમને છોડ,
નીચેનાને જીવીએ માટે દૂર કર. ૨૧

૩

દેવતા ઇંદ્ર, ઇંદ્ર ત્રિબુધૂ ઋષિ આંગિરસ હિરણ્યસ્તુપ.

ઇંદ્રનાં વીર કર્મોને હું વર્ણવું-જે વજ્રીએ પ્રથમ કર્યો:
અહિને હણ્યો, પાણી તોડ્યાં, પર્વતોના વહેણ ફાડ્યાં. ૧

પર્વતમાં આશ્રય કરતા અહિને હણ્યો, ત્વષ્ટાએ એને
માટે સુસવાટ કરતું વજ્ર તૈયાર કર્યું; ભાંભરતી ગાયો જેમ
ઝરતાં પાણી એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં. ૨

અહીંમાં 'યશ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ કર્યો હોય. એમ હોય તો પહેલી લીટીમાં
'કીર્તિ' અને બીજીમાં 'અન' લખ શકાય.

૨૦ યામનિ—કલ્યાણ. ત્રીદિશ આનો અર્થ 'ગમન' કરે છે; 'તારા
માર્ગે જતો તું સાંભળ.'

૨ સ્વચ—'સુખ પ્રેરણીય અથવા સ્તુત્ય.' (સાચણ.) 'દિવ્ય'
(ત્રીદીપ)

વૃષભની જેમ માતેલાએ સોમની વાંછા કરી. નીચોવેલાને ત્રિકલ્પકોમાં પીધો. મધવાએ વજ્રને સાયક તરીકે લીધું. અહિ-ઓના આ અગ્રજને હણ્યો. ૩

જ્યારે ઇંદ્રે અહિઓના અગ્રજને હણ્યો અને પછી માયા-વીઓની માયાને હણી અને પછી સૂર્ય અને પ્રકાશમાન ઉપાને જન્મ આપ્યો ત્યારે (તને) શત્રુ ન મળ્યો. ૪

ઇંદ્રે, વધ કરે એવા મોટા વજ્રથી વૃત્રને, વૃત્રતરને ખલા તુટીભથ્થ એમ હણ્યો. કુહાડા વડે તોડી પાડેલા સ્કંધોની જેમ અહિ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૫

હલકા ચોદ્દાની જેમ હુષ્ટ મધવાળાએ બળવાનને પીડે એવા અને વેગવાળા મહાવીરને આહ્વાન કર્યું. એનાં શસ્ત્રોના સમુદાયને એ ન તર્યો. ઇંદ્રશત્રુએ (ઇંદ્ર છે શત્રુ જેનો એવા તેણે) નદીઓના યૂરા કરી નાખ્યા. ૬

૩ ત્રિકલ્પક—‘જ્યોતિર્યાગ, ગૌયાગ, આયુર્યાગ આ નામના ત્રણ યાગો ત્રિકલ્પક કહેવાય છે’ (સાયણ). યૂરોપિઅન વિદ્વાનો ‘પીવાનું વાસણ’ એવો અર્થ કરે છે. આ શબ્દનો અર્થ હજી સંકારપદ છે.

સાયક—‘બંધક’ (સાયણ). સામાન્ય અભિપ્રાય અર્થમાં લઈ શકાય.

૫ વૃત્રતર—‘અતિશયતાથી લોકોને આવરનાર, અંધકારરૂપ’ અથવા ‘વૃત્રોથી-આવરણોથી સર્વ શત્રુઓને તરે છે’. આ શબ્દ વૃત્રના વિશેષણ તરીકે છે. (સાયણ). ગ્રીકિય ‘વૃત્રોમાં સૌથી ખરાબ’ એવો અર્થ કરે છે.

વ્યંસ—‘ખલા વિનાનો થાય તેમ. અગ્નિયોભાવસમાસ.’ (સાયણ) કેટલાક વ્યંસ ને વિશેષનામ તરીકે ગણે છે. અને, ‘વૃત્રતર’નો અર્થ ‘વૃત્રતરને આવરનાર’ એવો કરે છે. વ્યંસને વિશેષ નામ ગણી ‘વૃત્રતર વ્યંસને હણ્યો.’ મેકડોનલ ડી. જી. હે. આ. ઇ. સી.

૬ અબોદ્ધા—‘ચોદ્ધારહિત’ (સાયણ).

વૃત્ર પડતાંની સાથે જ નદીના કાંઠા અને તે ઉપરના પામણ વગેરેના યૂરા થઈ ગયા, (સાયણ).

પગ વિનાનાએ, હાથ વિનાનાએ ઈંદ્ર સામે બાથ બીડી. એના સાતુ (સાતુ જેવા સ્કંધ) ઉપર વજ્ર માર્યું. બળવાનનો સમોવડીઓ થવા ઇચ્છતો ખરસી વૃત્ર અનેક સ્થાને વ્યસ્ત થઈ પડ્યો. ૭

આ રીતે ફાટી પડેલા નદની જેમ પડેલાને, મનને [પણ] ઓળંગી જતાં પાણી ઓળંગી જાય છે. વૃત્ર જેમને પોતાની મોટાઈથી ઘેરીને ઉભો હતો તેમના પગ નીચે [તે] અહિ પડ્યો. ૮

વૃત્રની માતા હાથ નીચા કરી રહી; ઈંદ્રે એની નીચે હથિયાર ફેંક્યું. ઉપર જનેતા અને નીચે પુત્ર હતો. પોતાના વાછરડા સાથે જેમ ગાય સુવે તેમ [એ] દાનવી સુતી. ૯

ન થોભતાં, ન નિવેશ કરતાં પાણીની મધ્યે શરીર ઢંકાઈ ગયું. વૃત્રના નામરહિત શરીર ઉપર પાણી ફરી વળે છે. ઈંદ્રશત્રુ (ઈંદ્ર છે શત્રુ જેનો એવો તે) દીર્ઘ અંધકારમાં સુતો. ૧૦

પણિ વડે રોકાયેલી ગાયોની જેમ રોકાયેલાં પાણી દાસ-પતિવાળાં અને અહિથી રક્ષાયેલાં હતાં; પાણીની બજોલ જે બંધ હતી તે વૃત્રને મારી ઉઘાડી નાખી. ૧૧

જ્યારે તેણે વજ્ર ઉપર તને પ્રત્યાઘાત કર્યો ત્યારે હે ઈંદ્ર ! તું અદ્વિતીય દેવ ! ઘોડાનો વાળ થયો; તેં ગાયો છતી, હે શૂર તેં સોમ મેળવ્યો. સાત સિંધુઓને વહેવા માટે છુટા કર્યા. ૧૨

આને ન વિદ્યુત રોકી શકી (કે) ન ગર્જના રોકી શકી. જે વૃષ્ટિ કરી અને જે કડાકા કર્યા (તે પણ તેને ન રોકી શક્યા,) જ્યારે ઈંદ્ર અને અહિ લડયા ત્યારે મમવા બીજા માયાઓ-માંથી પણ છતી નીકળ્યો. ૧૩

૯ બાહુ વચઃ—‘બળ’ ગ્રી.

૧૨ ‘જેમ ઘોડાનો વાળ અનાયાસે મક્ષિકા વગેરેનું નિવારણ કરે છે તેમ વૃત્રને ગણુકાર્યા વિના નિવાર્યો.’ (સાયણ.)

૧૩ અંપરીમ્યઃ—‘બીજા માયાઓમાંથી’ એવો અર્થ મૂરેપિઅન વિદ્વાનો કરતા નથી. તેઓ ‘સદાને માટે’ એવો અર્થ કરે છે.

હે ઇંદ્ર ! અહિની બહારે ધાનાર કોને તેં જોયો ? જેથી તારા—હણુનારાના—હૃદયમાં ખીક આવી ? નવ અને નેવું સરિતાઓને અને અંતરિક્ષને ખીધેલા રથેનની જેમ તું તરી ગયો.

૧૪

ઇંદ્ર જંગમ અને સ્થાવરનો રાજા છે. શાન્ત અને શીંગડાંવાળાનો વજ્રખાડું (રાજા છે). તે રાજા પોતાના ઢોંકોમાં રહે છે જેમ નેમિ આરાને, તેમ તે ઘેરીને રહ્યો. ૧૫

૪

દેવતા ઉપા, છન્દ ૧-૪ ગાયત્રી, ૧૩-૧૮ ઉષ્ણિદ્, ખાકીના ૮ ત્રિબુદ્, ઋષિ ગોતમ.

આ તે ઉપાઓએ ધ્વજને પ્રગટ કર્યો. અંતરિક્ષના પૂર્વ અર્ધમાં તેજને લીધે છે. આયુધોને તેજ કરતા વીરોની જેમ ઝળહળતી ગાયમાતાઓ પ્રતિ દિન જાય છે.

૧

અરુણ કિરણો સહેજે ઊંચાં ચઢ્યાં. સહેલાઈથી જોડી શકાય એવી રાતી ગાયો. જોડી. પહેલાંની જેમ ઉપાએ ઉજવવલતા કરી પ્રકાશમાન ભાનુમાં ઝળહળતાં [ગાયો-ઉપાઓ] લીન થયાં. ૨

૧૪ બહારે ધાનાર—‘ગાલ્લરમ્ હન્તારમ્’. તારા કરતાં ખીળ કયા પુરુષને વૃત્તના મારનાર તરીકે જોયો જેથી તું ખીનો ? એવો ખીળે પુરુષ નથી માટે તને ભય થવાની જરૂર નથી’ આવો અર્થ સાયણુ કરે છે. ઇંદ્ર પોતાના આ કૃત્યને અપરાધ માની નાશી ગયો એવો તૈત્તિરીય ધ્વા. ૧. ૬, ૭, ૪ માં ઉલ્લેખ છે. ઇંદ્ર બહાહત્યાના ભયથી નાસી ગયો ઇત્યાદિ કથાનું મૂળ અંહીઆ છે.

૧ કેતુ—‘અધકારથી આજ્ઞાત સર્વ જગતનું પ્રજાપક એટલે કે પ્રકાશ’ એવો અર્થ સાયણુઆચાર્ય કરે છે. ગ્રીહિય વગેરે ‘ધ્વજ’ અર્થ લે છે.

૧ નિષ્કુળવાના:—‘જેમ ચોદાઓ તરવાર વગેરે આયુધોનો સંસ્કાર કરે છે એમ પોતાના તેજ વડે જગતનો સંસ્કાર કરતી’ (સાયણુ)

પ્રતિષ્ઠિતિ—‘પ્રતિદિન જાય છે.’ (સાયણુ)

૨ માર્ગ ઉપાડયા—‘જાનાન અક્ષન્ સર્વે પ્રાણીઓને જ્ઞાન કર્યો’ (સાયણુ). જ્યુન અનેક અર્થમાં વપરાય છે, વિશેષણ તરીકે અંબલ,

કુશળ સ્ત્રીઓની જેમ કિરણો વડે સમાન પ્રયત્નથી દૂર સુધી ઉપાઓ (બધું) અર્ચે છે. સુકર્મી, સાફ દાન આપનાર સોમરસ કાઢતા યજમાનને માટે સર્વ સંપત્તિ લાવતાં. ૩

નૃત્ય કરનારીની જેમ રૂપ ધારણ કરે છે. જેમ દૂઝણી ગાય આઉને તેમ વક્ષસ્થલને પ્રગટ કરે છે. સમગ્ર ભુવનને માટે જ્યોતિ કરતી ઉપાઓ, ગાયો જેમ વાઠાને ઉધારે તેમ, અંધકારને ઉધારે. ૪

આની પ્રકાશમાન જ્યોત દેખાઈ. તે વિવિધતાથી વ્યાપે છે. વિપુલ કાળાને (અંધકારને) દૂર કરે છે. યજ્ઞોમાં સ્વરુને જેમ તેમ રૂપને આંજતી ઘોની હુલિતા ચિત્રમાનુમાં લીન થાય છે. ૫

ચેતન, ઇત્યાદિ; નામ તરીકે 'માર્ગ', રસ્તો ' ઇત્યાદિ. સ્પષ્ટતા, વ્યક્તતા, પ્રકાશ આદિ અર્થ પશુ થાય છે.

'વયુન' શબ્દને નિઘંટુ ૪-૨ માં અનેકાર્થવાચક શબ્દોમાં ગણાવેલો છે. યાસ્કાચાર્ય તેને ચિ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અને તેનો અર્થ 'કાન્તિ' અથવા 'પ્રજ્ઞા' કરે છે. નિઘંટુ ૩-૮ માં દશ 'પ્રશસ્ય' નામોમાં, ૩-૯ માં અગિયાર 'પ્રજ્ઞા' નામોમાં આ વયુન શબ્દને ગણાવ્યો છે; ટીકાકારો આ શબ્દને ત્રણ અર્થમાં વાપરે છે; કાન્તિ, પ્રજ્ઞા અને માર્ગ. જર્મન વિદ્વાન પિરેસ 'માર્ગ' અર્થ પસંદ કરે છે.

૬ કુશળ સ્ત્રીઓ ૬૦—અપસ: 'યુદ્ધકર્મથી યુક્ત પુરુષો જેમ પોતાનાં આયુધો વડે આક્રમણ કરતા સર્વ પ્રદેશ ઉપર વ્યાપી જાય તેમ' (સાયણ).

૪ સાયણાચાર્ય પહેલી લીટીનો એક અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે. 'નૃત્: એટલે કે હજમ જેમ કેશનું વપન કરે છે તેમ ઉપા કાળા અંધકારને કાપે છે.' બીજો અર્થ ઉપર આપ્યો છે તે પ્રમાણે છે.

૫ સ્વરુ-રૂપનો-યજ્ઞસ્તંભનો-કડકો, તેનાથી યુક્ત રૂપને જેમ અશ્વરૂં થી વડે લેપે છે અને ચળકતો કરે છે તેમ આકાશમાં પોતાના રૂપને ઉપા દીપાવે છે.

આ અધિકારની પાર અમે પામ્યા. ઝળહળતી ઉષા ઉજ્જવલતા કરે છે; કામીની જેમ પ્રકાશમાન શ્રીઅથે સ્મિત ફરે છે. સુમુખી સૌમનસ્ય માટે જાગી.

પ્રકાશમાન, સુવાણીની પ્રણેતા, ઘૌનો દુહિતા ગોત-
મોવડે સ્તવાઈ. હે ઉષા ! પ્રબુદ્ધ, પુરુષોદ્ધ, ઘોડાઓ
જેમાં જણાઈ આવે, અને ગાયો જેમાં અગ્રે હોય એવી
સંપત્તિ આપ.

હે સુભગે ! અન્નદાતા ! તું જે અદ્ભુત ખ્યાતિથી
મહાવને પ્રકાશે છે, હે ઉષા ! તે, યશસ્વી, સુવીરોવાળું,
દાસોના સમુદાયવાળું, ઘોડાઓ જણાઈ આવે એવું મોટું ધન
હું મેળવું !

સર્વ ભુવનોને નિહાળીને પશ્ચિમ તરફ જોતી
દેવી વિશાળતાથી પ્રકાશે છે. સર્વ ભુવને પ્રવૃત્તિ અર્થે જગાડતી
એણે સર્વ મન્યુક્તોની વાચા મેળવી.

૬ કામી—છન્દઃ ‘સંપત્તિને માટે જેમ વશીકરણમાં સમર્થ પુરુષ શ્રીમંત-
ની પાસે આવી તેને ખુશ કરવા હસે છે તેમ ’ (સાયણ).

ઝળહળતી—ઉચ્છન્તી, ‘નૈશં તમો વર્જયન્તી, રાત્રિના અધિકારને
દૂર કરતી’ (સાયણ). ઉચ્છ વિવાસે એ ધાતુપાઠમાં છે. તેથી એનો અર્થ
‘અધિકારને હાંકી કાઢતી’ એવો થાય છે. સાયણ સાધારણ રીતે આ અર્થ
લે છે. સેંટ પીટર્સબર્ગ લેક્સીકોનમાં ‘ઉચ્છન્તિ’નો સંબંધ ઉષ્ અને વસન્તી
સાથે પણ લીધો છે. બંને ધાતુઓનો અર્થ ‘પ્રકાશવું’ થાય છે. સંભવ છે
કે ‘ઉષ્’ ‘વસન્તું’ સંપ્રસારિત રૂપ હોય. મેકડોનલ્ડ ઉચ્છન્તી ને ‘વસન્’
માંથી જ સાધે છે. ભુઓં વે. ગ્રા. પૃ. ૪૧૭.

૮ સાયણ પ્રમાણે બીજી પંક્તિનો તરજુમો આમ થાય; ‘શોભન
કર્મથી યુક્ત (સુદંસસા), શ્રવણીય સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થઈ અમને અન્ન આપતી
તું જે, જે પ્રૌઢ ધનને વિશેષતાથી પ્રકાશે છે તેને હું મેળવું; એમ પૂર્વની
સાપે સંબંધ છે’. ગ્રીકિય, મેકડોનલ્ડ વગેરે વાજપ્રસૂતાનો અર્થ ‘બળથી
પ્રેરાયલી’ એવો કરે છે. દ્રાવિડવંશ લીધે મેં ‘મહાનને’ ‘મૃદંતમ્’ ને
‘ધન’ના વિશેષણ તરીકે નથી લીધું. મહાનને એટલે વિશાળ અંતરિક્ષને
અથવા લોકને.

૯ સાયણ પ્રમાણે પહેલી લીટીનો અર્થ આમ થાય: ‘પ્રકાશમાન

ફરી ફરી જન્મ પામતી પુરાણી દેવી સમાન વર્ણે
શોભતી, પક્ષીઓને ક્ષીણ કરતી, કુશળ શિકારણની જેમ મર્ત્યના
આયુષને જીર્ણ કરે છે. ૧૦

આકાશના અંતપ્રદેશોનો ઉઘાડ કરતી જણાઇ. બહેનને
હર કાઢે છે. માનવી યુગોને ક્ષીણ કરતી યુવતિ જાનના
પ્રકાશ વડે ઝળહળે છે. ૧૧

(ગોવાળીયો અરણ્યમાં) પશુઓને જેમ ફેલાવે તેમ
તેજને વિસ્તારતી, સુંદર, સુભગા, જલ-ઓધને વિસ્તારતા સિંધુની
જેમ વિશાળ થઇ વ્યાપી. દૈવ્ય વ્રતોને ક્ષીણ ન કરતી સૂર્યના
કિરણોથી જોતી દેખાય છે. ૧૨

હે અન્નવાળી ઉષા ! તે સુંદર (સંપત્તિ) અમને આપ,
જેના વડે પુત્ર અને પ્રપૌત્રને અમે ધારણ કરીએ. ૧૩

હે ગાયોવાળી ! અશ્વોવાળી ! પ્રકાશવાળી ! સુવાણીવાળી !
અમારે માટે ધન થાય એમ તું આજે અહીં આં પ્રકાશ. ૧૪

હે અન્નવાળી ઉષા ! આજે અરુણ અશ્વોને જોડ અને
અમારા માટે સર્વ સૌભાગ્યો લાવ. ૧૫

હે અદ્ભુત અશ્વિઓ ! ગાયોવાળો હિરણ્યવાળો, રથ સમાન
મનથી અમારા ઘર તરફ વાળો. ૧૬

જેઓએ ઘૌમાંથી આ રીતે સ્તુત્ય જ્યોતિ માણસ માટે
કરી (તે) તમે હે અશ્વિઓ ! અમારા માટે બલ લાવો. ૧૭

ઉષા સર્વ ભુવનોને પ્રકાશવાળાં કરી પછી પશ્ચિમમુખી થઇ પ્રકાશક
તેજથી (અક્ષુ) વિસ્તીર્ણ થતી પ્રકાશે છે.

૧૦ કેટલાક ઉપમાનનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે: પાસાને ધસી
નાખતા 'કુશળ જીગારીની જેમ.'

૧૧ બહેનને એટલે રાત્રિને. 'દર' સનુતરનો અર્થ સાયણ 'અંતર્હિત'
કરે છે. 'અંતર્હિત પ્રદેશમાં વિપ્લવી પાડે છે.'

૧૨ 'સૂર્યના કિરણો સાથે દેખાતી જણાય છે' (સાયણ)

૧૭ સાયણ અહીં આં અશ્વિઓ કાણ હતા તે વિષે ચારકનું પ્રમાણ
ટાંકે છે. 'કેટલાકને મતે ઘૌ અને પૃથ્વી, કેટલાકને મતે દિવસ અને રાત,

ઉપકાળમાં જાગતા (અશ્વો), આરોગ્ય આપનારા અદ્ભુત
હિરણ્ય રથોવાળા દેવોને સોમપાન માટે અહીંમાં લાવો. ૧૮

૫.

દેવતા અગ્નિ, ઋષિ-કુત્સ, છંદ-ગાયત્રી.

હે અગ્નિ ! અમારૂં પાપ દૂર થાય એ રીતે તું પ્રકાશ.
અમારા ઉપર ધનને પ્રકાશ. અમારૂં પાપ દૂર થાય એ
રીતે તું પ્રકાશ. ૧

સારા ક્ષેત્રોને ઇચ્છતા, સારા માર્ગને ઇચ્છતા, વસુને
ઇચ્છતા અમે યજન કરીએ છીએ. અમારૂં પાપ ઇં ૨

જેમ આમાંનો ઉત્તમ સ્તોતા પ્રકર્ષ પામે અને અમારા
યજમાનો (પ્રકર્ષ પામે) તેમ અમારૂં પાપ ઇં ૩

હે અગ્નિ ! જેમ તારા યજમાનો અને તારા અમે સંત-
તિવાળા થઇએ તેમ અમારૂં પાપ ઇં ૪

શાથી જે હે અગ્નિ ! તારાં બળવાન કિરણો સર્વ બાબુએ
જાય છે (તેથી) અમારૂં પાપ ઇં ૫

હે વિશ્વતોમુખ ! તું જ બધી બાબુએથી ઘેરીને રહ્યો છે;
અમારૂં પાપ ઇં ૬

હે વિશ્વતોમુખ ! અમને નાવની જેમ શત્રુઓની પાર
પમાડ અમારૂં પાપ ઇં ૭

નાવ વડે જેમ સિંધુની પાર લઇ જાય તેમ તે તું
અમને [અનિષ્ટની] પાર કલ્યાણ તરફ લઇ જા. અમારૂં
પાપ ઇં ૮

કટલાકને મતે સૂર્ય અને ચંદ્ર. સાયણ સૂર્ય અને ચંદ્ર અભિપ્રેત હોય એમ
માનતો જણાય છે.

૩ ' આ સ્તોતાઓમાં આ કુત્સ પ્રકર્ષથી ઉત્તમ સ્તોતા થાય અને
એ રીતે અમારા સ્તોતાઓ પ્રકર્ષથી ઉત્તમ સ્તોતાઓ થાય' (સાયણ).

૪ સાયણનો અર્થ જરા ભૂલો પડે છે.

૬

દેવતા વિદ્યેદેવો, ઋષિ-ત્રિત અથવા કુત્સ; છંદ
૧૬ ત્રિબુદ્ધ્ય, ૮ યવમધ્યા મહાબૃહતી, આક્રીનાનો
પંક્તિ.

*પાણીમાં ચંદ્રમા સુંદર પાંખવાળો ઘૌ તરફ દોડે છે;
હે હિરણ્યનેભિવાળા વિદ્યુતો! તમારા પદને ચામી શકતા
નથી. હે ઘાવાપૃથ્વી! માફ આ (વિજ્ઞાપન) જાણો. ૧

× × ×
દેવો ! ઘૌ ઉપરથી આ સ્વર્ગીય તેજ નીચે ન પડે.
સુખદાયી સોમયોગ્યના દોષમાં અમે કદી પણ ન આવીએ. હે
ઘાવાપૃથ્વી ! છં ૩

* ‘ આ વિષે શાટયાયનીઓ નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસ કહે છે:—
અસલના વખતમાં એક દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ઋષિઓ હતા.
તે એકવાર મરુભૂમિ વિષે અરણ્યમાં ફરતા ફરતા તરસના માર્યા એક કુવા
આગળ આવ્યા. ત્યાં ત્રિત નામના ઋષિ એકલા કુવામાં પાણી પીવા ઉતર્યા.
પોતે પી બીજાઓને કુવામાંથી પાણી કાઢી પાડ્યું. પેલા બે પાણી પી
ત્રિતને કુવામાં નાખી તેનું બધું ધન લઈ કુવાને રથના પૈડાથી ઢાંકી
ચાલ્યા ગયા. પછી કુવામાં પડેલો તે ત્રિત બહાર નીકળી ન શકવાથી
મન વડે વિચાર કરવા લાગ્યો કે સર્વ દેવો મને બહાર કાઢે. તેથી તેઓની
સ્તુતિ કરતા આ સૂક્તનું તેણે દર્શન કર્યું. રાત્રે કુવામાં ચંદ્રનાં કિરણો
જેમ ત્રિત વિલાપ કરે છે.

૧ કુવામાં પડેલો કુત્સ આ સ્તુતિ કરે છે.

સાચણુ પ્રમાણે ‘ પહોંચી શકતા નથી ’ નો કર્તા ‘ મારી ઇન્દ્રિયો; ’
ગ્રીશીથ પ્રમાણે ‘ લેકો ’.

‘ માફ આ જાણો ’ એટલે કે ‘ સ્તોત્ર સાંભળો ’ અથવા ‘ કુવામાં પડવા
રૂપી દુઃખ જાણો ’ સા.

૩ ‘ હે દેવો ! સ્વર્ગમાં અને સ્વર્ગની ઉપર વર્તમાન તે અમારૂં
પિતૃપિતામહપ્રપિતામહાત્મક સંતાન મને પુત્ર ન હોવાથી વિષમ ન થાઓ.
આથી અમે સોમપાનને યોગ્ય પિતૃગણને સુખ આપનાર પુત્રના અભાવમાં
કદી ન આવીએ. ’ સાચણુ.

હું પ્રથમ ચરુને પૂછું છું, તેનો ફત તે રપટવાથી કહે. પૂર્વનું ઋત કયાં ગયું ? કોણ નવો તેને ધારણ કરે છે ? હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

હે દેવો ! તે જે તમે ઘૌના પ્રકાશમાં વર્તમાન ત્રણ સ્થાનોમાં છો-તમારું ઋત કયું ? અને તમારું અનૃત કયું ? તમારી પ્રાચીન આહૂતિ કયાં ? હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

તમારું ઋતનું ધારણ કયાં ગયું ? વરુણની નજર કયાં ગઈ ? અર્ચમાનો મહાન પથ કયાં ગયો ? અમે તે દુઃખકારક ચિંતાઓની પાર પામીએ. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

હું તે જ છું જે પહેલાં સોમ કાઢવાને પ્રસંગે કેટલાંક (સ્તોત્રો) બોલ્યો હતો. તે મને ચિંતાઓ પીડે છે, જેમ વરુ તરસ્યા મૃગને પીડે તેમ. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

મને શોકયોની જેમ બાળુઓ બધેથી પીડે છે. ખેરવાળા સુતરના તાતણાને જીદર જેમ કરડી ખાય છે તેમ હે શતકંતુ ! મને-તારા સ્તોતાને-ચિંતાઓ કરડી ખાય છે. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

તે જે સાત રશ્મિઓ છે તેમાં મારી નાબિ આતત છે. આત્ય ત્રિત તે જાણે છે. તે સંબંધીપણાને માટે સ્તુતિ કરે છે. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૭૦

જૂને નો અર્થ રહે પોતાના કાષમાં Mangol (Fault=દોષ) કર્યો છે. તે અર્થ અહીં લીધો છે. વેદાર્થયત્નમાં 'હે દેવો ! આ સૂર્ય ઘુલોકમાંથી નીચે ન પડો, કલ્યાણકારક અને પૂજ્ય [સૂર્ય] થી વિરહિત અમે થઈએ એવું કદી ન બનો' એવો અર્થ કરેલો છે.

૪ 'યજ્ઞનીય સર્વ દેવોમાં આદિબૃત અગ્નિને હું પૂછું છું, ઇ. હે અગ્નિ ! મેં પહેલાં શ્રોતાઓને માટે નિર્મેલુ શ્રેય કયાં ગયું ? તારાથી ખીજે નવો કોણ ધારણ કરે છે ? ઇત્યાદિ.' (સાયણ).

૫ 'ઘૌના એટલે કે સૂર્યના પ્રકાશમાં રહેલા પૃથ્વી વગેરે ત્રણ સ્થાનોમાં રહેલા દેવો' (સાયણ).

'કુવામાંથી બહાર નીકળવાને માટે સ્તુતિ કરે છે ?' (સાયણ).

આ જે પાંચ વૃષભો મહાન ધૌની મધ્યમાં રહેલા છે તેઓ દેવો વિષે મારા ઉત્તમ સ્તોત્રને શીઘ્રતાથી એક સાથે સ્વીકારનારા પાછા ફર્યા. હે ધાવાપૃથ્વી ઇં ૧૦

આ સુપર્ણો ધૌના ઊંચા નિવાસમાં બેઠા છે. તેઓ, માર્ગ-માંથી સતત વહેતાં પાણીને તરતા વરુને રોકે છે. હે ધાવાપૃથ્વી ! ઇં ૧૧

હે દેવો ! નવીન, સારી રીતે કહી શકાય એવું તે સ્તુત્ય (તમારામાં) રહેલું છે. સિંધુઓ ઋતને પ્રેરે છે, સૂર્ય સત્યને વિસ્તારે છે. હે ધાવાપૃથ્વી ! ઇં ૧૨

હે અગ્નિ ! દેવોમાં તે તારૂં પ્રશસ્ય બંધુત્વ છે, તે તું મોટો વિદ્વાન અમારામાં મનુષ્યની જેમ બેસી દેવોનું યજન કર. હે ધાવાપૃથ્વી ! ઇં ૧૩

૧૦ ‘ ઉક્ષણ એટલે ઇચ્છાઓને વર્ષાવનારા તે દેવો: ઈંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ, અર્યમા અને સવિતા; અથવા અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા અને વિદ્યુત ’ ‘ મારા પ્રશંસનીય સ્તોત્ર પ્રતિ એકી સાથે આવતા તે દેવો મારૂં પરિચરણ દેવો વિષે એકદમ સ્વીકારે છે. પછી તૃપ્ત થઇ પાછા ફરે છે ’ (સાયણ).

૧૧ સુપર્ણો—‘ સૂર્યના રશ્મિઓ ’ (સાયણ).

‘ સતતવહેતાં ’ યજ્ઞતી:—‘ મોટી ’.

‘ કુવામાં પડ્યા પહેલા ત્રિતને જોઇને કાષ્ઠક વરૂ મોટી નદીને તરવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. તે સૂર્યનાં કિરણોને જોઇને આ અવસર નથી એમ માની પાછો ફર્યો. આથી રશ્મિઓ વરૂને રોકે છે એમ કહ્યું છે. ’ (સાયણ).

ળીજી લીટીનો અર્થ યાસ્ક આ પ્રમાણે કરે છે: ‘ મોટા અંતરિક્ષને ધાર રાશિરૂપી માર્ગથી તરતા વૃકને-ચંદ્રમાને-સૂર્યનાં કિરણો રોકે છે. ’

‘ ઊંચા નિવાસમાં ’—પિશેલ વગેરે ‘ આરોધન ’ નો અર્થ ‘ ચઢાવ ’ કરે છે.

૧૨ ઋત—‘ પાણી ’. ‘ આળસ વિના હંમેશાં નદીઓ પાણીને પ્રેરે છે. ’ સસ—‘ સૂર્ય સર્વદા વિદ્યમાન પોતાનું તેજ વિસ્તારે છે ’ (સાયણ). નદીઓનું નિયમિત વહેવું એ ઋતના નિયમનું સૂચક છે. અને સૂર્ય પોતાનો તેજધર્મ નિત્ય વિસ્તારે છે, એ સસનું સૂચક છે. એ અભિપ્રાયથી ઋષિએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હશે.

૧૩ મનુષ્વત—‘ મનુષા યજ્ઞમાં બેઠા હતા તેમ ’. (સાયણ).

માણસની જેમ બેઠેલો હોતા, મોટો વિદ્વાન, દેવોમાં
મેઘાવી અગ્નિદેવ દેવો તરફ હૃદયેને પ્રેરે છે. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૪૦૧૪

વરુણ પ્રજા (કર્મ) કરે છે. તે માર્ગ જાણનારને અમે
ચાચીએ છીએ. તે હૃદયમાં મતિને ઉઘાડે છે. નવું ઋત જનમે.
હે ધાવાપૃથ્વી ! ૪૦ ૧૫

તે જે સૂર્યનો માર્ગ ધૈમાં અતિ સ્તુત્ય રીતે નિર્માણ
થયેલો છે તે હે દેવો ! ઝાળંગાય એવો નથી. તેને હે
માણસો ! તમે જોતા નથી. હે ધાવાપૃથ્વી ! ૪૦ ૧૬

કુવામાં પડેલો ત્રિત દેવોને રક્ષણ માટે જોલાવે છે.
સંકટામણુમાંથી વિશાળતા કરતા ઘૃહસ્પતિએ તે સાંભળ્યું. હે
ધાવાપૃથ્વી ! ૪૦ ૧૭

લાલ વરુણે મને એકવાર રસ્તેથી જતો જોયો. પીઠમાં
દર્દવાળા સુથારની જેમ જોઇને ચાલ્યું જાય છે. હે
ધાવાપૃથ્વી ! ૪૦ ૧૮

૧૫ 'તે વરુણ માટે અમારો સ્તોતા હૃદયથી સ્તુતિને પ્રકાશે છે-ઉચ્ચારે
છે. તે આ નવીન સ્તુત્ય વરુણ અમારું ઋત થાઓ' (સાયણ).

૧૬ સ્તુત્ય રીતે-પ્રજ્ઞાચર્ય 'સર્વે પ્રાણીઓથી દેખાય એ રીતે વર્તમાન દેવો
પણ આ માર્ગને ન ઝાળંગી શકે. કારણકે તેમનું જીવન પણ તેના ઉપર
આધાર રાખે છે. સૂર્ય હોય તો વસંતાદિ સમયો થાય અને સમયો હોય
તો યાગ કરાય, અને યાગ થાય તો તેઓ જીવી શકે માટે તેઓ સૂર્યને
ન ઝાળંગી શકે.' (સાયણ).

'માણસોનું સંબોધન, પોતાને કુવામાં પાડી નાસી ગયેલા એકત
અને દિત પ્રતિ નિંદા રૂપે કહેલું છે. હું જ મંત્રદષ્ટા તે સૂર્યને જાણું છું
તમે પાપીઓ જાણ્યતા નથી' (સાયણ).

૧૮ 'કામ કરતાં યાજી ગયેલો સુથાર કમર દુખતાં થાક દૂર કરવા
હંચુ જુએ તેમ વરુણે જોઇને ચાલ્યું જાય છે.' દર્દવાળા-વાંકા વળેલા
(સાયણ).

ટકને ચંદ્ર ગણી અહીંયાં સાયણ બીજો અર્થ પણ ધટાવે છે.

આ સ્તોત્રથી ઇંદ્રયુક્ત અમે સર્વ વીરો સંગ્રામમાં
(શત્રુઓને) હરાવીએ. તે અમને મિત્ર, વરુણ, અહિતિ,
સિંધુ, પૃથ્વી અને ઘૌ આપો. ૧૯

૭

દેવતા ઋણુઓ, છન્દ ૫, અને ૯ ત્રિષ્ટુપ્
બાકીની જગતી, ઋષિ કુત્સ.

મેં કરેલું અનુષ્ઠાન ફરીથી કરાય છે. મધુર લાવના
સ્તુતિને માટે બોલાય છે. વિશ્વદેવો માટે પૂરતો આ સમુદ્ર
ઘડીયાં છે. હે ઋણવો ! સ્વાહા કરેલાથી તૃપ્ત થાઓ. ૧

મારા કેટલાક પૂર્વજ સંબંધીઓ ! જ્યારે તમે ઉપ-
ભોગ્યને ઇચ્છતા દૂર દૂર કર્યા ત્યારે આચરણના મહિમાથી
સુધન્વાના પુત્રો ! દાન કરનાર સવિતાના ઘરમાં પહોંચ્યા. ૨

સવિતાઓ તમારે માટે અમૃતત્વ કાઢ્યું, જ્યારે અગ્નિ-
દાની સ્તુતિ કરતા તમે આવતા હતા. ભક્ષણ માટેના અસુરના
ખ્યાલાને જે એક હતો તેને ચાર કર્યો. ૩

૧ અનુષ્ઠાન—‘મેં અગ્નિષ્ટોમ આદિ જે કર્મ કર્યા છે તે ફરીથી કરું છું.
આ સમુદ્ર—‘સોમરસ’ સર્વ દેવોને પહોંચે એટલો. (સાયણ).

૨ દૂર દૂર કર્યા—મૂળમાં અપાકાઃ શબ્દ છે. ‘પરિપક્વ જ્ઞાનવાળા’
એવો સાયણ અર્થ કરે છે. રૌપ્ય વગેરે ‘દૂર’ અથવા ‘દૂર દૂરનારા
(entfernt)’ એવો અર્થ કરે છે. શબ્દ અપ અને અંચ ધાતુમાંથી
આવેલો છે. પ્રાંચના સંબંધથી એનો અર્થ ‘પશ્ચિમના’ ન કરી શકાય ?
અર્થ આ પ્રમાણે થાય, ‘મારા પૂર્વવાસી સંબંધીઓ પશ્ચિમમાં ગયા.’

ઉપભોગ્ય—સોમ. સાયણ પહેલી લીટીનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે,
‘હે પરિપક્વ જ્ઞાનવાળા પૂર્વના મારા કેટલાક સંબંધીઓ ઉપભોગ્યને
એટલે સોમને ઇચ્છતા જ્યારે તપ આચરવાને અરણ્યમાં ગયા.’

આચરણનો મહિમા—‘તપનું બહુત્વ.’ (સાયણ). મૂળમાં ‘ચરિ-
તસ્ય મૂમના’ છે. ગ્રીક્ષિથ ‘પુન ફરી’ એવો અર્થ કરે છે.

૩ અમૃતત્વ કાઢ્યું.—‘દેવત્વ આપ્યું’. (સાયણ).

કર્મને શીઘ્રતાથી વ્યાપીને મર્ત્ય યજમાનો છતાં અમૃ-
તત્વને તમે લોગવ્યું. હું સુધન્વાના પુત્રો ! ઋભુઓ ! સૂર્યના
જેવા પ્રકાશમાન ! વર્ષમાં લાવનાઓથી સંયુક્ત થયા. ૪

સ્તુતિ પામેલા, ઉપમાનભૂતને માગતા, અમરોમાં કીર્તિને
ઇચ્છતા, ઋભુઓએ એક ઉઘડતા પાત્રને, ખેતરની જેમ,
તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી માર્યું. ૫

જેમ સરવા વડે ઘી (હોમાય છે) તેમ અંતારક્ષના નરોને
અમે જ્ઞાન વડે લાવના અર્પીએ છીએ, જે શીઘ્રતાથી આ
પિતાના સાથી થયા (તે) ઋભુઓ ધુસોડના બલદાયી અન્ન
ને પામ્યા. ૬

ઋભુ બળથી અમારો નવો ઇંદ્ર છે. બલદાયી અન્નથી
અને વ્રસુથી ઋભુ વસુ છે—દાતા છે. હું દેવતાઓ ! તમારી

અગોભની—‘દાંડી ન શકાય એવાની, બધાથી દેખી શકાય એવા
સૂર્યની’ (સાયણ).

સ્તુતિ કરતા—‘અવચન્તઃ’ અપેક્ષિત સોમપાનની વિગ્રાપના કરતા. સા.

અસુરનો ચમસ—ત્વષ્ટા નામના મહાન દેવે બનાવેલો પ્યાલો. સૃષ્ટિના
પ્રારંભમાં ત્વષ્ટાએ કરેલા ચમસને ઋભુઓએ હોતૃચમસઆદિ મુખ્ય
ચાર ચમસ કર્યા.

૪ ‘કર્મને શીઘ્રતાથી વ્યાપીને’ આનો અર્થ સંતોષકારક રીતે થતો
નથી. ‘યાગ દાન વગેરે કર્મો અને બીજાં એક એક ચમસને ચાર કર્યા
વગેરે. માણસ છતાં એ કર્મોના પ્રભાવથી દેવ થયા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય
લાગે છે. સા.

ન્યારે તેઓએ યજ્ઞમાં ઉત્સાહથી ઋત્વિજ તરીકે કામ કર્યું.’ ગ્રીશીય.

લાવના—મૂળમાં ધીતિ શબ્દ છે. અહીં આં એનો ‘અમિષ્ટોમાદિ કર્મ’
એવો અર્થ સાયણ કરે છે.

ઉઘડતા—જેહમાનમ્ ‘હોમક્રિયા તરફ પ્રયત્નમાન.’ (સાયણ.)

ઉપમાનભૂત—‘પ્રશસ્ત સોમ’ (સાયણ).

કીર્તિ—અવઃ ‘હવિર્લક્ષણ અન્ન.’ સાયણ

૬ શીઘ્રતાથી—તરણિત્વા. ‘સૂર્યના તરણ કૌશલને સૂર્યરશ્મિ થઇ
પામ્યા.’ (સાયણ).

મહદથી પ્રિય દિવસે સોમરસ ન કાઢતાની સેનાનો અભિભવ કરીએ.

૭

ઋણુઓએ ચામડામાંથી ગાય નિર્માણ કરી; વાછરડા સાથે માને ફરીથી સંયોગ કરાવ્યો. સૌધન્વન વીરોએ કુશળ કર્મથી ઘરડાં માઆપને યુવાન કર્યા.

૮

હે ઋણુમાન ઇંદ્ર ! સંગ્રામમાં બલ વડે મહદ કર. સુંદર ધન આપ. મિત્ર, વરુણ, અદિતિ, પૃથ્વી અને ઘૌ અમારા ઉપર તેની મહેર કરો.

૯

— ૦ —

૮

દેવતા ઇંદ્ર, છંદ ત્રિષ્ટુપ, ઋષિ ગૃત્સમદ.

જે મનસ્વી પ્રથમ દેવ જન્મ્યો એવો જ કતુ વડે દેવોનો ઉપરી થયો, જેના પ્રાણુથી (અને) પૌરુષની મહત્તાથી ઘાવા-પૃથ્વી ધ્રુબ્યાં, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે.

૧

જેણે હાલતી પૃથ્વીને દઢ કરી, જેણે અલિત પર્વતોને સ્થિર કર્યા, જેણે અંતરિક્ષને વિશાળ થાય એમ માખ્યું, જેણે ઘૌને ટેકવ્યું, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે.

૨

જેણે અહિને મારીને સાત સિંધુઓને વહેતા કર્યા, જેણે વલના દુર્ગમાંથી ગાયોને બહાર કાઢી, જેણે બે શિલા-

૧ કતુ—‘વૃત્રને મારવા ૩૫ પોતાના પરાક્રમથી.’ (સાયણ).

ઉપરી થયો—પર્યમૂષત્. ‘રક્ષક તરીકે દેવોનો પરિગ્રહ કર્યો,’ અથવા ‘દેવોને ચઢી ગયો.’ (સાયણ).

પ્રાણુથી—શુન્માત્. ‘શરીરથી-બળથી.’ (સાયણ).

પૌરુષથી—‘સેના ૩૫ બળથી.’ (સાયણ).

માણસો—જનાસઃ ‘હે અસુરો.’ ‘તે, હે અસુરો ! ઇંદ્ર છે, હું નથી.’ ‘વૈન્યના યજ્ઞમાંથી દૈત્યોના ભયથી ઇંદ્ર ગૃત્સમદ ઋષિનું ૩૫ ધારણ કરી નાસી ગયો; ઋષિ પોતે જ્યારે યજ્ઞવાટમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે દૈત્યો એ તેમને ઇંદ્ર ધારી ઘેર્યા; પોતે ઇંદ્ર નથી પણ ઇંદ્ર તો આવો આવો છે ઇત્યાદિ સૂક્ત ઋષિ બોલે છે; ઇત્યાદિ કથા સાયણ આપે છે. ભુઓ મૂળ. પૃ. ૨૬

ઓની વચમાં અગ્નિને પેદા કર્યો, યુદ્ધમાં સંહાર કરનાર તે, હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૩

જેણે આ બધા ભુવનો ચલિત કર્યાં, જેણે દાસ વર્ણને નીચે શુદ્ધામાં ફેંકી દીધો, શિકારીની જેમ જે લક્ષ્ય ભૂત્યો, જેણે શત્રુ પાસેથી સમૃદ્ધિ લઈ લીધી તે, હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૪

જે ઘોરને વિષે (લોકો) પૂછે છે ‘તે ક્યાં છે ?’, તેને વિષે વળી (લોકો) કહે છે ‘તે અહીંંઆં નથી.’; પક્ષીઓને જેમ (શિકારી) તેમ તે શત્રુની સમૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. તેને વિષે શ્રદ્ધા કરો. તે, હે માણસો ઇંદ્ર છે. ૫

જે સમૃદ્ધનો પ્રેરનાર છે, જે દુબળાનો, જે જાન્યતા દીન કવિનો; પથરથી દબાવી સોભરસ કાઢનારનો જે સુંદર મુખવાળો રક્ષક છે તે, હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૬

જેના આદેશમાં અશ્વો, ગાયો, ગ્રામો અને સર્વ રથો છે, જેણે સૂર્યને (અને) ઉષાને જન્મ આપ્યો, જે પાણીનો નેતા છે તે, હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૭

જેને સામસામી મળતી સેનાઓ બોલાવે છે, બન્ને-આ અને પેલા-શત્રુઓ બોલાવે છે, એક જ રથ ઉપર બેઠેલાઓ વિવિધ રીતે બોલાવે છે, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૮

જેના વિના માણસો વિજય પામતાં નથી, જેને લડતા (માણસો) મદદ માટે બોલાવે છે, જે સર્વનો ઉપમાન છે, જે અચ્યુતને ચ્યુત કરનાર છે, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૯

જેણે બહુ પાપ કરનારા અશ્રદ્ધાળુઓને વજ્ર વડે હણ્યા, જે મિત્રજના મિત્રજને ચાલવા દેતો નથી, જે દસ્યુનો હન્ટા છે, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૦

૪ ચલિત—‘જેણે આ નશ્વર ભુવનોને સ્થિર કર્યાં.’ (સાયણ).

૫ પક્ષીઓને—વિજ હવ. ‘હવ એટલે પવ. ઉદ્દેજક જ થઈને’ (સાયણ).

૬ દીન—કીરે: કરોતે: કીર્તયતેર્વા । એટલે કે સ્તોતાની (સાયણ). આ શબ્દની અર્થો માટે ભુઓ પીટર્સન-‘દીમ્સ ફ્રોમ ઝગ્વેદ’ પાનું ૧૨૧.

જેણે પર્વતોમાં રહેલા શંખરને આળીસમી શરદે શોધી
કાઢ્યો, જેણે બળવાન અહિને, સુતા દાનવને હણ્યો, તે
હે માણસો ઇંદ્ર છે. ૧૧

જે સાત રાશવાળા બળવાન વૃષભે વહેવાને માટે સાત
સિંધુઓને છુટા કર્યા, જે વજ્રબાહુએ ઘોમાં ચઢતા રૌંદિણને
ઉડાડી મુક્યો, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૨

ઘૌ અને પૃથ્વી પણ આને નમે છે. આના પ્રાણથી
પર્વતો ધ્રુવે છે. જે સોમપાન કરનાર, દઢ, વજ્રબાહુ જે વજ્ર-
હસ્ત છે, તે હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૩

જે સોમરસ કાઢનારને રક્ષે છે, જે (હવિષ) પાક કરના-
રને, જે સ્તુતિ કરનારને રક્ષણ વડે (રક્ષે છે), જેના પ્રજ્ઞ, સોમ
અને આ અન્ન પોષક છે તે, હે માણસો ! ઇંદ્ર છે. ૧૪

જે દુર્ધર્ષ, સોમરસ કાઢનારને, પાક કરનારને અન્ન
આપે છે, તે તું ખરેખર સાચો છે. હે ઇંદ્ર ! તને પ્રિય વીર-
પુત્રવાળા અમે, હંમેશાં સ્તવન ગાઈએ. ૧૫

૯

દેવતા ઇંદ્ર, છંદ ૧૩ અનુબંધુપ બાકીનાનો ત્રિબંધુપ
૪, ૬, ૮, ૧૦ ના ઋષિ નદીઓ બાકીનાનો વિશ્વામિત્ર.

[વિશ્વામિત્ર:—]

પર્વતોના બેળામાંથી હોંશથી, છુટી થયેલી સ્પર્ધા કરતી બે
ઘોડીઓની જેમ, (વાછરડાંને) ચાટતી બે શુભ્ર ગાયમાતાઓની
જેમ વિપાટ અને શુતુદ્રી પાણી વડે દોડે છે. ૧

‘વિશ્વામિત્ર પૈજવન સુદાસ રાજના પુરોહિત હતા. પુરોહિત તરીકે
ધન પ્રાપ્ત કરી તે લઈ વિપાટ અને શુતુદ્રીના સંગમ પાસે આવી પહોંચ્યા.
ખીજીઓએ તેમનું અનુગમન કર્યું હતું. ઉતરવા માટે નદીઓની સ્તુતિ
કરે છે’ ઇત્યાદિ. સાયણ.

૧ હોંશથી—‘ઉશ્મતી’ સમુદ્ર તરફ જવાની કામના કરતી (સાયણ).
વિપાટ એટલે ગિયાસ અને શુતુદ્રી એટલે સત્ત્વજ.

ઈંદ્રથી પ્રેરાયેલી, પ્રસવને યાચતી તમે, ૨થ ઉપર
એકેલાની જેમ સમુદ્ર તરફ જાઓ છો; સંગમ પામતી
માનનાથી ઉભરાતી હે શુભાઓ ! તમારામાંથી એક
ખીજને મળે છે. ૨

સિંધુ-ઉત્તમ માતા-તરફ હું આવ્યો. વિશાળ સુભગ
વિપાટ ઉપર અમે આવ્યા. વાછરડાંને જાણે ચાટતી માતાઓ
(તમે) એક સ્થાન તરફ સંચરતી (જાઓ છો.) ૩

[નદીઓ:—]

આ પાણીથી પુષ્ટ થતી અમે દેવે નિર્મલા સ્થાન તરફ
અનુસરતી (એવી અમે છીએ). છુટા થવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો
અમારો પ્રસવ રોકાય એવો નથી. વિપ્ર શી ઇચ્છાથી નદી-
ઓને બોલાવે છે? ૪

[વિશ્વામિત્ર:—]

મારા સોમ્ય વચનની ખાતર, હે ઋતવાણીઓ ! મુહૂ-
ર્તભર ગમનથી વિરમો. મદદની ઇચ્છાવાળો હું કુશિકનો પુત્ર
મોટી મનિષાથી સિંધુને બોલાવું છું. ૫

[નદીઓ:—]

અમને વજ્રબાહુ ઈંદ્ર ફેડીને કહાડી. નદીઓના
ઘેરનાર વૃત્રને હણ્યો. સુપાણિ સવિતા દેવે (અમને) દોર્યા.
તેનાં પ્રેર્યાં અમે વિશાળ થઇ જઈએ છીએ. ૬

૨ ઉભરાતી—‘તરંગો વડે આજુબાજુના પ્રદેશને પુષ્ટ કરતી, આખા-
દીમાં લાવતી’ (સાયણ).

તમારામાંથી એક.....મળે છે.—ખિયાસ સતલજને મળે છે.

૩ જીભથી વાછરડાને ચાટવા ઇચ્છતી જેમ બે ગાયો વાછરડાની
પછવાડે જાય છે તેમ એક સ્થાન-સમુદ્ર-ને લક્ષીને-તમે સાથે જાઓ
છો.’ (સાયણ).

૪ પ્રસવ—‘ઉલ્લોગ’ (સાયણ).

ઋતવાણી—‘ઋત=પાણી, તે વાળી એટલે કે નદીઓ’ (સાયણ). ઋત
એટલે નિયમ; એટલે કે નિયમિત રીતે ગમન કરનારી એટલે ગમન ન
અટકે એવી છતાં પણ મારા વચનની ખાતર વિરમો છ.

ઇંદ્રનું કર્મ—અહિને જે માર્યો તે—વીર્ય સર્વદા સ્તુત્ય છે. ઘેરીને બેઠેલાઓને વજ્રથી હુણ્યા. ગમનને ઇચ્છતાં પાણી આપ્યાં.

૭

[નદીઓ—વિશ્વામિત્રને:—]

હે કવિ ! આ વચનને ભુંસી નાખીશ નહિ; કેજેથી તારા (વચનની) પછીના યુગો આઘોષણ કરે ! હે કવિ ! સૂકતોમાં અમને સેવજે. માણસોમાં અમને નીચાં કરીશ નહિ. તને નમસ્કાર. ૮

[વિશ્વામિત્ર:—]

હે ખડેનો ! કવિને જરા સાંભળો. દ્વરથી તમારી પાસે ગાડાં અને રથ સાથે આવ્યો છું. નીચાં નમો. સહેલાઈથી ઝોળાંગાય એવાં થાઓ. સોતો વડે વહેણું ધરીની નીચે જાઓ. ૯

[નદીઓ:—]

હે કવિ ! તારાં વચનો અમે સાંભળ્યાં: દ્વરથી ગાડાં અને રથ સાથે તું આવ્યો છું. ઘવડાવતી સ્ત્રી જેમ હું નમુ છું. પુરુષને જેમ કન્યા, તેમ હું તને ભેટુ છું. ૧૦

[વિશ્વામિત્ર:—]

હે ! જ્યારે જરૂર, —ગાયોને ઇચ્છતો, પ્રેરાયેલો, ઇંદ્રથી પ્રેરાયેલો આ સંઘ, —તને તરી જાય ત્યારે છુટા થવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો પ્રસવ આપ્યા કરો. તમે જે યજ્ઞને યોગ્ય છે તેમની સુમતિને ઇચ્છું છું.

૧૧

૮ સાયણ પ્રમાણે આમ તરણુમો થાય: ‘હે કવિ ! તારું જે સંવાદાત્મક વચન તું ખીક વિના અમને ઉદ્ઘોષતો છે તે વચન વિસરીશ નહિ. પછીના યુગોમાં—યજ્ઞના દિવસોમાં—ઉકથામાં હે શસ્ત્રોના કર્તા ! અમને તે વાક્યથી સેવજે.’

૧૦ પુરુષને જેમ કન્યા—‘પિતાને અને ભાઈને ભેટવાને માટે (શશ્વચૈ) નમે છે તેમ તારે માટે અમે નીચાં થઈએ છીએ.’ (સાયણ).

૧૧ ‘હે નદીઓ ! શાથી જે તમે મારા, તરવાની ઇચ્છાવાળાના ઉત્તરણુની છૂટ આપી તેથી જરૂર મારા સર્વે તને સારી રીતે તરી જાય. પાણીને તરવાને ઇચ્છતો (ગચ્ચન્ ગા=પાણી), તારી વડે છૂટ અપાયેલો,

ગાયોને ઇચ્છતા ભરતો તરી ગયા. વિપ્રને નદીઓની સુમતિ મળી. ધસતી, સુસંપત્તિવાળી પુષ્પ થાઓ. તમે વહેણે ભરપૂર કરો, શીઘ્ર જાઓ. ૧૨

તમારું મોણું સમોલ ઉપર રહે એમ જાઓ. હે પાણી જોતરાંને (કોરાં) રહેવા દો. દુષ્કર્મ નહિ કરનાર હે નિષ્પાપો ! હે પૂજ્યો ! શૂન્યતાને ન પામો. ૧૩

૧૦

દેવતા પહેલી છમાં આત્માની સ્તુતિ હોવાથી આત્મા* બાકીની ચારમાં ઈંદ્ર-વરુણ; ઇન્દ્ર ત્રિદુષ; ઋષિ પુરુકુત્સનો પુત્ર ત્રસદસ્યુ રાજા.

મારું-સર્વના જીવનનું, ક્ષત્રિયનું રાષ્ટ્ર દ્વિવિધ છે; જેમકે સર્વ અમરો અમારા છે; દેવો વરુણના કૃતુને સેવે છે; હું માણસના ઉત્તમ આવરણ ઉપર વિરાજું છું. ૧

તમારા પ્રવર્તક ઈંદ્રથી પ્રેરાયેલો ભરતોનો સંઘ તરે (અર્ષાત્); શાથી જે ગમનને માટે પ્રવૃત્ત થયેલો તેમનો ઉદ્યોગ પૂર્વે (અહ) તમારાથી અનુગ્રાત થયેલો છે. હું તમારી, યજ્ઞાર્હની, શોભના સ્તુતિને સેવું છું. (સાયણ.)

૧૨ 'નહેર વગેરે દ્વારા અન્નને ઉત્પન્ન કરતી અને તેથી જ શોભન ધનથી યુક્ત એવી તમે કૃત્રિમ સરિતાઓને પૂર્વની જેમ અત્યંત પુષ્ટ કરો. બધી બાળુઓથી પૂરો.' (સાયણ.)

૧૩ ખીલા—'શમ્યા' 'ખીલા ઉપર રહે એમ જાય' સા. ઉદ્-હન્તુનો સંતોષકારક અર્થ થઈ શકતો નથી.

શૂન્યતાને—શૂન 'સમૃદ્ધિને ન પામો' એટલે કે પાણીથી ઉભરાઈ ન જાઓ. (સાયણ). વિદ્વસન આ અર્થને અનુસરી તેને આમ ધટાવે છે: કવિને અહીંઆં નદીઓ છીછરી થાય એ ઇચ્છા હોવાથી 'થોડા સમયને માટે ન ભરાઈ જવાની' તે વિનંતિ કરે છે.

* વારતવિક રીતે જોતાં આ સૂક્તમાં વરુણ અને ઈંદ્રનો વિવાદ હોય એમ લાગે છે. પહેલી ૪ ઋચાઓ વરુણ બોલે છે. ૫ અને ૬ ઈંદ્ર બોલે છે. પ્રો. ગ્રાસમાન ૮, ૯ અને ૧૦ ઋચાઓને પછીનો ઉમેરો માને છે. જુઓ ઋગ્વે. જર્મન અનુવાદ. પૃ. ૧૫૦ તથા ૫૩૫-૩૬

૧ આવરણ—વસ્ત્ર: 'વસ્ત્ર' શબ્દ શુ ધાતુમાંથી આવેલો છે. એનો

હું રાજા વરુણ છું, તે પ્રથમ શક્તિઓને મારે માટે (દેવોએ) ધારી. દેવો વરુણના કૃતુને સેવે છે. હું માણસના ઉત્તમ આવરણ ઉપર વિરાજું છું. ૨

હું વરુણ ઈંદ્ર છું. મહત્તાથી વિશાળ ગભીર સુંદર ઉભય લોક (મારાં છે). ત્વષ્ટાની જેમ સર્વ ભુવનોને જાણતા મેં ઘાવાપૃથ્વીને પ્રેર્યા અને ધારણ કર્યા. ૩

મેં ઝરતાં પાણીને પુષ્ટ કર્યા. ઋતના ધામમાં ઘોડે મેં ધારણ કર્યું. અદિતિનો પુત્ર, ઋત વડે ઋતવાન છું; વળી મહાનને ત્રણ પ્રકારે વિસ્તાર્યું. ૪

મને સારા ઘોડાઓવાળા લડવાને ઇચ્છતા વીર પુરુષો, મને સંગ્રામમાં ઘેરાએલાઓ, બોલાવે છે. હું મઘવા ઈંદ્ર યુદ્ધ કરું છું. અભિલવ કરે એવા જળવાળો હું રેણુને ઉડાડું છું. ૫

મેં તે બધું કર્યું, દૈવ્ય જળ, જેના સામે કોઈ ન થઈ શકે એવા મને, રોકતું નથી જ. જ્યારે મને સોમ મદવાળો કરે છે, જ્યારે સ્તોત્રો (મદવાળો કરે છે) ત્યારે જન્મે અપાર લોક (મારાથી) ધુળે છે. ૬

અર્થ ‘ઢાંકનાર’ એવો થાય તે ઉપરથી ‘સંતાપ જવાની જગા’ અથવા ‘જીવને ઢાંકતું શરીર’ એવા બન્ને અર્થો થાય છે. અહીંયાં બન્ને અર્થો ધરી શકે એમ છે.

સાયણ આ ઋચાનો બે ત્રણ રીતે અર્થ કરે છે. મેં મૂળમાં જે યથા શબ્દ છે તેને, ક્રિતા કેવી રીતે તે બતાવનાર તરીકે, લીધા છે. પછીના સંસ્કૃતમાં ‘તદથા’ નો જે અર્થ છે તે અર્થ અહીંયાં લીધો છે.

૨ શક્તિઓ—અસુર્યાણિ ‘અસુર’ એ મોટામાં મોટા દેવના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. તેનો અર્થ ‘પ્રાણુવાળો’, ‘શક્તિવાળો’ એવો થાય. તેથી ‘અસુર્ય’નો અર્થ ‘શક્તિ’ કર્યો છે. ‘અસુરોને વિદ્વાતક બળો.’ સા.

૪ ઋતના—‘ઋત, પાણી, અથવા આદિત્ય’ (સાયણ.)

મહાન—‘વ્યાપ્ત આકાશને’ (સાયણ.)

ત્રણ પ્રકારે—સ્વર્ગ અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી એ ત્રણ રૂપે.

સર્વ ભુવનો તારાં તે (કર્મો) જાણે છે. હે વેધા ! તે તું વરુણને કહે છે. વૃત્રોને મારનાર (તરીકે) તું સંભળાય છે. હે ઇંદ્ર ! તેં ઘેરાયેલા સિંધુઓને વહેતાં કર્યાં. ૭

દૌર્ગંધ (દુર્ગંધનો પુત્ર) બંધન પામતાં તે સખ્ત ઋષિઓ અહીંયાં અમારા પિતા થયા. તેઓએ યજ્ઞથી આને (આની સ્ત્રીને) ઇંદ્ર જેવો વૃત્રને હણુનાર અર્ધદેવ ત્રસદસ્યુને આપ્યો. ૮

હે ઇંદ્રાવરુણ ! પુરુકુત્સાનીએ તમને હવિષ વડે અને નમસ્કારથી તૃપ્ત કર્યાં. તેથી તમે એને વૃત્રને હણે એવો અર્ધદેવ રાજા ત્રસદસ્યુ આપ્યો. ૯

અમે ધાન્યવાળા સંપત્તિ વડે આનંદ પામીએ, દેવો હવ્ય વડે, ગાયો તૃણ વડે (આનંદ પામે). તે ન ભડકે એવી ધેનુને હે ઇંદ્ર-વરુણ ! તમે હંમેશને માટે અમને આપો. ૧૦

૭ સાયણ અહીંથી ઇંદ્ર-વરુણની સ્તુતિ છે એમ માને છે. ‘હે વરુણ ! તને તે સર્વ ભુવનો જાણે છે.’ ‘વેધ:=હે સ્તોતા.’ ‘વૃત્રાણિ=વૈરિઓને’. (સાયણ.)

૮ ‘દૌર્ગંધ બંધનમાં પડ્યો ત્યારે રાજ્યને રાજા વિનાનું જોઈને પુસકુત્સની રાણીએ પુત્ર મેળવવાનો વિચાર કર્યો. સમર્પિતો ત્યાં આવ્યા. તેમનો તેણે પૂજાસત્કાર કર્યો. તેઓએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું, “ઇંદ્ર-વરુણનું યજ્ઞ કર.” તેણે તેમ કર્યું અને તેથી તેને ત્રસદસ્યુ જનમ્યો. અહીંયાં કાંઈ ઐતિહાસિક બનાવનો હિલેખ હોય એમ લાગે છે.

૯ વૃત્રને હણે એવા—‘શત્રુને મારે એવા’ (સાયણ.)

ધાન્યવાળા—સસર્વાસઃ—અન્નવાળા. નિષંદુ ૨-૭ માં ‘સસ’ ને ૨૮ ‘અન્ન’ નામોમાં ગણાવ્યું છે. પણ સાયણને અર્થ ‘યુષાં સંમત્કારઃ તમને પૂજનારાઓ’ એવો છે. ‘મતોરથને મેળવનારા’ (વેદાર્થપતન).

ન ભડકે એવી—‘દોહવા દે એવી, અનવહિસિત.’ (સાયણ.)

૧૧

દેવતા ઉષા, ઋષિ વામદેવ, છંદ ત્રિષ્ટુપ.

આ તે પ્રભૂતતમ જ્યોતિ અંધકારમાંથી પૂર્વદિશામાં ઉજ્જવલતાયુક્ત ઉદય પામ્યું. ખરેખર ઘૌની દુહિતાઓ, પ્રકાશમાન ઉષાઓ લોકોને માટે માર્ગ કરે છે. ૧

સુંદર ઉષાઓ પૂર્વમાં ઉભી, જાણે અધ્વરોમાં રોપેલા સ્વરુઓ. ઝળહળતી, પ્રકાશમાન, પાવન કરતી ઉષાઓએ અંધ-કારના કોટનાં દ્વારને ઉઘાડ્યાં. ૨

આજે લક્ષ્મીવાળી ઝળહળતી ઉષાઓ દાતાઓને અન્નના દાનને માટે વિચાર કરાવે. પશુઓ અસુંદરની અંદર—અંધ-કારની વચ્ચે—જાગ્યા વિના ઊઘે. ૩

હે ઉષાદેવીઓ ! તે તમારો માર્ગ આજે જીનો છે કે નવો કે જૂનો વડે હે લક્ષ્મીવાળાં ! તમે નવગ્વો ઉપર, અંગિરો ઉપર, દશગ્વ ઉપર અને સપ્તાસ્ય ઉપર ધનનો પ્રકાશ કર્યો? ૪

૧ માર્ગ—ગાત્રુમ્. ‘ગમન—ગમનાદિ વ્યાપાર—સામર્થ્ય’ કર્યું. (સાયણ.)

કરે છે—કૃણ્વન્ સાયણ એનો ‘અકુર્વત્’ થી અર્થ કરે છે.

૨ સ્વરુ—જુઓ ટીપ. પ. પૃ. ૨૦૮

૩ પશુ—કંજુસ. વણિજ રૂપાવાતાર: ।

૪ માર્ગ—યામઃ ‘ગમન સાધન તે રથ’ સા.

‘પશુઓ અને વલ્લથી પુરી રખાયેલી ગાયોને છુટા કરતા ઇંદ્ર સાથે નવગ્વ, અંગિરસ અને દશગ્વ નામના પ્રાચીનોત્તરો ઉલ્લેખ આવે છે. સપ્તાસ્યથી કોણ ઉદિષ્ટ છે તે ચોક્કસ નથી. ‘સપ્તાસ્ય’ શબ્દ મં. ૪, સ. ૫૦, ઋચા. ૪ માં બૃહસ્પતિના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલો છે. આ બૃહસ્પતિનો પશુ ગાયોને લઈ આવવાના કર્મ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેનો અહીંનાં ઉલ્લેખ હોય એમ સંભવિત છે. એ કલ્પના જો બરાબર હોય તો નવગ્વ અંગિરસ, દશગ્વ અને બૃહસ્પતિ એ ચારનો અહીંનાં નિર્દેશ છે એમ સમજવું જોઈએ.’ મેકડોનલ્ડ વેદિકરીડર પાનું ૯૫.

સપ્તાસ્યનો અર્થ સાયણ ‘સપ્તજન્મોયુક્તમુખે’ કરે છે.

હે દેવીઓ ! નિયમસર જોડાતાં અધ્ધેથી, ઉંઘતાં એપગાં અને ચોપગાં ભવને પ્રવૃત્તિને માટે જગાડતી હે ઉપાઓ ! તમે ભુવનોની શીઘ્રતાથી પરકંમા કરો છો. ૫

આમાંની (ઉપાઓમાંની) કઈ પુરાણી હતી (અને) ક્યાં હતી, જ્યારે (દેવોએ) ઋભુઓનાં કર્મો વિહિત કર્યા ? શાથી જે શુભ ઉપાઓ ઉજ્જવલતાથી વિચરે છે, તેથી સમાન, જુની ન થતી ઓળખાતી નથી. ૬

તે જ તે ઉપાઓ પહેલાં કલ્યાણકારી હતી—સાહાય્યમાં પ્રકાશમાન, નિયમસર જન્મતી સત્ય, જેઓમાં પ્રયત્નશીલ યજમાન સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરતો પ્રશંસા કરતો તરત જ ધનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭

તેઓ પૂર્વમાં સમાન સ્થાનથી સરખાં ફેલાતાં સાથે વિચરે છે. ઋતના સ્થાનમાંથી જાગતી દેવીઓ ગાયોના ટોળાની જેમ ઉપાઓ વિચરે છે. ૮

તેઓ જ-આજે પણ સમાન ઘટયા વિનાના વર્ણવાળી ઉપાઓ એક સાથે વિચરે છે—મોટા અધિકારને પ્રકાશમાન તનુઓથી ઢાંકતી, ઉજ્જવલ, શુચિ અળહળતી (ઉપાઓ.) ૯

૫ નિયમથી જોડાતા—ઋતયુગ્મિઃ ‘યજ્ઞગામિભિઃ’ (સાયણ).

૬ (દેવોએ) વિહિત કર્યા—જુઓ મં. ૧, ૧૧૮. પૃ. ૨૧૬—૧૭ વળી સરખાવો. एकं चमसं चतुरઃ કૃણોતન તન્નો દેવાઽભુવન (એક પાત્રને ચાર કરો, તે તમને દેવોએ કહ્યું.) મં. ૧-૧૬૧-૨

૭ કલ્યાણકારી—સાયણ આને ઉપાના વિશેષણ તરીકે લઈ ભદ્ર ધન ઉપાઓ ‘પહેલાં હતી’ એમ અર્થ કરે છે.

સાહાય્યમાં પ્રકાશમાન—અભિષ્ટિયુક્તાઃ ‘અભિગમનમાત્રથી ભુખ્ત જેમનું છે તે’ (સાયણ)

નિયમસર જન્મતી સત્ય—ઋતજાતસત્યા. ‘ઋતને માટે, યજ્ઞને માટે અને સત્ય—સત્યકલા, તેવી ઉપાઓ’ (સાયણ).

૮ સાયણ ખીજ લીટીનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે: ‘યજ્ઞના સ્થાનની—ત્યાંના ઋત્વિજ હવે વજેરને જગાડતી પાણીના સર્જનની જેમ ઉપા દેવીઓની સ્તુતિ થાય છે.’

હે દૌની હુહિતાઓ ! પ્રકાશમાન દેવીઓ ! અમને
પ્રબુધકૃત સંપત્તિ આપો. સુખશયનથી તમારા તરફ જગતા
અમે સુવીર્યના પતિઓ થઈએ. ૧૦

હું યજ્ઞકેતુ, હે દૌની હુહિતાઓ ! પ્રકાશમાન ઉપાઓ !
તમારી પાસે બોલું છું—અમે લોકમાં યજ્ઞસ્વી થઈએ. તે
અમને દૌ અને પૃથ્વી આપો. ૧૧

૧૨

દેવતા મિત્રાવરુણ, ઋષિ આત્રેય, છંદ ત્રિપદભ.

તમારા બંનેના ઋતુ વડે ઋત નિશ્ચલ સુકાર્યું છે, જ્યાં
સૂર્યના અશ્વોને છુટા કરવામાં આવે છે. દશ સો સાથે ઉભા
હતા ત્યારે દેવોના વપુઓના એક શ્રેષ્ઠને મેં જોયો. ૧

હે મિત્રાવરુણ ! કિવસો વડે અહીંઆ રહેલાં દો'વાય છે
તે તમારો સુમહિમા છે. વાડાની સર્વ ગાયોને તમે પુષ્ટ કરો
છો. તમારો એક રથનેમિ અનુક્રમથી ફરે છે. ૨

૧૦ સુખશયનથી—સ્યોનાત્. ' સુખથી ' એટલે કે સુખના
કારણથી. (સાયણ)

તમારા તરફ જગતા-ઋ. પ્રતિબુદ્ધમાના: 'તમને જગાડતા. (સાયણ.)

૧૧ યજ્ઞકેતુ—'યજ્ઞ છે પ્રતાપક જેનો તે' [સાયણ] મં. ૧-૧૧૩-૧૯
માં ઉપાને યજ્ઞસ્ય કેતુઃ કહેલી છે. (મેકડોનલ વે. રી. પા. ૯૯)

૧ સાયણ પ્રમાણે અર્થ આમ થાય: ' સૂર્યનું ઋત—સલભૂતમંડળ
ઋતવડે—પાણી વડે ઢંકાયેલું શાશ્વત્ત મેં જોયું. જ્યાં તમારા બંનેની
સ્થિતિ છે ત્યાં. જ્યાં,—જે મંડળમાં રહેલા અશ્વોને સ્તોતાઓ છુટા કરે
છે, અને જે મંડળમાં હજાર રશ્મિઓ રહેલી છે, તેવા દેવોના શરીરોના
શ્રેષ્ઠને મેં જોયો. ઇત્યાદિ.' આમાં બે ત્રણ પંક્તિનો અર્થ જરા જુદી રીતે
પણ સાયણે કરેલો છે.

જ્યાં છુટા કરવામાં આવે છે—સૂર્યલોકમાં સૂર્યના અશ્વોને છુટા
કરવામાં આવે છે.

દશ સો—સૂર્યનાં હજાર કિરણો.

૨ અહીંઆ—ઈર્મા 'સતતગમ્તા સર્વસ્ય પ્રેરકો વા આદિત્યઃ
સતતગતિ કરનાર અથવા સર્વનો પ્રેરક આદિત્ય' (સાયણ). નિરુક્ત

હે મિત્ર અને વરુણ રાજાઓ ! ઓજસ વડે તમે પૃથ્વી અને ઘોને ધારણ કર્યા; ઓષધિને વધારી, ગાયોને પુષ્ટ કરી, ત્વરિત વરસનારાઓએ તમે વૃદ્ધિને છોડી. ૩

સારી રીતે જોડેલા ઘોડાઓ તમને આ બાળુ લાવે. ખેંચાયેલી રાશોવાળા (ઘોડાઓ) આ બાળુ આવે. ધૃતનું રૂપ તમને અનુવર્તે છે. નદીઓ હરહંમેશ આ બાળુ ઝરે છે. ૪

પ્રખ્યાત રૂપને વધારતા, ઉર્વીને યજ્ઞુષથી બહિષ્ણી જેમ રક્ષતા નમસ્કાર પામેલા દક્ષને ધારણ કરતા હે મિત્ર હે વરુણ ઇજાની અંદર ગાદી ઉપર બેસો છે. ૫

૫-૨૫ માં આપેલા ઉદાહરણમાં 'ઈર્મ' આવે છે તેને 'ઈર્મ' ગણી તેનો અર્થ 'હૃદય'-'અહીંઆં જ' કરેલો છે. વળી બાહુ એવો પણ અર્થ કરેલો છે. ('ઈર્મ' इति बाहुनाम्). સે. પી. લે. માં 'ઈર્મ' ના બન્ને અર્થો આપી ઉપરની પંક્તિને 'hier hierher' 'અહીંઆ-અહીંઆથી' એ અર્થ નીચે ટાંકી છે. પણ ગ્રે. ગ્રાસમાન આ પંક્તિમાં 'ઈર્મ' નો અર્થ 'Hand' 'બાહુ' કરે છે. જુઓ ઋ. વે. અનુવાદ ભા. ૧. પા. ૨૧૨.

રહેલાં—'સ્થાવરમૂતા અવઃ' (સાયણ.)

વાડા—स्वसरस्य 'સ્વયં સર્તુરાવિત્યસ્ય' (સાયણ). આ શબ્દ નિઘંટુ ૪-૨ માં અનેકાર્થવાચક શબ્દોમાં ગણાયેલો છે. નિઘંટુ ૧-૬ માં બાર 'અહર' નામોમાં અને નિઘંટુ ૩-૪માં બાવીસ 'ઝડ' નામોમાં ગણાયેલો છે.

વાડાની ગાયો—અંતરિક્ષનાં પાણી.

૩ મિત્ર અને વરુણ રાજાઓ—મિત્રરાજાના વરુણ. મિત્ર એટલે કે 'સ્તોતાઓ, રાજાઓ જેનાથી થાય છે તેવા મિત્રાવરુણો' (સાયણ.) અહીંઆં 'મિત્રાવરુણ' એવો સંબોધનની વચમાં બંનેનું 'રાજા' વિશેષણ પેસી ગયું હોય એમ લાગે છે. બોલાતી ભાષામાં આવી છુટ સમજ શકાય તેવી છે.

૪ હરહંમેશ—પ્રવિધિ. 'પુરાણનામેત્ત્વ પુરાણસિંધુઓ.' સા.

૫ બહિષ—યજ્ઞમાં વપરાતું પવિત્ર ધાસ તે ઉપરથી 'યજ' નો અર્થમાં પણ, અહીંઆ સાયણ યજ્ઞના અર્થમાં લે છે.

ઇજા. 'સમજૂમિ' સાયણ. ઇજા શબ્દ નિઘ ૧-૧૧ માં ૫૭ વાણીના

હે (મિત્ર) વરુણ જેને ઇજાની અંદર તમે રક્ષા છો (તે) સુકૃત કરનાર માટે (તમે) મંગળહસ્તવાળા અને મહાન રક્ષણ કરનારા છો. હે રાજાઓ! કૌપ ન કરતા એવા તમે બન્ને સાથે સહસ્ર સ્તંભવાળા ક્ષત્રને ધારણ કરો છો. ૬

હિરણ્યરૂપવાળો આનો અયસ સ્તંભ સ્વર્ગમાં ઘોડાના ચાબુકની જેમ પ્રકાશે છે; અથવા ચીકણા ભદ્ર ક્ષેત્રમાં રોપેલા છે. ગાદી ઉપર રહેલા મધુનો અમે દહાવો પામીએ. ૭

નામમાં ૨-૭માં ૨૮ અજના નામોમાં, ૨-૧૧માં ૯ ગોના નામોમાં ગણાયે છે. અહીં આ યજુની પવિત્ર ખાવાપીવાની વસ્તુઓના અર્થમાં હશે.

ગાદી ઉપર—‘અધિ ગર્તે’ ‘અધિ રથે—‘રથ ઉપર’ (સાયણ. અહીં આ સાયણ નિરુક્ત ૩. ૫ ને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. ‘રથ પથુ ગર્ત કહેવાય છે.’ નિધ. ૩-૪ માં ૨૨ ગૃહનામોમાં ‘ગર્ત’ ને ગણાવેલો છે નિરુક્ત ૩-૫ માં ઉપા વિષેની ઋચામાં ‘ગર્તારુગ્’ ઉપર ટીકા કરતા અ શબ્દના ત્રણ અર્થ આપ્યા છે. ગર્ત (૧) સભાસ્થાણુ એટલે કે સભામાં ને સ્તંભ અથવા કોઇ ઉંચી જગા એવો અર્થ કરી શકાય. આ અર્થમાં ‘ગૃ’ ‘બોલવું’ એ ધાતુમાંથી શબ્દને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ‘સત્યસંગરે ભવતિ’ ‘જેની નીચે બોલેલું સત્ય થાય’; (૨) સ્થપાનનો ઢગલો. ધાતુ ગુર ઉચ્ચ કરવું. ‘અપગૂર્ણો ભવતિ’ ઉચ્ચ કરેલો છે; (૩) અર્થ સાયણે ટાંક્યો છે એ-રથ. ત્યાં જે અવતરણ આપ્યું છે તે આ સૂક્તના આઠમી ઋચામાંથી છે, “ આ રોહથો વરુણ મિત્ર ગર્તમ્ ” યૂરોપીઅન વિદ્વાનો (ત્રાસમાન વગેરે) એનો અર્થ ‘Throne’ ‘ગાદી’ એવો કરે છે. ‘ગાદી’ નો ‘ગર્ત’ સાથે સંબંધ હશે? ‘ગર્ત’નું પ્રાકૃતમાં ‘ગડુ’ થઈ શકે. ગતનો અર્થ કોઇ ‘ઉચ્ચ આસન’ એવો થતો હશે. આ અર્થને યાચકના પહેલા અર્થનો ટેકો મળે છે. ગાદી શબ્દ પણ ગર્તમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે ?

૬ મંગળ હસ્તવાળા. ‘અક્રવિહસ્તૌ’ ‘અકૂપણહસ્તૌ’ દાનશરો સાયણ. ક્રવિ: નો સાધારણ અર્થ ‘કાચુ માંસ એવો થાય છે. યૂરોપીઅન વિદ્વાનો ક્રવિનો અર્થ બીજી યૂરોપીઅન ભાષાઓમાં આ શબ્દના સ્પાન્તરના અર્થને આધારે, ‘લોહી’ કરે છે. અને અર્થ ‘લોહીથી ન બગડેલા’ એવો કરે છે. સાધારણ અર્થ ‘અકૂરહસ્તવાળા’ એવા થાય.

ઉપા પ્રકટ થતાં સૂચના ઉદયમાં હિરણ્યરૂપ અયઃ--

સ્તાંભ ગાદી ઉપર હે વરુણ અને મિત્ર ! તમે આરોહણ કરો છો. અહીંથી અદિતિ અને દિતિને જુઓ છો. ૮

હે ભુવનના સુદાન કરનારા રક્ષકો ! જે મોટામાં મોટું વિંધી ન શકાય એવું, છિદ્ર વિનાનું શર્મ છે તે વડે હે મિત્ર વરુણ અમને રક્ષો. લાલને ઇચ્છતા અમે જીતીએ. ૯

૧૩

દેવતા—પર્જન્ય, ઋષિ—ભૌમઅત્રિ; છન્દ-૧, ૫-૮ અને ૧૦ ત્રિંદુપ્, ૨-૪ જગતી, અને ૯ અનુંદુપ્.

બળવાનને ઉદેશીને આ ગિરાઓ વડે જાલ. પર્જન્યની સ્તુતિ કર. નમસ્કારથી ઉપાસના કર. ગર્જના કરતો વૃષભ ત્વરાથી વરસતો ઓષધિઓમાં ગર્ભ તરીકે વીર્યને મુકે છે. ૧

વૃક્ષોને હણે છે, વળી રાક્ષસોને હણે છે. સમગ્રભુવન મહાશસ્ત્રવાળાથી જહીએ છે. નિર્દોષ પણ બળવાનથી નાસે છે—જ્યારે પર્જન્ય ગર્જના કરતો પાપીઓને હણે છે. ૨

રથીની જેમ આબુકવડે ઘોડાને મારતો વર્ષા દૂતોને પ્રગટ કરે છે; દૂરથી સિંહની ગર્જના ઉંચી ચઢે છે—જ્યારે પર્જન્ય આકાશને વરસાદવાળું કરે છે. ૩

પવનો વાય છે, વીજળીઓ પડે છે, ઓષધિઓ ઉંચી જાય છે, આકાશ પુષ્ટ થાય છે, સમગ્રભુવનને માટે અન્ન પેદા થાય છે—જ્યારે પર્જન્ય વીર્યથી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરે છે. ૪

જેના વ્રતને લઈને પૃથ્વી નમે છે, જેના વ્રતને લઈને ખરીવાળાઓ દોડાદોડ કરે છે, જેના વ્રતને લઈને વનસ્પતિ વિવિધ રૂપવાળી (થાય છે) તે, હે પર્જન્ય ! તું અમને મહાન સુખ આપ. ૫

૧ નમસ્કાર—નમસા. 'હસ્તિલક્ષણાન્ન' (સાયણ.)

૩ વર્ષા દૂતો—'વરસતા દૂતો-મેધો.' (સાયણ.)

૪ અન્ન—દૂરા 'પૃથ્વી' (સાયણ.)

હે મરુતો ! દ્યૌમાંથી અમારે માટે વૃષ્ટિ મોકલો. વર-
સતા અશ્વની ધારાઓને પુષ્ટ કરો. આ ગર્જના સાથે આ
ખાણુએ આવો. પાણી વરસતો અસુર અમારો પિતા છે. ૬

(અમારા) તરફ ભુમ પાડ, ગર્જના કર, ગર્ભને મૂક,
પાણીવાળા રથથી પ્રદક્ષિણા કર, છોડેલી પખાલને નીચે ઝરા-
બર ખેંચ, ઉંચા નીચા પ્રદેશો સરખા થાઓ. ૭

મોટા કોસને ઉંચો કર (અને) રેડ, છુટેલા વહેણાઓ
આગળ વહો. ઘાવાપૃથ્વી ઘૂતથી ભીની કર. ગાયો માટે સારાં
નવાણુ થાઓ. ૮

જ્યારે હે પર્જન્ય ! ભુમો પાડતો, ગર્જના કરતો. દુશ-
ચારીઓને તું હણે છે, ત્યારે આ વિશ્વ આનંદ પામે છે, અને
જે કંઈ પૃથ્વીમાં છે (તે આનંદ પામે છે.) ૯

વરસાદ વરસ્યો, હવે ખસ કર. વેરાન ઓળંગવાને લાયક
તોં કર્યાં. ઓષધિઓ લોજનને માટે પેદા કરી. પ્રજામાંથી
તને લાવના મળી. ૧૦

૧૪

દેવતા પૃથિવી, ઋષિ અત્રિ, છંદ અનુષ્ટુપ.

હે પૃથિવિ ! ખરેખર આગ તું પર્વતોના ખોદનારને ધા-
રણ કરે છે-તું જે ભૂમિને હે પ્રકર્ષવાળો ! મહાન ! મહત્તાથી
સચેત કરે છે. ૧

૬ અસુર—એનો મૂળ અર્થ ‘પ્રાણુવાળો’ થાય. આ શબ્દ મોટા-
માં મોટા દેવોના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. મહાન દેવોનાં મહાન કર્મો
અસુર્ય કહેવાય છે. (સરખાવો વે. પા. ૫. ૪૦ અને ૨૨૪, મં. ૪-૪૨-૨)
વિદ્વાનો આ ‘અસુર’ને અવેસ્તાના ‘અહુર’ સાથે સરખાવે છે. ‘અહુર’ પણ
મહાન દેવોના વિશેષણ તરીકે જ વપરાય છે જેમકે ‘અહુરમઝદ’ ભુઆ
મંકડોનલ વે. મા. પા. ૭

૧ સચેત કરે છે—‘પ્રજિનો’ ખુશ કરે છે’ (સાયણ.)

હે વિચારિણી ! સ્તોત્રો તારૂં પ્રકાશમાં સ્તવન કરે
છે-તું જે ખોખારા કરતા ઘોડાના જેવા, હે અર્જુનિ !
મેઘને પ્રેરે છે. ૨

(તું) દઢ જ છે જે ભૂમિ વડે ઓજસથી વનસ્પતિને
ધારણ કરે છે—જ્યારે તારા ઉપર વીજતા ઘોના અબ્જનો
વૃષ્ટિઓ વરસે છે. ૩

૧૫

દેવતા વરુણ, ઋષિ આત્ર, છંદ ત્રિંદુપ્.

વિખ્યાત સમ્રાટ વરુણને માટે મહાન ગભીર પ્રિય સ્તોત્ર
ગા,—જેણે શમિતા ચામડાને ફેલાવે તેમ પૃથ્વીને સૂર્ય માટે
પાથરણા તરીકે પાથરી.

વરુણે વનો ઉપર અંતરિક્ષને ફેલાવ્યું, ઘોડાઓમાં બળને,
ગાયોમાં દૂધને; હૃદયોમાં કંતુને, પાણીમાં ઋષિને ઘોમાં
સૂર્યને, પર્વતોમાં સોમને મૂક્યો. ૨

વરુણે પાણીના કુદ્દાને ઘાવાપૃથ્વી અને અંતરિક્ષ તરફ
નીચે મુખવાળું કર્યું. તેના વડે સમગ્ર ભુવનનો રાગ, વૃષ્ટિ
જેમ જવને લીંબવે છે તેમ, ભૂમિને લીંબવે છે. ૩

૨ વિચારિણી—એટલે કે વિચરનારી સ્તોત્રો. ‘સ્તોમાસઃ’ ‘સ્તોતાઓ.’ સા.

પ્રકાશમાં—અક્તુભિઃ—ગમનશીલ સ્તોત્રો વડે. સા.

અર્જુનિ—‘શુભ્ર વર્ણે અથવા ગમનશીલે.’ સા.

૩ સાયણનો અર્થ જરા ભુદો છે.

૧ શમિતા—‘પશુવિશસનકર્તા’ પશુને મારનાર (સાયણ).
‘અહીં આ સાધારણ કસાઇ એ અર્થ નથી પણ જે ગોર મરાયેલા પશુના
છુટા પડેલા અવયવો માટે તેના ચામડાને ફેલાવે છે તે સમજવાનો છે’.
(દ્યુડવીગ્—ગ્રીક્ષિત્. ઋ. વે. વો. ૧. પા. ૧૫૧).

૨ અંતરિક્ષને—અંતરિક્ષમાં વિચરતા વાયુને.

૩ પાણીના કુદ્દાને—કલ્પધમ્. મેઘને માટે રૂપક છે.

ન્યારે વરુણ દુધને વાંચે છે ત્યારે વિશાળ ભૂમિને અને
દ્યૌને ભીંજવે છે; અને તુરત જ પર્વતો વાદળાંને ધારણ કરે
છે; બળવાન વીરો નરમ પડી જાય છે. ૪

વિજ્યાત અસુર વરુણની આ મહાન માયાને હું વર્ણવું
છું—અંતરિક્ષમાં ઉભા રહેલા જેણે પૃથ્વીને, માપવાના દંડની
જેમ, સૂચે વડે માપી. ૧

ઉત્તમ કવિની દેવની આ મહાન માયાની સામું કોઈ કદી
પણ થયું નથી, જેમ વહેતી (પાણીને) બહલાવતી નદીઓ એક
સમુદ્રને પાણીથી ભરી દેતી નથી. ૬

હે વરુણ ! આયે મિત્ર તરફ, સખા તરફ, અથવા
હંમેશના ભાઈ તરફ, નિત્યના પડોશી તરફ, અથવા અભાણ્યા
તરફ હે વરુણ ! જે કંઈ પાપ અમે કર્યું હોય તે નષ્ટ કર. ૮

જે જીગારીઓ જીગારમાં જેમ આરોપે છે તેમ, અથવા
જે સત્ય હોય, અથવા અમે જે ન જાણતા હોઈએ તે
બધાં (પાપો અથવા પાશો) ને હે દેવ ! શિથિલ હોય એમ
ઢીલાં કર. હે વરુણ ! અમે તને પ્રિય થઈએ. ૯

૪ વિશાળ—પૃથિવી ‘પ્રથિતમંતરિક્ષમ્’ (સાયણ).

બળવાન વીરો—‘બળને ઇચ્છતા વીરો—વિશેષતાથી વૃદ્ધિને પ્રેરનારાએ
મરુતો મેથોને છુટા કરે છે, (સાયણ). અહીં આં ખીજી લીટીનો અર્થ આર-
માનના જર્મન અનુવાદને અનુસરીને કર્યો છે.

૬ સાયણ ખીજી લીટીનો તરજુમો આ પ્રમાણે કરે છે: ‘કારણ
એક સમુદ્રને પાણી વડે નદીઓ ભરી શકતી નથી આ વરુણનું મહા-
કર્મ છે.’ અહીં આં તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે લાગે છે: જેમ પાણી બહલ-
વતી અનેક નદીઓ સમુદ્રને ભરી શકતી નથી તેમ ખીજી શક્તિવા-
વ્યક્તિઓ વરુણદેવની માયાને પહોંચી શકતી નથી.

વહેતી. ઘની: શુભ્રા અથવા ગમન શીલા. સા. બહલાવતી. આદિ
શબ્દો: ‘પાણીનો સંક કરતી’ સા.

દેવતા પૂષા, ઋષિ ભરદ્વાજ, છંદ ર જગતી બાકીનાની ત્રિબંધુપૂ.

તારૂં એક (૩૫) ઉજવલ છે, તારૂં બીજું ચળનીય છે,—
વિવિધરૂપ રાતદિવસ; તું હૌ જેવો છે. હે સ્વધાવાન !
સર્વ માયાઓનું તું રક્ષણ કરે છે. હે પૂષન ! તારૂં દાન અહીંઆં
કલ્યાણકારી થાઓ. ૧

અજ—અશ્વવાજો, પશુઓનું પાલન કરનાર, બલનો
નિવાસ, ભાવનાનો પ્રેરનાર, સમગ્ર ભુવનમાં રહેલો પૂષન,
શિથિલ આબખાને સમકાવતો દેવ, ભુવનોને બરાબર જોતો,
જાય છે. ૨

હે પૂષન ! તારી જે સુવર્ણની હોડીઓ અંતરિક્ષ સમુદ્રની
અંદર ફરે છે તે વડે સૂર્યના ફત તરીકે જાય છે—કામથી
પ્રેરાયેલો કીર્તિને ધ્વજીતો. ૩

પૂષા હોનો અને પૃથ્વીનો સુખન્ધુ છે; અન્નનો પતિ,
મધવા, આશ્ચર્યજનક વર્ચસવાજો છે—જેને કામથી પ્રેરાયેલાને
બળવાન સુંદર ગતિવાજાને દેવોએ સૂર્યાને આપ્યો. ૪

૧ ચળનીય—આ શબ્દમાંથી સાચજી 'રાત્રિ' નો અર્થ કાઢવા
પ્રયત્ન કરે છે.

૩ 'એક વાર દેવોની સાથે અસુરોને હજીવા સૂર્ય ગયો હતો. તેની
બીને તેના પતિ વિષે ઉત્સુકતા થઈ. તેના તરફ સૂર્યે પ્રધાને ફત તરીકે
મોકલ્યો. તેથી અહીંઆં પૂષાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કામથી
પ્રેરાયેલો એટલે કે પશુ વગેરેની ધ્વજીથી સ્તોતાએ વડે વશ કરા-
યેલો.' (સાચજી). પણ સરખાવો મં. ફ. સ. ૫૫. ૪-૫ જ્યાં પૂષાને
'સ્વર્ગમાં જાતિ', અને 'માર્ગદર્શિ' કહ્યો છે.

૧૭

* દેવતા ઈદ્રાવરુણ, ઋષિ વસિષ્ઠ, છંદ જગતી.

હે નરો ! તમારા બન્નેના બન્ધુત્વને જોતા, લઢવાને આતુર થતા પૃથુપર્શુઓ પૂર્વ તરફ ગયા. દાસોના અને આર્યોના શત્રુત્વોને હણો. હે ઈદ્ર અને વરુણ ! સુદાસને મદદ વડે રક્ષો.

૧

* આ સૂક્ત વિષે જર્મન વેદનિષ્ણાત રૉથે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. “ આ સૂક્ત ઐતિહાસિક છે. તેમાં તૃત્સુઓના રાજ સદાસે તેની સામે એક થયેલા દશ રાજ્યોની સામે મેળવેલા વિજયી યુદ્ધની—જેનો અનેકવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે—હકીકત છે. વસિષ્ઠા સુદાસના પુરોહિતો છે. ઉપકાર માનતા આ સૂક્તમાં તેઓ સુદાસના વિજયને પોતાની ઇન્દ્ર અને વરુણની તેના દાજે કરેલી સ્તુતિને તથા આ દેવોએ જે સખળ સાહાય્ય આપી તેને આભારી જણાવે છે. આઠમી ઋચાથી આ સૂક્ત મૂળમાં પૂરું થતું હશે. દશમી ઋચા, આ સૂક્ત અને મં. ૭. સ. ૮૨ ને (આની પહેલાંતું) સમાન છે. ” જુઓ. પિટર્સન હીમ્સ ડ્રામ ધી ઋગ્વેદ પા. ૨૨૫.

૧ લડવાને ઇચ્છતા—ગવ્યન્તઃ ના રૉથ ત્રણ અર્થ કહાડે છે. ગવ્યન્તિનો (૧) મૂળ અર્થ ‘ ગાયોની ઇચ્છા કરવી ’ એવો થાય, (૨) આતુરતાથી ઇચ્છવું, (૩) યુદ્ધને માટે આતુર થવું. સાયણ ‘ ગાયોને ઇચ્છતા ’ એવો અર્થ લે છે.

પૃથુપર્શુઓ—પૃથુપર્શવઃ આ શબ્દનો અર્થ બરાબર થઈ શકતો નથી. ‘ પૃથુ પાર્શ્વાસ્થિ જેના હાથમાં છે એવા ’ એવો સાયણ અર્થ કરે છે, અને એવું તાત્પર્ય કાઢે છે કે ધોડાની પાંસળીમાંથી બનાવેલાં ઓગર લઇ તેઓ બહિષ નામનું ઘાસ કાપી લાવવા જાય છે; અને તૈત્તિરીયકમાંથી એક ઉતારો પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. બીજા વિદ્વાનો ‘ પર્શુ ’ ને ‘ પરશુ ’ ગણી ‘ પહોળી ફરસીવાળા ’ એવો અર્થ કરે છે. હુડ્ડીગ નામનો વિદ્વાન આ અર્થ અશક્ય ગણે છે. તે આ સમાસને દન્દ ગણી ‘ પૃથુઓ અને પર્શુઓ ’ ને અમુક લોકોનાં વિશેષનામ માને છે. કેટલાક પહોળા પાર્શ્વ એટલે પાસાવાળા એવો અર્થ પણ કરે છે.

જ્યાં ધન્યો દુરકાવતા નરો એકઠા થાય છે, જે સંગ્રામમાં કાંઈક પ્રિય છે, જ્યાં ભુવનો દિવ્ય તેજને જોનારા (દેવ)થી ધ્રુવે છે ત્યાં હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! અમને હિંમત આપો.

૨

ભૂમિના છેડાઓ ધૂળવાળા દેખાયા. હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! ઘૌમાં ઘોષ ચઢ્યો. મને માણસોની શત્રુતાઓએ ઘેર્યો. હે કહેણ સાંભળનારાઓ ! મદદ સાથે આ બાળુ આવો.

૩

હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! શસ્ત્રો વડે લેદનો અપ્રતિમ રીતે સંહાર કરતા, સુદાસનું રક્ષણ કરો. બોલાવે ત્યારે એમની પ્રાર્થનાઓ સાંભળો. તૃપ્તિઓનું પુરોહિતપણું સાચું પડ્યું.

૪

હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! શત્રુનાં દુષ્ટ કર્મો અને ખુનીઓની શત્રુતાઓ મને પીડે છે. બંને વસુઓ ઉપર તમે (બે) વિરાજો છો. હવે પાર પામવાને દિવસે અમારું રક્ષણ કરો.

૫

રણભૂમિમાં બંને બાળુનાઓ તમને બોલાવે છે, ઈંદ્ર અને વરુણને ભાગ માટે, -જ્યાં દશ રાજાઓથી પીડાયેલા સુદાસનું તૃપ્તિઓની સાથે રક્ષણ કર્યું.

૬

સંપેલા દશ યજન ન કરતા રાજાઓ, હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! સુદાસની સામે લડી ન શક્યા. હવિષ પાસે બેસનારા નરોની સ્તુતિ સાચી ફળી. દેવોને બોલાવ્યા ત્યારે દેવો એમના થયા.

૭

બધી બાળુએ દશ રાજાઓથી ઘેરાયેલા સુદાસને હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! તમે શક્તિ આપી-જ્યાં ઘોળા ઝબકા

૨ કાંઈક.....કિં જન અહીંયાં સાયણુ જ અને ન બુદ્ધાપાડવાનું સૂચવે છે. અર્થ બધે બેસે તે માટે સાયણુની સૂચના સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પણ પદપાઠ સાથે વિરોધ થવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કર્યો નથી.

તેજ તરફ જોનારા- સ્વદેશ: 'શરીરના પડ્યા પછી સ્વર્ગને જોનારા વીરો.' (સાયણુ.) આ શબ્દનો અર્થ અહીંયાં સંતોષકારક રીતે થઈ શકતો નથી.

પહેરનારા, જટાવાળા, બુદ્ધિશાળી વૃત્સુઓએ નમસ્કાર સાથે ભાવનાથી પૂજા કરી.

એક યુદ્ધમાં વૃત્રોને હણે છે, બીજો હંમેશાં મતોનું રક્ષણ કરે છે. હે બળવાનો ! અમે સુઘટિત (સ્તુતિઓ) વડે તમને બંનેને બોલાવીએ છીએ. હે ઈંદ્ર અને વરુણ ! અમને સુખ આપો.

અમને ઈંદ્ર, વરુણ, મિત્ર, અર્યમા, મહાન ખ્યાતિ અને દરેક બાબુથી વિસ્તીર્ણુ આશ્રય આપે. ઋતને વધારનારી અદિતિની અવધ્ય જ્યોતિનું અને સવિતાદેવની સ્તુતિનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

૧૮

દેવતા વરુણ, ઋષિ વસિષ્ઠ, છંદ ત્રિષ્ટુપ્

આના મહિમાથી જન્મવાળાં સ્થિર છે-જેણે વિશાળ દાવા-પૃથ્વીને પૃથક્ પૃથક્ સ્થિર કર્યાં, (જેણે) બંને ઉંચા કર્યા-સુંદર મહાન સ્વર્ગને અને નક્ષત્રને-અને (જેણે) પૃથ્વીને પાથરી

હું મારી જાત સાથે તે વાત કહું છું, ‘હું ક્યારે વરુણના અંતરમાં થઈશ ?’ ગુસ્સે થયા વિના શું મારું બલિ સ્વીકારશે ? મહેર કરનારને હું શાન્ત ચિત્તથી ક્યારે નિહાળીશ ?

હે વરુણ ! જોવાની ઇચ્છાવાળો હું તે પાપ વિષે પૂછું છું. પૂછવાને માટે હું વિદ્રાનો પાસે જાઉં છું. કવિઓ મને સરખું જ કહે છેઃ આ વરુણ તારા ઉપર ગુસ્સે છે.

૧ બંને—ક્રિતા ‘બે પ્રકારે-દિવસે દર્શનીય સૂર્યને પ્રેરે છે અને રાત્રે નક્ષત્રને પ્રેરે છે એમ બે પ્રકારે’ (સાયણ).

સ્વર્ગ-નાકમ્ ‘સૂર્યમ્’ (સાયણ).

નક્ષત્રને-નક્ષત્ર જ્યારે એક વચનમાં હોય છે ત્યારે તેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. બહુવચનમાં હોય છે ત્યારે “તારાઓ.” (મે. વે. રી. પા. ૧૦૬).

હું વરુણ ! એવું શું મોટું પાપ હતું જેથી તું સ્તો-
તાને—સખાને હણવાનું ધારે છે ? હું હૃદયમ સ્વધાવાન્ !
તે તું મને કહે. હું પાપરહિત થઇ સત્વર નમસ્કાર કરતો
તારી પાસે આવું. ૪

પૂર્વજોના કરેલા પાપમાંથી અમને છોડ અને જે અમે
અમારા શરીરથી કર્યો હોય—હું રાજન્ ! પશુને તર્પણ કરનાર
ચારને જેમ, દોરડામાંથી વાછરડાને જેમ, વસિષ્ઠને છુટો કર. ૫

હું વરુણ ! તે યોતાની મનોવૃત્તિ નથી; તે નિયતિ છે,
સુરા છે, મન્યુ છે, પાસા છે, અજ્ઞાન છે. ન્હાનાના અપરાધમાં
મોટો હોય છે અને સ્વપ્ન પણ અનૃતત્વું પ્રેરનાર થાય છે. ૬

હું નિર્દોષ, બળવાન, કરુણાળુ દેવની, દાસની જેમ સેવા
કરીશ. આર્યદેવ અજ્ઞાનને જ્ઞાની કરે છે. મોટો કવિ, સ્તોતાને
સંપત્તિમાં પ્રેરે છે. ૭

હું સ્વધાવાન્ વરુણ ! તારા માટેનું સ્તોત્ર હૃદયમાં
આશ્રિત થાઓ. અમારા ક્ષેમમાં સુખ થાઓ, અમારા
યોગમાં સુખ થાઓ. તમે હંમેશાં અમારું કથ્યાણુ વડે
રક્ષણ કરો. ૮

૬ આ ઋચાનો ભાવાર્થ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પ્રો. મેકડોનલ કહે છે
તે પ્રમાણે તેના કેટલાક શબ્દોનો અર્થ ચોક્કસ નથી. ઋચાનું તાત્પર્ય એ
દેખાય છે કે જે કાંઈ પાપ થયેલું છે તે બળી બુઝીને કરેલું નથી, પણ
બીજાં બાલ દારણોથી થઇ ગયેલું છે.

નિયતિ—ધૃતિ: ‘દેવગતિ’ (સાયણ). ધૃતિનો અર્થ સમજાતો નથી.
તેના અનેક અર્થો કરવામાં આવે છે. મેકડોનલ રાંધને અનુસરી તેનો
અર્થ ‘લલચાવનાર’ એવો કરે છે.

ઉપારે ‘ઉપાગતે સમીપે નિયંતૃત્વેન સ્થિત:’ (સાયણ).
‘ઉપારે’ શબ્દનો અર્થ પણ અસ્પષ્ટ છે. ધાત્વર્થ તો ઉપ+અર એટલે ‘ઉપ-
ગમન’ એવો થાય. ‘ઉપાર’ સમાસ બે ત્રણ વાર વપરાયેલો દેખાય છે.
અને ત્યાં તેનો અર્થ ‘અપરાધ’ હોય એમ લાગે છે. (જુઓ. મે. વે.
રી. પા. ૧૩૯)

દેવતા વરુણ, ઋષિ વસિષ્ઠ, છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

હે વસિષ્ઠ ! કરુણાળુ વરુણને ઉજ્જવલ, અત્યંત પ્રિય ભાવના ધર-જે આ પૂજ્ય સહસ્રસંપત્તિવાળા મહાન્ બળવાનને આ બાબુ કરે છે. ૧

હવે હું આના દર્શનને પામ્યો. અગ્નિનો ચહેરો વરુણનો હું માનું છું: જ્યારે અશ્વમામાં (રહેલું) તેજસ્વી અન્ન (સોમ) અધિકતાથી પીએ ત્યારે (પોતાના) વપુને મારે જોવા માટે લાવે ૨

જ્યારે વરુણ અને હું નાવામાં બેઠા, જ્યારે સમુદ્રની મધ્યમાં અમે બે (નાવને) હંકારતા હતા, જ્યારે પાણીના શિખરો ઉપર ફરતા હતા ત્યારે સુખેથી ગુલામાં અમે ગુલતા હતા. ૩

વરુણે વસિષ્ઠને નાવમાં મુક્યો, શુભ કર્મવાળાએ દિવસોના સારા દિવસે તેજે વડે વિષ્ણે સ્તોતાને જ્યાં સુધી

૧ આ—‘સૂર્યને’ (સાયણ). બળવાનને—વૃષણમ્ ‘ઇન્દ્રજ્યોને વર્ષા-વનાર ’ (સાયણ)

૨ આ ઋચાની બીજી લીટીને. અર્થ સંતેષકારક થઇ શકતો નથી. પ્રો. પીટર્સન આ ઋચાનો પોતાના અનુવાદમાં તરજુમો કરતા નથી અને ટિપ્પણમાં એમણે જુદા જુદા વિદ્વાનોના અર્થ આપ્યા છે. (જુઓ હીન્સ ક્રોમ ધી ઋગ્વેદ પા. ૨૪૩)

મેં અહીં આ સાયણને અનુસરીને અર્થ આપ્યો છે. કારણકે સાયણનો અર્થ બીજાઓની અપેક્ષાએ ઓછો અસંતેષકારક છે. સાયણે “સ્વઃ” નો અર્થ “સુખકર” એવો કર્યો છે. મેં “તેજસ્વી” એવો કર્યો છે. સોમરસને તેજસ્વી કહી શકાય.

અશ્વમામાં—૨સ કદાડવાના પત્થરમાં રહેલું.

તેજસ્વી...અન્ન, ઉજ્જવલ સોમરસ.

૩ શિખરો ઉપર—સ્તુભિઃ “ નાવો સાથે ” (સાયણ)

દિવસો અને ઉષાઓ વિસ્તરે ત્યાં સુધીને માટે ઋષિ બનાવ્યો, ૪

આપણાં તે સજ્જો ક્યાં ગયા ? ખેલાં આપણે જે દેશરહિત, સાથે કરતા હતા. હે સ્વધાવાન વરુણ ! તારા મોટા મહેલમાં હજાર દારવાણા ગૃહમાં હું ગયો હતો. ૫

હે વરુણ ! જે નિત્ય સંબંધી છે, પ્રિય છતાં જેણે તારા અપરાધ કર્યા (તે) તારો સખા (છે). હે પૂજ્ય ! અમે તારા અપરાધીઓ, ન ભોગવીએ. વિપ્ર ! સ્તુતિ કરનારને રક્ષણ આપ. ૬

આ નિશ્ચલ ભૂમિઓમાં રહેતા અદિતિના ઉત્સંગમાંથી મદદને માગતા અમે તને (પ્રાર્થના કરીએ છીએ):અમારા ઉપરથી વરુણ પાશને છોડે. તમે સદા સ્વસ્તિથી અમારું રક્ષણ કરો. ૭

૨૦

દેવતા અશ્વીઓ, ઋષિ કણ્વપુત્ર પ્રગાથ, છંદ ૧ જૂહતી, ૨ મધ્યેજ્યોતિસ્ત્રિંદુપ્, ૩ અનુંદુપ્, ૪ તાર-પાંકિત, ૫ જૂહતી, ૬ સતોજૂહતી.

જે તમે દીર્ઘ પૃથ્વીસ્થાનમાં હો, અથવા જે તમે દ્યૌના આ પ્રકાશમાન (સ્થાનમાં) હો, અથવા જે સમુદ્ર વિષે રચેલા ઘરમાં હો, તે (ત્યાંથી) હે અશ્વીઓ અહીં આવો. ૧

૪ તેજ વડે—મહોમિઃ સાયણુ અવોમિઃ પાઠ લે છે અને તેનો અર્થ ‘રક્ષણથી’ એવો કરે છે.

૬ સંબંધી આપિઃ “બંધુ-ઔરસપુત્ર” (સાયણુ)

“ન ભોગવીએ !”—‘તારા પ્રસાદથી પાપરહિત થઈ ભોગો ભોગવીએ (સાયણુ).

૭ ભૂમિઓમાં રહેતાં—‘સ્તુતિ કરીએ છીએ’ એમ સાયણુ પૂરે છે.

૧ દીર્ઘ પૃથ્વી સ્થાનમાં—દીર્ઘપ્રસન્નનિ “Erdensity પૃથ્વી-સ્થાન, આસમાન (ઋ. વે. પુ. ૧. પા. ૪૦૮) ‘લાંબા યજ્ઞગૃહો જેમાં છે તે લોકમાં’ (સાયણુ.)

અથવા જો મનુને માટે યજ્ઞમાં પાણી વરસાવ્યું હોય તો કણ્ડવનું પણ્ય તેમ જ સમજો. હું બૃહસ્પતિને, વિશ્વદેવોને, ઇંદ્રવિષ્ણુને, ત્વરિત અશ્વવાળા અશ્વીઓને બોલાવું છું. ૨

તે અલૌકિક કર્મવાળા, ગ્રહણને માટે કરાએલા, અશ્વીઓને હું બોલાવું છું-જેમની સાથે અમારું સખ્ય (અને) દેવોમાં સગપણ અધિક છે ૩

જેમને વિષે યજ્ઞો (પ્રભવે છે), પૂજારહિત દેશોમાં (જેમના) પૂજારીઓ છે, તે અધ્વર યજ્ઞના બાણનારાઓ છે જેઓ સ્વધાવડે સોમનું મધુ પીએ છે. ૪

હે અશ્વીઓ ! આજે જો પશ્ચિમમાં હો કે પૂર્વમાં હો, હે બલવાન વસુવાળા ! જો દુહ્યુમાં, અનુમાં, તુર્વશમાં, યદુમાં હો (ત્યાંથી) હું તમને બોલાવું છું; તો મારી પાસે આવો. ૫

હે બહુ લોગવનારા ! જો અંતરિક્ષમાં ઉડતા હો અથવા આ દાવાપૃથ્વીમાં ફરતા હો અથવા સ્વધા વડે રથની અંદર બેઠેલા હો (તો ત્યાંથી) હે અશ્વીઓ અહીંયાં આવો. ૬

૨ પાણી વરસાવતા સંમિમિક્ષથુઃ-‘સંસિક્તવંતૌ-કૃતવંતૌ’ (સાયણ); ‘soggetet’ ‘blessed’ ‘આશિષ આપી’ (ગ્રાસમાન).

૩ ગ્રહણને માટે કરાએલા-‘અમે દીધેલા હવિષના સ્વીકાર માટે અથવા અમને ધન આપવા માટે કરાએલા દેવોમાં પ્રાદુર્ભૂત થએલા’ (સાયણ).

જેમની સાથે-ઇત્યાદિ-‘જે અશ્વીઓની સાથે આપ્તવ્ય અમારું સખ્ય ઉત્કર્ષથી વર્તે છે’ (સાયણ). મેં તરણુમે ગ્રાસમાનને અનુસરી કર્યો છે. જુઓ ઋ. વે. ભા. ૧. ૫. ૫૫૬

૪ પૂજારહિત-‘સ્તુતિ રહિત દેશમાં જેમના સ્તોતાઓ છે’ (સાયણ).

જેઓ સ્વધાવડે-સાયણ ‘બલની હેતુભૂત સ્તુતિઓ વડે’ એવો અર્થ કરી ‘હું બોલાવું છું’ એમ પૂરે છે. આ ઋચાનો ગ્રાસમાન અને ગ્રીષીથ તદ્દન જૂદી રીતે અર્થ કરે છે. મેં હેવટના બાગ સિવાય સાયણને અનુસરી અર્થ કર્યો છે.

દેવતા સોમ પવમાન, ઋષિ અસિત અથવા દેવલ,
છંદ ગાયત્રી.

હે નરો ! આ પવમાન ઈંદુને, દેવોનું યજ્ઞન કરવાની
ઈચ્છાવાળાને ગાઓ. ૧૦

અથર્વોએ તારા મધુની સાથે પયને મિશ્ર કર્યું-દેવને
માટે-દેવોને ઇષ્ટ એવા દેવને. ૨

તે (તું) અમારી ગાયોને સુખ થાય એ રીતે, માણુ-
સોને સુખ થાય એ રીતે, ઘોડાને સુખ થાય એ રીતે, હે
રાજન્ ! ઔષધિઓને સુખ થાય એ રીતે પુનિત થા. ૩

ભુખશ, સ્વવીર્યવાળા, અરુણ, ઘોને સ્પર્શ કરતા
સોમને માટે ગાથા બોલો. ૪

હાથથી હલાવેલા પત્થરોથી નીચોવાયેલા સોમને પવિત્ર
કરો. મધુમાં મધુ મુકો. ૫

નમસ્કાર સાથે તેની પાસે આવો. દહિથી જ તેનું મિશ્રણ
કરો. ઈંદુ ઇન્દ્રને આપો. ૬

શત્રુના હણનાર, અતિકર્મશીલ હે સોમ ! ગાયને સુખ
થાય એ રીતે પવિત્ર થા-દેવતાઓની ઈચ્છા પુરી પાડનાર. ૭

હે સોમ ! ઇન્દ્રને માટે મદને અર્થે પીવાને તું રેડાય
છે-મનને જાણનાર મનનો પતિ. ૮

પવિત્ર થતા હે સોમ ! અમને સુવીર્ય સંપત્તિ આપ. હે
ઈંદુ ! ઇન્દ્રની જોડે અમને (ધન આપ). ૯

૧ ઈંદુને-સોમને (સાયણ).

૭ અતિ કર્મશીલ ચિચર્ષણિઃ સાયણ 'વિદ્રષ્ટા' 'વિશેષે કરીને
જોનાર' એવો અર્થ કરે છે. નિરુક્ત પ. ૨૪ ની ટીકામાં દુર્ગાચાર્ય
અર્ષણિને 'ચક્ષુ' માંથી સાધે છે.

૨૨

દેવતા યમ, ઋષિ યમ, છંદ ૧૩-૧૪ અનુદુપ્
૧૫ બૃહતી, બાકીના ત્રિદુપ્.

માટા ઉંચા પ્રદેશોએ દૂર ગએલા, બહુને માટે માર્ગના
૦ જોનારા, જોનાના સંગમસ્થાન, વૈવસ્વત યમરાજને હવિષ
વડે પૂજે. ૧

યમે અમારો માર્ગ પ્રથમ જાણ્યો; આ ગોચર કોઈથી
હરી જઈ શકાય એવું નથી. જ્યાં અમારા પૂર્વ પિતાઓ
ગયા તે (માર્ગ)થી (પછી) જન્મેલાઓ પોતપોતાને
પન્થે જાય છે. ૨

માતલી કંચો સાથે, યમ અંગિરસો સાથે, બૃહસ્પતિ
ઋકવો સાથે પુષ્ટ થાય છે, જેમને દેવો પુષ્ટ કરે છે અને
જે દેવોને-કેટલાક સ્વાહાથી બીજા સ્વધાથી આનંદ પામે છે. ૩

હે યમ! આ આસન ઉપર જેસ, અંગિરા પિતાઓ
સાથે મળીને. કવિઓ વડે બોલાયેલા મંત્રો તને અહીંયાં લાવે.
હે રાજન્! આ હવિષ વડે આનંદ પામ. ૪

૧ 'હે મારા યજમાન અથવા અંતરાત્મન! તું પિતૃઓના સ્વામી
પ્રકૃષ્ટ કર્મવાળા પુરુષોને તે તે ભોગને ઉચિત ભૂપ્રદેશોને પહોંચાડનાર,
તથા બહુ સ્વર્ગાર્થી પુણ્યશાળીઓને માટે માર્ગને ન રોકતા, પાપી લોકના
ગંતવ્યસ્થાનરૂપ યમને હવિષ વડે પૂજ. (સાયણુ).

૩ માતલી-આનો ઉલ્લેખ ફક્ત અહીંયાં જ છે. સાયણુ આને
'માતલિન્' તું પ્રથમાનું એક વચન ગણી 'માતલિ=ઈદ્રસારથિ-તેનાથી
યુક્ત-એટલે ઇન્દ્ર' એવો અર્થ કરે છે; પણ 'ઇન્' અંતવાળાં નામોમાં
'ઇન્' ઉદાત્ત થાય છે' (મેકડોનલ્ડ-વે. રી. પૃ. ૧૬૬), એટલે કે તેમ
હોય તો 'હ્રી' ઉદાત્ત થવો જોઈએ જ્યારે અહીંયાં તો 'મા' ઉદાત્ત છે.
'પુલ્લિંગમાં' ઈ કારાન્તના સાત દાખલા છે, તેમાં આ એક છે. (મે.
વે. રી. પૃ. ૧૬૬).

કવ્ય; અંગિરસ, ઋકવ વગેરે પિતૃઓનાં નામ છે.

દેવો 'સ્વાહા'થી તૃપ્ત થાય છે, પિતૃઓ 'સ્વધા'થી

યજ્ઞને યોગ્ય અંગિરો સાથે આવ; યમ! વૈર્યોની સાથે અહીંયાં આનંદ કર. હું વિવસ્વાનને બોલાવું છું જે તારો પિતા છે, આ યજ્ઞમાં બહિષ્ ઉપર બેસીને (તે આનંદ કરે.) ૫

અંગિરાઓ, અમારા પિતાઓ નવગ્વો, અથર્વો, સોમપ્રિય ભૃગુઓ-તે પૂજ્યોની સુમતિમાં અને કલ્યાણકારી સૌમનસ્યમાં અમે રહીએ. ૬

પૂર્વજોના માર્ગોથી જાજા! જ્યાં આપણા પૂર્વ પિતાઓ ગયેલા છે. સ્વધાથી આનંદ પામતા બંને રાજાઓ યમ અને વરુણ દેવને તું જોઈશ. ૭

પિતાઓની સાથે સમાગમ પામ, યમની સાથે, પરમ વ્યોમમાં ઈષ્ટાપૂર્તની સાથે. પાપને છોડી દઈને ફરીથી ઘેર આવ. સુવર્ચસ્વી (થઈ) શરીર સાથે સમાગમ પામ. ૮

[રમશાનમાં રહેલા પિશાચાદિને ઉદ્દેશી]

આધા ખસો, અહીંથી દૂર થાઓ. આને માટે પિતાઓએ આ સ્થાનને કર્યું છે. દિવસોથી, પાણીથી, તેજથી વ્યક્ત અવસાન આને યમ આપે છે. ૯

[મૃતને સંબોધી]

સારા માર્ગે થઈને ચાર આંખવાળા કાબરચીતરા સર-માના પુત્ર શ્વાનોથી સટકી જા. અને પછી સારા જ્ઞાનવાળા પિતાઓની પાસે જા; જેઓ યમની સાથે સહર્ષ આનંદ કરે છે. ૧૦

૫ બહિષ્ ‘અને તે બહિષ્ ઉપર બેસે ને યજ્ઞમાનને હર્ષ પમાડે.’ સા.

૮ ઘેર-‘નિયમાન નામનું ગૃહ’ સાયણ. ‘પિતૃઓનું સદન’ (મે. વે. રી. ૫. ૧૭૦)

૯ વ્યક્ત-‘સંગત’ સાયણ. “પૃથ્વીના આનંદો જ્યાં ફરીથી મળશે” રાય. હી. ફ્રે. ઝ. પીટરસન. ૫. ૨૬૩.

હે યમ ! રખેવાળ, ચાર આંખવાળા, રસ્તાઓનું રક્ષણ કરનારા, માણસોને જોનારા તારા જે બે કુતરાઓ છે, તેઓને હે રાજનું ! આને સોંપ. આને કલ્યાણ અને નીરાગિતા આપ. ૧૧

મોટા નાકવાળા, પ્રાણથી તૃપ્ત થતા, કાબરચીતરા, બે દંતો લોકોની પછવાડે ફરે છે. તે બે અમને સૂર્ય જોવાને મંગલ પ્રાણ અહીંયાં આજે ફરીથી આપો. ૧૨

યમ માટે સોમ કાઢો, યમ માટે હવિષ હોમો. અગ્નિ જેનો દંત છે એવો અલંકૃત યજ્ઞ યમ પાસે જ જાય છે. ૧૩

યમ માટે ધીવાળું હવિષ હોમો. આગળ આવો. તે અમને દેવોમાં જીવવાને માટે દીર્ઘાયુષ આપો. ૧૪

યમરાજ માટે ઉત્તમ મધુવાળું હવ્ય હોમો. પૂર્વજ, પૂર્વના માર્ગના કરનારા ઋષિઓને આ નમસ્કાર ! ૧૫

ત્રિકદ્રુકોવડે (સોમ) પડે છે. છ ઉર્વી, એક બૃહત્, ત્રિષ્ટુપ, ગાયત્રી છ'દો, તે બધા યમની અંદર રહેલા છે. ૧૬

૧૧ આપ-‘રક્ષા માટે આપ’ સાયણ.

૧૨ કાબરચીતરા-‘ઉત્તુંબલૌ’ ઉત્તુબલૌ-વિરતીર્ણ બળવાળા. સા. મેકડોનલ કહે છે કે આ શબ્દ કૃત્ત અહીંયાં જ આવતો હોવાથી તેનો અર્થ જાણવાનું સાધન નથી. વે. રી. પૃ. ૧૭૩. ગ્રાસમાન-(‘braun’= ‘brown’ એવો અર્થ કરે છે.

૧૬ આ ઋચાનો અર્થ બંધ બેસતો નથી. મેકડોનલ (વે. રી.) ને અનુસરી ઉપરનો અર્થ કયો છે. ‘ત્રિકદ્રુક’ ‘આ શબ્દ ઋગ્વેદમાં છ વાર આવે છે; તે હંમેશા બહુ વચનમાં અને આ સ્થાન સિવાય દરેક સ્થાને સંપત્તિ વિભક્તમાં વપરાયો છે. તે ચાર વાર સોમના સંબંધમાં આવે છે અને એક વાર તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. ‘ત્રિકદ્રુસેષ્વપિવત્ સુતસ્ય’ નીચેવેલા સોમને ત્રણ વાસણમાં પીધો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સોમયાગના ત્રણ દિવસો માટે વપરાય છે.” મે. વે. રી. પૃ. ૧૭૫.

સાયણ પ્રમાણે આમ અર્થ થાય. ‘ત્રિકદ્રુકાને-ન્યોતિષ્-આયુષ્ અને ગૌ, એ ત્રણ યાગોને-યમ પ્રાપ્ત કરે છે. છ ઉર્વી-ભૂમિયોને-કૃત અકૃત જોવાને પ્રાપ્ત કરે છે. એક જ મહાન-જગત્-યમ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રિષ્ટુપ, ગાયત્રી, સર્વ છ'દો યમમાં રહેલા છે.”

વિષય દ્યુત, ઋષિ ઐલુષ કવય અથવા મુજવાનનો પુત્ર અક્ષ, છંદ ૭ જગતી, બાકીના ત્રિંદુપ્.

કમ્પતા, મોટાના (મોટા વૃક્ષના ફળમાંથી બનેલા) અતિ પવનવાળા સ્થળમાં જન્મેલા (પાસાઓ)મને મત્ત કરે છે. મુજવાન (પર્વત) ઉપર થએલા સોમના પાનની જેમ જગાડતા પાસાએ મને ખુશ કર્યો છે. ૧

તે મને ઠપકો આપતી ન હતી, તે મારા ઉપર ચિડાતી ન હતી, વળી તે મિત્રો તરફ અને મારા તરફ ભલી હતી. એકથી વધી જતા અક્ષને માટે મેં અનુવ્રત જાન્યને તરછોડી. ૨

સાસૂ દ્વેષ કરે છે, સ્ત્રી તરછોડે છે. માગણુને મહેર કરનારો મળતો નથી. વેચાતા ઘરડા ઘોડાની જેમ હું જુગારીનો ઉપયોગ બાણુતો નથી. ૩

આની જાન્યને બીજાં માણસો સ્પર્શ કરે છે, જેના ધનની બળવાન અક્ષે આકાંક્ષા કરી; પિતા, માતા, ભાઈઓ એના વિષે કહે છે ‘અમે ઝોળખતા નથી. એને બાંધીને લઇ જાઓ. ૪

જ્યારે હું એમ ધાડું છું કે “હું હવેથી આનાથી ખેલીશ નહિ”, (રમવા) આથે જતા મિત્રોથી હું પાછળ પડી જાઉં છું, (ત્યાંતો) (પાટીયા ઉપર) નાખેલા બબ્બુઓએ (બુખરા

(૧) અતિ પવનવાળા સ્થળમાં-જ્યાં ખૂબ પવન આવે છે એવા પર્વતની કાંઈ ઉંચી બાજુ ઉપર ઉગતા વિભીદક વૃક્ષના ફળમાંથી પાસા બનાવવામાં આવતા.

મુજવાન પર્વત ઉપર થએલા સોમનો રસ ઉત્તમ ગણાતો.

જગાડતા-‘જય પરાજયના હર્ષશોકથી જાગરણ કરાવનાર’ (સાયણ) ‘enlivening’ ‘સચેત કરે એવો’ મે. વે. રી. પૃ. ૧૮૭

(૨) એકથી વધી જતા-‘एकपरस्य’ કલિ નામના પરાજ દાવનો ઉલ્લેખ છે. આ દાવમાં જે સંખ્યા આવે તેને ચારે ભાગતાં એક વધે છે. જ્યારે કૃત નામના સારા દાવમાં કાંઈ પણ વધતું નથી.” મે. વે. રી. પૃ. ૧૮૭. (સરખાવો ધર્મપદ. પૃ. ૧૩૬ પુ. મં. ૩.)

પાસાઓએ) શબ્દ કર્યો અને હું જાણીની જેમ એમના સ્થાને જાઉં છું જ. ૫

બાળતા શરીરે જુગારી સભામાં “જીતીશ?” એમ પૂછતો જાય છે. સામા જુગારીને ‘કૃત’ આપતા અક્ષો આની ઇચ્છાને વધારે છે. ૬

અક્ષો ખરેખર અંકુશવાળા, પીડા આપનારા, છેતરનારા, સંતાપ કરનારા, (ખીજાને) સંતાપ કરાવે એવા, બાળકની જેમ આપનારા, જિતનારને ફરી હાથનારા, જુગારીના જાદુથી, મધુથી યુક્ત છે. ૭

આમનો ત્રેપનનો સમુદાય સત્યધર્મી સવિતા દેવની જેમ રમે છે. ઉઝના ગુસ્સા આગળ પણ એ નમતા નથી. રાજા પણ એમને નમસ્કાર કરે છે. ૮

નીચે પડે છે, ઉંચે કૂદે છે. હાથ વિનાના હાથવાળાનો પરાલવ કરે છે. દિવ્ય અંગારા પાટીયા ઉપર નખાયેલા (તેમ જ) ઠંડા છતાં એ હૃદયને બાળે છે. ૯

જુગારીની તબાહી સ્ત્રી સંતાપ પામે છે, કોણ જાણે ક્યાં રખડનારની માતા (પણ). દેવાદાર, ખડીતો, ધનને ઇચ્છતો રાત ખીજાઓના ઘર પાસે જાય છે. ૧૦

(૬) બાળતા શરીરે-શુશુચાન:- શાશુચાન:-સાપ્યમાન: (સાયણ). મેકડોનલના મતે આ શબ્દનો અર્થ નક્કી નથી. એમાં લયનો અથવા વિશ્વાસનો અર્થ હોવો જોઈએ એમ તે માને છે. પોતે લયનો અર્થ લે છે. વે. રી. પૃ. ૧૯૦. આસમાન ‘sobbet vertrauend’ ‘પોતામાં વિશ્વાસ રાખતો’ એવો અર્થ કરે છે. વો. ૨. પૃ. ૩૨૧. મેં ઉપરનો અર્થ ગ્રીકીયને અનુસરી કર્યો છે, જેમાં સાયણમાંથી પણ ટેકા મળે છે.

(૭) બાળકની જેમ આપનાર-“બાળકની જેમ આપી પાછું લઇ લેનારા” વે. રી. પૃ. ૧૯૦. પણ સાયણ:-ધનદાનેન ધાન્યતાં લભયંતઃ કુમારાણાં દાતારો ભવંતિ જાદુ-ચર્ચણા ‘પરિવૃદ્ધેન’ (સાયણ).

(૮) ‘ત્રેપનનો’ ત્રિપંચાશ: ‘ત્રણ પચાસનો સંઘ’ એમ મેકડોનલ અર્થ કરે છે. વે. રી. પૃ. ૧૯૧. ઉપમાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે જેમ સવિતાનું કાર્ય કોઈ પણ રોકી શકે એમ નથી તેમ આ પાસાઓનું કાર્ય પણ કોઈ રોકે તેમ નથી. વે. રી. પૃ. ૧૯૧.

શ્રીને-અન્યની જાયાને-અને સુઘડ ઘર જોઈને જુગારીને સંતાપ થાય છે. પરોડીએ ભુખરા ઘોડાને જોડે છે; (સાંજે) આમ્મની પાસે તે વૃષલ પડે છે. ૧૧

જે તમારો સેનાની, મહાન ગણુનો રાજા, વ્રાતનો પ્રથમ હોય, તેને હું દશ આંગળીયો બતાવું છું અને કહું છું કે મેં ધન રાખ્યું નથી. હું સાચું જોલું છું. ૧૧

‘અક્ષથી ખેલશો નહિ. ખેતી જ કરો. ગાહુ માનીને મેળવેલામાં જ આનંદ માનો. હે જુગારી ! તેમાં જ ગાયો છે તેમાં જ શ્રી છે ! મને તે આ પૂજ્ય સવિતા કહે છે. ૧૩

મિત્ર બનો, અમારા ઉપર મહેર કરો. ઘોર ઈર્મથી ઘર્ષણ થાય એ રીતે અમારા ઉપર આક્રમણ ન કરો. તમારો ગુસ્સો, તમારી શત્રુતા શાંત થાઓ. ખીજે બહુઓની જાળમાં હો. ૧૪

૨૪

દેવતા નદીઓ, ઋષિ ત્રિયમેધપુત્ર સિંધુક્ષિત, છન્દ જગતી.

હે પાણી ! તમારા ઉત્તમ મહિમાની વિવસ્વાનના સહનમાં કવિ સારી રીતે પ્રશંસા કરે છે. સાત સાત ત્રણ પ્રકારે વહી. સિંધુ ઓજસથી ખીજી સરિતાઓને ચઢી વાંચ છે. ૧

(૧૧) અમ્મિની પાસે—ઠંડીથી પીડાઈને પડે છે (સાયણ).

આ ઋચાથી સેના, ગણુ, અને વ્રાત એ તત્કાલીન સામાજિક સત્તાવાળી સંસ્થાઓ લાગે છે.

૧૪ ઘોરઈર્મથી—‘જાહુથી’ મે. વે. રી. પૃ. ૧૯૪.

૧ વિવસ્વાનના ઇ—‘પરિચરણવાન યજમાનના યજ્ઞશૃંગમાં’ સાયણ. ખીજાઓ ‘સૂર્યના સ્થાનમાં’. મેક્સમુલર કહે છે કે સૂર્યનું સ્થાન પૃથ્વી સિવાય બાક્યે જ ખીજું કંઈ હોઈ શકે’ જુઓ: What India can teach પૃ. ૧૬૪. આ સૂક્તનો તેમાં તરજુમો આપ્યો છે.

ત્રણ પ્રકારે:—પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં, અને ઘૌમાં’ (સાયણ). ‘એકનીસ નદીઓ—પંજાબની મુખ્ય સાત નદીઓમાં ખીજાં જે નદીસંપત્તિ ઉમેરવામાં આવે છે. ગ્રીસીય. ઋ. વે. વો. ૨. પૃ. ૪૯.

વરુણે તારે જવા માટે માર્ગો ખુબ ખોદી કાઢયા, ન્યારે હે સિંધુ ! તું બળથી મેળવવાની સંપત્તિ માટે ધસી. ભૂમિના ઉંચા શિખરમાંથી તું પસાર થાય છે—ન્યારે તું આ ચાલતાં (પાણીના) અગ્ર ઉપર વિરાજે છે. ૨

ભૂમિની ઉપર ઘૌમાં ઘોષ ચઢે છે, અનંત બળલાનુથી ઉંચે જાય છે, જાણે અબ્રમાંથી વૃષ્ટિઓની ગર્જના થાય છે, ન્યારે ગર્જના કરતા વૃષભની જેમ સિંધુ જાય છે. ૩

હે સિંધુ ! તારા તરફ શિશુ જેમ લાંબરતી ગાય માતાઓ પય વડે ધસે છે. જોડા રાબની જેમ તું ખરેખર બન્ને બાબુની નાયક છે—ન્યારે આ પ્રકર્ષવાળાંઓનાં અગ્રને તું પ્હોંચી જાય છે. ૪

હે ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, શુતુદ્રી, અને પરુષ્ણી આ મારા સ્તોત્રને સ્વીકારો. અસિકનીની સાથે હે મરુદ્વધા, વિતસ્તાની સાથે હે આર્જુકીયા, સુષોમાની સાથે સાંભળો. ૫

૨ બળથી મેળવવાની સંપત્તિ માટે—**વાજાન્** ‘અન્નોને અભિક્ષી’ (સાયણ) ન્યારે તું ઇ. “સર્વ જગત-જગમ પ્રાણીઓ ઉપર—અગ્ર—પ્રત્યક્ષ ઐશ્વર્ય ભોગવે છે.” મેં અર્થ આસમાનને અનુસરી કર્યો છે; ઋ. વે. વો. ૨. પૃ. ૩૬૦.

૩ લાનુથી માનુના—‘દીપ ઊર્મિથી’ (સાયણ). ‘તેજના ચમકારાથી’ ગ્રીશીય. ઋષને જાણે વિદ્યુતનુ લાન થતું હોય એમ લાગે છે.

૪ બન્ને બાબુ—**સિચૌ** ‘સિચ્યમાનો તટૌ’ (સાયણ). રાથ આસમાન વગેરે—લક્ષ્મી બન્ને બાબુઓ.

પ્હોંચી જાય છે **ઇનક્ષસિ-નશ્**—વ્યાપવું ઉપરથી. વ્યાપવું—પ્હોંચવું ઇત્યાદિ.

૫ “શુતુદ્રી=સતલજ, પરુષ્ણી=રાવી, અસિકની—ચન્દ્રભાગા અથવા ચેનાબ. વિતસ્તા=ધણું કરીને ઝેલમ.

મરુદ્વધા—હાલની કઈ નદી એ કહી શકાતું નથી. યારક આર્જુકીયા અને સુષોમાને રિપાદ અને સિન્ધુ માને છે. પણ આ સંભવિત નથી. આ નદીઓ કયી છે તે કહી શકાતું નથી.” ગ્રીશીય. ઋ. વે. વો. ૨ પૃ. ૪૦૦

જવાને માટે પ્રથમ તૃટામા સાથે (તું થાય છે), સુસર્તુ, રસા, તે જ્વેતા, કુલા, (અને) મેહત્તુ સાથે (તું થાય છે)—જેમની સાથે સમાન રથે હે સિંધુ ! તું ગોમતી અને કુંસુ તરફ જાય છે. ૬

દેહીપ્યમાન, વિવિધરંગી, ઉજ્જવલ (સિંધુ) મહિમાથી ક્ષેત્રોને અને સ્થાનોને બધી બાબુઓથી ભરપૂર કરે છે. સુંદર ઘોડીના જેવી, તન્વીના જેવી, જોવા લાયક, અકુણ્ઠિત સિંધુ ક્રમ વગવાળામાં ઉત્તમ વગવાળી છે. ૭

સારા અર્જોવાળી સિંધુ, સારા રથોવાળી, સારાં વસ્ત્રોવાળી, હિરણ્યવાળી, સુઘટિત, બલવતી, બિનવાળી, સ્ત્રીલભાવતી યુવતિ અને સુભગા વળી મધુવૃધ ને ધારણ કરે છે. ૮

સિંધુએ સુખકર ઘોડાવાળા રથને જોડ્યો, તેના વડે આ સંગ્રામમાં સંપત્તિ મેળવી. આ અકુણ્ઠિત, બળવાન, સ્વાયત્ત યશવાળાનો મહાન માહમા ગવાય છે. ૯

૨૫

દેવતા વિશ્વકર્મા, ઋષિ ભુવનપુત્ર વિશ્વકર્મા, છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

મનથી ધીર, તેજના પિતાએ, ધૃતમાં ઉચાં નીચાં થતાં આ (દાવાપૃથ્વી) ને જન્મ આપ્યો. જ્યારે પૂર્વ છેડાએ દૃઢ થયા ત્યાર પછી જ દાવાપૃથ્વી વિસ્તર્યા. ૧

વિશ્વકર્મા વૈભવશાલી મનવાળો, મહાન, ધાતા, વિધાતા અને પરમ સમ્યગ્દર્શન છે, તેમનાં પુણ્યકર્મો અજ્ઞ વડે આનંદ પામે છે; જ્યાં સપ્તર્ષિઓની પર એકને કહે છે. ૨

૮ સીલમાવતી—“ જે વનસ્પતિના દોરડાથી સીર-હળ બંધાય છે તેને ખેડતો ‘સીલમા’ કહે છે. ” (સાયણ). ત્રીશીય—જિણ્ણવતી, સીલમાવતી—નદીઓનાં નામ ગણે છે.

મધુવૃધ ‘નિર્ગુણ્ણી આદિ વનસ્પતિ’ (સાયણ)

૧ તેજના પિતાએ ‘ચક્ષુથી ઉપલક્ષિત ઇન્દ્રિયસમૃદ્ધાત્મક શરીરના પિતા; અથવા ચક્ષુ એટલે ખ્યાપક તેજ.’ (સાયણ)

ધૃત. ધૃત જેવાં દેહીપ્યમીન પાણી. સાયણ ‘પ્રથમ ઉદક સંસ્કૃત અને પછી દાવાપૃથિવી’ એવા અર્થ કરે છે.

૨ વૈભવશાલી મનવાળો—વિમના: ‘વિમૂતમના:’ (સાયણ).

જે અમારો પિતા જે અમારો જનેતા જે વિધાતા (તે) સર્વ ધામોને અને ભુવનોને જાણે છે. જે દેવતાઓનો એક જ નામદાતા છે, તેની પાસે ખીજાં ભુવનો પ્રશ્નને (પૂછવા) માટે જાય છે. ૩

જેઓએ દૂર, અદૂર (અને) નીચેના લોકમાં આ ભૂતોને સંસ્કારી કર્યા તે પૂર્વ ઋષિઓએ, સ્તોતાઓની જેમ મહત્ત્વથી, આના માટે ધનનો યજ્ઞ કર્યો. ૪

દ્વિતીય પર, આ પૃથ્વીથી પર, અસુર દેવતાઓથી પર જે છે—પ્રાણીઓએ કયા ગર્ભને પ્રથમ ધારણ કર્યો જ્યાં સર્વ દેવો સાથે દેખાયા ? ૫

સમ્યગ્દર્શન—સંવૃગ 'સંદ્રષ્ટા' (સાયણ)

આ મંત્રની વ્યાખ્યા અધિયજ્ઞ અને અધ્યાત્મ એ બે રીતે થાય છે. પહેલી દ્વતીતે ઉદ્દેશી કહેવાય છે:—“ વિશ્વકર્મા, બહુવિધ—બહુ પ્રકાર-વૃષ્ટિનું પ્રદાન વગેરે કર્મોનો કર્તા, આદિત્ય, અને તે વિભૂતમના, મહાન્ ધાતા, વૃષ્ટિ આદિનો કર્તા, વિધાતા—જગતનો કર્તા, અને ભૂતોનો પરમ સંદ્રષ્ટા. તે સમર્પિઓના—તેજોના, ઇષ્ટા—સ્થાનો અથવા શરીરો—ઉદકથી સંમોદ પામે છે, જેમાં—જે આદિત્યમાં—તે દેવને મંત્રવિદો સમર્પિઓથી પર એક કહે છે. અધ્યાત્મ અર્થે:—વિશ્વકર્મા, જે પરમાત્મા, પ્રાણ અને પ્રકાશથી યુક્ત હોય બહુકર્મવાળો થાય છે અને તે વિભૂતમના, વસ્તુતઃ મહાન્ વિશ્વકર્મા—સુકૃત દુષ્કૃતના ફળને વિશેષતાથી અપાવનાર, ધાતા, વિધાતા, પરમ હોય ઇન્દ્રિયોનો દ્રષ્ટા. તે સમર્પિઓ—દ્રષ્ટા ઇન્દ્રિયોનાં—ઇષ્ટા—સ્વરૂપો—અન્તની સાથે સંમોદ પામે છે,—જે આત્મામાં તે આત્માને, સમર્પિઓથી પર—ઇન્દ્રિયાદિથી અતીત—પરમાત્મા—તત્ત્વવિદો કહે છે.” (સાયણ).

૪ સ્તોતાઓની જેમ: “ સ્તોતાઓ જેમ મોટા સ્તોત્રથી યજ્ઞ તેમ ” (સાયણ). અદૂર—ઇત્યાદિ. અસૂતે સૂતે નિષતે ‘સ્થાવર, જંગમ અને નિશ્ચલ’ (સાયણ).

સંસ્કારી કર્યા: મૂળમાં સમઋણવન્ છે—તેનો, ખીજાઓ “ ઉત્પન્ન કર્યા ” એવો અર્થ કરે છે. સાયણ. “ સારી રીતે ધૃતાદિથી પૂજ્યા ” એવો અર્થ કરે છે.

પાણીએ તે જ ગર્ભને પ્રથમ ધારણ કર્યો જેમાં સર્વ દેવો એકઠા થયા હતા. અજની નાભિમાં એક મૂકાએલું હતું જેમાં સર્વ ભુવનો રહ્યાં હતાં. ૬

જેણે આમને જન્મ આપ્યો તેને તમે જાણતા નથી. તમારું અંતર બીજું જ હતું. ધુમસથી ઘેરાયેલા, ગડગડ કરતા, પ્રાણને તર્પતા ઉકથા બોલનારા ફરે છે. ૭

૨૬

વિષય પુરૂરવા-ઉર્વશીનો સંવાદ, ઋષિ જે ઋચાનો જે બોલનાર તે ઋષિ છંદ ત્રિષ્ટુપ્.

પુરૂરવા:—

અયિ જાયે ! મનથી આપણે વચનોને મિશ્ર કરીએ, હે અણ્ડિડ થોભા. આપણા આ મનોભાવો અનુદિત (રહેતાં) પહેલાંના દિવસોમાં સુખકર ન હતા. ૧

૭ આમને—‘ આ ભૂતોને ’ સા.

તમારું અંતર ઇત્યા—“ હું દેવદત્ત છું, યજ્ઞદત્ત છું, એ રીતે અમે આત્માને વિશ્વકર્મા સમજાવે છીએ એમ જે કહેવામાં આવે તો તે અસત્ છે. અહંપ્રત્યયથી સમજાવું જીવંત તત્ત્વ, વિશ્વકર્મા પરમેશ્વરનું તત્ત્વ નથી, પરંતુ તમારું અહંપ્રત્યયથી જણાતા જીવોનું અંતર બીજું—અહંપ્રત્યયથી જણાય એનાથી ભુદુ—સર્વ વેદાન્તવેદ્ય ઈશ્વર તત્ત્વ હતું ” (સાયણ).

પ્રાણને તર્પતા—‘ ઉદરંભરો ’ સાયણ.

ઉકથા બોલનારા—‘ નાના પ્રકારના યજ્ઞોમાં ઉકથને બોલતા કેવળ આ લોકના અને પરલોકના ભોગમાં મશગુલ છે માટે વિશ્વકર્મા દેવને જાણતા નથી. ’ (સાયણ).

૧ આ સૂક્તનો સંતોષકારક અનુવાદ થઈ શકતો નથી. આના અનુવાદમાં પીશેલ અને ગેલ્ડનરના જર્મન અનુવાદનો ખાસ આધાર લીધો છે.

મૂળમાં પૃ. ૬૦ ભુઓ, તિષ્ઠમાં તિ ઉદાત હોવાથી ક્રિયાપદોના સ્વરના નિયમ પ્રમાણે ‘ તિષ્ઠ ઘોરે ’ વચમાં મૂકેલું પેટાવાક્ય ગણાવું જોઈએ, અને મમસા, વર્ષાંસિ ઇત્યાદિની સાથે તે જાય.

ઉર્વશી:—

હું તારા વેણુને શું કહું ? ઉષાઓની અગ્રેસર (ઉષા) ની જેમ હું ચાલી ગઈ. હે પુરુવસ ! ફરીથી પાછો ઘેર જા. હું પવનની જેમ દુઃપ્રાપ છું.

૨

પુરુવા:—

ભાથામાંથી શ્રીને માટે છુટતા તીરની જેમ, પશુઓને જિતતા, સેંકડોને જીતતા વેગવાન (અશ્વ) ની જેમ, વીરને ન છાજે એવા ઇરાદાથી વીજળી ચમકે, એવો (ચમકારો થયો), ઘેટી જેમ અવાજેએ ઘેટા જેવો શબ્દ જણાવ્યો.

૩

ઉર્વશી:—

સસરાને વસુ અને વય આપતી તે જો કામી ઇચ્છે તો, પાસેના ઘરમાંથી તે ઘરમાં જતી; જેમાં તેને આનંદ મળતો

x

x

x

x

૪

વયનો મિત્ર કરીએ, ચાતચીત કરીએ. મનસા વચાંતિ માટે સરખાવો મનસા વાચમક્રત ઋ. વે. ૧૦. ૭૧. આ બધા માટે જુઓ પીણંદ અને ગેહનર વેદીશબ્દોડીઅન વો. ૧ પૃ. ૨૬૫.

૩ સાયણનો અર્થ તદ્દન જૂદો “શ્રી માટે ભાથામાંથી તીર છૂટી શકતું નથી. હું વેગવાન શત્રુઓની સેંકડો ગાયો પડાવી શકતો નથી. વીર વિનાના કંતુમાં પ્રકાશ થતો નથી. માણસો વિસ્તીર્ણુ સંગ્રામમાં અવાજને જણાતા નથી.”

આ ઋચાનો અર્થ ખાત્રીથી કરી શકાતો નથી. ઉપરનો અર્થ ગેહનર (પૃ. ૨૬૬) ના અનુવાદમાંથી સૂચન લઈ કર્યો છે. આ અર્થ કથાવસ્તુ સાથે ઠીક ખેસે છે.

૪. કામી—ઉષ: (વશુની સાથે સંબંધવાળું) તીવ્ર ઇચ્છાવાળો-કામી. સે. પી. બ. લે. સાયણ, ઉષાના સંબોધન, તરીકે લે છે.

આનંદ મળતો ‘વાકન’ ‘કામયતે’ (સાયણ). આ રૂપના મૂળ વિષે સંદેહ છે. ગ્રાસમાન ‘કા’ માંથી સિદ્ધ કરે છે. રાથ ‘કન’ માંથી ભસ્તન ભૂતકાળ બીજો કે ત્રીજો પુરુષ. મેકડોનલ્ડ વેદીક ગ્રામરમાં (Enc. of Indo Aryan Researchમાં પ્રકટ થયેલું) કહે છે કે “The obscure form ‘વાકન’ (X 29)

x

x

x હે

પુરૂરવ ! હું તારી કામનાને અનુસરતી હતી. હે વીર ત્યારે તું મારા શરીરનો રાબ્દ હતો.

૫

જે સુન્દરિ, શ્રેણિ, સુમ્નેઆપિ, હૃદયક્ષુની જેમ ફરતી અંથિની—તે શણુગારવાળાં અરુણવર્ણાની જેમ ખસી ગયાં ! શ્રીને માટે દ્વઝણી ગાયોની જેમ તેઓ શબ્દ કરતી હતી. ૬ ઉર્વશી:—

આ જન્મતાં દેવપત્નીઓ એકઠી થઇ, વળી સ્વયં વહેતી નદીઓએ એને પોષ્યો; વળી હે પુરૂરવા દેવોએ દસ્યુઓને હણવા મોટા રણને માટે તને મોટો કર્યો.

૭

પુરૂરવા:—

જેવો હું માણસ આ વસ્ત્ર કહાડતી અમાનુષીઓ પાસે ગયો (કે તરતજ) તે, પછીકથી સરી જતી સાપણુની જેમ, રથને અડકતી ઘોડીઓની જેમ, ભડકી ખસી ગયાં.

૮

may be the nom. of an intensive participle with an anamalous accent for चाकनत्” અને ફૂટ નોટમાં “I regard it as 3rd sing perf, injunctive=चाकनत् ” પૃ. ૩૬૨.

૫ કામના કેતમ્ ‘ગૃહ’ (સાયણુ).

૬ આ ઋચામાં ઉર્વશીની સખીઓનાં નામ હોય એમ લાગે છે. એમાં કેટલાં નામ છે અને કેટલાં વિશેષણ છે તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

હૃદયક્ષુ પછી ‘ન’ છે તેનો સાયણુ સમુચ્ચય’ અર્થ લે છે. અહીં તેનો સાપારણુ ઉપમા અર્થ લીધો છે. પણ ઉપમાનું સ્વારસ્ય સમજાતું નથી.

શણુગારવાળાં અંજયઃ અંજિઃ ‘આંજણુવાળા’ એવો શબ્દાર્થ થાય. આંજવાના ચોપડવાના—અમુક અમુક પદાર્થો શણુગારમાં ગણાતા હોવાથી “શણુગાર વાળાં” એવાં અર્થ થાય છે.

અરુણવર્ણા—સાયણુ સખીઓનું વિશેષણ ગણે છે. અને પછીનો ‘ન’ નકાર અર્થમાં લે છે. ત્રીદ્વીપ લાક્ષ ગાયો એવો અર્થ કરે છે. અહીં આં ઉષાઓનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. ગ્રાસમાન ‘અરુણયઃ’નો લગભગ આવો અર્થ કરે છે. આ અર્થ ઉર્વશીનું વાક્ય ‘હું ઉષાઓની અગ્રસરની જેમ ખસી ગઈ’ એ સાથે ઠીક બંધ બેસે છે.

જ્યારે મર્ત્ય આ અમર સ્ત્રીઓ વિષે ખ્યાર કરતો (પોતાની) ઇચ્છાઓ જેવી દેવાંગનાઓની સાથે સંપર્ક કરે છે ત્યારે જે હંસીઓની જેમ, ખેલતી (ચોકડું) કરડતી ઘોડી-ઓની જેમ, પોતાના શરીરને શોભાવે છે. ૯

પાણીમાંની મારી કામનાઓને પૂરતી, પડતી વિજળીની જેમ જે ઝબુકી;—પાણીમાંથી સુખત નર જન્મે, ઉર્વશી દીર્ઘ આયુષ આપે. ૧૦

ઉર્વશી:—

આ રીતે તું પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા જન્મ્યો છે; હે પુરુષ મને તે ઓજસ (તે) આપ્યું છે; તે દિવસે જાણતી હોઈ તને સમજાવ્યું હતું; મને (તે) સાંભળી નહિ; હવે ભોગ રહિત થએલો તું કેમ બોલે છે ? ૧૧

પુરુષ:—

પુત્ર જન્મીને પિતાને ક્યારે ઇચ્છશે ? બધું જાણતાં રહનારાની જેમ આંસુ પાડશે ? સમાન મનવાળા દંપતીને કોણ છુટા પાડશે ?—શાથી જે સસરાઓમાં (સાસરામાં) અગ્નિ બળે છે.

ઉર્વશી:—

આંસુ પાડતાને આશ્વાસન આપીશ, કદયાણુકર ચિંતાને અર્થે તે આકન્દ કરનારની જેમ આરડશે ? તારું જે (અપત્ય)

૯ દેવાંગનાઓ—ક્ષોળીભિઃ ‘વાગ્મિઃ’ સાયણ. નિઘણ્ટુમાં તેા આ શબ્દનો અર્થ ‘પૃથ્વી’ અને (દિવચનમાં) ઘાવાપૃથ્વી’ એવો જ આપ્યો છે. સાયણ ‘વાગ્મિઃ’ અર્થ શી રીતે દેહાડે છે એ વિચારવાનું છે. મં. ૮ ૧૩—૧૭ માં “ફૂંઝં ક્ષોળીરવર્ધયત્ વયા ઇવ ” એમાં જો કે સાયણ “પૃથ્વી—અને તેનાથી ઉપલક્ષિત સર્વ લોક—” એવો અર્થ કરે છે, તો પણ આ મહુવચનના પ્રયોગથી કોઈ ‘દેવીઓ’ ઉદ્દિષ્ટ હોય એમ લાગે છે. જુઓ ગેહડનર પૃ. ૨૭૬ વૉ. ૧ ક્ષોળીભિઃ ક્રતુર્મિર્મિ ઇત્યાદિ. આ શબ્દનો અર્થ ખાત્રીથી આપી શકાતો નથી.

મારામાં છે તે તને મોકલાવીશ. ઘેર ચાલ્યો બા. હે ગાંઠા
મને તું પ્રાપ્ત નહિ કરે.

૧૩

પુરૂરવા:—

(તારો) વલ્લભ આજે પાછો ન ફરે એમ ફર પેલી પાર
જવાને પ્રપાત કરશે; પછી એ નિર્ઝતિના ખોળામાં સુશે;
પછી એને ધસતાં વરૂઓ ખાઈ જશે.

૧૪

ઉર્વશી:—

પુરૂરવા ! મા મર; પ્રપાત મા કર; તને જંગલી વરૂઓ
મા ખાઓ ! સ્ત્રીઓની સાથે સખ્યો હોમ નહિ; એ તો
સાલાવૃકોનાં હૃદયો !

૧૫

ન્યારે બીજા રૂપે મર્ત્યોમાં હું ફરતી હતી, ત્યારે હું
ચાર શરદ સુધી રાતો રહી; દિવસના એકવાર થોડુંક ધી હું
ખાતી; તેટલાથી જ તૃપ્ત થઈ હું આ ફરું છું.

૧૬

પુરૂરવા:—

અંતરિક્ષને ભરી રહેલી, અંતરિક્ષને માપી રહેલી
ઉર્વશીને હું પ્રિયતમ વિનંતી કરું છું; સુકૃતનો દાતા તારી
પાસે રહે. પાછી ફર, માઈ હૃદય તપે છે.

૧૭

૧૩ આંસુ પાડતાને ‘ અશ્રુ વર્તયતે ’, એકડનર (૨૭૯—૮૦) ને
અનુસરી ‘વર્તયતે’ અતુથી’માં લીધું છે. સાયણ આ પ્રમાણે અર્થ લે છે—
‘ તને જવાબ આપું છું. તારૂં અપત્ય અશ્રુ પાડશે ’ ઇત્યાદિ.

કલ્યાણકારક ઇત્યાદિ, એટલે કલ્યાણકર ચિંતાની એને ઉચ્ચ
નહિ રહે.

૧૪ વલ્લભ—સુદેવ: ‘ તારી સાથે સુકીડ પતિ ’ સાયણ. એકડનર
બીજા અનેક ઉતારા આપી ‘વલ્લભ’ અર્થ સાખીત કરે છે પૃ. ૨૮૦—૮૧.

પેલી પાર—‘ મહાપ્રસ્થાન ગમન કરશે ’ (સાયણ).

નિર્ઝતિ=મૃત્યુ. ‘ પૃથ્વી અથવા પાપ દેવતા ’ (સાયણ).

૧૫ સાલાવૃકોના—‘ આ સખ્યો, સાલાવૃકોના હૃદયો જેવી રીતે
વિશ્વાસે રહેલા વત્સાલિનાં ખાતક હોય છે તેવાં છે ’ (સાયણ).

૧૭ પ્રિયતમ ‘ વસિષ્ઠ: ’

ઉર્વશી:—

તને આ દેવો આમ કહે છે. “ઐશ (ઇશાપુત્ર) આ જેમ છે (એ રીતે તો) તું મૃત્યુબંધુ છે; (પણ) તારી પ્રજા દેવોને હવિષ વડે પૂજશે, અને તું પણ સ્વર્ગમાં આનંદ કરીશ. ૧૮

૨૭

*પણિઓ અને સરમાનો સંવાદ, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

પણિઓ:—

શું ઇચ્છતી સરમા આ સ્થાને આવી પહોંચી ! શાથી જે રસ્તો આડાઅવળા વળાકથી દૂર જનારો છે. અમારી પાસે તારું શું રહેલું છે ? પરિભ્રમણ કેવું થયું ? રસાનાં પાણી તું કેવી રીતે તરી ? ૧

સરમા:—

ઇંદ્રની મોકલેલી દૂતી, તમારાં મોટા ખજાનાઓને ઇચ્છતી, હે પણિઓ ! હું ફરું છું. કુદકાની બીકથી તેણે અમને મદદ કરી; એ રીતે રસાનાં પાણી હું તરી. ૨

પણિઓ:—

હે સરમા ! ઇંદ્ર કેવો છે ! તેનો દેહાર કેવો છે—જેની દૂતી થઇને તું અહીંઆં દૂરથી આવી છું ? તે અહીંઆં આવો. તેને મિત્ર બનાવીએ, અને અમારી ગાયોનો તે ગોપતિ થાય. ૩

*ઇન્દ્રના પુરોહિત યૃહરપતિની ગાયો વલ નામના અસુરના પણિ નામના ચોદાઓ લઇ ગયા, અને ગુહામાં પૂરી દીધી. યૃહરપતિના કહેવાથી ઇંદ્રે સરમા નામની દેવશક્તીને (દેવોની કુતરી) મોકલી; જેણે મોટી નદી તરી વલપુર આવી પૂરેલી ગાયો જોઇ. આ જાણી પણિઓ તેને મિત્ર કરવા આ સંવાદ કરે છે ઇત્યાદિ કથા સાયણુ આપે છે.

૧ આડા અવળા—જગુરિ: પરાચૈ: ‘પરાડમુ:ખ-આવૃત્તિવર્જિત જે ગમતો—તે વડે જગુરિ-એટલે ઉદ્દગૂર્ણ મહાન પ્રયત્નથી પણ ન જઇ શકાય તેવા; અથવા ‘અત્યર્થ જનારી’ પાછળ જોયા વિના જનારી (સાયણુ). અથવા જ. રિજિગ્મ્યતે: પાચ્ચતેરચિત: । નિરુ. ૧૧-૨૫.

પરિભ્રમણ. પરિતક્મ્યા ‘રાત્રિ’ એવો બીજો અર્થ પણ સા. આપે છે.

સરમા:—

એ દબાય એવો હોય એમ હું તેને જાણતી નથી; તે દબાવે છે, જેની ફતી થઈને હું અહીંઆં ફરતી આવી છું. વહેતી ઉડી (નદીઓ) તેને ઢાંકતી નથી; ઈંદ્રથી હણાઈને હે પશ્વિઓ ! તમો સુશો. ૪

પશ્વિઓ:—

હે સુભગ સરમા ! ઘોના પ્રાન્તો વિષે બધે ફરતી તું જે ઈચ્છતી હતી તે આ ગાયો; તેમને લલ્યા વિના તને કાણ આપે ? અને વળી અમારાં આયુષો તીક્ષ્ણ છે. ૫

સરમા:—

હે પશ્વિઓ ! તમારાં વચનો (ભલે) સેનાથી લડાય એવાં ન હોય; (ભલે) તમારાં પાપી શરીરો તીરથી લેદાય એવાં ન હોય; (ભલે) તમારો માર્ગ આવવાને માટે લેદી શકાય એવો ન હોય. બૃહસ્પતિ ! તમારાં તે બંને માફ નહિ કરે. ૬

પશ્વિઓ:—

હે સરમા ! આ બળનો અદ્રિમાં રહેલો છે, ગાયોથી અશ્વોથી અને વસુઓથી સમૃદ્ધ છે; તેને પશ્વિઓ—જે સુગોપ છે, સાચવે છે. શૂન્ય સ્થાનમાં તું વ્યર્થ આવી છું ? ૭

સરમા:—

અહીંઆં સોમથી તીક્ષ્ણ થએલા ઋષિઓ આવશે,—અયાસ્ય અંગિરસો નવગ્વો; તેઓ આ ગાયોના સમૂહને વહેંચશે; ત્યારે જ પશ્વિઓ આ વચનને ઝોડી કાઢશે. ૮

પશ્વિઓ:—

હે સરમા ! તું અહીંઆં દેવોના બળના દબાણથીજ આવી

૬ બંને ' તમારાં પૂર્વોક્ત ઉભયવિધ દેહોને ' સાચવ.

શૂન્ય—રેફુ રિજ ઉપરથી. જુઓ એ. પી. લે. અને આસમાન.

' અંકિત ' સાચવ. ' unyielding ' કબજે ન થાય એવું ' મેકડોનલ.

૭ સુગોપ સારી રીતે ગાયોનું રક્ષણ કરે એવા.

હું. તને યેન કરીએ. પાછી ન જઈશ. હે સુભગે ! તારી સાથે ગાયોનો ભાગ પાડીશું.

૬

સરમા:—

હું ન જાણું ભાઈપણું કે ન પહેનપણું. ઇંદ્ર અને ઘોર અંગિરસો જાણે. જ્યારે હું અહીંયાં આવી ત્યારે તેઓ મને ગાયોની ઇચ્છાવાળા દેખાયા. હવે હે પશુઓ ! અહીંથી દૂર ખસો. ૧૦

હે પશુઓ, અહીંથી બહુ દૂર જાઓ. ઋત વડે (દુર્ગનો) નાશ કરતી ગાયો બહાર આવે; જે પૂરાએલીઓને વૃહસ્પતિએ મેળવી, —(અને) સોમે, શ્રાવાઓએ, ઋષિઓએ અને વિષ્ણુએ. ૧૧

૨૮

દાનસ્તુતિ, ઋષિ બિશ્વ અંગિરસ, છંદ ૧, ૨ જગતી, બાકીનાની ત્રિપુલ.

દેવોએ ભુખને જ મોતનું સાધન કર્યું નથી. ખાનાર પાસે પશુ મૃત્યુઓ આવે છે. આપનારનું ધન એણું નહિ થાય; નહિ આપનારો મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૧

અન્નવાન હોઈ જે દુર્બળ ચક્રચક્રતા, દુઃખી થએલા, અન્ન માટે પાસે આવનારને માટે મનને કાઠું કરે છે, અને વળી તેની આગળ (અન્ન) સેવે છે, તે મહેર કરનાર મેળવતો નથી. ૨

તે જ દાતા છે—જે લેનાર, અન્નની ઇચ્છાવાળા (બિશ્વ માટે) કરતા દુર્બળને આપે છે. એને માટે મદદ માગતાં પૂરતું થાય છે; અને ભાવી માટે તે મિત્ર બનાવે છે. ૩

૧૦ ગાયોની ઇચ્છા—સાયણનો અર્થ જુદો પડે છે.

૧ ભુખને—દેવોએ સર્વેને ભૂખ આપી નથી; પશુ વધ જ આપે છે: આ વધરૂપ ભૂખને સમવે તે દાતા (સાયણ)..

૩ મદદ માગતા—‘વામ તો—યત્ન—દેવો—જેમાં બ્રહ્માવાય છે તે યજ્ઞ’ (સાયણ). ‘રણની ભુમમાં’ ગ્રીશીય. ભાવી માટે ‘જપરા’ ‘બીજામાં—શત્રુઓની સેનાઓમાં’ (સાયણ).

જે સાથે રહેલા, સાથે કરનાર સખાને અન્ન આપતો નથી તે સખા નથી. ‘અહીંથી તેણે ચાલ્યા જવું’ તે ધર નથી. બીજા ફરના જ ઠાતાને તેણે શોધવો. ૪

શક્તિવાળાએ જાચકને દાન દેવું જ. લાંબો પંથ જોવો. રથનાં ચક્ર ઉપર નીચે ફરે છે તેમ ધન એકથી બીજા પાસે જાય છે. ૫

અણુસમજી અન્નને વ્યર્થ મેળવે છે. સાચું કહું છું એ એનો વધ છે. અર્ચમાને પોષતો નથી, મિત્રને પોષતો નથી. એકલો ખાનારો કેવળ પાપી થાય છે. ૬

એકતું જ હજી ખાવાનું પેઠા કરે છે, ચાલતો ચાલવાથી રસ્તો કાપે છે, જોલતો ખાણજી નહિ જોલતા કરતાં સારો છે, દાન કરતો સંબંધી દાન નહિ કરનારથી ચઢી જાય છે. ૭

એક પાદવાળો બે પાદવાળાથી આગળ જાય છે, બે પાદવાળો પુઠેથી ત્રણ પગવાળાની આગળ જાય છે. ચાર પાદવાળો બે પાદવાળાની બુમથી આવે છે—પંચને જોતો પાસે ઉભો રહે તો. ૮

સરખા હાથ સરખું કામ નથી કરતા. એક માવાળીઓ સરખું ફૂંજતી નથી. જુગલનાં વીર્ય સરખાં હોતા નથી. એક જ કુટુંબના હોય તો પણ સરખું દાન કરતા નથી. ૯

૪ અહીંથી પ્રત્યાદિ—એવું જ્યાં જોલાય છે તે ધર નથી. જે આ અદાતા સખા પાસેથી તે ચાલ્યો જાય—એટલે કે જે તેને છોડી ચાલ્યો જાય તે તે ધર—નિવાસ નથી, તે ગચ્છેલ પુરુષે બીજા અરણ્ય—આર્ય—સ્વામીને પ્રજ્ઞવો (સાયજી).

૮ ‘એક પાદવાળો’—સૂર્ય (અજ એકપાદ), ‘બે પાદવાળો’ માણસ, ‘ત્રણ પાદવાળો’ લાકડી ટેકતો માણસ, ‘ચાર પાદવાળો’ કુતરો; ત્રીશીય એકડોનલ પ્રત્યાદિ. સાયજી પાદનો અર્થ ‘ભાગ’ કરે છે. અને વાતપર્ય એવું કહાડે છે કે એક ભાગવાળા કરતાં બે ભાગવાળો ચઢી જાય છે એ રીતે પરસ્પર અપેક્ષાથી તેઓ ઉત્તમ અધમ છે માટે હું ધનવાન છું એમ કેવળે માનવું નહિ’ પ્રત્યાદિ.

૨૬

દેવતા પ્રજાપતિ, ઋષિ હિરણ્યગર્ભ, ઇંદ્ર ત્રિપદુલ

સૌથી આગળ હિરણ્યગર્ભ હતો. જન્મેલો તે એકલો ભૂતનો પતિ હતો. તેણે પૃથ્વીને ધારણ કરી અને વળી આ ધોને. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂછએ. ૧

જે આત્માનો દેનાર છે, બલનો દેનાર છે, જેના શાસનને સર્વે ઉપાસે છે, જેના (શાસનને) દેવો (પણ ઉપાસે છે). જેની છાયા અમૃત છે, જેનું મૃત્યુ છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂછએ. ૨

જે શ્વાસ લેનાર, આંખથી પલકારા મારનાર જગતનો મહિમાથી એક જ રાજા હતો, જે આ બે પગવાળાનો અને ચાર પગવાળાનો ઇંદ્ર હતો. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂછએ. ૩

મહિમાથી જેના આ હિમવાળા છે, રસાસહિત જેના સમુદ્ર કહેવાય છે, જેની આ પ્રદિશાઓ જેના બાહુ છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂછએ. ૪

જેના વડે દૌ ઉગ્ર છે, જેનાવડે પૃથ્વી દૃઢ છે, જેનાવડે સ્વર્ગ સ્થિર કરાયું, જેના વડે નાક છે, જે અંતરિક્ષમાં રજસનો માપનાર છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂછએ. ૫

૧ કયા દેવને ? કર્મ દેવાય ' પ્રજાપતિ અનિર્જાતસ્વરૂપ હોવાથી તેના અર્થમાં બધીમાં 'કિં' શબ્દ છે. અથવા સૃષ્ટિ માટે કામના કરે છે એટલે 'ક', અથવા ક=સુખ તદ્દરૂપ હોવાથી ક કહેવાય છે, અથવા આ રીતે 'ક', ઇંદ્રે પૂછતાં પ્રજાપતિએ કહ્યું કે મારું મહત્ત્વ તને આપી હું 'કઃ' કેવો થાઉં ? ઇંદ્ર જવાબ આપ્યો " હું કઃ કેવો થાઉં એમ તું કહે છે માટે તું તેવો એટલે કે 'કઃ' થા (સાયણ).

૨ છાયા 'જેનું અમૃત છે, મૃત્યુ જેની છાયા જેમ છે' (સાયણ). 'જેની છાયા અમરત્વ છે, જેની છાયા મૃત્યુ છે' મેક્સમુલર. વે. હીમ્મ. સે. યુ. ઇ. વો, ૩૨. પૃ. ૧.

૪ હિમવાળાના પાતો.

૫ નાક— 'આદિત્ય' (સાયણ) : મેકડોનલ્ડના મતે આ શબ્દનો ક્યાંપ પણ સૂચ્ય અર્થ થતો નથી. પોતે 'vault of heaven' 'લુ-મંડલ' એવો અર્થ કરે છે. વે. રી, પૃ. ૧૩૯

રજસ=પાણી સા.

રક્ષણથી સ્થિર દ્વાવાપૃથ્વી મનથી કુજતાં જેના તરફ જીએ છે, જેના વિષે સૂર્ય જીગીને પ્રકાશે છે. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૬

જ્યારે ગર્ભને ધારણ કરતાં, અગ્નિને ઉત્પન્ન કરતાં મોટાં પાણી સર્વત્ર ફેલાયાં ત્યારે દેવોનો એકાકી અસુ ઉત્પન્ન થયો. કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૭

દક્ષને ધારણ કરતાં યજ્ઞને ઉત્પન્ન કરતાં પાણી જેણે મહિ-
માવડે બરાબર નીરખ્યાં, જે દેવો વિષે એક દેવ હતો.
કયા દેવને હવિષથી અમે પૂજીએ. ૮

જેણે પૃથ્વીને જન્મ આપ્યો અથવા જે સત્યધર્માએ
દાને જન્મ આપ્યો, તે અમારી હિંસા ન કરો,—જેણે પ્રકા-
શમાન મોટાં પાણીને જન્મ આપ્યો. કયા દેવને હવિષથી
અમે પૂજીએ. ૯

હે પ્રજાપતિ તારા સિવાય બીજો કોઈ જન્મેલી વસ્તુ-
ઓની આજીવન ન હતો. જે કામનાથી અમે પૂજીએ છીએ
તે અમારી યાઓ. અમે ધનના પતિ થઈએ. ૧૦

૩૦

દેવતા પરમાત્મા, ઋષિ અંશુ ઋષિની પ્રજા-
વિદુષી દુહિતા વાક, છંદર જગતી, બાકીનાની ત્રિંદુલ

હું રુદ્રો સાથે, વસુઓ સાથે ફરું છું, હું આદિત્યો
સાથે અને સર્વ દેવો સાથે. હું મિત્ર અને વરુણ બન્નેને
ધારણ કરું છું. હું ઇંદ્ર અને અગ્નિને, હું બંને અશ્વીઓને. ૧

૧૦ આ ઋચાનો ૫૬ પાઠ નથી. તે પછીથી ઉમેરાઈ હશે.

હું ઉભરાતા સોમને ધારણ કરું છું. હું ત્વષ્ટાને પૂષા-
ને અને ભગને. હવિષ્માન, સાસી રીતે તર્પણ કરાવનાર, સોમ
રસ કહાડનાર યજ્ઞમાન માટે હું ધન મૂકું છું. ૨

હું ઇન્ધ્રિયો છું, વસુઓની ભેગી કરનાર છું, વિદુષી છું,
યજ્ઞિયોમાં પ્રથમ છું. તે મને દેવોએ બહુમાં રહેલી ને, બહુમાં
પ્રવેશ કરતી ને બહુસ્થાનોમાં મુકી. ૩

જે જીએ છે, જે શ્વાસ લે છે અને જે બોલેલું સાંભળે
છે, તે મારા વડે અન્નને ખાય છે. તે અશ્રદ્ધાળુઓ મારી
પાસે વસે છે. હે વિદ્વાન શ્રદ્ધાવાળું સાંભળ. તારા માટે બોલું છું. ૪

હું જ સ્વયં આ બોલું છું—દેવો અને માણસોને ગમે
એવું—હું જેને ઇચ્છું તેને તેને ઉગ્ર કરું છું—તેને કવિ,
ઋષિ, સુમેધાવી કરું છું. ૫

હું રુદ્ર માટે પ્રજ્ઞાદ્રેષી હિંસકને હણવા માટે ધનુષ
તાણું છું. હું માણસને સમદ કરું છું. મેં ઘાવાપૃથ્વીમાં
પ્રવેશ કર્યો. ૬

મેં આના માથા ઉપર પિતાને જન્મ આપ્યો. માટે
ઉત્પત્તિ સ્થાન સમુદ્રની અંદર પાણીમાં છે. પછી સર્વ ભુવ-
નોને વીંટાઈને રહી; આ ઘાને પણ શરીરવડે હું અડકું છું. ૭

સર્વ ભુવનોને રચતી હું પવનની જેમ વાઉં છું. સ્વ-
ર્ગથી પર, આ પૃથ્વીથી પર, આવડી હું મહિમા વડે થઈ. ૮

૨ ઉભરાતા. આહનસમ્—‘આહન્તવ્ય—અભિષેતવ્ય—(દયાવીને
રસ કહાડવા યોગ્ય); અથવા શત્રુઓને હણનાર (સાયણ). ઉપરનો અર્થ
સે: પી. લે. માંથી લીધો છે.

૪ મારી પાસે વસે છે—માં ઉપક્ષયતિ—‘મને નહિ બળુનારા
ઉપક્ષીણ સંસારથી હીન થાય છે’ (સાયણ). ‘હકુમત’ આસમાન. એટલે
કે મારા કબજામાં છે.

આ સૂક્તનું પદ્યમાં ભાષાન્તર રા. નર્મદાશંકર દ. મહેતાના હિંદુત્વ
જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં (પૂર્વાર્ધ) આપેલું છે તે કેટલીક જગ્યાએ આના કરતાં
બૃહ પડે છે.

૩૧

દેવતા રાત્રિ, ઋષિ સોભરિપુત્ર કુશિક અથવા
ભારદ્વાજની પુત્રી રાત્રિ, છંદ ગાયત્રી.

રાત્રી દેવીએ પધારતાં અનેક સ્થાનોમાં આંખોવડે બેસું.
સર્વ સૌન્દર્યો ધારણ કર્યાં. ૧

અમર્ત્ય દેવીએ વિશાળ અંતરિક્ષ ભરી દીધું—નીચાં
સ્થાનો અને ઉંચાં. જ્યોતિષી અંધકારને પીડે છે. ૨

દેવીએ પધારતાં ખડેનને—ઉપાને આધી કહાડી, અંધકાર
પણ દૂર નાસે છે. ૩

તે તું આજે અમારી (પાસે આવી છું) જે પધારતાં
અમે ઘેર પાછા કર્યા, જેમ પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર માળામાં. ૪

આમ ઘેર આવ્યાં, પગવાળાં ઘેર આવ્યાં, પક્ષીઓ ઘેર
આવ્યાં, લોભી ગીધ પણ ઘેર આવ્યાં ! ૫

વરૂમાદને અને વરૂને દૂર કરજે. હે ઊર્મ્યા ચોરને દૂર
રાખજે, અને અમારા માટે સુતરા થજે. ૬

ઘટ લાગી ગએલો કાળો વ્યક્ત અંધકાર મારી પાસે
આવ્યો છે. હે ઉપા એને ઋણની જેમ દૂર કર. ૭

તારી પાસે ગાયેની જેમ (સૂક્ત) ધર્મ છે; હે ધૌની
હુહિતા તેને વિજેતા માટેના સ્તોત્રની જેમ પસંદ કર. ૮

૨ ભરી—દીધું—‘ પ્રથમ અંધકારથી ભરે છે ’ (સાયણ).

૬ ઊર્મ્યા=રાત્રિ; આમ=લોકોનાં ટોળાં.

૮ ગાયની જેમ ઇત્યા. ‘ સ્તુતિઓવડે અભિમુખ કરે છું ’ (સાયણ).

વિજેતા ઇત્યા. ‘ તારા પ્રસાદથી શત્રુને જિતનાર એવા માટે તું
સ્તોત્રની જેમ હવિષ પણ પસંદ કર. ’ (સાયણ).

૩૨

દેવતા પરમાત્મા, ઋષિ પ્રભાપતિ, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

‘અસત્’ હતું નહિ, ત્યારે ‘સત્’ હતું નહિ. ‘રજસ’ હતું નહિ, તેનાથી પર જે વ્યોમ તે હતું નહિ. શું ઢાંક્યું હતું ? ક્યાં, કોના સુખમાં ? શું ગહન અને ગભીર પાણી હતું ? ૧

મૃત્યુ હતું નહિ, ત્યારે અમૃત હતું નહિ. રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ જણાવનાર હતું નહિ. તે એક પોતાની મેળે જ પવન વિના શ્વાસ લેતું હતું. તેનાથી પર બીજું કંઈ જ હતું નહિ. ૨

આગળ તમસથી ગૂઢ તમસ હતું. અગ્નેય પાણી આ બધું હતું. જે આજુ તુચ્છથી ઢાંકાયેલું હતું, તે એક તપના મહિમાથી જન્મ્યું. ૩

તેના ઉપર પ્રારંભમાં ‘કામ’ થયો, જે મનનું પ્રથમ રેતસ હતું. બુદ્ધિવડે હૃદયમાં શોધ કરી કવિઓ સત્ના સંબંધને અસત્માં પામ્યાં. ૪

એમનો રશ્મિ ત્રાંસો ફેલાયો. ઉપર પણ હતો ? નીચે પણ હતો ? બીજ મુકનાર હતા, મહિમાઓ હતા. નીચે સ્વધા હતી, ઉપર પ્રયતિ હતો. ૫

૧ ત્યારે—સર્જન પહેલાં.

૩ અગ્નેય—અગ્રકેત—‘અગ્રજાયમાન’ (સાયણ); ભેદજ્ઞાનપૂર્વક ન જણાય તેવું.

આજુ—“જે હયાતીમાં આવે તે” આ શબ્દનો અર્થ ૬, ૭ માં આવતા આશ્વમૂલ ઉપરથી સમજાય છે. મેક. વે. રી. પૃ. ૨૦૬.

૫ બીજ મુકનાર છતાં. રેતીયાઃ માં માનઃ ‘આ શબ્દો વિશ્વોત્પત્તિના પુરુષતત્ત્વના અને સ્ત્રીતત્ત્વના વચક છે. પ્રયતિ અને સ્વધા યથાક્રમ આ તત્ત્વોને મળતા છે.’ મેક. વે. રી. પૃ. ૨૧૦

આ સૂક્ત ઉપર સાયણાચાર્યનું તાત્ત્વિક ઉપપત્તિ કરતું લાંબુ લાંબું છે. ટીળકના ગીતારહસ્યના ગૂજરાતી અનુવાદમાં પણ પોતાની

સાક્ષાત્ કોણુ જાણુ છે ? અહીં કોણુ કહેશે ‘ક્યાંથી આ જન્મી ? ક્યાંથી આ સર્જન થયું ?’ આના સર્જન પછી દેવો થયા. તેથી કોણુ જાણુ છે કે શેમાંથી (આ બધું) થયું ? ૬
જેમાંથી આ વિસૃષ્ટિ થઈ તેણે એ નિર્માણ કરી કે નહિ ?
જે આનો અધ્યક્ષ પરમ જ્યોત્સ્નામાં છે તે જ જાણુ છે, અથવા તે પણુ ન જાણુતો હોય ! ૭

૩૩

દેવતા અરણ્યાની, ઋષિ ધર્મદેવપુત્ર દેવસુનિ, છંદ અનુકુલ.

હે અરણ્યાનિ હે અરણ્યાનિ તું જે ભૂલી પડ્યા જેવી છું, (તે) ગામને કેમ પૂછતી નથી ? તને બીક જેવું નથી લાગતું ? ૧

બોલતા વૃષારવ પાસે જ્યારે ઘંટડીઓથી જાણુ વગડાતો ચિન્મિત્રક આવે છે ત્યારે અરણ્યાનિ મોજ માણુ છે. ૨

જાણુ ગાયો ખાય છે, વળી જાણુ ધર દેખામ છે; વળી સાંજે અરણ્યાનિ ગાડીઓ જેવું છોડે છે. ૩

હે (અરણ્યાનિ) ગાયને આ બોલાવે છે, લાકડાં આ કાપે છે. સાંજે અરણ્યમાં રહે તો ‘કોકે ચીસ પાડી’ એમ માને છે. ૪

અરણ્યાનિ હણુતી નથી, જો બીજે કોઈ પાસે ન જાય તો; સ્વાદુ ફળ ખાઈને મરણ પ્રમાણે આલ્સો જાય છે. ૫

આંજન જેવાં ગંધવાળી, સુવાસી, બહુ અન્નવાળી, અણુખેડાઓથી મૃગોની માતા અરણ્યાનિની મેં પ્રશંસા કરી. ૬

ઉપપત્તિ સાથે બાંધ્ય છે. એનું ગૂજરાતી પદ્યમાં બાપાન્તર રા. ન. ૬. મહેતાના હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનાં (પૂર્વાર્ધ) પૃ. ૨-૩ ઉપર છે.

૨ વૃષારવ—ઋક્ષ નામનો સૂક્ષ્મ જંતુ, સાયણ. ઘંટડીઓ—અણુખેડાઓ : ‘કાણડીઓથી સાત સ્વર શોધતા ગાયકની જેમ’ (સાયણ). મોજ માણુ છે—‘પૂજાય છે’ (સાયણ).

વિષય વિશ્વોત્પત્તિ, ઋષિ મધુછંદાનો પુત્ર અઘમ-
પૃથુ, છંદ અનુષ્ટુભ.

અળકૃણતા તપમાંથી ઋત અને સત્ય જન્મ્યાં. તેમાંથી
રાત્રી જન્મી, તેમાંથી મોળવાળો સમુદ્ર. ૧

મોળવાળા સમુદ્રમાંથી સંવત્સર જન્મ્યો—દિવસ રાત્રિને
વિધાન કરતો, સર્વે (આંખથી) પલકારા મારનારને વશમાં રાખનાર. ૨

ધાતાએ સૂર્ય અને ચંદ્રને યથાપૂર્વ ળનાવ્યા. સ્વર્ગને
પૃથ્વીને અંતરિક્ષને અને સ્વર્ગને. ૩

૩ મથાપૂર્વ. જેમ પૂર્વકાળમાં સરળતા હતાં તેમ, ભવિષ્યકાળમાં પણ
સરળશે એવો અર્થ છે (સાયણ).

x સૂક્તનો પદપાઠ નથી.

યજુર્વેદ [શુક્લ]* અધ્યાય ૧

+દર્શપૂર્ણમાસ મન્ત્રો, ઋષિ પરમેષ્ઠિ પ્રજાપતિ
અથવા પ્રજાપત્ય દેવો. આ અધ્યાયમાં ૨૮ સિવાય બધા
યજુષો છે. ૨૮ માનો છંદ ત્રિંદુલ.

૧અન્ન માટે તને. ૨બલ માટે તને. ૩તમે વાયુઓ છે.
૪દેવ સવિતા તમને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ માટે અર્પે. હે અહિંસ્ય
ગાયો ઇન્દ્ર માટે ભાગને પુષ્ટ કરો. પ્રજાવાળાં 'મા'વા વિનાના
યજ્ઞમ રહિત તમારા ઉપર ચોરની સત્તા ન ચાલે, પાપીઓની
ન ચાલે. આ યજોપતિ વિષે ધ્રુવ (રહી) બહુ થાઓ. ૫યજ્ઞ-
માનના પશુઓનું પાલન કરો.

૧

+વાજસનેયિ માધ્યદિન શાખાની સંહિતામાંથી ૩૫-૩૬ પાઠો લીધા છે.

+ દર્શયાગ અને પૂર્ણમાસયાગ કરતી વેળાએ વપરાતા મન્ત્રો.
“અમાવાસ્યાના ઇષ્ટિયાગનું નામ દર્શયાગ અને પૂર્ણિમાના ઇષ્ટિયાગનું નામ
પૂર્ણમાસયાગ હતું” (યજુર્વેદ રહસ્ય પૃ. ૩૭-૩૮). મહીષર પ્રમાણે ‘પડવેએ
દર્શયાગ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ અમાવાસ્યાની સવારે અગ્નિહોત્રમાં હવન
કરી દર્શયાગ માટે ‘મમન્નવર્ચઃ’ ઇત્યાદિ મન્ત્ર બોલી અગ્નિમાં સમિધ
મૂકી વાછરડાં આર્ધાં કરવા. દર્શયાગમાં ત્રણ હવિષો હોય છે. અગ્નિમાં
આદ્યતિ માટે આઠ કપાલ, ઇન્દ્ર માટે દહિ, ઇન્દ્ર માટે દૂધ. પડવાને દિવસે
દહિ થાય તે માટે અમાવાસ્યાની રાતે ગાયો દોવી. તે દોવાને માટે સવારમાં
લૌકિક દોહન થાય તે પહેલાં ગાયો સાથે ફરતાં વાછરડાં ગાયોથી પલાશની
ડાળી ત્રેડે દૂર કરવા. આ માટે પલાશની શાખા છેદવામાં આવે છે. આનું
વધારે વિસ્તૃત વર્ણન કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર અ. ૩. સ. ૩૦ થી આપ્યું છે. આ
યાગ દરેક ગૃહસ્થને કાંતો આજન્મ કે કાંતો ત્રીશ વર્ષ સુધી કરવાનો
હોય છે. કા. શ્રૌ. અ. ૪. સ. ૭૬, ૭૮

૧-૧ ‘હે શાખા અજ માટે અથવા વૃષ્ટિ માટે તને છેદું. ધ્રુ’ ઉવટ
અને મહીષર. ૨ હે શાખા બલ માટે અથવા પ્રાણ માટે (અથવા ટીકાકારો
પ્રમાણે બલ અને પ્રાણ આપનાર વૃષ્ટિના રસ અર્થે) તને નમાવું છું—
સીધી કડું છું. પલાશશાખા અથવા શમીશાખા તોડીને સીધી કરતી

૧(તુ) વસુનું પવિત્રું છું, સ્થૌ છું, પૃથ્વી છું, માતરિ-
શ્વાનો દીપક છું, સર્વને ધારણ કરનાર છું. પરમ ધામથી
દઢ થા. વાંકી ન થા. તારો યજમાન વાંકો ન થાય. ૨

વખતે આ બે મન્ત્રો બોલાય છે. શમીનો ઉલ્લેખ અગ્નિના ઉત્પત્તિ-
સ્થાન તરીકે, પલાશનો સોમના પ્રતીક તરીકે છે. મહીધર શ. આ. ના
આધારે કથા આપે છે કે ગાયત્રીએ પક્ષીનું રૂપ લઈ સ્વર્ગમાંથી સોમવક્ષીનું
હરણ કર્યું. તે વખતે તેનું એક પત્ર ભૂમિમાં પડ્યું. તેમાંથી પલાશ થયો
માટે તે પ્રશસ્ત છે. ૩ વાછરડાને સંબોધીને. ટીકાકારો વાયુ અને વાછરડાનું
સાદૃશ્ય અનેક રીતે બતાવે છે. જેમકે-વાયુ ગંદો થએલી ભૂમિને જેમ
ચોક્ખી કરે છે તેમ વાછરડાં ભૂમિને લીંપવાને છાણ આપી તેને પવિત્ર
કરે છે ઇલાદિ. તેમાં તિત્તિરિનું પ્રમાણ આપી આપેલી સમજુતી વિચારવા
જેવી છે. પશુઓનો દેવતા અંતરિક્ષ છે અને અંતરિક્ષનો અધિપતિ વાયુ છે.
વાયુ પોતાનાં અવયવોની જેમ પશુઓને પાળે છે માટે પશુઓનું વાયુપણું.
૪ વાછરડાંની માતાઓ ગાયોમાંથી એકને જૂદી કરી આ મન્ત્રથી બોલી
શાખાથી તેને અડકે. તેમ કરવાથી એ ગાયના દૂધમાંથી થવાનું દહિરૂપી
હવિષ ઇન્દ્રનું અથવા મહેન્દ્રનું થાય. ‘અર્પે’ સમર્પે ‘સંગમિત કરે’ ઉવટ.
‘પ્રભૂતતૃણવાળા વન તરફ મોકલે’ મહીધર. એષ્ટતમ કર્મ ‘કર્મ ચાર
પ્રકારનું’ છે. અપ્રશસ્ત, પ્રશસ્ત, એષ્ટ, એષ્ટતમ. લોકવિરુદ્ધ વધ બન્ધ
ચોરી આદિ અપ્રશસ્ત, લોકો વખાણે ઝોવું બન્ધુવર્જનું પોષણ કરવું તે
પ્રશસ્ત, સ્મૃતિએ કહેલું વાવ ફૂવા તળાવ આદિ કરવારૂપ એષ્ટ, અને વેદે
કહેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ તે એષ્ટતમ કર્મ’ મહીધર. ૫ મૂળમાં અમીવા છે. આ
માંવા નામનો ઢોરને થતો (અભારે પણ) બળીતો રોગ છે. જેનાથી
પીડાતું ઢોર ધાસચારો લઈ શકે નહિ તેમ જ દૂધ દેતું પણ બંધ થાય.
(આ હકીકત માટે તેમ જ આ અધ્યાયમાં બીજી કેટલીક અર્થ સમજુતી
માટે હું અ. હરિનારાયણ આચાર્યને આભારી છું.) ૬ યદમ
મોટો રોગ. ૬ ગોપતિ, આ યજમાન. ૭ અગ્નિચાગાર આગળ પલાશ
શાખાને રાખી, તેને ઉદ્દેશી.

૨. ૧ ‘હે દર્ભમય પવિત્રાતું વસુનું’—ઈન્દ્ર દેવતાના નિવાસ હેતુ પયનું
શુદ્ધ કરનાર છે. ‘મે અથવા તથા કુશ પવિત્રું કહેવાય છે’ મ. આ
મન્ત્રથી પવિત્રું કરી પર્ણશાખા ઉપર બાંધવું. મ. ૨ સ્થાલી જેમાં ક્ષીર
મૂકવાનું છે તે અથવા ઉપાને લેતી વખતે. પાણી અને માટીની તે બનેલી

૧વસુનુ શતધાર પવિત્રું છું, વસુનુ સહસ્ર-ધાર પવિત્રું છું. ૨દેવ સવિતા તને વસુના શતધાર સારી રીતે પાવન કરે એવા પવિત્રાથી તને પવિત્ર કરો. ૩કઈ દોહી ? ૩

૧તે વિશ્વાયુ છે, તે વિશ્વકર્મા છે, તે વિશ્વધાયા છે. ૨તને ઇન્દ્રના ભાગને સોમવડે જમાવું છું. હે વિષ્ણુ હવ્યને રક્ષ. ૪ હે અગ્નિ વ્રતપતિ વ્રતને આચરું છું. તે કરી શકું.

તે મને સિદ્ધ થાઓ. આ હું અનૃતથી સત્ય પાસે જાઉં છું. ૫

૧તને કોણ જોડે છે ? તે તને જોડે છે. કોને માટે તને જોડે છે ? તેને માટે તને જોડે છે ૨તમને બેને કર્મ માટે, તમને બેને વ્યાસિ માટે. ૬

માટે ઘૌ અને પૃથ્વી, કારણકે પાણી ઘૌમાંથી પડે અને માટી પૃથ્વીમાંથી મળે. 'માતરિશ્વા ઇ વાયુનો દીપક-અભિવ્યંજક અંતરિક્ષ લોક. સ્થાલીમાં પણ અન્તરિક્ષરૂપ અવકાશમાં વાયુનો સદ્ભાવ હોવાથી તું પણ વાયુની દીપક છું' મહીધર. પરમ ધામ. બહુ તેજ્યી.

૩. ૧ થાળીમાં પવિત્રું મૂકતી વખતે ઉ. શાખા પવિત્રાને ઉદ્દેશીને મહીધર. ઉવટનો અર્થ સંત્રાનુકૂલ છે. ૨ સ્થાલીમાં દૂધ સિંચાતા દૂધને ઉદ્દેશી. ૩ અધ્વર્યુ દોહનારને પૂછે છે વિદ્યમાન ગાયોમાંથી કઈ દોહી ?

૪. ૧ 'કઈ દોહી' એનો ઉત્તર મળતાં અધ્વર્યુ કહે છે તે ગામ વિશ્વાયુ છે. બીજી અને ત્રિજી ગાયો વિષે ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછી તે અનુક્રમે વિશ્વકર્મા અને વિશ્વધાયા છે એમ અધ્વર્યુ કહે છે. એક તે જગતને આયુષ આપનારી, બીજી જગતની કર્તા, ત્રિજી જગતને પાનારી ઉવટ. ૨ ક્ષીરને સંબોધી.

૬. ૧ આ પ્રમાણે વ્રત લઈ ધ્વજા પસંદ કરી પાણીનું પ્રણયન કરે. આ મન્ત્ર બોલનાર અધ્વર્યુ યજ્ઞ કરવારૂપી કર્મનું પોતાનું કર્તૃત્વ ખસેડી લઈ પ્રજાપતિનું યજ્ઞકર્તૃત્વ પ્રશ્ન—ઉત્તરરૂપે મન્ત્રવાક્યો વડે સાબીત કરે છે' મ. પાણીના ધારક પાત્રને સંબોધીને બોલે છે મ. 'તે' થી પ્રજાપ્રતિ સમજવાનો. ૨. અગ્નિહોત્રહવણી (અગ્નિહોત્રમાં વપરાતો મોટો હાથો) અને સુપડાને સંબોધીને, 'વ્યાસિ' સચિત કામોમાં વ્યાપે તે માટે. એટલે જૂદા જૂદા કર્મમાં વ્યાપાર-ઉપયોગ કરવા માટે જેમકે-અગ્નિહોત્રહવણીનો ઉપયોગ ગાડામાંથી ડાંગરને છૂટી કરી લેવા. પ્રોક્ષણ માટે પાણી લાવવા; ખાંડ-ણીયામાં નાખવા તથા ખંડાયા પછી ઝાડકવા માટે સુપડાનો ઉપયોગ.

૧રાક્ષસ દાઝયા. અરાતિ દાઝયા, રાક્ષસ બળ્યા, અર-
તિઓ બળ્યા. વિશાળ અન્તરિક્ષને અનુસરે છે. ૭

૧(તું) ધુરા છે, ૨હણનારને હણ. જે અમને હણે તેને
હણ, જેને અમે હણીએ તેને હણ. ૩(તું) દેવોનો છું—ઉત્તમ
વહન કરનાર, ઉત્તમ મઠાએલો, ઉત્તમ ભરેલો, ઉત્તમ અભિ-
પ્રેત, દેવોનો ઉત્તમ બોલાવનાર.

૧(તું) પૂર્ણ છું, હવિષનું નિધાન છું. ૬૬ થા. વાંકો
ન થા. તારો ચરપતિ વાંકો ન થાય, વિષ્ણુ તારા ઉપર
ચઢો; વાયુ માટે ૨ વિશાળ (થા.) રાક્ષસ દૂર થયા છે.
૩પાંચ તને પકડે.

દેવસવિતાની પ્રેરણાથી, અશ્વીઓના બાહુથી, પૂવાના
હસ્તોથી, તને—અગ્નિને અભિપ્રેતને—(હું) ગ્રહું છું, અગ્નિને અને
સોમને અભિપ્રેતને (હું) લઉં છું. ૧૦

૧થવાને માટે, નહિ આપવા નહિ—ચર તરફ હું જોઉં.
પૃથિવીમાં ધર ૬૬ થાય. વિશાળ અન્તરિક્ષને અનુસરે છે.
પૃથિવીની ૨ નાલિમાં તને મૂકું છું, અદિતિના બોળામાં. હે
અગ્નિ હવ્યને રક્ષ. ૧૧

૭ ૧ રાક્ષસો વગેરે—અગ્નિહવણી અને સુપડાને અગ્નિ ઉપર તપાવીને
બોલવાનો. કારણ એમ કરવાથી એ બે પાત્રોમાં રહેલાં યજ્ઞને પ્રતિકૂલ એવાં
મલીન કુષ્ટ સત્ત્વોનો નાશ કરાય—હાંડી કહડાય છે. આને રક્ષાબંધન
વિધિ કહે છે.

૮. ૧ વ્રીહિયુક્ત ગાડાની ધુરાને સ્પર્શ કરી કહે છે ‘ ગાડાની
ધુરામાં કોઈ એક હિંસક અગ્નિ, ‘ એટલે કે મલીન સત્ત્વોને હણવાની
શક્તિવાળો અગ્નિ’, શાસ્ત્રપ્રમાણે, છે તેને ઉદ્દેશીને કહે છે.’ મ. ૩ ગાડાના
હિંડડાને સ્પર્શ કરી ગાડાને ઉદ્દેશી.

૯. ૧ શકડને ઉદ્દેશી. ૨ વ્રીહિમાં હવાની અવરજવર થાય તે માટે
વ્રીહિને ફાલી નાખતાં આ મંત્ર બોલે છે. ૩ પાંચ આંગળાઓ, મુકીથી.
૧૦ ૧ આ મંત્ર ડાંગરની મુકીઓ ભરતી વખતે બોલવાનો છે.
હવિષને સંબોધી.

૧૧ ૧ ‘થવાને—એટલે બીજા ઉપયોગ થવાને.’ ગાડામાં બાકી રહેલા
વ્રીહિને ઉદ્દેશી. ૨ વ્રીહિ જમીન ઉપર મૂકતી વખતે.

હે યે પવિત્રાંઓ તમે વિષ્ણુનાં છે. 'સવિતાની' પ્રેરણાથી છિદ્રવિનાના પવિત્રાથી સૂર્યના કિરણોથી તમને પવિત્ર કરે છે. હે દિવ્યપાણી આગળ જનારા આગળથી પવિત્ર કરનારા આજે આ યજ્ઞને આગળ લઈ જાઓ. સારી દક્ષિણા આપનાર યજ્ઞપતિને, દેવોને વાંછનાર યજ્ઞપતિને (આગળ લઈ જાઓ).

૧૨

૧૪ન્દ્રે તમને વૃત્રના વધ માટે પસંદ કર્યા, તમે ઈન્દ્રને વૃત્રના વધ માટે પસંદ કર્યો. તમે પ્રોક્ષિત છે. અગ્નિને અભિપ્રેત તને પોંખું છું, અગ્નિ અને સોમને અભિપ્રેત તને પોંખું છું. ૨દેવો માટેના કર્મ માટે શુદ્ધ થાઓ, દેવોના યાગ માટે (શુદ્ધ થાઓ), તમારાં જે અશુદ્ધ તે નાશ પામ્યાં છે; આ તમારું તે શુદ્ધ કરે છે.

૧૩

૧ચર્મ છું. ૨રાક્ષસ દૂર થયા છે; દાન નહિ કરનારા દૂર થયા છે. અદિતિનું ચર્મ છું; અદિતિ તને પોતાનું જાણે. ૩તું અદ્રિ છું, વનસ્પતિનો બનેલો મોટો બેઠકવાળો. ૪પત્થર છું. અદિતિનું ચર્મ તને પોતાનું જાણે.

૧૪

૧અગ્નિનું શરીર છું, ૨વાચાનું વિસર્જન છું; ૩દેવોની વૃક્ષિ માટે તને ગ્રહું છું. ૪વનસ્પતિનો બનેલો તું મોટો આવા છું. તે દેવો માટે આ હવિષને શુદ્ધ કરે, સારી રીતે શુદ્ધ કરે. ૫હવિષને કરનાર આવ, હવિષને કરનાર આવ.

૧૫

૧૨ ૧ પાણીને ઉદ્દેશી

૧૩ ૧ પાણીને સંબોધી. ૨ હવિષને ઉદ્દેશી કહે છે. ૩ યજ્ઞપાત્રને ઉદ્દેશી.

૧૪ ૧ કૃષ્ણાન્નિને સંબોધી. ચર્મ, મૂળમાં 'ચર્મ' છે; ટીકાકારો આવો અર્થ કરે છે. મહીષર ચર્મનો 'સુખહેતુ' અર્થ કરી કહે છે અન્નિનનું ચર્મ એ માનુષ નામ અને 'ચર્મ' એ દેવ નામ છે. ૨ ખંખેરીને કહે છે. ૩ ઉલ્ખષતે(ખાંડણીઆને) ઉદ્દેશી. ૪ ખાંડી નાખનાર હોવાથી.

૧૫ ૧ હવિષને ઉદ્દેશી. ૨ પાણીનાં પ્રજુયન સમયે નિયમિત ચએલી વાચા હવિષના આવપન સમયે છૂટી થાય. ૩ ખાંડણીયા ઉપર મૂકતી વખતે. ૪ સંબોધાને ઉદ્દેશી. ૫ યજ્ઞમાન, યજ્ઞમાનપત્ની કે જે હવિષને ખાંડનાર હોય તેને પણ બોલાવે છે.

૧૮ કુઠકુટ છુ-મીઠી જીલવાળો છું. અન્ન અને બલ થાય એમ બોલ. તારા વડે અમે રસંશ્રામને સંશ્રામને જીતીએ. ૧૯ વર્ષાથી વધેલો છું. ૪ તને વર્ષાથી વધેલું પોતાનું જાણે. રાક્ષસ ઝડકાઈ ગયા છે; દાન નહિ કરનારા ઝડકાઈ ગયા છે. રાક્ષસ દૂર થયા છે. વાયુ તમને જીવેલા કરે. હરિષ્યપાણિ દેવ સવિતા તમને છિદ્રરહિત હાથથી સ્વીકારે. ૧૬

૧૮ કુટ છું. ૨આમાદ્ અગ્નિને હે અગ્નિ દૂર છોડી દેડે કંબ્યાદ્ને દૂર કર. દેવયજ્ઞને (દેવો જેમાં પૂજાય છે એ અગ્નિને) લાવો. ૪તું નિશ્ચલ છું. પૃથ્વીને દબ કર. પ્રાક્ષણું ઇંટ, ક્ષત્રિયને ઇંટ, બન્ધુજનને ઇંટ એવા તને શત્રુના વધ માટે મુકું છું. ૧૭

હે અગ્નિ પ્રાક્ષણું સ્વીકાર. ૧૮ ધારક છું. અન્તરિક્ષને દબ કર. પ્રાક્ષણું ઇંટ મુકું ઇત્યાદિ (જુઓ ૧૭) મુકું છું. ૨ધારક છું, ઘૌને દબ કર. પ્રાક્ષણું ઇંટ ઇત્યાદિ મુકું છું. ૩સર્વ દિશા-ઓમાં તમને મુકું છું. ૪સંચિત થયા છો. ઉંચા સંચિત થયા છો. ભૂશુઓના અંગિરોના તપથી તપો. ૧૮

તું અર્મ છું ઇત્યાદિ પોતાનું જાણે (જુઓ ૧૪); ૧પર્વતી (પર્વતની પુત્રી) બુદ્ધિ આપનારી છું. અદિતિની ત્વચા તને પોતાની જાણે. ૨ઘૌની સ્કન્ધની (ટેકવી રાખનારી)

૧૬ ૧. 'શમ્યારપ યજ્ઞનું' એક ઓળર (ખસની નીચે રાખવાના લાકડા) ને સંબોધી. ૨. મૂળમાં સંઘાતમ્ છે. સમ્યગ્ નન્ધન્તે સ્ફુરા યન્નેતિ સંઘાતો યુદ્ધમ્ । મ. ૩ સૂપડાને ઉદ્દેશીને. ૪ ખાંડેલી ડાંગરને ઉપજીતી વખતે બોલે છે. ૫ ડાંગરના ફેતરને લક્ષીને. ૬ તણકુલો-જૂટા પડેલા ચોખાને કહે છે.

૧૭ ૧. ઉપવેષ (અગ્નિ સંકારવા માટે પલાશશાખાનો મૂળથી છેદેલા કકડાને) લઈને કુણ્ડમાંના અંગારા બાજુ ખસેડતાં ઉપવેષને ઉદ્દેશી બોલે છે. ૨. અપકવ-કાચુખાનાર લૌકિક અગ્નિ. ૩. મહદુ બાળતાં કબ્યને-માંસને ખાય છે તે ચિતાગ્નિ. ૪. કપાલને ઉદ્દેશી.

૧૮. ૧ પ્રીજ કપાલને ઉદ્દેશી. ૨ ત્રિજ કપાલને ઉદ્દેશી. ૩ ચોથા કપાલને. ૪ દેવ અંગારને કપાલથી ઢાંકતી વખતે બધાને ઉદ્દેશીને.

છું. પાર્વતેયી (પર્વતીની નીચેના પત્થરની પુત્રી) બુદ્ધિ આપનારી છું. પર્વતી તને પોતાની જાણે. ૧૯

૧૦^૧ તું ધાન્ય છું. દેવોને ખુશ કર. ૨ તને પ્રાણ માટે, તને ઉદ્ધાન માટે, તને વ્યાન માટે. તને^૩ આયુષને માટે દીર્ઘ પ્રસિતિ^૪ ઉપર મૂકું છું. દેવ સવિતા ઇ. (બુઓ ૧૬) ૨૦

૧૧^૧ અશ્વ માટે તને. ૧ ગાયોનું દ્વધ છું. દેવ સવિતાની પ્રેરણાથી તને અશ્વીનીઓના બે બાહુ વડે પૂષાના બે હાથ વડે તને^૨ એક સાથે મૂકું છું, પાણી ઓષધિ સાથે, ઓષધિઓ રસની સાથે. રેવતીઓ જગતીની સાથે સંપર્ક પામે; મધુમતી મધુમતીઓ સાથે સંપર્ક પામે. ૨૧

ઉત્પન્ન કરવા માટે તને^૧ લેળવું છું. આ અગ્નિનું, આ અગ્નિ-સોમનું. ૨ અન્ન માટે તને. તું^૩ ઉદ્દીપ્ત છું. સકલ આયુષવાળો (છું). હે વિશાળ ફેલાય એવા! વિશાળ ફેલા. તારો યજ્ઞપતિ વિશાળ ફેલાય. અગ્નિ તારી ત્વચાની હિંસા ન કરે. દેવ સવિતા તને ઉત્તમ સ્વર્ગમાં આશ્રય આપે. ૨૨

૧૨^૧ બ્રહ્મીશ મા. હાલીશ મા. યજ્ઞ ગ્લાનિ રહિત, યજ્ઞ-માનની પ્રજા ગ્લાનિ રહિત થાય. ત્રિતને માટે તને, દ્વિતને માટે તને, એકતને માટે તને. ૨૩

દેવ સવિતાની પ્રેરણાથી તને^૧ અશ્વીઓના બે બાહુવડે, પૂષાના બે હાથવડે, તને અધ્વર કરનારને, દેવો માટે લઉં છું.

૧૯. ૧ નીચેની શિલાને ઉદ્દેશી. ૨ શમ્યાને ઉદ્દેશી. ૩ ઉપરની શિલાને ઉદ્દેશી.

૨૦. ૧ પત્થર ઉપર તંડુલને નાખતી વખતે હવિષને ઉદ્દેશી. ૨ વાટતી વખતે તણ્ડુલને ઉદ્દેશી. ૩ હવિષને ૪ કૃષ્ણાન્નિન, ઉ. 'કર્મસં-તતિને અનુલક્ષી' એવો બીજો અર્થ પણ મ. આપે છે. ૫ હવિષને. ૬ આન્નને.

૨૧. ૧ પીસેલાને. ૨ દેવોનું હવિષ તો જીવત્પશુ બેઘએ; ઓખા તો નિર્જીવ રહ્યા; આથી તેમાં સજીવત્વ મૂકવા આ બોલે છે.

૨૨. ૧ પાણી અને પીસેલા. ૨. આન્નને. ૩. પુરોડાશને.

૨૩. ૧ પુરોડાશને ઉદ્દેશી.

ઇન્દ્રનો દક્ષિણ, હજારોને ભારે પડનાર, શતતેજવાળો બાહુ છું.

તીક્ષ્ણ તેજવાળો વાયુ છું, શત્રુઓનો વધ કરનાર (છું). ૨૪

હે પૃથિવી દેવયજનિ તારી ઓષધિનું મૂલ હું ન હજીં
ગાયોને રહેવાના વાડમાં જા.^૧ તારા માટે^૨ દો વર્ષે. હે દેવસ-
વિતા જે અમારો દ્વેષ કરે, જેનો અમે દ્વેષ કરીએ તેને
પૃથ્વીના અન્તભાગમાં સો પાસવડે બાંધો. અહીંથી છોડીશ નહિ. ૨૫

^૧પૃથ્વીના દેવયજન (સ્થાન) થી દૂર (ખસેડી)
અરર^૨નો મેં વધ કર્યો. વાડામાં ઇત્યાદિ છોડીશ નહિ (જુઓ
૨૫). હે અરર દોમાં ન જા. તારો રસ^૩ દોમાં ન જાય.
વાડામાં ઇ. ૨૬

ગાયત્રી છન્દથી તારો^૧ પરિગ્રહ કરું છું, ત્રૈષ્ટુભ છન્દથી
તારો પરિગ્રહ કરું છું, જગત છન્દથી તારો પરિગ્રહ કરું છું.
સુંદર પૃથ્વી છું, મંગળ છું, સુખદાયી છું, સારી રીતે ખેસાય
એવી છું, ઊર્જાવાળી છું અને પયવાળી છું. ૨૭

જેમાં અનેક યોદ્ધાઓ ફરે છે એવા યુદ્ધની ખેલાઈ હે
વિરજિશન^૧ જીવન આપનારી પૃથ્વીને ઉંચી કરી જેને અંદ્રમા
વિષે મૂકી તેને ઉદેશીને સ્વધાવડે ધીરો ચળે છે. પ્રોક્ષણી
પાસે મુકો. (તું) દ્વેષ કરનારનો હિંસક છું. ૨૮

ઘાતક ઇત્યાદિ (જુઓ ૭). ^૧અતીક્ષ્ણ છું, શત્રુઓનો ક્ષય
કરનાર છું. તને વાજવાળાને (યજ્ઞને) (યજ્ઞના) વાજને પ્રોજ્જ-
વલિત કરવા સાક્ષ કરું છું. ઘાતક ઇત્યાદિ તને વાજવાળીને
ઇત્યાદિ. ૨૯

૨૪ ૧ સ્થ (તરવાર) થી વેદી ઉપર પ્રહાર કરીને.

૨૫ ૧ પ્રહારથી ઉખડેલી માટી (પુરીષ) ને ઉદેશી. ૨ વેદિને.

૩ પુરીષને ઉત્કર-ઉત્કરણ ઉપર નાખતી વખતે.

૨૬ ૧ ખીજવાર સ્થનો પ્રહાર કરીને. ૨ એ નામનો અસુર.

૩ ત્રીજી વાર પ્રહાર કરીને વેદિને ઉદેશી કહે છે.

૨૭ ૧ વિષ્ણુનો. ૨ તરવારથી જમીન ઉપર ત્રણ રેખા કાઢવી તેનું
નામ પરિગ્રહ (સીમાબંધન). તે કરતી વખતે બોલે છે.

૨૮ ૧ વિવિધ રપતિ કે-ત્રયરૂપણ શબ્દં કરોતિ इति
ચિરાણ્ણી-વિષ્ણુના વિશેષણ તરીકે. ૨ સ્થને ઉદેશી.

૨૯ ૧ અવને ઉદેશી.

અદિતિને માટે રથના છું^૧, રવિષ્ણુનું વેદન છું. ૩ તને બલ માટે અહિંસિત ચક્ષુવડે તને જોઉં છું. અગ્નિની તું જીભ છું. દેવોને સારી રીતે જોલાવનાર છું. મારા ધામ માટે ધામ માટે થા-યજુષ માટે યજુષ માટે. ૩૦

સવિતાની પ્રેરણાથી ઇત્યાદિ (જુઓ ૧૨) તને^૨ પવિત્ર કરું છું. સવિતાના ઇત્યાદિ વસુ સૂર્યના કિરણોથી તમને પવિત્ર કરું છું. તું તેજ છું, શુક્ર છું, અમૃત છું. ધામ છું, નામ છું, દેવોને પ્રિય, અપ્રતિહત, દેવચર્જન છું. ૩૧

૩૬

દેવતા મન, ઋષિ આદિત્ય યાજ્ઞવલ્કય, છંદ ત્રિષ્ટુભ.

જે દિવ્ય^૧ જાગતાનું દ્વર ઊઠે છે, તે સુતેલાનું પથ તેમ જ જાય છે. જ્યોતિષોનું દ્વર જનારું એક જ્યોતિ ! તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૧

જેનાવડે કર્મશીલ મનીષીઓ-વિદ્યેશામાં ધીર યજ્ઞમાં કર્મો કરે છે, જે પ્રજ્ઞોના અંતરમાં અપૂર્વ ચક્ષુ છે; તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૨

જે પ્રજ્ઞાન છે અને વળી જે ચેતન અને ધૈર્ય છે, જે પ્રજ્ઞોની અંદર અમર જ્યોતિ છે, જેના સિવાય કંઈપણ કર્મ કરાતું નથી, તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૩

જે અમૃતવડે આ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય બધું બરાબર ગ્રહણ કરાય છે, જેનાવડે આ સાત હોતાઓવાળો^૧ યજ્ઞ કરાય છે તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૪

જેમાં ઋચાઓ, સામો, જેમાં યજુષો રથની નાભિમાં

૩૦ ૧ યોગરૂપે સંજોધી. ૨ હે દક્ષિણ પાશ. ૩ આજ્યને.

૩૧ ૧ આજ્યને.

૧ મૂળમાં દૈર્ઘ્ય છે. દેવમય જેનાવડે દેવ એટલે વિજ્ઞાનાત્માનું ગ્રહણ કરાય છે તે દૈવ. દીકાકારો પ્રજ્ઞાણે અનુવાદ “ અને જે દૈવ છે.”

૪ બધું કરીને બ્રહ્મા, ઉદ્દગાતા, હોતા, અધ્વર્યુ, આક્ષણાચ્છંસી, મૈત્રાવરુણ, અને પ્રતિસ્થાતા.

આશાઓની જેમ રહેલા છે. જેમાં પ્રજાનું સર્વ ચિત્ત ઓત-
પ્રોત છે, તે મારું મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૫

સારો સારથિ જેમ ઘોડાઓને દોરે છે તેમ જે માણુ-
સોને દોરે છે, (સારો સારથિ) જેમ લગામોથી ઘોડાને
(કબજામાં રાખે છે તેમ જે માણુસોને કબજામાં રાખે છે),
હૃદયમાં રહેલું. જે અંચલ અતિશય વેગવાળું છે તે મારું
મન શિવસંકલ્પવાળું થાઓ. ૬

૩૭

યજુર્વેદ [કૃષ્ણ*

[આ અનુવાકમાં યજમાનપત્ની વિષેના મન્ત્રો છે.]

હું તને દૂધ અને ઘી વડે સંનદ્ર કરું છું. પાણી અને
ઓષધિ વડે તને હું સંનદ્ર કરું છું. હું તને પ્રજાવડે સંનદ્ર
કરું છું. તે દીક્ષા પામેલી અમને અન્ન આપે. ૧

બ્રહ્મની પત્ની બહાર આવે. (સુંદર) વર્ણુ વેદિ
ઉપર બેસે. ૨

હું (પતિને) અનુકૂળ ઇચ્છા કરનારી પોતાના
લોકમાં અહીંયાં બેસું. ૩

સારી પ્રજાવાળાં, સારા પતિવાળાં અમે તારી પાસે
બેસીએ. હે અગ્નિ શત્રુઓને દબાવે (અને) કોઇથી ન દબાય
એવાં (તારી પાસે અમે) ન દબાઇએ એવાં (બેસીએ). ૪

વરુણના પાસેને હું છોડું છું, જે સુકેતુ

* ૩૭-૩૯ પાઠો કૃ. ૫. વેદની તૈત્તિરીય સંહિતામાંથી લીધા છે.

૧ દીક્ષા સમયે પત્નીને સંનદ્ર કરતી વેળાએ બોલવાનો.

૨ પ્રતિપ્રસ્થાતા પત્નીને શાલા તરફ લઇ જાય છે ત્યારે—

૩ પત્ની ગાર્હપત્ય પાસે જાય છે તે વેળાએ.

૪ ત્યાર પછી પત્ની જાય છે.

સવિતાએ બાંધ્યો હતો. ધાતાના જન્મસ્થાનમાં, સુકૃતાના લોકમાં, પતિ સાથે માર્ગ સુખ કરે છે. ૫

ચાલ, ઉઠ, યજ્ઞના મ્હાનાર તરફ અગ્નિ તારા આગળના ભાગને દોરે, અદિતિ મધ્યને આપો, રુદ્રથી તું છટી છે, યુવાન છે. હિંસા મા મા કર. ૬

વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય, વિશ્વદેવો, તમારે માટે પગ ધોવાનું (પાણી) લઉં છું, યજ્ઞને માટે તમને પગ ધોવાના પાણીને મુકું છું. ૭-૮

તારા-સર્વના સર્વવાળાના, બળવાળાના-દેખતાં હે અગ્નિ તને ચાહનાર સર્વ વીર્યોને અનુક્રમે મૂકું છું. ૯

દેવો પાસે યજ્ઞ ગયો. દેવીઓએ દેવો માટે યજ્ઞને શેષ રાખ્યો. યજ્ઞમાન સોમરસ કહાડતાં સ્વાહ કરાએલી, સમુદ્રમાં રહેલી આશિષો અનુક્રમે ગન્ધર્વને (અને પત્નીને ગન્ધર્વ જેવા પ્રિયને) પ્રાપ્ત થાઓ. પવનની પ્રેરણાએ સ્તોત્રો ગવાયાં. ૧૦

૩૮

[આ અનુવાકમાં ઓષધિવાપ વિષેના મન્ત્રો છે.]

* દેવો પહેલાં ત્રણ યુગ જે જન્મેલી ઔષધીઓ (તે) બુખરાંઓનાં એકસોને સાત સ્થાનો હું સ્તવું છું. ૧

૫ ચોક્કસને છોડતી વેળાએ પત્ની બોલે છે.

૬ નેષ્ટા પત્નીને લઇ જાય છે તે વેળાએ પત્નીને સંબોધી બોલે છે. યજ્ઞના મ્હાનાર ધૃત્યાદિ અર્થ ચોક્કસ નથી. કીયને અનુસરી અર્થ કયો છે. સાયણનો અર્થ જૂદો છે.

૭ ૮ વસુઆદિની સામે ઉભી રહી પત્ની પાણી લે છે અને મુકે છે.

૯ હિંકાર કર્યા પછી ઉદ્ગાતા પત્નીને જોઇ શકે એ રીતે અન્વય આ મન્ત્રને ઉચ્ચારતો બતાવે. આનો અર્થ ચોક્કસ રીતે થતો નથી.

૧૦ આ બોલતાં પત્ની પોતા ઉપર પાણી રેડે છે. આ છેલ્લાનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી.

* પહેલી ઔષ્ઠ ઋચાઓથી ઓષધિ વાવે છે. પછીની ૭ વિકલ્પ રીતે છે.

ઋ. વે. ૧૦-૬૭. ને આ અનુવાક થોડા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રણેતા આવે છે.

હે મા ! તમારાં સૌ સ્થાન છે. અને તમારા હજાર અંકુરો છે. માટે હે સેંકડો શક્તિવાળી ! તમે મારા આને નીરોગી કરો.

૨

પુષ્પવાળી, પ્રરોહવાળી, ફળવાળી અને ફળવિનાની વનસ્પતિઓ વિજયી ઘોડાઓની જેમ પાર પમાડે તેવી શક્તિવાળી છે.

૩

ઔષધીઓ—એટલે માતાઓ છો. તેથી તમારી-દેવીઓની-પાસે હું કહું છું. પાપને હણતી, પાપનો નાશ કરતી જાઓ.

૪

અશ્વત્થમાં તમારું આસન છે. પર્ણમાં તમારો વાસ કરેલો છે. તમે ખરેખર ગાયવાળાં છો શાથી જે તમે પુરુષને દાન કરો છો.

૫

પુષ્ટિને ઇચ્છતો જ્યારે હું આ ઔષધીઓને હાથમાં લઉં છું ત્યારે, પ્રાણી પકડનારાની જેમ રોગનો આત્મા આગળથી નાશ પામે છે.

૬

જ્યારે ઔષધીઓ સમિતિમાં જેમ રાજાઓ ભેગા થાય તેમ એકઠી થાય છે ત્યારે તે વિપ્ર રાક્ષસોનો હણનાર, રોગને દૂર કરનાર ભિષક કહેવાય છે.

૭

તમારી માતાનું નામ નિષ્કૃતિ (ભૂખ વગેરેને દૂર કરનાર) છે. તમે સંકૃતી (પોતાના કાર્યમાં બરાબર શક્તિવાળાં) છો. તમે પાંખોવાળી સરિતાઓ છો. જે અમને રોગ કરે તેનો નાશ કરો.

૮

તમારામાંથી એક બીજાને મદદ કરો—એક બીજાની મદદે જાઓ. તે બધી ઔષધીઓ એક મત થઈને આ મારા વચનને વધાવો.

૯

હે પુરુષ ! તને પોતાને ધન આપવાની ઇચ્છાત્રાંણી ઔષધીઓનું બળ બહાર આવ્યું છે—વાડામાંથી જેમ ગાયો.

૧૦

સર્વ વિધાને યોગગીને તેઓ વાકામાં ચોરની જેમ
આટ્યાં છે. શરીરનું જે કંઈ પાપ છે તે યોષધિઓએ
ફર કર્યું. ૧૧

જેઓ તારી ભત ઉપર ચઢ્યાં છે, જેઓ તારાં અં-
ગોમાં પેઠાં છે તે ઉચ્ચ મધ્યસ્થની જેમ રોગનો નાશ કરે. ૧૨

હું રોગ ! સ્થેનની સાથે, કિકિદીવિની સાથે ઉડ,
વાયુની ગતિ સાથે; નિહાકાની સાથે નાશ પામ. ૧૩

અશ્વવાળી, સોમવાળી, બળ આપનારી, યોજસ આપ-
નારી સર્વ વનસ્પતિઓને આની સહીસલામતી માટે મેં
મેળવી છે. ૧૪

જે ફળવાળી, જે ફળ વિનાની, પુષ્પ વિનાની અને જે પુષ્પ-
વાળી તે જૃહસ્પતિવડે પ્રેરાએલી અમને પાપમાંથી મુક્ત કરે. ૧૫

સોમ જેનો રાજા છે એવી, પૃથ્વીમાં પેઠેલી, જે યોષ-
ધિઓ, તેમાં તું ઉત્તમ છે. દીર્ઘ જીવનને માટે તું અમને
પ્રેર. ૧૬

દ્યોમાંથી પડતી યોષધિઓ બોલી:—“જે પ્રાણી વિષે અમે
વ્યાપીએ તે નાશ નહિ પામે.” ૧૭

જે આ સાંભળે છે, જેઓ ફર ગયેલા છે—તે બધાં લોગાં
થઈને આને લેખજ આપો. ૧૮

૧૧ સર્વ વિધો ઇત્યાદિ, મૂળમાં ‘પરિણા’ છે. સામણ્ય પ્રમાણે અર્થ
આમ થાય—“શરીર ઉપર રહેલી ઉદરમાં પેટેલી સર્વ યોષધિઓ અજીર્ણ
આદિ રોગોને દબાવી દેહમાં વ્યાપી” ઇત્યાદિ. ઉપર અર્થ કીય પ્રમાણે
આપ્યો છે.

૧૩ કિકિદીવિ—‘સળેખમથી ગળું ફેપાતાં જે અવાજ થાય તેનું
અનુકરણ સ્થવવા કિકિ શબ્દ છે. કિકિવડે ગેબાત—એટલે બ્યવહાર કરે
છે માટે કિકિદીવિ. એટલે કે એક સ્થેખમન્ય રોગ; સ્થેન—પિત્તજન્ય રોગ;
વાયુની ગતિ—વાયુરોગની ગતિ—આમિ. નિહાકા—‘જે પીમને બીમિ
તન તોડવિન હા કાંઈ મયો—હામ કટ’ એવા કાંઈ આપણે જાણી છે તે.

સમને ખોદનાર નાશ ન પામે અને જેને મટિ હું સમને ખોદું છું તે (નાશ ન પામે). અમારાં બે પુત્રાં અને ચોપમાં બધાં નીરોગી થાઓ. ૧૬

ચોપધીઓ સોમ રાત્ર સાથે સંવાદ કરે છે. “ જેને માટે (આપણને) પ્રાર્થના કરે છે તેને હે રાજન ! પાર ઉતારીયે. ” ૨૦

૩૬

[આ અનુવાદમાં અધ્યયેષ કરનારના કવચ-સ્વીકાર આદિને હમતા મન્ત્રો છે]*

મેઘના જેવી તેની સુખાકૃતિ થાય છે જ્યારે કવચધારી મહવાળી (સેનાઓનાં) ના ઉત્સંગમાં જાય છે. અશ્વવીધાયા શરીરથી તું છત. કવચનો તે મહિમા તારું રક્ષણ કરે. ૧

ધનુષવડે ગાયેને, ધનુષવડે સમરાંગણને અથે છતીએ. ધનુષવડે અમે તીવ્ર મહવાળી (સેનાઓ) છતીએ. ધનુષ સત્રુનું અનિષ્ટ કરે છે. ધનુષવડે સર્વ પ્રદિશાઓ છતીએ. ૨

કહેલી હોય તેમ કાનની પાસે આવે છે. પ્રિય સમાને કોટલી યુવતિની જેમ ધનુષ ઉપર ખેંચાતા યુદ્ધમાં પાર પહોંચાડતી આ પશુછ ગણુગણુટ કરે છે. ૩

મેળામાં જતી યુવતિની જેમ આવરતી (લેંગીયતી), તે બન્ને માતા જેમ પુત્રને તેમ ખોળામાં (તીરને) પ્રાર્થ કરે. અમિત્રો હણુતી આઠી કેટિઓ સંખી શાશુઓને વિષા. ૪

* આ અનુવાદ અંગવેદના બે સહોતની ઋચાઓના બનેલા છે. ૧-૧૪ એ ઋ. વે. મં. ૬. સ. ૭૫. ની ૧-૧૪ ની બરાબર છે અને ૧૫-૨૦ ઋ. વે. મં. ૬. સ. ૪૭. ની ૨૬-૩૧ ની બરાબર છે.

૧. કવચ ધારણ કરતી મેળામાં મહવાળા અનુજોડેલા સેનાઓ, કીય. કીયનો અર્થ સ્ત્રી-મેળા છે.

૨. ધનુષનું મહત્ત્વ કરે છે.

૩. મેળામાં અનિષ્ટ કરેલો.

૪. ધનુષનું કાટિઓને લેખી કરી આઠીઓ.

બહુ પુત્રીઓનો પિતા, એનાં બહુ પુત્રો છે. સમસ્તંગ-
ણમાં આવી ગિરથી કરે છે. પીઠ ઉપર બાંધેલું પ્રસવ
પામતું બાથું યુદ્ધોને અને સંગ્રામોને હતે છે. ૫

કુશળ સારથી રથમાં ઉભો, રહી જ્યાં જ્યાં ફરે છે
છે ત્યાં આગળ ઘોડાઓને પ્રેરે છે. લગ્નામના મહિમાના ગાન
આઓ. રાસ મનને અનુસાર (ઘોડાઓને) કળજમાં રાખે છે. ૬

રક્તની સાથે બળમાં સ્પર્ધા કરતા, બળવાન પગલાળા
અથો ઘોડો કરે છે. આગલા પગોથી અરિઓ કળાવતા તે
પાછા પડ્યા વિના શત્રુઓનો નાશ કરે છે. ૭

રથવાહન નામનું એનું હવિષ, જેમાં આયુષ્ય મુકાયું છે
(અને) એનું બળતર. ત્યાં શક્તિવાળા રથ ઉપર અમે
હમેશાં શુભ વિચારો કરતા બેસીએ. ૮

સ્વાહવાળા વિષે બેસનારા, આયુષ્ય આપનારા, મુશી-
બતમાં આશ્રય આપનારા, શક્તિવાળા, ગંભીર, વિવિધ સેના-
ઓવાળા, તીરના બળવાળા, હજીય નહિ એવા, છે એના
કરતાં વધારે વીર, મહાન, (શત્રુઓના) સમૂહનો નાશ કર-
નાર પિતૃઓ, ૯

બ્રાહ્મણો, સોમને યોગ્ય પિતૃઓ; (અને) કલ્યાણકારી,
અપ્રતિહત ધાવાપૃથ્વી અમારા (ઉપર અનુગ્રહ કરો.) પૂષા
અમને યજ્ઞનાં યોગ્યકને દુઃખમાંથી બચાવે. પાપીઓ અમારા
ઉપર સત્તા ન કરે. ૧૦

૫ પીઠ ઉપર બાથું બાંધે છે. યુદ્ધોને ધત્યાદિ. મળમાં
અને કુલજા: સંબંધ છે. સા. પહેલાનો અર્થ સમ્બન્ધમાત્તા: એવો કરે છે.
નિષ્પદ્ધ ૨ ૧૭ માં બન્ને સંબંધોને સંગ્રામના પર્વાય તરીકે ગણાવેલા છે.

૬ સારથિને સંબોધી.

૭ અર્થોને સંબોધી.

૮ રથ વાહનમાં રથ મુક્તી.

૯-૧૦-૧૧ પિતૃઓની ઉપાસના.

મૃગ સુપર્ણને ધારણ કરે છે. આનો હાંત મૃમ છે, ગાયોથી મઠાયેલાં પ્રેરાતાં છુટે છે. જ્યાં નરો સામસામી દોડે છે અને પાછા દોડે છે ત્યાં અમને તીરો સુખ આપે. ૧૧

હે સરળ માર્ગવાળા (તીર) અમને બચાવી લેજો. અમારું શરીર પથ્થર થાઓ. સોમ અમારા ઉપર મહેરબાની કરે. અદિતિ અમને સુખ આપે. ૧૨

એમના સાતુ (જેવી પીઠ) ઉપર ફટકારે છે, એમના સાથળ ઉપર ફટકારે છે. હે ઘોડાના પ્રેરક (ચાણુક) ચેતનવાળા ઘોડાને સમરાંગણમાં પ્રેર. ૧૩

પણછના ઘાને રોકતો હાથની આબુબાબુ ફણાઓથી સર્પ જેમ (તે) વીંટાય છે. હસ્તધન સર્વ વસ્તુઓને બાબતો પુરુષ બધી બાબુઓથી પુરુષનું રક્ષણ કરો. ૧૪

હે વનસ્પતિ ! દહાંગ થા. અમારો મિત્ર, પાર લઈ જનારો, સુવીર, ગાયોથી મઠાયેલો છું. અત્યંત દદ થા. તારામાં બેસનારો છતવાનાંને છતે. ૧૫

ઘોમાંથી, પૃથ્વીમાંથી એકઠું કરેલું ઓજસ છે. વનસ્પતિઓમાંથી એકઠું થયેલું બળ છે. પાણીનું ઓજસ ગાયોથી વીંટાયેલો ઇંદ્રના વજ્ર એવા રથનું હવિષથી યજન કર. ૧૬

ઇંદ્રનું વજ્ર, મરુતનો ચહેરો, મિત્રનો ગર્ભ, વરુણની નાભિ એવા, તે હે રથ દેવ અમારા હવિષદાનને પસંદ કરતો અમારું હૃદય રવીકાર. ૧૭

પૃથ્વીને અને ઘોને અવાજથી બરી દે. અનેક સ્થાને

૧૨ પોતાની જાતને ઉદ્દેશીને.

૧૩ ઘોડાનો ચાણુક લે છે.

૧૪ હસ્તધનને સંબોધી હસ્તધન એટલે હાથનું રક્ષક.

૧૫—૧૬ રથને સંબોધી,

રહેછું જગત તે બાણે. તે હે હુંહુલિ, ઇંદ્ર અને દેવતાઓ
સાથે મળી શત્રુઓને દૂરમાં દૂર લઇ જા.

૧૮

ગર્જના કર. અમારામાં બળ, ઓજસ મુક. દુઃખને
દૂર કરતો ગર્જના કર. હે હુંહુલિ ! કમનસીબને અહીંથી દૂર
કર. તું ઇંદ્રની મુઠિ છું. દૃઢ થા.

૧૯

પેલાઓને આ બાળુ હાંક આમને આમ મોકલ. સૂચન
થાય એ રીતે હુંહુલિ વાગે છે. અશ્વ—પાંખોવાળા અમારા
નરો સંચરે છે. હે ઇંદ્ર ! અમારા રથીઓ જય પામે.

૨૦

અથર્વવેદ કા. ૧ સૂ. ૧].

દેવતા વાયસ્વતિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુપ ૪.
ચતુષ્પદા વિરાટ ઉરોબૃહતી.

સર્વ રૂપો ધારણ કરતાં જે ત્રિસપ્ત પરિભ્રમણ કરે છે,
તેઓનું બળ વાયસ્વતિ આજે મારા શરીરને અર્પો. ૧

હે વાયસ્વતિ ! ન મનો દેવ સાથે ફરીથી આવો. હે
વસુપતિ ! પ્રસન્ન થાઓ. શ્રુત મારામાં જ રહો મારામાં. ૨

અહીં આં જ વિતત થા પણુછવડે ધનુષની બે કોટિઓની
જેમ; મારામાં જ વાયસ્વતિ નિયત કરે. શ્રુત મારામાં જ રહો
મારામાં. ૩

વાયસ્વતિને પાસે બોલાવ્યો; અમને વાયસ્વતિ પાસે
બોલાવે. અમે શ્રુતથી સંયુક્ત થઇએ. શ્રુતથી અમને છુટા
મા પાડો. ૪

૧ ત્રિસપ્ત.—આ સંખ્યાથી શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે ચોક્કસ નથી.
સામણે અનેક અર્થો આપે છે: 'ત્રિસપ્ત' સમાસના 'ત્રણ અથવા સાત
ભાવો' એ રીતે એક અર્થ કરે છે. ત્રણ એટલે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ઘૌ એ ત્રણ લોકો,
તેઓના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય; અથવા ત્રણ ગુણો—સત્ત્વ,
રજસ અને તમસ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર ઇત્યાદિ જે કાર્ત્ત્વ
ત્રણ છે તે બધા ત્રિ-શબ્દથી વિવક્ષિત છે. સાત એટલે સાત ઋષિઓ, સાત
ઋષ, સાત મરુદ્ગણો, અને સાત છંદો વગેરે જે સાત છે તે સપ્ત
શબ્દથી ઉદ્દિષ્ટ છે. અથવા ફક્ત ત્રણ અને સાત. અથવા એકવીસ:—
સાત દિશાઓ, હોતા વગેરે વપદ કરનારા સાત ઋત્વિજો અને
સાત આદિત્યો; અથવા સાત સિન્ધુ, સાત લોક, સાત દિશાઓ; અથવા
સાત ઋષ, સાત ઋષિઓ, સાત મરુદ્ગણો; અથવા આ રીતે એકવીસ
= ૧૨ મહીના + ૫ ઋતુઓ + ૩ લોકો + ૧ આદિત્ય; અથવા શરીરાત્મક ૫
મહાબૂત + ૫ પ્રાણ + ૫ પ્રાણેન્દ્રિય + ૧ અંતઃકરણ = ૨૧ આ રીતે કહેલા એક-
વીસ દેવો પ્રતિદિન, પ્રતિવર્ષ, પ્રતિકર્પ, પ્રતિશરીર આગે કરે છે.

૪૧

દેવતા ધાવાપૃથ્વી, નહિ પ્રકા, છંદ અનુબુદ્ધ
૨ કુમ્ભતી.

હે મનુષ્યો ! આ જાણો. તે મહત્ પ્રકાને કહેશે.
જેના વડે જનમતિઓ થાસ લે છે તે પૃથ્વીમાં નથી
સ્વર્ગમાં નથી.

૧

એમનું સ્થાન થાકીને બેઠેલાઓની જેમ અંતરિક્ષમાં
છે, આ જુત (જે કાંઈ હયાત છે તેનો) નો આધાર છે. વિધા-
તાઓ તે જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય.

૨

કંપતાં ધાવાપૃથ્વી અને ભૂમિ (તમે) જે ઘડયું તે
આજે સર્વદા આદ્ર છે, સમુદ્રના કોતોની જેમ.

૩

એક વિવિધને ઘેરીને રહેલું છે; તે બીજામાં આશ્રય
લઈને રહેલું છે. ઘોને અને સર્વવિસ્તારાળી પૃથ્વીને મેં નમ-
સ્કાર કર્યા.

૪

જીટની 'ત્રિસત' અંગ્રેજીમાં સંખ્યાના અર્થમાં-૩૩૩ન અથવા પેડીના
અર્થમાં લે છે; 'શ્રુત' ને તે શ્રુતિ અર્થમાં લઈ તેનો અર્થ શ્રુતિના એટલા
વર્ણો એવો બીજો અર્થ પણ આપે છે; અથવા શ્રુતનો અર્થ શ્રવણેન્દ્રિય લઈ
'નાના મેઘના વૃંદુલન શ્રોતાઓ' એવો પણ અર્થ કહે છે.

૧ મહત્ પ્રકા. 'મહત્વશ્ચયુક્ત પ્રકાનું પ્રથમ કાર્ય-પાણી' સામય.
mystery (ગૂઢતત્વ) જીટની.

૩ ધાવાપૃથ્વી ઇ. સંયંજ આને સંબોધન તરીકે લઈ 'નિરત-
ક્ષતમ્' સાથે સંબંધ બેઠે છે. પણ સ્વર આ અર્થને અનુકૂળ નથી. જીટની
'જતક્ષતમ્' ને સ્થાને 'જતક્ષતા' પાઠ કર્યો છે. પણ વેદમાં અનેક વાર
બુદ્ધિ છે તેમ જાણીએ છીએ પ્રથમમાં જાણી કિંવાપદ ત્રીજા પુરુષમાં અને
બીજા પુરુષમાં આપ્યું છે. એકે મેં એ રીતે સરળતા કર્યો છે.

૪૧ એક વિચાર છે. જાણીએ છીએ. આમાં મહેલા પાદનો જે પાઠ છે તે
જે નામના અર્થ નથી. તે સામયના અનેક વિદ્યો આને
જીટની પેડીની અર્થમાં આવશે. જીટની જાણીએ તે પદાલ લખ્યો
પાઠ લઈ અર્થ કરે છે તેને જાણીએ સરીખે પાઠ કર્યો છે. મેં પાઠ આ

૪૨

દેવતા બ્રહ્મા, ઋષિ વેન, છંદ ત્રિપ્લુલ ૩ જગતી.

વેને ગુહાની અંદર જે પરમ છે તે જોયું, જ્યાં આ બધું એકરૂપ થાય છે. આ પૃથ્વિનએ દોહ્યું. જન્મ પામતા, સ્વર્ગને જાણનારા, સમૂહોએ સ્તુતિ કરી.

ગુહામાં જે પરમ ધામ છે તેને અમૃતનો જાણનાર ગંધર્વ કહે. એના ત્રણ પદ ગુહામાં મૂકાયેલા છે. જેણે તે જાણ્યા તે પિતાઓને પિતા થાય.

તે અમારો પિતા છે, જનક છે, અને બંધુ છે, ધામોને, સમગ્ર વિશ્વોને જાણે છે દેવોને જે એક નામદાતા છે તેને સર્વ ભુવનો પૂછવા જાય છે.

હું તુરત જ ધાવાપૃથ્વીની આજુબાજુ ફરી વળ્યો; ઋતના પ્રથમ જન્મેલાની પાસે આઠ્યો. વક્તામાં વાચાની જેમ ભુવનની અંદર રહેલો આ સર્જનઉત્સુક છે, આ અગ્નિ જને ! ૪

સર્વ ભુવનોને ફરી વળ્યો, અમૃતના ફેલાયેલા કોઈ તંતુને જોવા; જ્યાં દેવો અમૃતને લોગવતા સમાન સ્થાન વિષે (ચોતાને) પ્રેરે છે.

૪૩

દેવતાઓ અનેક, ઋષિ ભારદ્વાજ, છંદ ત્રિપ્લુલ, ૨ જગતી, ૭—૮ અનુપ્લુલ.

ધાવાપૃથ્વી, વિશાળ અંતરિક્ષ, ક્ષેત્રની પત્ની, અફલુત વિશાળ પગલાં ભરનારો, અને વળી વાયુથી રક્ષિત વિશાળ અંતરિક્ષ હું* તપતાં તે અહીંઆં તપો.

૧. વેન. આદિત્ય અથવા પર્જન્યાત્મક મધ્યમસ્થાન દેવતા સાયણ. બ્હીટની 'કામના કરતો' એવો અર્થ સૂચવે છે. પૃથ્વિ—'હી અને આદિત્યનું સામાન્ય નામ સાયણ. 'Spotted one'—'ટપકાવાળો' (ગાય) બ્હીટની. જન્મતા. મૂળમાં જાણનારા: પાઠને જાણનારા માં ફેરવી બ્હીટની તેનો 'જન્મેલી' એવો અર્થ કરી પૃથ્વિના વિશેષણ તરીકે લે છે.

૨ સંરખાએ ક્ષિપ્રઆગિરસની આખ્યાયિકા. પૃ. ૧૭૧

* ભાષ્ય પ્રમાણે ભાવાર્થ એવો છે કે આમાં જાણનારો જોઈ અને

હે દેવતાઓ તમે જે યજ્ઞિય છો તે આ સાંભળો. મારા માટે ભરદ્વાજ મંત્રો બોલો છે. જે અમારું આ મન હુલવે તે* પાશમાં બંધાઈ દુઃખમાં પડે. ૨

હે ઈન્દ્ર સોમપ ! આ સાંભળ; શાથી જે હું તને દાઝતા દીલો બોલાવું છું: જે આ અંમારું મન હુલવે તેને હું કુહાડીથી જેમ ઝાડ કપાય તેમ કાપી નાખું. ૩

એંશી અને ત્રણ સામગ, આદિત્યો, વસુઓ અંગિ-રસોની સાથે અમારા પિતૃઓનું ઇષ્ટાપૂર્ત અમારું રક્ષણ કરે. આને હું દેવી કોપ વડે પકડું. ૪

હે ધાવાપૃથ્વી ! મારા ઉપર ધ્યાન રાખો. હે વિશ્વદેવો મારી પછવાડે તમે તૈયાર થાઓ. હે અંગિરસો ! હે સોમ-પાનને યોગ્ય પિતાઓ ! અનિષ્ટનો કરનારો પાપને પામો. ૫

હે મરુતો જે (પોતાને) અમારા કરતાં ઘઠીઆતો માને છે, અથવા જે અનુષ્ઠાન પામતા પ્રજ્ઞને નિન્દે છે તેને માટે પાપો દાહક થાઓ, ઘો પ્રજ્ઞદ્રેષીને બધી બાબતુથી દહો. ૬

તેમના અધિષ્ઠાતાઓ હું આ અભિચાર કર્મમાં ઉપવાસ વગેરે દુઃખ અનુભવું છું ત્યારે તેઓ પશુ સંતપ્ત થાય, એટલે કે હું જેમ શત્રુનો નાશ કરવા ઉદ્દેશી છું તેમ તેઓ પશુ થાય.

૨ * તે-શત્રુ જેનો નાશ કરવાને માટે અભિચારકર્મ કરવાનું છે.

૩ દાઝતા-મૂળમાં ' જ્વલતા ' છે. ' શોકાર્ત્ત ' સામ્યું. બીટની ' Burning ' એવો અનુવાદ કરે છે. ' દાઝતા ! શબ્દ ધાત્વર્થ અને ' દીલગીર થતા ' એ બંને અર્થ સૂચવે છે.

૪. એંશી-ભાષ્ય પ્રમાણે એંશી તૃત્યાઓ સાથે અથવા તે તૃત્યાઓથી પ્રતિપાદિત ઇન્દ્રદેવતા સાથે.

હુકલ્પીત સામ્યગ્નિ: ને બદલે લોમયોગ્નિ: એવો સુધારો સૂચવે છે. બુઓ મીશીય અથર્વવેદ લો. ૧. ૫. ૫૬ ક્રૂટનોટ ૪.

કોપ-મૂળમાં ' હરણ ' શબ્દ છે. ભાષ્યકાર ' હરણ ' કોષના પર્યાય તરીકે લે છે. મદ્રિથ અગ્નિ એવો અર્થ કરે છે. બીટની ધાત્વર્થસૂચક ' Seizure ' ' મહણ ' એવો અર્થ કરે છે.

પકડું-આશ્રયે નો અર્થ ભાષ્યકાર નિ-જ્ઞાન એવો કરે છે.

તારા સાત પ્રાણ, આઠ નાડીઓ બ્રહ્મવડે કાપું છું.
અલંકૃત થઈ અગ્નિદ્વતવાળો યમના સદનમાં જઈશ. ૭
પ્રહીસ આગનમાં તારા પદને મુકું છું. અગ્નિ શરીરમાં
વ્યાપો. વાણી પણ પ્રાણને પામે. ૮

૪૪

દેવતા અગ્નીષોમ (પતિવેદન), છંદ ૧ ભુરિક,
૨ ૫—૭ અનુદુભ, ૮ નિચૃત્પુરૌણિક, બાકીનાની
ત્રિંદુભ.

હે અગ્નિ ! અમારી શુભ લાવનાને સગાઈ કરનાર પામે,
આ કુમારી પાસે અમારા સૌભાગ્ય સાથે તે આવે. વરનારાઓમાં
પ્રિય થએલી, સંમેલનોમાં સુંદર એને પતિ સાથે તાત્કાલિક
સૌભાગ્ય થાઓ. ૧

ભાગ્ય સોમને પ્રિય, બ્રહ્મને પ્રિય, અર્થમાથી પુષ્ટ
થએલું છે; ધાતા દેવના સત્યથી હું પતિવેદન કરું છું. ૨

હે અગ્નિ ! આ નારી પતિને પામે, શાથી જે સોમ
રાત્ર સૌભાગ્યવાળી કરે છે. પુત્રોને જન્મ આપતી તે મહિષી
થાય. પતિને પામીને સૌભાગ્યવાળી વિરાળે. ૩

હે મધવન ! જેવી રીતે આ સુંદર વાસ (બખોલ)
મૃગોને વહાલો અને સારી રીતે રહેવા લાયક થયો તેમ આ
નારી પ્રિય પતિ સાથે બેઠેલી કર્યા વિના લગને પ્રિય થાઓ. ૪

૭ નાડી—‘મન્યઃ’ વેળર મન્નઃ પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ મનન
કરે છે.

૮ પદ—‘છિન્ન પર્ણુ સાથે પદપાંચુ’ સા. *trabok*—માર્ગ બીટની.

૧ તાત્કાલિક—‘ઓષમ્’ સાયણ ‘સુખકર’ એવો અર્થ કરે છે.

૨ પતિ પ્રાપ્ત થાય એવો અભિચાર કરું છું.

૪. સારી રીતે રહેવા લાયક—સુખદાઃ; બીટની મૃગોના વિશેષણ તરીકે
લખ ‘સારી રીતે બેઠેલા પશુઓ’ એવો અર્થ કરે છે. બાદલી કર્યા વિના—
અવિરાજયન્તી; બાળ્યમાં અભિરાજન્તા પાઠ લઈ અર્થ કર્યો છે.

ભગના પૂર્ણ અવિનાશી નાવ ઉપર ચઢ. તેનાવડે જે
વર ઇચ્છ્યો છે તેને આ પાસ ઉતાર. ૫

હે ધનપતિ ! જોલ, વરને આપાસ મનવાળો કર. જે
વર આંહેલો છે (તે) સર્વને દક્ષિણ કર. ૬

આ હિરણ્ય, ગુગળ, ઔષ્ઠ અને આ ભગ—એમણે
આંહેલાને મેળવવા માટે તને પતિઓને આપી. ૭

તને સવિતા દેરે, જે આંહેલો છે તે પતિ દેરે. હે
ઓષધિ તું આને (આ) આપ. ૮

૪૫

દેવતા અનેક અથવા અગ્નિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ
૩ ચતુષ્પદા હુરિક્ષપંક્તિ, ૫, ૬ અનુષ્ટુભ, બાકીનાની
ત્રિષ્ટુભ.

તે આરડે છે. હે અગ્નિ ! તે અહીં આં પોતાનાનો પાલક
થાય. વિશાળ ઘાવાપૃથ્વીને પહોળાં કર. સર્વસંપત્તિવાળા
મરુતો તને જોડો. હવિષ આપ્યું છે તેવા આંને નમસ્કાર
સાથે આમ લાવ. ૧

રાતાં ઇન્દ્રને દૂર હોય તોપણ વિપ્રને મૈત્રી માટે આ
બાળુ વાળે; શાથી જે દેવોએ એને સૌત્રામણીવડે ગાયત્રી
બૃહતી અને સ્તુતિ ધર્યા છે. ૨

પાણીમાંથી તને રાજ વરુણ જોલાવે; પર્વતોમાંથી તને
સોમ જોલાવે; આ લોકોમાંથી તને ઇન્દ્ર જોલાવે; રથેન થઈને
આ લોકો વિષે તું જાડી આવ. ૩

રથેન જોલાવા ચોગ્યને, પરસ્થાનમાં ફંધાએલાને, ફર-
તાને દૂરથી આમ લાવે. અશ્વિઓ તારા આ રસ્તાને સુગમ
કરે. હે ભાયાતો ! આંની આંબુબાંબુ રહે. ૪

તને પ્રતિક્ષધર્મીઓ જોલાવે. મિત્રોએ (તને) તેઓની

૨. રાતાં 'અ ચાલ્સ' 'દીપ્યમાન ઋત્વિજો' સામણ, 'રાતા ધીમજો'
વેબર બ્રહ્મશીલ અને મીશીય, સોમ હુગ્ગીય.

વિરુદ્ધ પસંદ કર્યો છે. ઇદ્ર, અગ્નિ, વિશ્વદેવોએ લોકમાં તાંદ્રે
ક્ષેમ રાખ્યું છે. ૫

તારા કહેણની વિરુદ્ધ-ને બાયાત બોલે અને ને ખંડારનો,
તેને હે ઇદ્ર ! દૂર કરીને આને અહીંઆં લાવ. ૬

૪૬

દેવતા ઇન્દ્ર, ઋષિ અથર્વા, છંદ ૧ જગતી, ૪
૫ ભુરિક, બાકીનાની ત્રિબુલ.

રાષ્ટ્ર તારી પાસે આન્યું. વર્ચસ સાથે પૂર્વમાં ઉદિત થા.
લોકોનો તું એકરાદ પતિ વિરાજ. તને હે રાજન્ ! બધી
પ્રદિશાઓ બોલાવે. અહીંઆં સેવા અને નમસ્કાર યોગ્ય થા. ૧

તને પ્રજાઓ રાજ્ય માટે વરો, તને આ પ્રકાશમાન
પાંચ પ્રદિશાઓ (વરો). રાષ્ટ્રના શરીર ઉપર કકુદ્ધ વિષે
તું બેસ. ત્યાંથી ઉગ્ર (થઇ) અમને ધન વહેંચી આપ. ૨

બોલાવનાર બાયાતો તારા તરફ આવે. અગ્નિ વેગવાન
દૂત તરીકે સંચરે છે. ઋષિઓ અને પુત્રો શુભમનવાળાં થાઓ.
ઉગ્ર (થઇ) તું બહુ બલિને જો. ૩

પ્રથમ અશ્વિકુમારો, મિત્રાવરુણ બંને, વિશ્વદેવો, મરુતો
તને બોલાવો. પછી વસુનું દાન કરવાને મન કર. તે પછી
ઉગ્ર (થઇ) અમને ધન વહેંચી આપ. ૪

અતિ દૂરથી આ બાળુ આવ. દાવાપૃથ્વી બંને તને
કલ્યાણકારી થાઓ. આ રાજા વરુણ તે પ્રમાણે કહે છે. તે તને
બોલાવે છે. તેથી તું આ બાળુ આવ. ૫

૬. ખંડારનો-Text:-‘નીચ, નિકૃષ્ણલ’ સાયણ.

૧. પૂર્વમાં-ગ્રાક્, સાયણ ‘પહેલો લોકોનો પતિ થઇ’ ઇત્યાદિ અર્થ કરે છે.
બીટની ટીપ્પણમાં સૂચવે છે એ પ્રમાણે ‘ગ્રાક્’ શબ્દ સૂર્ય સાથે
સરખામણી વધારે સ્પષ્ટ કરવા મૂકેલો છે. એટલે એનો અર્થ
અહીંઆં પૂર્વમાં કર્યો છે.

૫. તેથી. છેવટના ‘સઃ’ નો બીટનીને અનુસરી અર્થ કર્યો છે.

હે ઇંદ્ર ! ઇંદ્ર ! માનવી (પ્રજા) તરફ આવ. વરુણો સાથે એકમત થતો તું કયુલ થયો છું. તે તને પોતાના સદનમાં બોલાવે છે. તે દેવતાઓને પૂજે છે. તે પ્રજાઓને સુવ્યવસ્થિત કરે છે.

સંપત્તિવાળા માર્ગો અનેક રીતે વિવિધરૂપવાળા બધા એકઠા થઈને તારા માટે મોકળાશ કરે. તે બધા એકમત થઈ તને બોલાવે. અહીંમાં શુભચિત્તથી ઉગ્ર (થઈ) આયુ-પની દશમી અવસ્થા લોગવ.

૪૭

દેવતા ઇન્દ્રાગ્નિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિષ્ટુભ (અપવાદ માટે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૪૨).

વશ્નિક ઇન્દ્રને હું પ્રેરું છું. તે અમારી પાસે આવે. અમારો અગ્નિસ્થર થાય. શત્રુને, વાટપાડુને, રાની પશુને હાંકી કાઢતો તે ઇશ્વર મને ધન આપનાર થાઓ.

દાવાપૃથ્વીની વચમાં દેવોને જવાના જે અનેક રસ્તાઓ સંચરે છે તે મને દ્વંષ અને ધી વડે સેવો, જેથી હું વેચીને ધન લાવું.

હે અગ્નિ ! ઇચ્છાવાળો હું વેગ માટે, બલ માટે, ઇન્ધનવડે અને ધીવડે હવ્ય અર્પું છું; સેંકડોગણું (ધન) મેળવવા પ્રજાવડે વન્હતો, શક્તિઅનુસાર, આ હિવ્યભાવના (અર્પું છું).

૧. આ મન્ત્રનો અનુવાદ અનિશ્ચિત છે. તેનો પાઠ બ્રહ્મ હોય એમ બ્હીટની વગેરે વિદ્વાનો માને છે. તેઓ પોતપોતાને ઉચિત લાગ્યા એવા ફેરફારો કરી અનુવાદ કરે છે. ભાષ્યનો અર્થ પણ સંતોષકારક નથી. ઉપરનો અનુવાદ બ્લુમ્બરીફડને અનુસરી કર્યો છે.

વરુણો સાથે. વેબર 'વરુણ' ને 'વરણ' એટલે ચુંદનાર (eleotor)ના અર્થમાં લે છે. બ્હીટની 'વરુણ' ને 'વર્ણ' કદાપી અનુવાદ કરે છે. આના ઉપર વિસ્તૃત ટિપ્પણી માટે જુઓ બ્હી. અ. ભા. ૧ પૃ. ૬૦-૬૧ હા. ઓ. સી.

હે અગ્નિ, અમે જે માર્ગ ઉપર દૂર આવ્યા છીએ (તેમાં થયેલી) હિંસા અમને માફ કરજે. સાદું, વેચાણુ અમને લાભદાયી થાઓ. સાચું સાદું મને ફળવાળો કરે. તમે બન્ને મળીને આ હવ્યને સેવો. અમને સુખ થાઓ અને અમારી પ્રવૃત્તિ અને ઉત્થાન સુખદાયી થાઓ. ૪

હે દેવો ધનથી ધનને ઇચ્છતો જે ધનવડે સાદાં કંઈ છું તે માફ બહુ થાઓ, ઓછું નહિ. હે અગ્નિ ! લાભની હાનિ કરનારા દેવતાઓને બલિદાનવડે રોક. ૫

હે દેવો ! ધનવડે ધનને ઇચ્છતો જે ધનથી હું સાદું કંઈ છું તેમાં ઈંદ્ર મારા માટે રુચિ મૂકે, પ્રજાપતિ, સવિતા, સોમ અગ્નિ (રુચિ મૂકે). ૬

હે વૈશ્વાનર હોતા, અમે તારી પાસે નમસ્કાર કરતા આવી સ્તુતિ કરીએ છીએ. તે (તું) અમારી પ્રજા વિષે, ગાયો વિષે, પ્રાણુ વિષે જાગતો રહે. ૭

બધા દિવસોમાં સદૈવ, હે જાતવેદા ! તારા અર્થે, જિભા રહેલા અશ્વને ઝંમ, (બલિ) અર્પીએ. ધનની શક્તિથી, અજ્ઞથી આનંદ કરતા અમે તારા પાડોશીઓ નાશ ન પામીએ. ૮

૪૮

દેવતા ચન્દ્રમા (સામ્મનસ્ય), ઋષિ અથર્વા, છંદ પ વિરાજજગતી, ૬ તારપંક્તિ, ૭ ત્રિંદુલ, બાકીનાની અનુંદુલ.

હું તમારું સહુદય, સામ્મનસ્ય અવિદેષ કંઈ છું. અન્યો-ન્યને આનંદ આપો—જન્મેલા વાછરડાને જેમ હુણ્ણી ગાય. ૧

પુત્ર પિતાનો અનુવ્રત (થાઓ), માતા સાથે સમાનમન-વાળો થાય. સ્ત્રી પતિને મીઠી સુખવાળી વાણી બોલે. ૨

ભાઈ ભાઇનો દ્રેષ ન કરે, જેન જેનનો ન કરે. સંપ કરીને સમાન કાર્યોવાળાં થઈ ભલી રીતે વાણી બોલે. ૩

૪. તમે બન્ને—ઈંદ્ર અને અગ્નિ.

જેને લઈને દેવો છુટા ન પડે અને પરસ્પર ૬૫ ન કરે તે બ્રહ્મ—પુરુષો માટે સમાનબુદ્ધિ (કરનારૂં)—અમે તમારા ધરમાં કરીએ છીએ. ૪

વડીલોથી સુકત, સમન્ત, સાથે સિદ્ધિ કરતા, સમાન બુંસરીએ કરતા છુટા ન પડા. એક બીજા સાથે મીકું બોલતા આવો, તમને સંપીલા, સમાન-મનવાળા કરૂં છું. ૫

તમારૂં પીવાતું સમાન થાઓ, અન્નભાગ સાથે થાઓ. તમને હું સમાન જોતરે જોડું છું. નાભિની આબુખાબુ આરાની જેમ સાથે મળીને અગ્નિને સેવો. ૬

તમને સંપીલાઓને હું સમાન મનવાળા કરૂં છું, સં-વનનથી સવને એક ટોળીવાળા (કરૂં છું). અમૃતતું રક્ષણ કરતા દેવો જેવા (થાઓ;) સાંજ સવાર તમારૂં સૌમનસ્ય થાઓ. ૭

૪૬

દેવતા ચન્દ્રમા આપ (રાજ્યાભિષેકને લગતું), ઋષિ અથર્વા-આંગિરસ, છંદ ૧, ૭ ભુરિક્ષ ત્રિંદુલ, ૩ ત્રિંદુલ, ૫ વિરાટ્મસ્તારપંક્તિ, બાકીનાની અનુદુલ. ૧

ભૂત ભૂતોમાં પય મૂકે છે. તે ભૂતોનો અધિપતિ થયો. મૃત્યુ તેના રાજસ્યમાં જાય છે; તે રાજા આ રાજ્યને અનુ-મત થાય. ૧

(સિંહાસન) તરફ જા. ખરાબ વાંછીશ મા. ઉચ, જ્ઞાતા, શત્રુઓનો નાશ કરનાર (થઈ) હું મિત્રોને બઢાવનાર! આરોહણ કર. દેવો તારી તરફેણમાં બોલ્યા છે. ૨

૭ અમૃતતું ઇત્યાદિ. સા. નો અર્થ જરા નૃદો છે.

૧ ભૂત—‘સમૃદ્ધ’ ‘અભિષેકથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો’, ભૂતોમાં ‘સમૃદ્ધ જનપદોમાં અથવા સ્વામી અમાત્ય આદિ પ્રકૃતિ જનોમાં, ભૂતોનો ‘પ્રાણીઓનો’ સાયણ.

મૃત્યુ—‘ધર્મરાજ’ સાયણ. બહીટની રાંધને અનુસરી મૃત્યુના ઉ-ક્ષેપથી એમ સમજે છે કે એથી જે રાજાનો અભિષેક કરવાને છે તેના પૂર્વજની અનુમતિ હાથી છે.

આરૂઢ થતાની આબુમાબુ બધા ઉભા રહ્યા. શ્રીને ધારણ કરતો પોતાના પ્રકાશથી વિચરે છે. જોરાવર પ્રાણવાનતું (અસુરતું) તે મહાન નામ છે. સર્વરૂપવાળો અમૃતો ઉપર આરૂઢ થયો. ૩

વ્યાધ્યર્થ ઉપર વાધ; મોટી દિશાઓમાં પરાક્રમ કર. તને સર્વ પ્રભાઓ વાંછો, દિવ્ય પયવાળાં પાણી વાંછો. ૪

જે દિવ્ય પાણી અંતરિક્ષમાં અને વળી પૃથ્વીમાં પયથી મહાલે છે તે બધા પાણીના વર્ચસથી હું તારો અભિષેક કરું છું. ૫

દિવ્યપયવાળાં પાણીએ તારો અભિષેક કર્યો. જે રીતે તું મિત્રને વધારનારો થાય તેવો સવિતાએ તને કર્યો. ૬

આ રીતે વ્યાધ્રને લેટતાં તે (પાણી) મહાન સૌભાગ્યને માટે સિંહને પ્રેરે છે. સારાં (પાણી) ઉભાં રહેલ સમુદ્રને જેમ તેમ પાણીની અંદર દ્વિપીને સાફ કરે છે. ૭

૫૦

દેવતા વરુણ, મરુચિ બ્રહ્મા, છંદ ૧ અનુષ્ટુભ, ૫ ભુરિક, ૭ જગતી, ૮ ત્રિપદા મહાન બૃહતી, ૬ વિરાટ ત્રિપાદગાયત્રી, બાકીનાની ત્રિષ્ટુભ.

આ નો મહાન અધિષ્ઠાતા નજીકથી જાણે જુએ છે. (પોતાને) જે સુપકીથી કરતો માને છે તે બધું દેવો જાણે છે. ૧

જે ઉભો છે, ફરે છે, જે વાંકો ચાલે છે, જે નીચે પડી ચાલે છે, જે સુપકીથી ચાલે છે, જે જણા એકઠા બેસી જે વિચાર કરે છે—તે (બધું) ત્રીજો વરુણરાજા જાણે છે. ૨

૩ બીજી લીટીમાં ઈંદ્રનો ઉલ્લેખ દેખાય છે. ઈંદ્ર એ રાજ્યોનો પ્રતિનિધિ છે.

૭ આનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. બી. ને અનુસરી અર્થ કર્યો છે. દ્વિપી એટલે દીપડો.

૨ સુપકીથી—‘પ્રતક્ષ્મ’ ‘defiantly ગર્વથી’ બીટની.

આ ભુમિ વરુણ રાજની છે, અને આ દૂર દૂર છેડાવાળી ઘોઁ; વળી બે સમુદ્રો વરુણની કુક્ષિઓ છે, અને વળી આ થોડાક પાણીમાં (તે) રહેલો છે. ૩

વળી જે ઘોઁને ઝાળંગી બળ્ય તે વરુણ રાજના પાશથી છૂટવાનો નથી; એના ચારો ઘોઠી અહીંઆ (પૃથ્વી ઉપર) ફરે છે, હજાર આંખવાળાઓ પૃથ્વીની પેલી પાર જુએ છે. ૪

વરુણ રાજ તે બધું જુએ છે, જે ઘાવાપૃથ્વીની વચમાં છે અને જે પેલી પાર છે; જનોનાં (આંખનાં) પલકારા એનાં ગણેલાં છે; જુગારી જે ન પાસાને તેમ તે તે (બધાને) સ્થિર કરે છે. ૫

હે વરુણ તારા જે સાત સાત ત્રણ રીતે છટા પડેલા દેહી-ખ્યમાન પાશો પડેલા છે તે બધા જે અનૃત બોલે તેને બાંધે, જે સત્યવાદી છે તેને તેઓ છોડી દે. ૬

હે વરુણ સો પાશ વડે આને બાંધ; હે નૃયક્ષ્ ! અનૃત બોલનાર તારાથી ન છટી બળ્ય, હુષ્ટ માણસ પેટ લટકતું મુકીને આજીવનજીવી કપાતો બન્ધ વિનાના કુદ્દાની માફક બેસે. ૭

૫. આંખના પલકારા છતાં. નિમિષઃ ‘પ્રાણીઓનાં નિમિષ-નિમષણ વ્યાપારનો-એટલે કે આંખના પલકારાથી ઉપલક્ષિત સાધુ અસાધુ કર્મનો ‘સંખ્યાતા’ એટલે કે પરિમાણયિતા-એટલે કે માપ કઢાડનાર વરુણ પાપીઓનાં શિક્ષાકર્મોનાં પ્રત્યેકના પાપપ્રમાણે નિક્ષેપ કરે છે.’ સા. મેં અનુવાદ બ્હીટનીને અનુસરી કર્યો છે. ઉપમાતું સ્વાસ્થ્ય જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ થતું નથી. તાનિથી શું ઉદિષ્ટ છે તે બરાબર સમજાતું નથી. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે આ સૂક્તની છ ઋચાઓનો અનુવાદ હિન્દુ (વેદ) ધર્મ પૃ. ૪૮ ઉપર આપ્યો છે. તેમાં આનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે “પ્રાણીઓનાં નેત્રો પશુ એનાં ગણેલાં છે, પાસા નાંખનાર પાસા નાંખે તેમ”. જ્ઞામરીદ્ધ તાનિથી વરુણના પ્રતો સમજે છે. હી. અ. વે. ૫. ૮૮. સે. જી. ઇ. પુ. ૪૨. રાંધ એમ સૂચવે છ કે નિમિષોત્તિનો અહીંઆ observas નીરખે છે’ એવો અર્થ હોય. મ્યુ. ઝો. સં. ૨. વા. ૫. ૫, ૬૪.

૭. નૃયક્ષ્-નરોનાં સાધુ અસાધુ ચરિત્રોનો વિવેકથી જોનાર’ સા. પેટ લટકતું મુકીને ‘જ્યોત્સ્ન રોગથી સસ્ત કરીને’ સા.

જે લાંબો પડેલો વરુણ, જે આડો પડેલો, જે વરુણ એક જ લાગેના, જે વિવિધ લાગેના, જે દેવ વરુણ અને જે માનુષ;

તે બધા પાશો વડે હું તને હે અમુક ! અમુક ગોત્રના ! હે અમુક માતાના પુત્ર ! બાંધું છું; તે બધાને તને ઉદેશીને હું યોજું છું.

૮-૯. લાંબો પડેલો ઇત્યાદિ. મૂળમાં સમામ્ય વ્યામ્ય, સંદેશ્ય, અને વિદેશ્ય એવા શબ્દો છે:—

સમામ્ય અને વ્યામ્યનો અર્થ સાયણ 'સમામામયતિ વ્યાધિતો ભવતિ [પુરુષોડનેનેતિ] સમાનમ્યઃ । વિવિધં વા આમયતિ પુરુષોડનેનેતિ વ્યામ્યઃ ।

વરુણને સાયણ 'વારુણ પાશ્વ'ના અર્થમાં લે છે. 'ત્રણ વાર આવતો વરુણ શબ્દ'ને છોડી દેવામાં આવે તો શુદ્ધ ગાયત્રી 'હંદ ધાય; અને અર્થ પણ ધણો વધારે સુધરે; જે આપણે એ શબ્દ રાખીએ તો તેને 'વરુણ' સંબોધન તરીકે, અથવા વારુણ-વરુણનો એ રીતે, અથવા વરુણ: ને વારુણ: માટે વપરાયેલો સમજવો જોઈએ; 'બીટની અથર્વ વેદ, વા. ૧. પૃ. ૧૦૮.

અથર્વવેદમાં ઉત્તમ અર્થવાળા મન્ત્રોનો કેવા અધર્મ પ્રયોજન સાથે સંબંધ થઈ ગયો છે તેનું આ સૂક્ત એક ઉદાહરણ છે. આ મત્-લખની જમન વેદનિષ્ણાત પ્રો. રાંધે નોંધ કરી છે; તે માટે જુઓ મ્યુ. ઓ. સં. ટે. વા. ૫. પૃ. ૬૪.

+૫૧

દેવતા વરુણ [વરુણ અને અથર્વવેદ સંવાદ],
મહાપિ અથર્વા, છંદ ૧ ભુરિક, ૩ પંકિત, ૬ પંથપદા
અતિશકવરી, ૧૧ અસાના મદ્પદા અત્યષ્ટિ, બાકી-
નાની ત્રિંદુવા.

અથર્વા:—

તું મહાન અસુરની સાથે અહીં આં કેવી રીતે
જાણ્યો? ઓઞસ્વી પૌરુષવાળો હરિ પિતા સાથે (કેવી રીતે
જાણ્યો?) હે વરુણ! પૃથ્વિને ઠક્ષિણ તરીકે આપી, હે પુનર્મધા
તેં મન વડે ચિકિત્સા કરી !

૧

વરુણ—

હું સ્વચ્છન્દથી પુનર્મધ નથી. સમીક્ષા કરવા
આ પૃથ્વિને હું હાંકી જાઉં છું. હે અથર્વન તું કયા
કાવ્યથી, કયા ' જાત ' થી તું જાતવેદા છે ?

૨

હું સાથે જ કાવ્યથી ગભીર છું, સાથે જ ' જાત '

+ આ સૂક્ત ઉપર સાયણભાષ્ય પંડિતની અર્થવેદની આદત્તિમાં
નથી. મેં આધાર બહીટની અને મ્યૂરનો લીધો છે.

૧ હરિ—' તેજસ્વી 'મ્યૂર, 'ગુરુસે થયેલો' રાય, 'સુવર્ણ' રંગી' ગ્રીક્ષીય,
' પીલો ' બહીટને. આઉફ્રેકટ પ્રમાણે મહાન અસુરથી ઘૌ અને હરિ પિતાથી
મર્થ સંચિત છે.

પુનર્મધ—' ફરીથી આપનાર ' ' બહીટની એનો અર્થ ' પાછી
લપ લનાર ' એવો કરે છે. આઉફ્રેકટ ' નમચ ર્થ ' પાઠને ' નમચત્ત્વ '
એ રીતે સુધારે છે.

પૃથ્વિ—ટપકાવાળી ગાય. રાય સ્વચ્છ ધાતુમાંથી સાધે છે, સે. પી.
લે. મેક્રેનલેન્ટ પૃષ્ઠ ' જાંટલું ' માંથી સાધે છે. વેદિક ગ્રામર નાતું અને મોહું
ખાંનેની શબ્દસંચિત્તુઓ.

૨ જાત-મહાપિ, જાત-નવ-જોની પ્રકૃતિ જાણનાર, મ્યૂર.

થી હું જાતવેદા છું. જે જાતને, હું ધારણ કરું તે મારા જાતને
હાસ કે આર્થ પોતાની મહત્તાથી ન હણી શકે.

૩

અથર્થો:—

હે સ્વધાવાન વરુણ ! તારાથી બીજો કોઈ
મોટો કવિ નથી. મેધાથી કોઈ મોટો ધીર નથી. તું તે બધા
ભુવનોને જાણે છે. તે માયાવી માનવી પણ તારાથી બીજો
છે.

૪

શાથી જ, તું હે સ્વધાવાન ! સારી રીતે દોહનાર વરુણ !
આ બધા જન્મોને જાણે છે,—શું આ અંતરિક્ષની પર બીજું
કંઈ છે ? હે અમર ! આ પરની પર પણ કંઈક છે ?

૫

આ અંતરિક્ષથી પર એક બીજું છે. આ પર એકથી
આ બાબુ કાંઈક હુમ્મીય છે. હે વરુણ ! તે જાણતો હું
તને કહું છું. પશ્ચિમો હલકા વચનવાળા થાઓ, હાસો ની-
ચેની ભુમિ ઉપર પડો.

૬

હે વરુણ ! તું પુનર્મથા વિષે અનેક નિંદા વચનો કહે
છે. તુંએ એ પાણ્યો જેવો થા મા. લોકો તને અઠાતા ન
કહે.

૭

વરુણ—

મને લોકો અઠાતા ન કહે. હે કવિ ! હું તને પ્રશ્ન
પાછી આપુ છું. શકિતઓ સાથે માનવીઓના સર્વ દેશોમાં
મારા બધા સ્તોત્રની પાસે તું આવ.

૮

અથર્થો:—

માણસોના સર્વ દેશોમાં તારાં ઉંચે ચઢતાં

૫ અમરને 'અમર' ગણી 'અમરમાદી' એવો અર્થ કરવામાં આવે છે.

૭ તું થા મા મા જુલ ને સ્થાને અર્થ બોલે. અને જુલ પાક
કળવો પડે છે.

સ્તોત્રિ આવી. તેં જે મને નથી આપ્યું તે તું આપ. તું મારો યોગ્ય સમપદ સખા છું.

વરુણ ! આપણા સમાન સંબંધ છે. આપણો સમાન જન્મ છે. આપણા સમાન જન્મ જે છે તે હું જાણું છું.

વરુણ—

તને જે નથી આપ્યું તે હું આપું છું. હું તારો યોગ્ય સમપદ સખા છું.

ઋષિ—

હે સ્વધાવાન દેવ ! પિતા અથર્વને દેવળંબુને તેં જન્મ આપ્યો છે. તેને તું સુપ્રશસ્ત દાન દે. તું અમારો સખા છે, પરમ બંધુ છે.

+૫૨

દેવતા—બ્રહ્માકર્મમાં [અનેક દેવોનો ઉલ્લેખ છે.] ઋષિ અથર્વા, છંદ અતિરાકવર (વાસ્તકવિદ રીતે મહા પદ્ય છંદ નથી.)

સવિતા પ્રસવોનો અધિપતિ, તે માફ રક્ષણ કરે. આ વ્રજમાં, આ કર્મમાં, આ પુરોધામાં, આ પ્રતિષ્ઠામાં, આ ચિંતિમાં, આ આકૃતિમાં, આ આશિષમાં, આ દેવહૂતિમાં સ્વાહા.

અગ્નિ વનસ્પતિઓનો અધિપતિ, તે માફ રક્ષણ કરે. ૧
ધાવાપૃથ્વી દાતાઓની અધિપતિ, તે માફ રક્ષણ કરે. ૨
વરુણ પાણીનો અધિપતિ, તે માફ રક્ષણ કરે. ૩

૪ આ સૂક્ત ઉપર સામ્યજ્ઞાન નથી.

૧ ચિતિચરારો, આકૃતિઓજના, બહોટને.

મિત્ર અને વરુણ ઋષિના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ

કરેા

૫

મરુતો પર્વતોના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૬

સોમ વીરુધોના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૭

વાયુ અંતરિક્ષોના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૮

સૂર્ય અક્ષુઓના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૯

અંદ્રમા નક્ષત્રોના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૦

છંદ્ર ઘોનો અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૧

મરુતોના પિતા પશુઓના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ

કરેા

૧૨

મૃત્યુ પ્રજાઓના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૩

યમ પિતૃઓના અધિપતિ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૪

પર પિતાઓ, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૫

નીચે તાતો, તે માઈ રક્ષણ કરેા

૧૬

તાત તાતમહ, તે માઈ રક્ષણ કરેા, તે આ પ્રજામાં, આ કર્મમાં, આ પ્રતિષ્ઠામાં, આ ચિત્તિમાં, આ આકૃતિમાં, આ આશિષમાં, આ દેવહૂતિમાં સ્વાહા.

૧૭

૫૩

દેવતા ૧-૨ અંદ્રમા ઉત્પટ્ટા, ઋષિ અથર્વા, છંદ અનુષ્ટુભ.

તે સમૃદ્ધ હવિષવડે આ ફરીથી સમૃદ્ધ થાઓ. જે જાયાને આની પાસે લાવ્યા તેને તે રસવડે અભિવૃદ્ધ કરેા.

૧

પચવડે વધેા, રાષ્ટ્રવડે વધેા, સહસ્રવર્થસ સમૃદ્ધિ વડે. આ બંને ક્ષય ન પામેા.

૨

ત્વષ્ટાએ જાયાને કરી. ત્વષ્ટાએ આ તારા માટે પતિને

૭ વીરુધો=સતાઓ.

નિર્માણ કર્યો. ત્વષ્ટા તમારા જાને માટે હબારો વર્ષનું નીર્વ
આયુષ કરો.

૩

૫૪

દેવતા આત્મા, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિંદુલ,
૨ વિરાજજગતી.

જેઓએ ધ્યાનવડે વાણીના અગ્રને દોયું, અથર્વા જેઓ
મનવડે ઋતો બોલ્યા, તૃતીય પ્રજ્ઞથી વૃદ્ધિ પામતા તેઓએ
ચોથા વડે ધેનુનું નામ અનુભવ્યું.

૧

તે પુત્ર પિતાને જાણે છે, તે માતાને જાણે છે, તે પુત્ર
થાય છે, તે પુનર્મથ થાય છે. તે દૌમાં, અંતરિક્ષમાં
સ્વર્ગમાં વ્યાપે છે. તે આ બધું થયો, તે અહીંઆ થયો.

૨

૫૫

દેવતા અધ્યાત્મા, ઋષિ કુત્સ, છંદ ત્રિંદુલ,
[અથર્વાદો માટે જુઓ મૂળ. ૫. ૧૫૧].

જે ભૂત અને ભવ્ય અને સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે અને
જેનું જ કેવળ સ્વર્ગ છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રજ્ઞને નમસ્કાર !

૧

સ્કન્ધવડે જુદાં જુદાં ટેકાઈ રહેલાં આ દૌ અને ભૂમિ
ઉભાં છે. સ્કન્ધમાં આ સર્વ આત્મન્વત, અને જે આસ લેતું
અને પલકારા મારતું (તે) છે.

૨

ત્રણ પ્રજ્ઞાઓ ઝોળાંગી ગઈ. બીજીઓએ સૂર્યની આબુ-
બાબુ નિવેશ કર્યો. મહાન અંતરિક્ષનો માપક ઉભો રહ્યો.
હરિ તે હરિણીઓમાં પ્રવેશ કર્યો.

૩

૧-૨. ધેનુ અને પુનર્મથ કા. ૫. સ. ૧૧ ના પૃષ્ઠિ અને પુનર્મથ
સાથે સરખાવો.

+ આ સૂક્ત ઉપર લાખ્ય નથી.

૩. ઋ. વે. ૮, ૬૭, ૧૪ માં આને મળતી ઋત્રા છે. ત્રીસીય
શ. બા. ૨, ૫, ૧ ને આધારે આ મન્ત્રને સમજાવે છે. પ્રજ્ઞપતિએ

આર પ્રધિઓ, એક ચક્ર, ત્રણ નાભિ,—એ કેાણુ જાણે છે? તેમાં ત્રણસો અને સાઠ શંકુઓ મૂકેલા છે,—જે અવિ-
ચળ ખીલાઓ (છે) ૪

હે સવિતા! આ વિવેકથી જાણુ—છ જોડી (અને) એક એકજ (એકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો). એમનામાં જે એક એકજ છે તેનો સંબંધ (તેઓ) ઇચ્છે છે. ૫

વ્યક્ત છતાં ગૂઢ રીતે મૂકાએલું છે. મહાન પદ નામે ‘જરત’ છે. તેમાં આ બધું અર્પિત છે, હાલતું શ્વાસ લેતું પ્રતિષ્ઠિત છે. ૬

એકનેમિયુક્ત, એકચક્રયુક્ત, સહસ્રઅક્ષરયુક્ત, આગળ ઉંચે, પાછળ નીચે ફરે છે. અર્ધથી સમગ્ર ભુવન જન્મેયું. આતું જે બાકીનું અર્ધ તે ક્યાં રહ્યું? ૭

આમનું અથ પંચવાહી વહે છે, બાબુના જોડેલા ઘોડાઓ તેની પછવાડે વહન કરે છે. આતું નહિ ગએલું દેખાય છે, ગએલું નહિ. પર નજીક છે, અવર દૂર છે. ૮

સૌથી પહેલાં પશ્ચિમો, પછી નાનાં સરીસૃપો અને ત્રીજવાર સર્પો એમ ત્રણ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી. પછી એ ત્રણેનો ‘પરાભવ’ કર્યો. આ સ્થાને આ ઋચાને શ. બ્રા. માં સમજાવી છે. ‘અર્ક’ નો અર્થ ‘અગ્નિ’ કર્યો છે. હરિત એટલે સૂર્ય અથવા અગ્નિ, હરિણી એટલે હરિયાળી વનસ્પતિ, ગ્રીરીથ.

૪. આર પ્રધિ: આર માસ. એક, ચક્ર વર્ષ બનાવતો સૂર્ય. ત્રણ નાભિ, ત્રણ ઋતુઓ. ત્રણસો સાઠ શંકુઓ ત્રણસો સાઠ દિવસ.

૫. છ—જોડી આર મહિનાઓ, પ્રત્યેક ઋતુના બે. એક એકજ અધિકમાસ.

૭. સૂર્યનો ઉલ્લેખ છે. બાકીનું અર્ધ—રાતના ભાગમાં સૂર્ય ક્યાં છે? ગ્રીરીથ.

૮. બાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. ‘આમનું’ બધા પ્રાણીઓનું, પંચ-વાહી—પાંચ ઋતુઓથી (હેમન્ત અને શિશિરને) એક ગણીને ખેંચાતો સૂર્યનો રથ. બાબુના—આકાશની દિશાઓના’ ગ્રીરીથ.

ત્રાંસી બાબુએ કાણાંવાળો, તળીયું ઉપર એસે ખાલો,-
તેમાં વિશ્વરૂપ રસ મૂકેલો છે. ત્યાં સાત ઋષિઓ સાથે બેસે
છે, જે આ મહાનના રક્ષકો છે. ૯

જે આગળ જોડાય છે, જે પાછળ જોડાય છે, જે બધી
બાબુ જોડાય છે, જે સર્વ બાબુએ; જેનાવડે યશ આગળ
વિસ્તાર પામે છે,-તે વિષે હું તને પૂછું છું: તે ઋષ્યાઓની
કઈ ? ૧૦

જે હાલે છે, ઉડે છે, જે ઉભું છે, જે શ્વાસ લે છે, જે
નથી લેતું, જે પલકારા મારે છે, અને જે થનાર છે તે બહુ-
રૂપીએ પૃથ્વીને ધારણ કરી, તે એકઠું થઈને એક જ થાય છે. ૧૧

અનાંત, બહુ સ્થાને ફેલાયેલું, બધી બાબુએ અંતવિનાશું
અને અન્તવાળું-તે બન્નેને છુટાં રાખતો આનાં બૂત અને
ભગ્યને જાણતો સ્વર્ગપાલ કરે છે. ૧૨

પ્રજાપતિ ગર્ભની અંદર કરે છે. ન દેખાતો અનેક રીતે
જન્મે છે. અર્ધવડે સમગ્ર ભુવનને જન્મ આપે, (બાકીનું)
જે અડધું તેનું ચિન્હ કયું ? ૧૩

જેમ કુંભ વડે પાણી ભરનારીને તેમ, ઉંચે પાણી ભરતાને
આંખવડે સર્વ જુએ છે, મનવડે સર્વે જોતા નથી. ૧૪

પૂર્ણ સાથે દૂર વસે છે, અધૂરાથી દૂર છોડાય છે. ભુવ-
નની મધ્યમાં મહાન યજ્ઞ છે તેની રાષ્ટ્રને પાલનપરાઓ
પૂજા કરે છે. ૧૫

જ્યાંથી સૂર્ય ઉગે છે અને જેમાં સૂર્ય અસ્ત પામે
છે, તેને જ હું જ્યેષ્ઠ માનું છું; તેને કોઈ પણ ચીજ જનું નથી. ૧૬

૬. બ્રાહ્મણ પ્રમાણે સાત ગ્રાણ કે ઇન્દ્રિયો યુક્ત શીર્ષ ઉદિષ્ટ છે.
બીટને.

૧૫. પૂર્ણ. 'પૂર્ણમિદ અમલા પાત્ર. સ્યુડવીગના મતે-અમીમાં અં-
દરમાં ઉદિષ્ટ હોય.' ગ્રીકીય.

જે હમણાં, મધ્યકાળમાં અથવા પ્રાચીન કાળમાં વેદના વિદ્વાનની પાસે જાહે છે તે બધા આદિત્યની જ આબુખાબુ જાહે છે, દ્વિતીય અગ્નિ અને ત્રિવૃત હંસની (આબુખાબુ જાહે છે.) ૧૭

સ્વર્ગમાં ઉઠતા આ હરિત હંસની પાંખો હબર દિવસો સુધી વસ્તરેલી છે. તે સર્વ દેવોને પોતાના ઉરમાં મૂકીને સર્વ જીવનો જોતો જોતો જાય છે. ૧૮

સત્યથી ઉચે તપે છે, પ્રજ્ઞથી આ બાબુખરાખરબુએ છે, પ્રાણવડે તિછે શ્વાસ લે છે—જેમાં આ જ્યેષ્ઠ રહેલું છે. ૧૯

જે તે બે અરણીને જાણે છે, જેનાથી વસુ ંહેલોવી કઠાય છે, તે વિદ્વાન જ્યેષ્ઠને સમજે, તે મહાન પ્રાણ-જીને જાણે. ૨૦

તે પ્રથમ પગ વિનાનો જન્મેયો. તે પ્રથમ સ્વર્ગને લાવ્યો. ચાર પગવાળો થઈ લોગ્યે સર્વલોજન લીધું. ૨૧

જે સનાતન ઉત્કર્ષવાળા દેવની ઉપાસના કરે તે લોગ્ય થાય અને બહુ અજ્ઞ લે. ૨૨

આને સનાતન કહે છે, પણ તે આજે ફરીથી નવો થાય. એક બીજાના રૂપમાં રાત અને દિવસ જન્મ પામે છે. ૨૩

૧૭. ગ્રીષીથનો અર્થ જુદો છે. ‘અગ્નિ અને હંસથી સૂર્ય ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્રિવૃત વિષ્ણુરૂપે ત્રણ પગલાંનો અથવા ત્રણ લોકમાં વ્યાપનાર તરીકેનો ઉલ્લેખ છે. ગ્રીષીથ.

૧૮. ઐતરેય બ્રા. પ્રમાણે પૃથ્વીથી સ્વર્ગનું અંતર ૧૦૦૦ દિવસનું છે. ગ્રીષીથ.

૨૦ અરણી. જે અરણીઓમાંથી વસુ આપનાર અગ્નિ પેદા થાય છે.

૨૧. પગવિનાનો— ઋ. વે. માં (૬, ૫૯, ૬) આ ઉપાના વિશેષણ તરીકે વપરાયેલું છે. ચાર પગવાળો. હાંદોગ્ય ૩-૧૮-૨. પ્રમાણે ગ્રામા, પ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ એ ચાર પાદો. ગ્રીષીથ.

૨૩. આને સૂર્યને, ગ્રીષીથ.

એક હજાર, દશ હજાર, અઘજ, અઘજ્યેષ્ઠ ધન આમાં
રહેલું છે. એતાં છતાંએ એનું તે તેએ નાશ કરે છે. તેથી
આ દેવ આમ પ્રકાશે છે. ૨૪

વાળથી પણ એક વધારે ઝીણું છે. વળી એક જાણી
દેખતું જ નથી. તેના કરતાં આલિંગન કરતી તે દેવતા મને
પ્રિય છે. ૨૫

આ કલ્યાણી અઘજ, મર્ત્યના ધનમાં અમર છે; જેને માટે
તે કસાઈ તે સુધ ગમે, જંભુ કરી તે ઘરડો થયો. ૨૬

તું સ્ત્રી છે, તું પુરુષ છે, તું કુમાર છે વળી તું કુમારી
છે, તું ઘરડો લાકડીવડે વાંકોચુંકો આલે છે, તું જન્મી વિશ્વતો-
મુખ થાજ છે. ૨૭

એમનો પિતા છે અથવા એમનો પુત્ર છે, એમનામાં જ્યેષ્ઠ
છે અથવા એમનામાં કનિષ્ઠ છે. મનની અંદર પેઢેલો એક દેવ
પેઢેલો જન્મેલો તે જ ગર્ભમાં છે. ૨૮

પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ હૃદય પામે છે. પૂર્ણ પૂર્ણવડે સિંચન
પામે છે. અમે તે પણ આજે જાણીએ જેનાથી તે પરિસિંચન
પામે છે. ૨૯

આ સનાતન સનાતન કાળથી જન્મેલી, આ પુરાણી સર્વની
આબુખાબુ, ફરીવળી. ઉપાની પ્રકાશતી તે મહાન દેવી-પ્રત્યેક
પલકારા મારનારાની સાથે નિહાળે છે. ૩૦

૨૪. નાશ કરે છે-ભોગવે છે સ્ત્રીશીય.

૨૫. ચંદ્રનો ઉલ્લેખ હશે. દેવતા-સૂર્ય, સ્ત્રીશીય.

૨૬. ઉપાનો ઉલ્લેખ હશે. જેને માટે ઇત્યાદિ-આયમનો સૂર્ય.
સૂર્ય અથવા પ્રભાતિની ઉપા દુહિતા ગણાય છે સ્ત્રીશીય.

૨૭. ચંદ્રનો ઉલ્લેખ છે સ્ત્રીશીય.

૨૮. આમાં ચંદ્રનો વરસાદ મોક્ષનાર તરીકે ઉલ્લેખ હશે.
તે-સૂર્ય, સ્ત્રીશીય.

અવિ—[કૃત્યાણી]—એ દેવતાનું નામ છે. તે ઋતથી ઘેરાઈને રહેલી છે. તેના રૂપથી આ વૃક્ષો લીલાં, અને લીલી માળાઓવાળાં છે. ૩૧

નશ્વક છે તેને છાડતી નથી, નશ્વક છે તેને જોતી નથી, દેવના કાવ્યને જો. મરતી નથી, છર્ણુ પામતી નથી. ૩૨

અપૂર્વથી પ્રેરાયેલી તે વાચાઓ યોગ્ય બોલે છે, બોલતી જેમાં તે જાય છે તેને મહાન પ્રાક્ષણ કહે છે. ૩૩

જેમાં દેવો અને માણસો નાભિની વિષે આરોની જેમ આશ્રિત થઈ રહેલા છે.—તને હું પાણીના પુષ્પ વિષે પૂછું છું જેમાં તે માયા વડે મૂકાયેલું છે. ૩૪

જેઓવડે પ્રેરાયેલો પવન વાય છે, જેઓ પાંચે દિશાઓને સામટી આપે છે, જે દેવો આહૂતિથી પોતાને અતિમાને છે—તે પાણીના નેતાઓ કયા હતા ? ૩૫

આમાંના એકે આ પૃથ્વીને ધારણ કરી; એક અંતરિક્ષને ફરી વળ્યો; એમાંનો જે વિધર્તા તે સ્વર્ગને આપે છે; અને કેટલાક બધી દિશાઓનું ક્રમસર રક્ષણ કરે છે. ૩૬

જે વિતત સૂત્રને જાણે—જેમાં પ્રજાઓ ઓતપ્રોત થયેલી છે, જે સૂત્રના સૂત્રને જાણે તે મહાન પ્રાક્ષણને જાણે. ૩૭

૩૨ આ મંત્રમાં ‘છાડવુ’ વગેરેનો કર્તા કયો છે તે સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી. ૩૦-૩૧ ના અનુસંધાનમાં લઘ્વે તો ‘ઉપાની દેવી’ને જ કર્તા ગણવી જોઈએ. સ્વયંવિગ ‘તેણી’ કર્તા તરીકે લે છે તે ઉચિત લાગે છે. વ્હીટને ‘તે’ કર્તા તરીકે લે છે જોકે તે વિષે તે પ્રશ્નાર્થ કરે છે.

‘મરતી નથી’ વગેરેનો કર્તા ગ્રીષીથી અને વ્હીટને દેવને ગણે છે. કાવ્યને કર્તા ન ગણી શકાય ?

૩૪. પાણીનું પુષ્પ-નહરણ્યગર્ભનો ઉલ્લેખ હશે ?

૩૬ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અગ્નિ, અંતરિક્ષને ફરી વળનાર ઇંદ્ર વિધર્તાથી સૂર્ય અથવા સોમ ઉદ્દિષ્ટ હોય, અને બાકીના દિશાપાલો અથવા લોકપાલો. ગ્રીષીય

૩૭ દેવો અને માણસોને સાંધતો યજ્ઞતન્ત્ર, ગ્રીષીય.

મેં વિતત સૂત્રને જાણ્યું, જેમાં આ પ્રજાઓ ઓતપ્રોત છે. સૂત્રના સૂત્રને હું જાણું છું, અને વળી જે મહાન્ બ્રાહ્મણ છે (તેને જાણું છું.) ૩૮

જ્યારે ઘાવાપૃથ્વીની વચમાં વિશ્વદાવી (બધું બાળનાર) અગ્નિ બાળતો ગયો, જેમાં દૂર એકપતિવાળીઓ રહેલી હતી—ત્યારે માતરિશ્વા ક્યાં હતો ? ૩૯

ત્યારે માતરિશ્વા પવનમાં પેઠેલો હતો, દેવો સલિલમાં પેઠા હતા. અંતરિક્ષનો માપક મહાન્ ઉલો રહ્યો, પવમાન હરિયાળીમાં પેઠા. ૪૦

ગાયત્રીથી જાણે ઉંચે અમૃતમાં તે ગયો, જેઓ સામ-વઠે સામને જાણે છે,—તે અજ ક્યાં દેખાય છે ? ૪૧

આરામનું સ્થાન, વસુઓનું સંગ્રહસ્થાન, સવિતા દે-વની જેમ સત્યધર્મા, ઇંદ્રની જેમ, ધનના સમરમાં ઉલો રહ્યો. ૪૨

નવદ્વાર પુંડરિક ત્રણ ગુણોથી ઘેરાયેલું છે,—તેમાં જે આત્મન્વત યજ્ઞ છે તે બ્રહ્મવિદો જાણે છે. ૪૩

નિષ્કામ, ધીર, અમર, સ્વયંભૂ, રસથી તૃપ્ત, ક્યાંયથી પણ ઉલો નહિ,—તે ધીર અજર યુવાન આત્માને જાણનારો જ મૃત્યુથી બહીતો નથી. ૪૪

૫૬*

દેવતા ભૂમિ, ઋષિ અથર્વા, છંદ ત્રિષ્ટુભ, (અપવાદો માટે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૫૭).

પૃથ્વીને મહાન સત્ય, ઉચ્ચ ઋત, દીક્ષા, તપ, બ્રહ્મ, યજ્ઞ ધારણ કરે છે. તે ભૂત અને ભાવીની પત્ની પૃથ્વી અમારે માટે લોકને વિશાળ કરે; ૧

* આના ઉપર ભાષ્ય નથી. ગ્રીશીય, બુદ્ધમંદિર અને બહિટનેના અનુવાદોનો આધાર લીધો છે.

૧ પત્ની—અધિષ્ઠાત્રી, રાણી.

માણસોની મધ્યે મોકળાશ. જેના ઉંચા નીચા અને બહુ સમાન પ્રદેશો છે, જે વિવિધ પ્રકારની ઔષધિ ધારણ કરે છે, તે પૃથ્વી અમારે માટે વિસ્તરે. અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. .

૨

જેમાં સમુદ્ર અને સિંધુ-પાણીઓ છે, જેમાં અન્ન અને કૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયાં, જેમાં શ્વાસ લેતું હાલતું આ સ્કુરે છે, તે ભૂમિ અમને પૂર્વપેયમાં મૂકે.

૩

જે પૃથ્વીની ચાર દિશાઓ છે, જેમાં અન્ન અને કૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયાં, જે શ્વાસ લેતાંને અને હાલતાંને અનેક રીતે ધારણ કરે છે, તે ભૂમિ અમને ગાયોમાં અને અન્નમાં મૂકે.

૪

જેમાં પૂર્વે પૂર્વજનોએ વિશિષ્ટ કર્મો કર્યાં, જેમાં દેવોએ અસુરોને હરાવ્યા; ગાયોનું, અશ્વોનું, પક્ષીઓનું રહે

૨ માણસોની મધ્યે મોકળાશ. મૂળમાં અસંવાધ વચ્ચતો માનવાનાં છે. આમાં 'વચ્ચતો' પાઠ તદ્દન બ્રહ્મ છે. કેટલીક પ્રતોમાં મધ્યતઃ પાઠ છે તે જ સ્વીકાર્ય છે. મેં મૂળમાં પાઠ પાંડિતની આવૃત્તિને અનુસરી મૂક્યો છે. તે પછી પદપાઠમાં મધ્યતઃ પાઠ જ લે છે. અનુવાદ માટે એ પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ. બ્હીટને પ્રમાણે આટલો ભાગ પહેલા મંત્ર સાથે જવો જોઈએ અને તે માટે પૈપલાદ આખાના પાડનો તેને ટેકા છે. મૈત્રાયણી સંહિતામાં (૪. ૧૪. ૧૧) પહેલો અને આ મંત્ર છે. તેમાં આ રથાને જે પાઠ છે તેનીયે પ્રમાણે 'અસંવાધા યા મધ્યતો માનવેચ્ચઃ'; આ પાઠ વધારે સ્પષ્ટ છે. જુઆ બ્હીટને પૃ. ૧૧ અને બ્લુમાક્સ હાન્સ બ્રોક્ ધી અથર્વવેદ સે. જી. ઈ. પૃ. ૬૪૦ અને આગળ.

૩ 'કૃષ્ટિ' આનો મૂળ અર્થ 'કૃષ્' ઉપરથી 'ખેડવું' તે અથવા 'ખેડનાર' એવો થઈ શકે. બ્હીટને, 'Ploughings' 'ખેડાણો' એવો અર્થ કરે છે. બ્લુમક્સ 'માણસ જતો' એવો અર્થ કરે છે. આ અર્થને 'પંચકૃષ્ટયઃ' વગેરેનો ટેકા છે, તેથી તે વધારે ઉચિત લાગે છે.

'પૂર્વપેયમાં' પીવામાં સૌથી પહેલો ખેટલો કે અગ્રસર.

કાણુ પૃથ્વી અમને સૌભાગ્ય અને વર્ચસ આપો. ૫

વિશ્વંભરા, વસુને ધારણ કરતી, આધાર, સુવર્ણ વક્ષઃસ્થલ-
વાળી, જગતનો નિવેશ, વૈશ્વાનર અગ્નિને ધારણ કરતી ભૂમિ
ઈંદ્રજલવાળી અમને ધનમાં મૂકે. ૬

હંમેશાં ઉંઘ્યા વિના જે વિશાળ પૃથ્વીને દેવો પ્રમાદ
વિના રહે છે, તે અમને પ્રિય મધુ હો, અને વર્ચ-
સથી છાંટો.

જે આગળ અર્ણવમાં સલિલ હતી, જેના ઉપર મની-
ષીઓ માયાવડે કર્યા, જે પૃથ્વીનું હૃદય પરમ ઓમમાં છે,
જે પૃથ્વીનું અમૃત સત્યથી ઢંકાયેલું છે, તે ભૂમિ અમારા
ઉત્તમ રાષ્ટ્રમાં તેજ અને બલ મૂકે. ૮

જેમાં ંહેતાં પાણી રાત્રિદિવસ એક સરખાં પ્રમાદ
વિના ઝરે છે તે બહુધારાવાળી ભૂમિ અમને દ્વધ દ્વડો અને
વચ સથી અમને છાંટો. ૯

જેને અશ્વિઓએ માપી, જેમાં વિષ્ણુએ પગલાં ભર્યાં,
જેને શચીપત્ની ઇંદ્રે પોતાને માટે શત્રુરહિત કરી, તે અમારી
ભૂમિમાતા મને પુત્રને પય આપો. ૧૦

તારા ગિરિઓ (અને) હિમવાન પર્વતો, હે પૃથ્વી ! અને
તારૂં અરણ્ય મંગલ થાઓ. ભૂરી, કાળી, રાતી, બહુફળી, નિશ્ચલ

૫ વિશિષ્ટ કર્મો કર્યા—વિચક્રિરે. unfolded themselves—
પોતાને પ્રકટ કર્યા બ્લમફીલ્ડ, વિસ્તર્યા બ્લીટને, યુદ્ધ કર્યું ગ્રીફીય.

૮ અર્ણવમાં સલિલ—સૌથી પ્રથમ દિવ્ય પાણી આવ્યા. સરખાવો
હિરણ્યગર્ભસૂક્ત પૃ. ૧૦૫ શ. ધા. (૧૪. ૮. ૬. ૧) માં જણાવ્યું છે કે
પ્રથમ એકલાં પાણી જ હતાં. બાઇબલના જીનેસીસ પ્રકરણમાં (૧, ૨)
' And the earth was without form and void...and
the Spirit of yod moved upon the face of the
waters'. 'અને પૃથ્વી નિરાકાર અને શૂન્ય હતી...અને ઇશ્વરનો આત્મા
(પરમાત્મા) પાણીનાં મુખ ઉપર ગતિમાન હતા.' ગ્રીફીય.

ભૂમિ, ઇંદ્રથી રક્ષાયેલી એવી, પૃથ્વી ઉપર હું છતાંય વિના,
હજીયા વિના, ઘવાયા વિના ઉભો રહું. ૧૧

હે પૃથ્વી ! તારું જે મધ્ય છે, તારી જે નાભિ છે,
તારા તનુમાંથી જે પોષકબળ ઉત્પન્ન થયાં છે તેમાં મને
મૂક. અમને પાવન કર. ભૂમિ માતા છે, હું પૃથ્વીના પુત્ર
છું; પર્જન્ય પિતા છે—તે અમને પોષે. ૧૨

જે ભૂમિમાં વેદિને રચે છે, જેમાં વિશ્વકર્માઓ યજ્ઞ
કરે છે, જે પૃથ્વીમાં આહુતિઓની આગળ ઉંચા, ઉજ્જવલ
સ્વરુઓ કરાય છે તે વધતી ભૂમિ અમને વધારે. ૧૩

હે પૃથિવિ ! જે અમારો દ્વેષ કરે, જે અમારા ઉપર ચઢાઈ
કરે, જે મનવડે હિંસા કરે, જે શસ્ત્રથી, તેને હે પહેલેથી કરનારી
ભૂમિ ! અમારે કળજે કર. ૧૪

તારામાંથી જન્મેલા માણસો તારા ઉપર ફરે છે; તું બેપગાં
અને ચોપગાંને ધારણુ કરે છે. હે પૃથ્વી ! આ પાંચ માનવો
તારા છે,—જે મર્ત્યો માટે અમર જ્યોતિ ઉગતો સૂર્ય કિરણો-
વડે ફેલાવે છે. ૧૫

તે સમગ્ર પ્રજાઓ અમારા માટે હોં. હે પૃથિવિ ! વા-
ણીનું મધુ મને આપ. ૧૬

સર્વને પ્રસવતી વનસ્પતિઓની માતા, નિશ્ચલ, ધર્મથી
ધારણુ કરાયેલી, કલ્યાણકારી મંગળ વિશાળ ભૂમિને અમે
હંમેશાં અનુચરીએ. ૧૭

તું મહાન હતી, મોટું સ્થાન (હતી). તારા વેગ,
તારા ક્રુદ્ધરા અને ચલનો મહાન; મહાન ઇંદ્ર તારું પ્રમાદ
વિના રક્ષણુ કરે છે. તે હે ભૂમિ અમને સુવર્ણની જેમ
દીપાવ. અમને કોઈ ધિક્કારે નહિ. ૧૮

અગ્નિ ભૂમિમાં છે, ઔષધિઓમાં છે, પાણી અગ્નિને ધારણ કરે છે. શિલાઓમાં અગ્નિ છે, પુરુષોની અંદર અગ્નિ છે, ગાયોમાં, ઘોડાઓમાં અગ્નિ છે. ૧૯

સ્વર્ગમાંથી અગ્નિ તપે છે. અગ્નિ દેવનું વિશાળ અંત-રિક્ષ છે. માણસો હવ્યવાહ દૃતપ્રિય અગ્નિને પ્રગટાવે છે. ૨૦

અગ્નિ-વસ્ત્રવાળી પૃથ્વી, શ્યામ ઘુંટણવાળી, મને તેજવાળો અને તીક્ષ્ણ કરે. ૨૧

ભૂમિ ઉપર દેવોને યજ્ઞ-અલંકૃત હવ્ય આપે છે. ભૂમિ ઉપર મનુષ્યો મર્ત્યો, સ્વધા અને અન્નવડે જીવે છે, તે ભૂમિ અમને પ્રાણ અને આયુષ આપે. પૃથ્વી મને ઘડપણ સુધી પહેંચે એવો કરે. ૨૨

હે પૃથ્વી ! તારામાં જે ગન્ધ ઉત્પન્ન થયો, જેને વન-સ્પતિઓ ધારણ કરે છે, જેને પાણી, જેને ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ સેવ્યો, તેનાવડે મને સુવાસિત કર; અમારો કોઈ દ્રેષ ન કરે. ૨૩

તારો જે ગંધ પુષ્કરમાં પેઠો, પહેલાં સૂર્યાના વિવાહમાં જે ગંધને અમરો લાવ્યા, હે પૃથ્વી ! તેનાવડે મને સુવાસિત કર; અમારો કોઈ દ્રેષ ન કરે. ૨૪

તારો જે ગંધ માણસોમાં; સ્ત્રીઓમાં પુરુષોમાં ‘અનુક્રમે’ સૌભાગ્ય તેજ (રૂપે); જે ઘોડાઓમાં, વીરોમાં, જે મૃગોમાં અને હસ્તિ-

૧૯-૨૧ માં અગ્નિની સ્તુતિ છે. આ પૃથ્વીસૂક્તમાં આ ભાગ બંધ એસતો નથી, બલ્લમશીલ્ડ. અગ્નિએ પૃથ્વીનો દેવતા છે એટલે તેમાં મને અનૌચિત્ય નથી લાગતું.

૨૩. ગન્ધવતી પૃથ્વી એ પૃથ્વીના વૈશિષિક દર્શને આપેલા લક્ષણનું મૂળ અંહીઆ હશે ?

અ. વે. ૪, ૩૭, ૩ માં યુગ્યુલ, પીલા, નલ્લદી, ઔક્ષગન્ધી, અને પ્રમન્દની અપ્સરાઓનાં નામ છે. તે બધા સુગંધી વનસ્પતિઓ કે પદાર્થોમાંથી આવે છે. ગન્ધર્વનો પણ ગન્ધ સાથે સંબંધ જોડાયો દેખાય છે. મીશીય.

ઓમાં, જે કન્યામાં વર્ચસ (રૂપે) તેનો, હે ભૂમિ ! અમને સંસર્ગ કરાવ. અમારો કોઈ દેષ ન કરે. ૨૫

શિલા, અશ્મા, પાંસુ ભૂમિ (છે). તે ભૂમિ ધરાધર ધારણ થયેલી છે. તે સુવર્ણ વક્ષઃસ્થળવાળી પૃથ્વીને મેં નમસ્કાર કર્યા. ૨૬

જેમાં વાનસ્પત્ય વૃક્ષો નિશ્ચલ ઉભાં રહે છે, (તે) સંને ધારણ કરતી પૃથ્વીને, ધારણ પામેલીને, અમે યોલાવીએ છીએ. ૨૭

ઉદ્યોગ કરતા અને યેસતા અને ઉભા થતા અને ડાળા જમણા પગે ભૂમિ ઉપર ચાલતા અમે વ્યથા ન પામીએ. ૨૮

શુદ્ધ કરનારી પૃથ્વીને હું યોલાવું છું, ક્ષમાને, ભૂમિને, પ્રજ્ઞાથી વધનારીને; યજ્ઞને, પોષણને, અન્નલાગને, ધીને ધારણ કરતી તારા ઉપર, હે ભૂમિ ! અમે યેસીએ. ૨૯

અમારા તનુ માટે શુદ્ધ પાણી ઝરે. જે અમારો નાશ કરે તેને અમે અપ્રિયમાં સુકીએ. હે પૃથ્વી ! પવિત્રાવડે મને પવિત્ર કરે છું. ૩૦

તારી જે પૂર્વની પ્રદિશાઓ, તારી જે ઉત્તરની, હે ભૂમિ ! તારી જે નીચેની અને તારી જે પાછળની (પ્રદિશાઓ) તે મને ફરતાને મંગળ થાઓ. ભુવનમાં આશ્રય લેતો હું પડું નહિ. ૩૧

અમને પાછળથી, આગળથી, ઉપરથી, નીચેથી હાંકી ન કાઢીશ. હે પૃથ્વી ! અમારૂં કલ્યાણ થાઓ. વાટપાડુઓ અમને ન મળે. વધ કરે એવા શસ્ત્રને દૂર રાખ. ૩૨

હે ભૂમિ ! જ્યાં સુધી સૂર્ય-સાથીવડે તારા ઉપર હું જોઉં છું, ત્યાં સુધી પછી પછીના વર્ષોમાં મારૂં ચક્ષુ ન હણાય. ૩૩

૩૦ નાશ કરીએ-સૈવુઃ સ્વેવુઃ એવા બીજો પાઠ છે. તેનો અર્થ પરસેવો કરી શકાય તે પાઠ વધારે યુક્ત લાગે છે.

જ્યાં સુતો રહીને, હે ભૂમિ ! હું જમણી અથવા ડાબી બાજુને ફેરવું, જ્યાં સામે આવતી એવી તારા ઉપર ચતા પડી પીઠથી અમે સુઈએ, ત્યાં, હે પ્રત્યેકની નીચે રહેલી ભૂમિ ! અમને ન હણીશ.

૩૪

હે ભૂમિ ! તારી અંદર જે હું ખોદું તે તરત જ ઉગી નીકળે. હે પાવનકરનારી ! તારૂં મર્મ, તારૂં હૃદય અમે ન ભેદીએ.

૩૫

હે ભૂમિ ! તારી ઋતુઓ, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, વિહિત વર્ષો અને અહોરાત્રિ, હે પૃથ્વી ! અમને હોડે.

૩૬

પાવન કરનારી સર્પને ઘ્ર્ણવી કહાડતી જે, જેમાં અગ્નિઓ હતા કે જે પાણીમાં હતા, તે, દેવતાઓને ધિક્કારતા ઇસ્યુઓને દૂર ફેંકતી; ઇંદ્રને વરતી—વૃત્રને નહિ—એવી પૃથ્વીએ વપલ બળવાન શકે માટે (પોતાની જાતને) ધારણ કરી.

૩૭

જેમાં ‘સદસ’ અને હવિર્ધાન છે, જેમાં ચૂપ ખોદાય છે, જેમાં યજ્ઞુષને બાણનારા બ્રાહ્મણો ઋચાઓવડે અને સામવડે અર્ચે છે, જેમાં ઇંદ્રને સોમ પાવા માટે ઋત્વિજો ભેગા કરાય છે;—

૩૮

જેમાં જૂતને કરનારા પૂર્વ ઋષિઓ એગૌ (વાણી) ઉચ્ચારી—સાત વેધસોએ રાત્રવડે, યજ્ઞવડે, તપવડે;—

૩૯

૭. સર્પ—વૃત્ર, ગ્રીષ્મ.

૩૮. સદસ અને હવિર્ધાન—સદઃશાલા—મહાવેદિની પશ્ચિમે સપ્તધિષ્ણયને માટે બાંધવામાં આવતો મંડપ; હવિર્ધાન—આચ્છાદનવાળી ગાડી, તે પર સોમલતા અમ્રવવામાં આવે છે, યજ્ઞ—રહસ્ય વધારે માહિતી માટે જુઓ. શ. બા. કા. ૩ અ. ૫ બા. ૩ ના ૨ અને ૫.

૩૯. સાત વેધસો—સાત વિધાતાઓ—સાત ઋષિઓ.

તે ભૂમિ અમે જે ધન ઇચ્છીએ તે આપો. સૌભાગ્ય તેની પછવાડે આવે. ઇંદ્ર અગ્રેસર થઇને આવે. ૪૦

ભૂમિમાં મર્ત્યો શોર કરતા ગાય છે, નાચે છે, યુદ્ધ કરે છે; જેમાં આક્રન્દ થાય છે, જેમાં હુન્દુલિ વાગે છે, તે ભૂમિ અમારા શત્રુઓનો નાશ કરે; પૃથ્વી મને શત્રુ વિનાનો કરે. ૪૧

જેમાં વ્રીહિ અને જવ અનાજ થાય છે, જેનાં આ પાંચ કૃષ્ટિઓ છે, તે પર્જન્યપત્નીને, વર્ષાથી પુષ્ટ થતી ભૂમિને નમસ્કાર થાઓ. ૪૨

જેનાં પુરો દેવતાઓએ કરેલાં છે, જેનાં ક્ષેત્રમાં માણસો વિશિષ્ટ કર્મો કરે છે, - પ્રજાપતિ વિશ્વગર્ભા પૃથ્વીને પ્રત્યેક દિશામાં અમારે માટે આનંદદાયી કરે. ૪૩

નિધિને ધારણ કરતી, બહુ રીતે વસુને ગૂઢ રીતે (ધારણ કરતી), પૃથ્વી મને મણિ હિરણ્ય આપે. વસુ આપતી, દાનશીલ દેવી પ્રસન્ન ચિત્તવાળી થઇ અમને વસુ આપે. ૪૪

વિવિધ ભાષાવાળા, વિવિધ ધર્મોવાળા, માણસોને અનેક રીતે નિવાસ પ્રમાણે ધારણ કરતી પૃથ્વી, નિશ્ચલ, ન ભડકતી ગાયની જેમ, મને ધનની હજાર ધારાઓ ફેંકે. ૪૫

તારો જે સાપ, તીક્ષ્ણ દાઢવાળો વિંછી, - હેમન્તથી થીજીગએલો નિશ્ચેષ્ટ ગુપ્ત રીતે પડી રહ્યો હોય; સ્ફુરતા ક્રીડાઓ અને, હે પૃથ્વી ! ચોમાસાની અંદર જે હાલે-આલે છે તે અમારી પાસે સરકતું ન આવે; જે શિખ છેલે-વડે અમારા ઉપર મહેર કર. ૪૬

તારા જે લોકોને જવાના અનેક માર્ગો-રસ્તોના માર્ગ અને ગાડાને જવાનો-તે ઉપર ભલાઓ અને પાપીઓ બંને ભાય છે, અમે તે માર્ગને છૂટીએ-શત્રુ રહિત, ચોર રહિત (થાય એ રીતે); જે શિવ છે તેવડે મહેર કર.

૪૭

મૂર્ખને ધારણ કરતી અને ગુરુને ધારણ કરતી, ભલાઓ અને પાપીઓના મરણને સહી લેતી, વરાહની સાથે સંપ કરી, પૃથ્વી સૂવર પશુને માટે ઉઘડે છે.

૪૮

તારા જે અરણ્યનાં પશુઓ, વનમાં રહેલાં પ્રાણીઓ, અને માણસ ખાનારા સિંહ વાઘ અને મનુષ્ય ફરે છે, હે પૃથ્વી ! શિયાળ, વરૂ, કમનસીબ, ઋક્ષીકા અને રાક્ષસ (તે બધાંને) અહીંથી અમારાથી આઘાં રાખ.

૪૯

જે ગંધર્વો, અસરાઓ, અને જે અરાયો, કિમીદિઓ, પિશાચો બધા રાક્ષસો તેઓને, હે ભૂમિ ! અમારાથી આઘા રાખ.

૫૦

જેના ઉપર બે પગવાળાં પક્ષીઓ, હંસો, સુપર્ણ શકુનિઓ સાથે જીડે છે, જેમાં ધૂળ ઉડાડતો વૃક્ષોને હલાવતો પવન આકાશમાં ચઢે છે,—પવન આગળ વાય અને પાસે વાય તે પ્રમાણે જાળ હાલે છે.

૫૧

જેમાં સાથે રહેલાં કૃષ્ણ અને અરુણ, રાત્રિ અને દિવસ ભૂમિ વિષે મૂકાએલાં છે, તે વરસાદથી ઘેરાયેલી પૃથ્વી ભૂમિ અમને પ્રત્યેક પ્રિય નિવાસોમાં ભલી રીતે મુકે. પર

૪૮ મરણને નિધનમ્. બ્લૂમશીલ્ડ વગેરે 'વાસ'ના અર્થમાં લે છે બ્હીટને શંકાચિન્હ મુકી 'મરણ' એવો અર્થ કરે છે.

૫૧ જાળ—'હોપકી-સના મત પ્રમાણે અહીંયા ડાળીઓના ધર્ષણથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિનો ઉલ્લેખ છે,' બ્હીટને.

દ્યૌ અને પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ મને આ વિશાળતા(આપીછે); અને અગ્નિ, સૂર્ય, પાણી અને વિશ્વદેવોએ મેઘા આપી છે. ૫૩

હું બળવાન છું, ભૂમિ વિષે નામે ઉત્તર છું, હું સૌને કબજામાં રાખનાર છું. પ્રત્યેક દિશાનો જીતનાર છું. ૫૪

હે દેવિ ! જ્યારે ત્યાં આગળ વિસ્તાર પામતાં, દેવોથી કહેવાયેલી મહત્ત્વને પામી ત્યારે તારામાં સુભૂ તે(કન્યાણે) પ્રવેશ કર્યો; ચાર પ્રદિશાઓ તેં નિર્માણ કરી. ૫૫

જે ગ્રામો, જે અરણ્ય, ભૂમિ વિષે રહેલી જે સભાઓ, જે સંગ્રામો, સમિતિઓ, તેમાં અમે તાં સાં જોલીએ. ૫૬

જ્યારથી જનમી (ત્યારથી) પૃથ્વીમાં જે લોકો રહેતા હતા તે લોકોને ઘોડો જેમ ધુળને તેમ તેં માણસોને ઉડાડી મૂક્યાં-સુંદર, આગળ જનારી, ભુવનનું રક્ષણ કરનારી, વનસ્પતિઓને ઓષધિઓને ધારણ કરનારી. ૫૭

જે હું જોણું તે મીકું જોણું; જે હું જોઉં તે મને (તેઓ) લાવી આપે. તેજવાળો છું, ગતિવાળો છું; બીજા બળવાનોને હણું છું. ૫૮

સુખવાળી, સુગન્ધવાળી, મંગળ, આઉમાં મીઠા પીણાં-વાળી, દૂધવાળી મારી સાથે જોલે-ભૂમિ પૃથ્વી દૂધ સાથે (મને જોલાવે). ૫૯

જેને-અર્ણવની અંદર અંતરિક્ષમાં પેસી ગયેલીને-વિશ્વકર્માએ હવિષવડે શોધી, જે ગુહાની અંદર સુકાયેલું લોગવવાનું પાત્ર હતું તે માતાવાળાઓ માટે લોગમાં પ્રગટ થયું. ૬૦

તું લોકોની આવપની, વિસ્તાર પામતી કામદુધા અદિતિ, તારામાં જે કંઈ ઉજ્જ્વળ હોય તે ઋતનો અમજ-પ્રજા-

પતિ પુરે.

૬૧

હે પૃથિવી ! તારા ઉપર ઉભા રહેનારા, નિરાશી, ક્ષય વિનાના અમારા માટે પ્રસૂત થાઓ; અમારૂં દીર્ઘ આયુષ લોગવતા અમે તારા પૂજકો થઈએ.

૬૨

હે ભૂમિમાતા ! મને ભક્તી રીતે સુપ્રતિષ્ઠિત કર. દૌની સાથે એક મત થઈ હે કવિ ! મને શ્રીમાં, આ-ભાક્તીમાં મૂક.

૬૩

૫૭

દેવતા-સર્વાત્મક કાલદેવતા, ઋષિ ભૃગુ, છંદ અનુ-
ષ્ટુભ, ૧-૪ ત્રિષ્ટુભ, ૫ નિચૃત્પુરસ્તાદ્બૃહતી.

કાળ અશ્વ, સાત રશ્મિવાળો વહે છે,—હજાર આંખ-વાળો, ઘડપણુ ન પામતો, પુષ્કળ વીર્યવાળો; વિદ્વાન કવિઓ તેની ઉપર ચઢે છે. સમગ્ર ભુવનો તેનાં ચક્ર છે.

૧

૬૧ આવપતી—લેક્ટિને ધારણ કરનાર મોટું પાત્ર, સેં. પી. બી લે. પ્રમાણે. બ્હીટને વગેરે ‘ માણસોને વેરનારી ’ એવો અર્થ કરે છે. ‘ માણસોને વાવનારી ’ અને તે ઉપરથી ઉગાડનારી, પેદા કરનારી એવો અર્થ ન કરાય ?

૬૨ ઉભા રહેનારા—ઉપસ્થાપિતા:—આ શબ્દના અર્થ વિષે મતભેદ છે. દ્યુડવીગ અને બ્લૂમશીલ્ડ, ‘ ઉત્સંગો ’ અર્થ કરે છે. ગ્રીશીથ ‘ સ્તન ’ અર્થ કરે છે. મેં અર્થ બ્હીટનીને અનુસરી આપ્યો છે.

૧ ‘ આ સૂક્તદ્વય (આ અને કા. ૧૯. સ્. ૫૪) થી સર્વ જગત કારણભૂત કાલરૂપ પરમાત્માની સ્તુતિ કરાય છે. ’ સાચણે આ દૃષ્ટિએ આખા સૂક્તની વ્યાખ્યા કરી છે.

સાત રશ્મિઓ—સાત રશ્મિ શબ્દથી સાત ઋતુઓ સમજવાની છે. બે બે મહિનાની છ ઋતુઓ અને સાતમી ઋતુ તેરમો [અધિક] માસ. સા. ગ્રીશીથ પ્રમાણે સૂર્યના સાત રશ્મિઓ ફિરણો.

આ કાલ સાત ચક્રોને ધારણ કરે છે. એની સાત નાભિ છે. અમૃત (એનું) અક્ષ છે. તે આ સર્વ ભુવનેને વ્યાપીને રહેલો છે. તે કાલ, પ્રથમ દેવ (તરીકે) જાય છે. ૨

કાલની અંદર પૂર્ણ કુમ્ભ મુકાયેલો છે, તેને અમે અનેક રીતે થતો જોઈએ છીએ. તે આ સમગ્ર ભુવનેને મોખરે (છે); તેને પરમ વ્યોમમાં કાલ કહે છે. ૩

આખ-અક્ષ, આ શબ્દથી દિવસ રાત્રિઓ સમજવાની. એક હજાર રાત દિવસ, સાયણુ.

વહે છે સાયણુ આના કર્મ તરીકે પોતા ઉપર ખેસનારા લે છે; મ્યૂર અને ગ્રીક્ષીય ' આપણને ' ને કર્મ તરીકે અધ્યાહાર લે છે. સાયણુ ચક્રનો અર્થ ગન્તવ્યસ્થાનો કરે છે.

ચઢે છે-બીટને પ્રમાણે ' જે રથ ઘોડા વહે છે તે રથ ઉપર ચઢે છે, ઘોડા ઉપર નહિ. ' પોતાના અર્થના ટેકામાં છેલ્લા પદમાં આવતો 'ચક્ર' શબ્દ બતાવે છે.

સાયણુ અર્થને આદિત્યસૂચક ગણી તે પ્રમાણે પણ અર્થ કરે છે; અને પ્રમાણ તરીકે ચારક-નિરુક્ત ૪-૨૭ ટીકે છે.

૨ ' આ ઋચાથી સંવત્સરરૂપ કાલચક્રનું વર્ણન કર્યું છે. ' સા.

સાત ચક્રો=સાત ઋતુઓ ' સાયણુ.

સાત નાભિ=સાત ઋતુઓના સંધિકાલ.

અક્ષ=સત્ય-અખાખ્યતત્ત્વ. ' સા.

વ્યાપીને-અઙ્ગજ્ઞ સા. આને અઙ્ગજ્ઞ ગણી ' વ્યક્ત કરતો ' એવો અર્થ કરે છે. બીટને including ' સર્વ ભુવનોનો સમાવેશ કરતો ' એવો અર્થ લે છે. ખીજઓ ' આ બાબુ લાવે છે ' એવો અર્થ કરે છે. મેં અઙ્ગજ્ઞ-ધાતુનો લેપણું એવો અર્થ લઈ ઉપર પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

૩ કુમ્ભ=દિવસ, રાત, માસ, ઋતુ, સંવત્સર આદિ સમર્પિત જન્યકાલ ' સાયણુ. દ્યુકવીગ. ' સૂર્ય ' અર્થ લે છે.

તેણે જ ભુવનોનો બરાબર સરખ્યાં છે, ભુવનોની આબુ-
આબુ તે બરાબર ક્યો છે. પિતા છતાં તેઓનો યુધ્ધ થયો.
તેનાથી બીજું પરમ તેજ નથી. ૪

કાલે આ ધોને ઉત્પન્ન કર્યું છે; કાલે વળી આ પૃથ્વીઓ;
કાલમાં ભૂત અને ભવ્ય-પ્રેરાઈ પૃથક્ રહેલાં છે. ૫

કાલે ભૂમિને સર્જી, કાલમાં સૂર્ય તપે છે, કાલમાં સર્વ
ભૂતો છે. કાલમાં ચક્ષુ બરાબર જોઈ શકે છે. ૬

કાલમાં મન, કાલમાં પ્રાણ, કાલમાં નામ મુકાયેલું
છે. કાલ આવતાં આ સર્વ પ્રજાઓ આનંદ પામે છે. ૭

કાલમાં તપ, કાલમાં ન્યેષ્ઠ, કાલમાં બ્રહ્મ રહેલું છે.
કાલ એ સર્વનો ઇશ્વર (છે) જે પ્રજાપતિનો પિતા હતો. ૮

૫ કાલમાં-કાલે વ્હીટનેનો કસ્પિત પાઠ કાલેન છે જેને પી-
પ્લાઠ માંથી ટેકા મળે છે. તેને અનુસરી ' કાલથી પ્રેરાઈ ' એવો વધારે
સંગત અર્થ વ્હીટને કરે છે.

૬ ભૂમિ ' મૂતિમ્ ' સાયણાચાર્ય ' ભવનવત્ જગત્ ' એવો
અર્થ કરે છે. વ્હીટને ' મૂતિમ્ ' ને બદલે ' મૂમિમ્ ' કસ્પિત પાઠ
મૂકે છે.

આ સૂક્તમાં ' કાલ ' ને જગતનું મૂળ ગણ્યું છે. આ વિચાર પછી
ના દર્શન શાસ્ત્રોમાં અને પુરાણોમાં અનેક રથાને ઉલ્લેખ પામે છે.
મ્યૂરે (વો. ૫ પૃ. ૪૦૯) શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો ઉલ્લેખ કરી નીચેની
પંક્તિ જેમાં જગતના મૂલ તરીકે પ્રસિદ્ધ બિન્ન બિન્ન મતોનો ઉલ્લેખ
તે ટાંકી છે. ' કાલો દ્વિભાવો દિવ્યદિવ્ય મૂતાનિ યોનિઃ પુરુષઃ '
ત્રેતાયુગી ઉપનિષદમાંથી પણ આ સૂક્તને મળતા વિચારો મ્યૂર આપે છે.
વિષ્ણુપુરાણ મનુસ્મૃતિ વગેરેમાંથી પણ વિચારો ટાંક્યા છે.

તેનાથી પ્રેરાએલું, તેનાથી જન્મેલું તે તેમાં જ પ્રતિ-
ષ્ઠિત છે. કાલ બ્રહ્મ થઈને પરમેષ્ઠિને ધારણ કરે છે. ૯

કાલે પ્રજાઓ સરળ, કાલે પ્રથમ પ્રજાપતિને સરળો,
સ્વયંભૂ કશ્યપ કાલમાંથી જન્મ્યો, તપ કાલમાંથી જન્મ્યું. ૧૦

તાણ્યમહાપ્રાણશ્ચ અ. ૮ ખણ્ડ ૪

ગાયત્રીની આખ્યાયિકા

સાધ્ય^૧ નામના દેવો હતા. તેઓ સમગ્ર યજ્ઞની સાથે સ્વર્ગ લોકમાં ગયા. તે દેવોએ છ'દોને કહ્યું: “સોમને હરી લાવો”. તેઓએ જગતીને મોકલી. તે ત્રણ અક્ષરો છોડી^૨ એક અક્ષરવાળી થઈ આવી. ત્રિપ્તુબને મોકલી, તે એક અક્ષર છોડી ત્રણ અક્ષરોવાળી થઈ આવી. ગાયત્રીને મોકલી. ત્યારે છ'દો ચાર અક્ષરોવાળા હતા; અને તે, તે અક્ષરોને લઈ આઠ અક્ષરોવાળી થઈ, ત્રણ સવનો^૩ લઈ, - બે હાથમાં અને એક હાંતથી પકડીને-આવી. તેથી બે સવન અંશુયુક્ત^૪ છે. તૃતીય સવન ચુસાએલું છે; શાથી જે હાંતથી તે પકડીને ચુસતી લાવી. તે લાવતાં તેના જે અંશો પડી ગયા તે પૃતીક થયાં;^૫ જે

૧ સાધ્ય-એક દેવગણ. છાંદોગ્ય (૩, ૬-૧૦) પ્રમાણે આ દેવગણ ક્ષહાને આશ્રિત છે. એમનો ઉલ્લેખ પુરુષસૂક્ત-માં છે. શ. ક્ષા પ્રમાણે એમનું સ્થાન દેવોના સ્થાનની ઉપર છે. યાસ્ક પ્રમાણે તેમનું સ્થાન ભુવલોકમાં-પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચે-છે. મ. સ્મૃ. ૧, ૨૨, અને ૩, ૧૯૫ માં એમની ઉત્પત્તિ આદિ વિષે ઉલ્લેખ છે. પુરાણોમાં તે સાધ્યના પુત્રો કહેવાયા છે. તેમની સંખ્યા બાર અથવા સત્તર ગણાય છે. પછીથી એમનું સ્થાન સિદ્ધો લે છે. તેઓનાં બાર નામ-મનસ મન્ત્રી, પ્રાણ, નર, પાન, વિનિર્ભય, નય, દંશ, નારાયણ, વૃષ, પ્રભુ ઇત્યાદિ; જુઓ મોનીઅર ઉવીલીઅમ્સની સંસ્કૃત-અંગ્રેજી ડિક્શનેરી.

૨ ત્રણ અક્ષરો છોડી-‘ત્યાંના સોમપાલો સાથે લડતાં’ તેનાં ત્રણ અક્ષરો પડી ગયા. સા.

૩ સવનો-‘ત્રણ સવન માટે પૂરતાં સોમદ્રવ્યો’. સા.

૪ અંશુયુક્ત-‘નદબાવાથી અણિશુદ્ધ, આખાં.’ સા.

૫ પૃતીક-સોમને બદલે વપરાતો એક જાતનો છોડ.

ફૂલ પડી ગયાં તે અર્જુન;^૬ જે ફૂલકારાચું તે પ્રપ્રોથ.^૭ તેથી તીજ સવનમાં જે આશિરને^૮ જ લાવે છે તે સોમને ગાયો ખાય છે. તેના તે રસને, સોમસહિત છે માટે, લાવે છે. ૧

તે ત્રિષ્ટુભ અને જગતીએ ગાયત્રીને કહ્યું: અમે (જે) તારી પાસે આવીએ. તેણે કહ્યું: “તેથી મારે માટે શું થાય ?” “જે ઇચ્છે (એ)” એમ તેઓએ કહ્યું. તેણે કહ્યું “આખું પ્રાતઃસવન મારું; હું પછીના જે સવનોની પ્રણેતા થાઉં.” તેથી પ્રાતઃસવન ગાયત્રીનું છે, ગાયત્રી પછીના જે સવનોની પ્રણેતા છે. ૨

તેની પાસે ત્રિષ્ટુભ ત્રણ અક્ષરો સાથે આવી. તે અગીઆર અક્ષરોવાળી થઈ પ્રકર્ષને પામી. તેની પાસે જગતી એક અક્ષર સાથે આવી. તે બાર અક્ષરોવાળી થઈ પ્રકર્ષને પામી.

તેથી કહે છે કે ગાયત્રી એ જ સર્વ છંદો છે; શાથી જે ગાયત્રી આમને પોષતી ગઈ.^૯

૫૯

કલ્યાણ આંગિરસની આખ્યાયિકા

આંગિરસો પૂર્વે સત્ર કરતા હતા. તેમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો, મળ્યો.^૧ પણ દેવયાન માર્ગને ન જાણ્યો. તેમાંનો કલ્યાણ આંગિરસ વિચારતો વિચારતો ઉંચે ચઢ્યો.

૬ અર્જુન-‘હરિત તર્ણો’ સા. સોમને બદલે વપરાય છે.

૭ ફૂલકારું ઇત્યાદિ પ્રપ્રોથ-એ નામની વનસ્પતિ, સા. સોમને બદલે વપરાય છે.

સોમ ન હોય ત્યારે પૂતીક વગેરેનો સોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે તે જણાવા એમનો ઉદ્દેશ કર્યો છે, સા.

૮ આશિર-મિશ્રણ, મિશ્રણ કરવા માટે દુધ દહિ, દહિ મિશ્રિત સોમરસ.

૯ ગર્ધ-યજ્ઞમાં ગર્ધ. સા.

૧ મળ્યો-સ્પૃત: સ્પૃ (ગ. પ. વેદમાં ઉભયપદો) ‘મેળવવું’ ઉપરથી. સા. ‘પુશ કરવું’ એ અર્થ લઈ ‘પ્રિયહેતુ’ થયો એવો અર્થ કરે છે.

અસરાઓની મધ્યે હિંચતા ઊર્ણાયુ ગંધર્વ પાસે ગયો. તે ‘જાઉ’ એમ જેને-જેને ધારતો તે એને વાંછતી. તેણે કહ્યું “હા કલ્યાણ! તમને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો છે-મળ્યો છે. પણ દેવયાન માર્ગને તમે જાણતા નથી. આ સ્વર્ગ સામ છે, તેના વડે સ્તવન કરી સ્વર્ગલોકમાં જશો. પણ કહીશ નહિ કે ‘મેં જોયું છે’.”

તે કલ્યાણ ગયો. તે બોલ્યો: ‘આપણને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થયો છે-મળ્યો છે. પણ દેવયાન માર્ગને આપણે જાણતા નથી. આ સ્વર્ગ સામ છે તેનાવડે સ્તવન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જઈશું.’ “તને કોણે કહ્યું?” “મેં પોતે જ જોયું.” તેનાવડે સ્તવન કરીને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા. કલ્યાણ રહી ગયો; કારણ કે તે જુદું બોલ્યો. તે ૪આ ઘોળા કોઢવાળો (દેખાય છે.)

૬૦

આંગિરસ શિશુની આખ્યાયિકા

શિશુ આંગિરસ મંત્રકર્તાઓમાં મંત્રકર્તા હતો. તેણે પિતાઓને પુત્રો કહીને બોલાવ્યા. તેના પિતાએ કહ્યું “તું અધર્મ કરે છે, જે અમે પિતાઓ છીએ તેને પુત્રો કહી સંબોધે છે.” તેણે કહ્યું “હુંજ પિતા છું, જે મંત્રકર્તા છું.” તેઓએ દેવતાઓમાં પૂછ્યું. તે દેવોએ કહ્યું “તે જ પિતા છે જે મંત્રકર્તા છે. તેથી તે ઉત્કર્ષ સાથે જીત્યો. શૈશવ સામથી સ્તુતિ કરનાર ઉત્કર્ષસાથે જીતે છે.”

૬૧

યતિઓની આખ્યાયિકા

ઇદ્રે યતિઓને સાંભાવકયોને નાખ્યા. તેમાંથી ત્રણ

૨. સ્વર્ગ-જેનાવડે સ્વર્ગ મળે તે.

૩. મેં જાણ્યું છે એમ ન કહીશ પણ ઊર્ણાયુએ કહ્યું છે એમ કહેજે. સા.

૪. જૂદું બોલનાર.

૧. યતિ નામના યજ્ઞવિરોધી લોકો, સા.

૨. શિયાળ અથવા વરૂઓ.

અન્યાઃ પૃથુરશ્મિ, બહુદ્ગિરિ, રાયોવાજ. તેઓએ કહ્યું “અમને પુત્રો તરીકે કોણુ પોપશે” ? “હું” ઇદ્ર કહ્યું. તેઓને (રથમાં) મુકી પરિચર્યા કરતો, પોષતો, તેઓને મોટા કરી તેણે કહ્યું, “કુમારો, વર માગો.” “મને ક્ષત્ર આપો” પૃથુરશ્મિએ કહ્યું. તેને આ પૃથુરશ્મિ(સામ)વડે ક્ષત્ર આપ્યું. ક્ષત્રની ઇચ્છાવાળાએ આનાવડે સ્તવન કરવું. ક્ષત્રની જેમ એને પ્રકાશ થશે. “મને પ્રક્ષવર્ચસ” બૃહદ્ગિરિએ કહ્યું. તેને આ બૃહદ્ગિરિ (સામ)વડે પ્રક્ષવર્ચસ આપ્યું. પ્રક્ષવર્ચસની ઇચ્છાવાળાએ આનાવડે સ્તુતિ કરવી. પ્રક્ષવર્ચસવાળા જેવો થશે. “મને પશુઓ” રાયોવાજે કહ્યું. તેને આ રાયોવાજ (સામ)વડે પશુઓ આપ્યાં. પશુની ઇચ્છાવાળાએ આનાવડે સ્તુતિ કરવી. પશુવાળો થશે.

રાજન્ય માટે પાથુરશ્મિ પ્રક્ષ સામ કરવું, બાહ્દ્ગિરિ પ્રાક્ષણને માટે, રાયોવાજ વૈશ્યને માટે. સ્તુતિ પોતાના રૂપથી જ એમને સમૃદ્ધ કરે છે.

૧૮

૬૨

વત્સની આખ્યાયિકા

વત્સ અને મેઘાતિથિ કણ્વગોત્રના હતા. તે વત્સને મેઘાતિથિએ મહેણું માર્યું: “અપ્રાક્ષણુ છું ચદ્રાપુત્ર!” તેણે કહ્યું “ઋતવડે^૧ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ, આપણામાંથી કોણુ ખરો પ્રાક્ષણુ છે (એની પરીક્ષાકરવા).” વાત્સ સામવડે વત્સ ગયો, મેઘાતિથિ સામવડે મેઘાતિથિ ગયો. તેનો (વત્સનો) વાળ સરખોય ન બળ્યો, ન^૨. ‘તે જ’ એમ તેણુ કામના કરી. વાત્સ સામ ઇચ્છા પૂરનાર છે. (યજમાન) ઇચ્છા આનાવડે જ પ્રાપ્ત કરે છે.

૬૩

વસિષ્ઠની આખ્યાયિકા

ઋષિઓ ઇદ્રનું દર્શન પ્રત્યક્ષ ન પામ્યા. તે વસિષ્ઠે ઇચ્છા

૧. સત્યભૂત મન્ત્રવડે. સા.

૨. મૂળમાં એ ‘ન’ છે. ભાષ્યકાર એક ‘ન’ હોય એમ અર્થ કરે છે. જે છાંપની બૂલ ન હોય તો દ્વિરક્તિ બાર માટે ગણી અર્થ લેવો જોઈએ.

૩. ‘ન બળું’ એવી ઇચ્છા કરી અને એ ઇચ્છા રૂળી. સા.

કરી “હું શી રીતે ઇંદ્રને પ્રત્યક્ષ જોઉં”. તેણે આ નિહવને^૧ જોયો. તેનાથી તેણે ઇંદ્રને પ્રત્યક્ષ જોયો. તેણે (ઇંદ્રે) એને કહ્યું “હું તને પ્રાક્ષણ કરું છું જેથી તું જેનો પુરોહિત હર્ષશ એવા ભરતો પ્રકર્ષને પામશે.” પછી “મારાથી બીજા ઋષિઓને આ કહીશ નહિ.” તેને આ સ્તોત્રભાગો કહ્યા તેથી વસિષ્ઠ-પુરોહિતવાળા ભરતો પ્રકર્ષ-વાળા થયા. આ સેન્દ્ર સામ છે; શાથી જે આ સામ સેન્દ્રત્વમાટે છે.

૬૪

દેવો અને અસુરોની આખ્યાયિકા.

દેવો અને અસુરો સ્પર્ધા કરતા હતા. તેમાંથી કેામ જીતી ન શક્યું. તેઓએ કહ્યું “વાણીના દ્વન્દ્વથી આપણે જીતીએ. આપણામાંથી જે વાણીનું દ્વન્દ્વ ન આપી શકે તે પરાભવ પામે.” તે દેવતાઓએ ષક એમ કહ્યું; ષકા એ રીતે અસુરોએ એની જોડી આપી. ઋૌ એમ દેવોએ કહ્યું; ઋૌ એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. ત્રયઃ એમ દેવોએ કહ્યું; ત્રિઃ એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. ચત્ત્વારઃ (ચાર) એમ દેવોએ કહ્યું; ચત્ત્વઃ એમ અસુરોએ વાણીની જોડી આપી. પંચ એમ દેવોએ કહ્યું. અસુરોને એની જોડી ન મળી. તેથી દેવોએ અસુરોને પરાભવ કર્યો.

૬૫

ઈંદ્ર અને રુશમાની આખ્યાયિકા.

ઈંદ્ર અને રુશમાએ હોડ બંધી: “આપણામાંથી જે પહેલું ભૂમિનું પર્યટણ કરે તે જીતે.” ભૂમિનું પર્યટણ ઈંદ્રે કર્યું; કુરુક્ષેત્રનું રુશમાએ. તેણીએ કહ્યું “મેં તારા ઉપર જય મેળવ્યો.” “મેં જ તારા ઉપર જય મેળવ્યો.” એમ ઈંદ્રે કહ્યું. તેઓએ દેવતાઓમાં પૂછ્યું. તે દેવોએ કહ્યું “જેટલું કુરુક્ષેત્ર છે તેટલી પ્રજાપતિની વેદિ છે.” તેમાંથી કેાઈ ન જીત્યું.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ પં. ૭. અથવા અ. ૩૩. ખ. ૧

શુનઃશેપનું આખ્યાન.*

હરિશ્ચંદ્ર^૧-વેધસનો^૨ પુત્ર ઇક્ષ્વાકુકુળનો રાજા-અ-
પુત્ર હતો. તેને સો સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાથી તેને પુત્રપ્રાપ્તિ
ન થઈ. તેના ઘરમાં પર્વત અને નારદ રહેતા હતા. તેણે
નારદને પૂછ્યું:—

“જે જ્ઞાનવાળા છે અને જે નથી તેઓ જે આ પુત્રને
ઈચ્છે છે—તે પુત્રથી શુ લાભ થાય છે તે મને કહો.”

તે એક (ગાથાથી) પૂછાયેલાએ દશવડે જવાબ આપ્યો:—
“જો જન્મેલા જીવતા પુત્રનું પિતા મુખ જુએ તો એને
ઋણ સોપે છે અને અમૃતત્વને પામે છે.” ૧

પ્રાણીઓનાં જેટલા પૃથ્વીમાં ભોગો છે, જેટલા જાતવેદામાં
(અગ્નિમાં) છે, જેટલા પાણીમાં છે, તેનાથી વધારે પિતાના
પુત્રમાં છે. ૨

પિતાઓ પુત્રવડે સદાને માટે ઘોર અધિકારને ઓળંગી
ગયા છે. આત્મા આત્મામાંથી જન્મેયો; તે પાર લઈ જનારી
અન્નયુક્ત (હોડી) છે.

* જે પ્રસંગ ઉપર આ કહેવાય છે તે માટે જુઓ આખ્યાનનો
અંતિમ ભાગ

૧. હરિશ્ચન્દ્ર-સાયણ પાણિનિનું ‘પ્રસ્કણ્વહરિશ્ચન્દ્રાવૃષી પ્રસ્કણ્વ
અને હરિશ્ચન્દ્ર ઋષિ’ હતા એ પ્રમાણ ટાંકી તેને રાજર્ષિ કહે છે.

૨. વેધસ-એ નામનો રાજા. સા.

૩. અપુત્ર હતો, મૂળમાં રાજા ત્ર છે. કાથ તેનો અર્થ ‘રાજાનો
પુત્ર’ એવો કરે છે. સા. રાજા—અપુત્ર: એવો પાઠ લે છે.

૪ “હવે પુત્રને કહે છે, તું બ્રહ્મ છે, તું યજ્ઞ છે, તું લોક છે” તે

મળથી શું, મૃગચર્મથી શું, જટાથી શું, તપથી શું ?
હે બ્રાહ્મણો ! પુત્રને હચ્છો. તે જ અનિન્દ્ય^૫ લોક છે. ૪

અન્ન પ્રાણ છે,^૬ વસ્ત્ર એ શરણ છે, હિરણ્ય એ
રૂપ છે, પશુઓ વિવાહ છે, જાયા સખા છે, હુહિતા સંકટ છે,
પુત્ર પરમ વ્યોમમાં જ્યોતિ છે. ૫

પતિ જાયામાં પ્રવેશ કરે છે; તે ગર્ભ થઈને માતામાં
(પ્રવેશ કરે છે); તેમાં ફરી નવીન^૭ થઈ દસમે માસે
જન્મે છે. ૬

આમાં ફરીથી આ જન્મે છે તેથી જાયા જાયા થાય છે.
આ આભૂતિ છે, ભૂતિ છે;^૮ એમાં બીજ સુકાય છે. ૭

દેવો અને ઋષિઓએ એનામાં મોટું તેજ ભર્યું
છે. દેવોએ મનુષ્યોને કહ્યું “ આ તમારી ફરીથી માતા છે.” ૮

પુત્ર જવાબ આપે છે ‘ હું બ્રહ્મ છું. હું યજ્ઞ છું, હું લોક છું ’ “ એટલે
પિતા કહે છે કે મારે વેદાભ્યાસ કરવાનું છે, યજ્ઞ કરવાનો છે, અને
ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત કરવાના છે, પુત્રના ઉત્તરનું તાત્પર્ય એવું છે કે હું
બધું કરીશ. સાચણ.

૫. અનિન્દ્ય, અવદાવદઃ ‘ વદવાને અયોગ્ય તે અવદ, એટલે કે
નિન્દા વાક્યો તે વડે ન વદાય ન કહેવાય તે અવદાવદ. કીથ વદાવઃ :
એવો પાઠ લે છે અને વેદનું રૂપ ગણે છે અને તેનો અર્થ advice ‘સલાહ,
કરે છે, રાંધ, વેપર વગેરે સાચણનો અર્થ લે છે. મેક્સમલર undoubtedly
‘ખરેખર’ અર્થ કરે.

૬. અન્ન એ પ્રાણધારક છે, વસ્ત્ર તાઢ તડકાથી રક્ષણ કરે છે માટે
ગૃહસમાન. પશુ સંપત્તિનું સ્વયંક’ છે, અને વિવાહ યવામાં કારણભૂત છે.

૭. નવીન નવ’ આ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરી ‘નવમાસ’ અને
‘નવો’ એ બન્ને અર્થો કહાડવાનો કવિનો પ્રયાસ દેખાય છે.

૮. આભૂતિ, ભૂતિ—‘ આમાં પતિ પુત્રરૂપે ભવે છે, થાય છે
માટે સ્ત્રી ભૂતિ; વીર્યરૂપે આવીને આમાં પુત્રરૂપ ભવે છે માટે આભૂતિ.’ સા.
કીથ આતિરેચા આભૂતિઃ એવો પાઠ લે છે. અને પ્રથમને પિતા
સ્વયંક અને બીજને માતા સ્વયંકગણે છે.

અપુત્રને લોક નથી તે બધાએ પશુઓ બાંધે છે. તેથી પુત્ર મા અને જડેનથી ચઢી જાય છે.

૯

આ વિશાળ સુખવાળો માર્ગ છે, જે ઉપર પુત્રવાળાઓ શોક વિનાના થઈ વિચરે છે; તે પશુઓ અને પક્ષીઓ બન્ને છે, તેથી તેઓ માની સાથે પણ મૈથુન સેવે છે.” ૧૦
એ રીતે એને કહ્યું.

પછી એને કહ્યું “ વરુણ રાજા પાસે જા; ‘ મને પુત્ર થાઓ. તેના વડે હું તને બલિ આપીશ ’ (એમ કહે તો) ” “ ઠીક ” રાજાએ જવાબ આપ્યો) તે વરુણ રાજા પાસે ગયો. “ મને (પુત્ર થાઓ. તેના વડે હું તને પૂજીશ ” (એમ બોલતો). “ સાહે. ” (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને પુત્ર થયો, રોહિત નામે. તેને (વરુણે) કહ્યું “ તને પુત્ર થયો. મને એના વડે બલિ આપ. ” તેણે કહ્યું “ જ્યારે પશુના દશ દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે જ તે મેધ્ય થાય છે. એને દશ દિવસ પૂર થવા દે પછી તને બલિ આપીશ ” “ સાહે ” (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને દશ દિવસ થયા. તેને (વરુણે) કહ્યું, “ દશ દિવસ થયા, આના વડે મને બલિ આપ. ” તેણે કહ્યું “ જ્યારે પશુને દાંત આવે છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. એને દાંત આવવા દે, પછી હું તને બલિ આપીશ. ” “ સાહે ” (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેને દાંત આવ્યા, તેને કહ્યું “ આને દાંત આવ્યા છે એના વડે મને બલિ આપ. ” તેણે કહ્યું “ જ્યારે પશુના દાંત પડી જાય છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. એના દાંત પડવા દે પછી હું તને પૂજીશ. ” “ સાહે ” (વરુણે જવાબ આપ્યો). તેના દાંત પડી ગયા. તેને કહ્યું “ આના દાંત પડી ગયા મને આના વડે બલિ આપ. ” તેણે કહ્યું “ જ્યારે પશુના દાંત ફરીથી થાય છે ત્યારે તે મેધ્ય થાય છે. તેના દાંત ફરીથી આવવા દે પછીથી તને બલિ આપીશ. ” “ સાહે ” (વરુણે જવાબ આપ્યો.) પછી તેને દાંત ફરીથી આવ્યા. તેને કહ્યું

“આને કાંત ફરીથી આવ્યા છે, એનાવડે મને બલિ આપ.” તેણે કહ્યું “ન્યારે ક્ષત્રિય (ધનુર્બાણકવચાદિથી) સજ્જ થવા યોગ્ય (સાંનાહુક) થાય છે ત્યારે તે મેઘ્ય થાય છે, એને એ સજ્જતા પ્રાપ્ત કરવા દે પછી હું તને બલિ આપીશ.” “સારૂ” (વરુણે જવાબ આપ્યો). તે સંનાહને પ્રાપ્ત થયો. તેણે કહ્યું “આ સંનાહને પ્રાપ્ત થયો છે તેનાવડે મને બલિ આપ”. તેણે “સારૂ” એમ કહી પુત્રને બોલાવ્યો. “બાપુ ! આણે તને મને આપ્યો છે. અક્ષોસ ! હું તારાવડે એને બલિ આપીશ.” “ના” કહી તે ધનુષ લઈ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો. તે અરણ્યમાં એક વર્ષ ફર્યો.

૧૪

હવે ઐક્ષવાકને વરુણે પકડ્યો. તેને જગોદર થયું. તેની રોહિ તેને ખખર પડી. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે પુરુષરૂપે તેની પાસે આવી કહ્યું “શ્રમ કરનાર માટે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી છે એમ, હે રોહિત ! અમે સાંભળ્યું છે. બેસી રહેનારો માણસ પાપી છે. ઇંદ્ર ચાલનારનો જ સખા છે. તું ફર જ” “ફર જ” એમ બ્રાહ્મણે મને કહ્યું છે’ (એમ વિચારી) તે બીજું વર્ષ અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેની પાસે ઇંદ્રે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું “ચાલનારની જંઘા પુષ્પિણી થાય છે. જાત વધે છે અને ફળ મેળવે છે. એનાં સર્વ પાપો રસ્તામાં શ્રમથી હણાઈને નાશ પામે છે.” તું ફર જ” “ફર જ” એમ મને બ્રાહ્મણે કહ્યું છે’ (એમ વિચારી) તે ત્રીજું વર્ષ

દઃ પુષ્પિણી, ‘જેમ પુષ્પયુક્ત વૃક્ષ, ચાખા, અથવા લતા સુગન્ધવાળાં થતાં સેવ્ય થાય છે એમ ફરનારાની જંઘા શ્રમહિપર જય મેળવ્યાથી સેવ્ય થાય છે.’ સા. જાત-આત્મા, ‘મેઘ્ય દેહ વધે છે અને આરોગ્યરૂપ ફલયુક્ત થાય છે’ સા. સર્વપાપો—‘તીર્થ ક્ષેત્રાદિના માર્ગોમાં ફરવાથી તે તે દેવતાઓનાં કર્મનથી, તે જાતના પ્રયાસથી સર્વ પાપો નાશ પામે છે.’ સા.

અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેની પાસે ઇંદ્રે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું “એસનારનું નસીબ એસે છે, ઉભારહેનારનું ઉંચું રહે છે, સુનારનું સુએ છે, ચાલનારનું નસીબ ચાલેછે. ફર જ” “ફર જ” એમ મને પ્રાપ્તિ કહ્યું છે, (એમ વિચારી) ચોથું વર્ષ અરણ્યમાં ફર્યો. અરણ્યમાંથી તે ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે તેની પાસે પુરુષરૂપે આવી કહ્યું “સુવે છે તે કળિ થાય છે, ઉઠે છે તે દ્વાપર થાય છે, ઉભો થતો ત્રેતા થાય છે, ચાલતો કૃત થાય છે. ૧૦ ફર જ” “ફર જ” એમ મને પ્રાપ્તિ કહ્યું છે’ (એમ વિચારી) પાંચમું વર્ષ તે અરણ્યમાં ફર્યો. તે અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. ઇંદ્રે પુરુષરૂપે તેની પાસે આવી કહ્યું “ફરનાર મધુ પ્રાપ્ત કરે છે, ફરનાર સ્વાહુ ઉદુમ્બર મેળવે છે. સૂર્યના શ્રમને જો, જે ફરતાં આગસી જતો નથી. ફર જ.” “ફર જ” એમ મને પ્રાપ્તિ કહ્યું છે’ (એમ વિચારી) છઠ્ઠું વર્ષ તે અરણ્યમાં ફર્યો. તે ભૂખથી ઘેરાયેલા સુયવસના પુત્ર અણગર્ત ઋષિ પાસે અરણ્યમાં આવ્યો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા, શુનઃપુન્ધ્ર, શુનઃશેષ, શુનોલાહગૃહ. તેણે તેને કહ્યું “હે ઋષિ! હું તને સો (ગાયો)આપું. હું આમાંના એકવડે મારી જાતને છોડાવા ઇચ્છું છું. તેણે (ઋષિએ) મોટા પુત્રને પકડીને કહ્યું “આને નહિ”. “આને નહિ” એમ નાનાને માગ્યો. તેઓએ

૧૦ ‘ પુરુષની ચાર અવસ્થા છે, નિદ્રા, તેનો પરિત્યાગ, ઉત્થાન અને સંચરણ. આ ચાર અવસ્થાઓ ચાર યુગોને મળતી છે.’ સાં. પશુ કીથના મતે— ‘કલિ, આદિતી પાસાનાં ચાર દાવ સમજવાનાં છે. મેક્ષમુલર વગેરે જો કે, સાયણ સાથે સંમત છે તો પશુ યુગોનો અર્થ લઈ શકાય એમ નથી. મનુસ્મૃતિ એ એ. આને માટે પુરાવો ન ગણાય. ચાર યુગોની કલ્પના વૈદિક નથી.’ એ. આ. હા. ઓ. સી ૫. ૪૦૨,

મધ્યમ શુન:શેષ વિષે કથુલાત કરી. તેને સો આપી તે તેને લઈ અરણ્યમાંથી ગામમાં આવ્યો. તેણે પિતાની પાસે આવી કહ્યું “બાપુ ! મેં આનાવડે મારી જાતને છુટી કરી છે.” તે વરુણ રાજા પાસે ગયો, (અને કહ્યું) “આનાવડે હું તને બલિ આપું છું”. “સારું ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ વધારે સારો” એમ વરુણે કહ્યું. તેને (રાજાને) આ રાજસૂય યજ્ઞકર્તુનો તેણે ઉપદેશ કર્યો. અભિષેચનીય (નામના દિવસે) તે આ પુરુષ પશુને તેણે મેળવ્યો. ૧૫

તેનો વિશ્વામિત્ર હોતા હતા, જમદગ્નિ અધ્વર્યુ, વસિષ્ઠ બ્રહ્મા, અને અયાસ્ય ઉદ્દગાતા. તે ઉપાકૃતનો^{૧૧} નિયોગકરનાર ન મળ્યો. તે સુયવસના પુત્ર અજીર્તે કહ્યું “મને ખીજ સો આપશો તો હું એનો નિયોગ કરીશ”. તેને ખીજ સો આપી. તેણે તેનો નિયોગ કર્યો. તે ઉપાકૃતનો, નિયુક્તનો, આપ્રીતનો, પર્યાગ્નિકૃતનો વધ કરનાર ન મેળવી શક્યા. તે સુયવસના પુત્ર અજીર્તે કહ્યું “મને ખીજ સો આપશો તો હું એનો વધ કરીશ.” તેને ખીજ સો આપી. તે તરવારને બહાર કાઢતો આવ્યો. હવે શુન:શેષે જોયું કે “આ માણસ ન હોઈ એમ

૧૧ ઉપાકૃતથી—વધ કરશે—’ અભિષેચનીય નામના એક દિવસના સોમયાગમાં વિશ્વામિત્રે તે શુન:શેષને સવનીય પશુ તરીકે ઉપાકૃત કર્યો. ઉપાકરણ એટલે મન્ત્રોચ્ચાર સાથે બહિષ્કૃત પશુની શાખાવડે સ્પર્શ કરી સ્વીકાર કરવો તે. આ પ્રમાણે ઉપાકરણવડે સંસ્કાર પામેલાનો નિયોગતા એટલે કે યૂપે બાંધનાર ન મળ્યો. નિયોજન એટલે રશનાવડે કમ્બર માયું અને પગ બાંધી રશનાની ટોચને યૂપે—ચાંબલે બાંધવું તે. આપ્રીત—આપ્રી નામની અગ્નીઆર ઋચાઓવડે પ્રયાજ્યાભ્યવડે જે યજ્ઞન તે આ પ્રીણુન, (એટલે કે આપ્રી ઋચાઓ વગેરે બોલાઈ ગયા પછી), પર્યાગ્નિકૃત—દર્ભની મશાલવડે પશુની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરવી તે પર્યાગ્નિકરણ. આ જાતના ચાર સંસ્કાર પછી તેનો વધ કરનાર ન મળ્યો. શ્રુતિ પ્રમાણે પર્યાગ્નિકરણ પછી મનુષ્યનો છોડી મૂકે છે. ‘પણ આ તો માણસ ન હોઈ એમ પશુની જેમ મને મારવા તૈયાર થયા છે’ એમ વિચારી શુન:શેષ દેવોનો આશ્રય લે છે.’ સાચુ.

મારો તેઓ વધ કરશે. હું દેવતાની પાસે દોડું.” તે દેવ-
તાઓના પ્રથમ પ્રભાવપતિ પાસે આવ્યો, ‘કાની, ખરે, અમરોના
ક્યાની’ [૧, ૨૪, ૧] એ ઋચા સાથે. તેને પ્રભાવપતિએ કહ્યું
“અગ્નિ દેવોની વધારેમાં વધારે નજીક છે. તંની પાસે જા.”
તે અગ્નિ પાસે ગયો, ‘અમરોના પ્રથમ અગ્નિની પાસે’
[૧, ૨૪, ૨] એ ઋચા સાથે. તેને અગ્નિએ કહ્યું “સવિતા જન્મેલાનો
ઈશ્વર છે, તેની પાસે જા.” તે સવિતા પાસે ગયો. ‘હિ દેવ સવિતા
તને’ [૧, ૨૪, ૩, ૫] એ ત્રણ ઋચાઓ સાથે. તેને
સવિતાએ કહ્યું “તું વરુણ રાજા માટે નિયોજાયેલો છે,
તંની પાસે જ જા.” તે વરુણ રાજા પાસે ગયો,
અહીંથી આગળની એકત્રીશ ઋચાઓ સાથે. તેને વરુણે
કહ્યું “અગ્નિ દેવોનું મુખ છે, ઉત્તમ મિત્ર છે. તેની સ્તુતિ
કર. પછી અમે તને છોડીશું.” તેણે અગ્નિની સ્તુતિ કરી,
આનાથી આગળની બાવીસ ઋચાઓ વડે. તેને અગ્નિએ કહ્યું
“વિશ્વદેવોની સ્તુતિ કર પછી અમે તને છોડીશું.” તેણે
‘મોટાઓને નમસ્કાર નાનાઓને નમસ્કાર’ [૧, ૨૭, ૧૩]
એ ઋચા વડે વિશ્વદેવોની સ્તુતિ કરી. તેને વિશ્વદેવોએ
કહ્યું “ઈંદ્ર દેવતાઓમાં વધારેમાં વધારે તેજસ્વી છે, બળ-
વાન છે, શક્તિવાળો છે, સત્ત્વવાળો છે, પાર લઈ જાય એવો છે,
તેની સ્તુતિ કર. પછી અમે તને છોડીશું.” તેણે ઈંદ્રની
સ્તુતિ કરી ‘હિ સાચા જે કાંઈ સોમપાન કરનારાઓ’ એ સૂક્ત વડે
અને પછી નાની પંદર ઋચાઓ વડે [૧, ૨૬; ૧, ૩૦, ૧-૧૫].
સ્તુતિ પામતા ઈંદ્રે મનથી પ્રસન્ન થઈ તેને હિરણ્યરથ આપ્યો.
તેની પાસે ‘સદા ઈન્દ્ર’ [૧, ૩૦, ૧૬] એ ઋચા વડે ગયો.
તેને ઈંદ્રે કહ્યું “અબ્વીઓની સ્તુતિ કર. પછી અમે તને છોડીશું.”
તેણે અશ્વીઓની સ્તુતિ કરી, આનાથી આગળની ત્રણ ઋચાઓ
વડે. તેને અશ્વીઓ કહ્યું “ઉષાની સ્તુતિ કર.” તેણે આનાથી
પછીની ત્રણ ઋચાઓ વડે ઉષાની સ્તુતિ કરી. એક એક ઋચા
બોલાતાં તેનો પાશ છુટો થવા લાગ્યો, એકવાકનું પેટ નાનું

થવા લાગ્યું. છેવટની ઋચા ખોલતાં પાશ હટા અધ ગયા,
ઐકવાક નિરોગી થયો. ૧૬

તેને ઋત્વજેએ કહ્યું “તું જ અમારા આ દિવસની
સમાપ્તિ ક્રિયા કર.” પછી શુનઃશેષે આ અંજઃસવનું દર્શન કર્યું.
‘જે કાંઈ તું ગૃહે ગૃહે’ આ ચારવડે તેનો સોમરસ કાઢ્યો
[૧, ૨૮, ૫-૮]. પછી એને દ્રોણકલશ પાસે લાવ્યો, ‘પાત્રમાં
જે વધ્યું છે તે લ્યો’ [૧, ૨૮ ૬] એ ઋચાસાથે. પછી એણે (હરિશ્ચંદ્રે
શુનઃશેષને) સ્પર્શ કરતાં પૂર્વની ચાર ઋચાઓવડે સ્વાહાકાર
સાથે હવન કર્યું. પછી એને અવલૂથ પાસે લઈ ગયો,
‘તું હે અગ્નિ ! વરુણને જાણતો’ એ બે વડે [૪, ૧, ૪-૫].
પછી આનાથી આગળ એને આહવનીય અગ્નિની ઉપાસના કરાવી,
‘હજારમાંથી બાંધેલા શુનઃશેષને’ [૫, ૨, ૭] એ વડે. પછી
શુનઃશેષ વિશ્વામિત્રના ખોળામાં બેઠો. તે અણગર્ત સૌયવસિએ
કહ્યું “ઋષિ મને મારો દીકરો પાછો આપ ”. “ના”, વિશ્વામિત્રે
કહ્યું, “દેવોએ મને આને આપ્યો છે.” તે દેવરાત વૈશ્વા-
મિત્ર થયો. તેના (વંશજો) આ કાપિલેયો, બાહ્લવો. તે અણગર્ત
સૌયવસિએ કહ્યું, “તું જ અહીં આવ, અમે તને ખોલાવીએ છીએ”. ૧૨
તે અણગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું “તું જન્મથી આંકિગરસ છે,
તું અણગર્તનો દીકરો કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હે ઋષિ ! પૈતામહ
તંતુથી છુટો ન પડ. મારી પાસે પાછો આવ.” તે શુનઃશેષે
કહ્યું, “તને હાથમાં શસ્ત્રવાળો તેઓએ જોયો છે, જે શૂદ્રોની અંદર
પણ ન મળે. તેં ત્રણસો ગાયો મારા કરતાં, હે અગિરસ !
પસંદ કરી !” તે અણગર્ત સૌયવસિએ કહ્યું “બાપુ ! મેં જે
પાપ કર્મ કર્યું છે તે મને દાઝે છે. તે હું પરહરું છું. ગાયોના
[ત્રણ] સેંકડા તારી પાસે જાય.” તે શુનઃશેષે કહ્યું “જે એકવાર
પાપ કરે, તે પછી બીજી બાર કરે, તે શૂદ્રની રીતમાંથી ખસતો
નથી. તે પાછું ન સંધાય એવું કર્યું છે.” “અસંધાય” એ

શબ્દ ઉપર વિશ્વામિત્રે અર્થા શરૂ કરી. તે વિશ્વામિત્રે કહ્યું “સૌયવસિ ભયંકરજ છે, તે શસ્ત્રવડે મારવા માટે ઉભો થયો. એનો પુત્ર થઈશ નહિ. મારો પુત્ર થા.” તે શુનઃશેષે કહ્યું “હે રાજપુત્ર ! તમે જે રીતે અમને જણાવ્યું છે^{૧૩} તેમ બોલો; આંગિરસ હોઈ હું તારો પુત્ર થાઉં.” તે વિશ્વામિત્રે કહ્યું “તું મારા પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ થઈશ. તારી પ્રજા શ્રેષ્ઠ થશે. મારો દિવ્ય વારસો તું પામ. તેવડે હું તને બોલાવું છું.” તે શુનઃશેષે કહ્યું “મારી શોભા અને મિત્રતાને માટે આ કબુલ કરે એમ બોલો^{૧૪} કે જેથી, હે ભરતર્ષભ ! હું તારી પુત્રતાને પામું.” પછી વિશ્વામિત્રે પુત્રોને બોલાવ્યા “મધુચ્છંદા, ઋષભ, રેણુ, અષ્ટક, સાંભળો: જે કોઈ તમે લઈઓ હો તે તમે આના કરતાં મોટા નહિ.”

૧૭

તે વિશ્વામિત્રને એકસો એક પુત્ર હતા; પચાસ મધુચ્છંદા કરતાં મોટા હતા, પચાસ નાના હતા. તેમાં જે મોટા હતા તેને આ ઠીક ન લાગ્યું. તેઓને શાપ આપ્યો “તમારી પ્રજા અંતઃપ્રદેશોને પામો”. તે આ અન્ધો, પુષ્કરો, શબરો, પુલિન્દો, મૂતિબો અંતઃપ્રદેશોની જહાર રહેનારા છે; ઘણા દસ્યુઓ વૈશ્વામિત્રો છે. તે મધુચ્છંદાએ પચાસની સાથે કહ્યું “અમારા પિતા જે સ્વીકારે છે તે અમે પાળીશું. અમે બધા તને આગળ કરીએ છીએ. અમે બધા તારી પછવાડે છીએ.” પછી વિશ્વામિત્રે ખાત્રી થયે પુત્રોની સ્તુતિ કરી “હે પુત્રો ! તે તમે પશુવાળાઓ, વીરવાળાઓ થશો જેઓએ મારી ઇચ્છા સ્વીકારી મને વીરપુત્રવાળો કર્યો. હે ગાથીઓ તમે અગ્રેસર દેવરાત્રવડે વીરવાળા થશો. હે પુત્રો ! તમે સર્વે પૂન્ય થશો. એ તમને સત્ય લખાવશે. હે કુશિકો આ દેવરાત્ર તમારો વીર છે. તમે એને અનુસરો. તમને એ મારા વારસા

^{૧૩}. મૂળ પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

^{૧૪}. મૂળ પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. આ એટલે વિશ્વામિત્રના પુત્રો.

તરીકે પામશે. અને જે વિદ્યા અમે જાણીએ છીએ તે પણ. તે વિદ્યામિત્રના પુત્રોએ ગાથિનોએ બધાંએ સંખી આનંદથી દેવરાતને નેતૃત્વ માટે અને શ્રેષ્ઠતા માટે સ્વીકાર્યો. દેવરાત ઋષિએ બન્ને સંપત્તિ મેળવી: જહ્નુઓનું આધિપત્ય અને ગાથીઓનું દેવવિષયક જ્ઞાન (દૈવ વેદ).

તે આ સો ઋચાઓ અને વધારે ગાથાઓવાળું શુનઃ-શેપનું આખ્યાન છે. રાજા અભિષિક્ત થાય ત્યારે હોતા તે કહે. તે ઉપર બેઠો બેઠો કહે. સુવર્ણના તકીઆ ઉપર બેઠો બેઠો હોંકારો આપે. યશ એ જ હિરણ્ય છે. તેને તે યશવટે જ સમૃદ્ધ કરે છે. ઐ એ ઋચાનો પ્રતિશબ્દ છે. તથા એ ગાથાનો. ઐ એ દૈવી છે. તથા એ માનુષ છે. દૈવ-વટે અને માનુષવટે તેને પાપમાંથી મુક્ત કરે છે. તેથી જે રાજા વિજેતા હોય અને અયજમાન હોય તેને આ શુનઃશેપનું આખ્યાન કહેવું. આ કહેવાથી જરાએ પાપ બાકી નહિ રહે. કહેનારને હજાર (ગાયો) આપવી, હાજીઓ ભણનારને સો આ બંને આસનો અને ઘોળી બચરી સાથેનો રથ હોતાને. પુત્રોની ઇચ્છાવાળાઓએ પણ આ વાત કહેવડાવવી. તેઓ પુત્રો મેળવે છે, પુત્રો મેળવે છે.

૧૮

૬૭

ઇંદ્રનો મહાભિષેક

હવે અહીંથી ઇંદ્રનો મહાભિષેક. પ્રજાપતિયુક્ત તે દેવતાઓ બોલ્યા “દેવતાઓમાં આ ઓન્નિષ્ઠ, બલિષ્ઠ, વધારેમાં વધારે સત્ત્વવાળો અને પાર લઈ જાય તેવો છે. એનો જ આપણે અભિષેક કરીએ ” “સાઈ” (તેઓએ જવાબ આપ્યો). તેથી ત્યારે જ ઇંદ્રનો (અભિષેક કર્યો). તેને

૧. સત્તમ ‘ચોતાના ભંકતો વિષે અતિશય સાધુ’ ‘સાયણ. ‘વધારેમાં વધારે અસ્તિત્વવાળો,’ કીય.

માટે ઋચા નામની બેઠક^૨ કરી. બૃહત્ અને રથન્તરને^૩ તેના આગલા પગ કર્યા. વૈશ્વ અને વૈરાજને તેના પાછલા પગ કર્યા. શાકવર અને રૈવત ને માથાના (અને પગ આગળના) ફલક કર્યા. નૌધસ અને કાલેયને બાજુના ફલક કર્યા. ઋચાઓને પૂર્વ દિશામાં ફેલાવી અને સામોને તિર્છા કર્યા. યજુષોને છિદ્રો, યશને આસ્તરણ, શ્રીને ઉપબર્હણ. તેને માટે સવિતા અને બૃહસ્પતિએ પૂર્વ પાદો ધારણ કર્યા, વાયુ અને ઉષાએ પછીના, મિત્ર અને વરુણે માથાના (અને પગ આગળનાં ફલક), અશ્વીઓએ બાજુનાં. તે આ બેઠક ઉપર ચઢ્યો, (નીચેના મન્ત્રો સાથે)—

“વસુઓ ગાયત્રી છંદથી, ત્રિવૃત્ સ્તોમથી, રથન્તર સામથી તારાં ઉપર ચઢો;” હું સામ્રાજ્યને^૪ માટે તેમની પછવાડે ચઢું

૨. બેઠક—આસન્દી આતું વર્ણન ઐ. ધ્વા. ૩૭ મા અખ્યાયના પુનરભિષેક પ્રકરણમાં છે. “ઉદુમ્બરના લાકડાની બેઠક. તેનાં પગ પ્રાદેશ (બેઠક) જેવડા, માથા, (અને પગ) આગળનાં લાકડાં, તથા તિરછાં અરતિ (બે પ્રાદેશ) જેવડાં. વાણ મુંજતું, અને ઉપરતું પાથરણ વામતું ચામડું”.

૩. આ જાતના વર્ણન માટે સરખાવો અ. વે. ૧૫. ૩, ૨-૬ માં વ્રાત્યની આસન્દીતું વર્ણન. બૃહત્ આદિ સામોનાં નામ છે. “આ છ સામો નીચે પ્રમાણેના મન્ત્રોના બનેલા છે. રથન્તર, સા. વે. ૨. ૩૦, ૩૧; બૃહત્, સા. વે. ૨. ૧૫૮, ૧૬૦; વૈશ્વ, ૨. ૨૧૨, ૨૧૩; વૈરાજ ૨-૨૭૭, ૨૭૮; શાકવર, ૨-૧૧૫૧-૩; રૈવત, ૨-૪૩૪-૪૩૬.” કીથ. ઐ. ધ્વા. નો અનુવાદ. ૫૦ ૨૦૭. હા. ઓ. સી.

આ ઋચા નામની બેઠકના બૃહત્-આદિ સામોના આઠ અવયવ બનાવ્યા સા.

૪. તારા ઉપર—‘હે બેઠક! તારા ઉપર’ સા.

૫. આની પહેલાના અ. ૩૭. ખ. ૨ ના ભાષ્યમાં સાયણે રાજ્ય આદિના અર્થો આપે છે. ‘રાજ્ય-દેશાધિપત્ય, સામ્રાજ્ય-ધર્મથી પાલન, ભૌત્ય-ભોગ સમૃદ્ધિ, સ્વારાજ્ય-અપરાધીનત્વ, વૈરાજ્ય-બીજા રાજાઓથી વૈશિષ્ટ્ય. આ ઐત્તિક. હવે આસુષ્મિક કહે છે. રાજ્ય-ઐશ્વર્ય, મહારાજ્ય-સાંના બીજાઓ કરતાં અધિક, આધિપત્ય-તે બીજાઓ વિષે સ્વામિત્વ, સ્વાવશ્ય-

ધું.કરો તારા ઉપર ત્રિષ્ટુભ છંદથી, પંચદશ સ્તોમથી, બહુત્સામથી
ચઢે; તેઓની પછવાડે હું ભૌજ્યને માટે ચઢું ધું. આદિત્યે
તારા ઉપર જગતી છંદથી, સપ્તદશ સ્તોમથી, વૈરૂપસામથી

અપારતન્ત્ર્ય, આતિષ્ઠત્વ (કીથ 'અતિષ્ઠા' પાઠ લે છે, એનો અર્થ 'સૌથી
ઉપર રહેવાપણું'—'pre-eminence' કરે છે.) ચિરકાલ વાસિત્વ.' આમાં
બધા અર્થો સંતોષકારક નથી. રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, આધિપત્ય આદિના
અર્થો સ્પષ્ટ છે. શંકા ભૌજ્ય, સ્વારાજ્ય, અને વૈરાજ્ય વિષે છે. કીથ
અનુક્રમે 'paramount rule' સર્વોપરિ રાજ્ય, self rule પોતાનું
રાજ્ય અને sovereignty અધીશ્તત્વ' એવા અર્થો આપે છે. આ
સ્થળે કૂટનોટમાં કીથ, વેપરનો એવો અભિપ્રાય ટાંકે છે કે આ યાદીમાં
'રાજ્ય' શબ્દ બે વાર આવે છે એથી મૂળ યાદી ફક્ત 'રાજ્યાય' માટે
જ હશે.' પૃ. ૩૩૨. ઐ. બ્રા. હા. ઓ. સી.

આ મહત્વના શબ્દો વિષે પ્રો. જયસ્વાલે એમના 'Hindia
Polity' નામના ગ્રંથમાં દશમા પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે. એમણે
આપેલા બધા અર્થો બરાબર નિર્ણયિત થયા હોય એમ હજી નથી લાગતું,
છતાં સંશોધનની દૃષ્ટિએ મહત્વના છે. આ શબ્દોના પાલીગ્રંથ તેમ જ
જૈન આગમોના ઉલ્લેખોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના મતે
આ બધા શાસન-પ્રકારોનાં નામો છે. આ સાચું લાગે છે. ભૌજ્યનો અર્થ—
ભોજ્યથી ચાલતી શાસન સંસ્થા. ભોજ-વંશપરંપરાથી નહિ પણ જતે
થએક્ષા નાયક, એક પ્રકારના શાસનકર્તા. આવા નાયકોમાં રાજસેત્તા રહેતી,
અને તેઓથી ચાલતી સંસ્થા તે ભૌજ્ય. પ્રો. જયસ્વાલ કચ્છલુજના
ભુજમાં આવો અવશેષ જુએ છે. ગૂજરાતમાં ધણા પ્રાચીન સમયથી આ
જાતની સંસ્થા હતી એમ તેઓ માને છે. સ્વારાજ્ય—સ્વરાટ્ટથી ચાલતી
શાસનસંસ્થા. સ્વરાટ એટલે સમાનોમાંથી પસંદ કરાએલો વડો. એટલે કે
ગણ-જેમાં બધા સમાન કહેવાતા—તેમાંથી ચુંટાએલો વડો, આવી રાજ્ય-
વ્યવસ્થા તે સ્વારાજ્ય. વૈરાજ્ય—રાજા વિનાની શાસનસંસ્થા. આમાં આખો
જનપદ અંબિષેકને પામતો. એટલે કે રાજ્યસત્તા આખા જનપદમાં રહેતી.
'જયસ્વાલ. હી. પો. પૃ. ૮૯-૯૪. હોગ-ઐ. બ્રા.ના અનુવાદમાં વૈરાજ્યનો
'રાજા વિનાનું' એવો જ અર્થ કરે છે. પણ કીથ આ અર્થને અસંભવિત
ગણે છે. પણ મને એ અર્થ સંભવિત લાગે છે.

તારા ઉપર ચઢો; હું સ્વારાજ્યને માટે તેમની પછવાડે ચડુ છું. વિશ્વદેવો તારા ઉપર અનુષ્ટુભ છંદ વડે, એકવિંશ સ્તોમવડે, અને વૈરાજ સામવડે ચઢો; તેઓની પછવાડે હું વૈરાજ્યને માટે ચડું છું. સાધ્ય અને આપ્ય દેવો પંકિત છંદવડે, ત્રિનવ સ્તોમવડે, શાકવર સામવડે તારા ઉપર ચઢો; હું રાજ્યને માટે તેઓની પછવાડે ચડું છું. મરુતો અને આંગિરસ દેવો અતિછંદ છંદવડે, ત્રયસ્ત્રિંશ સ્તોમવડે, રૈવત સામવડે તારા ઉપર ચઢો. તેઓની પછવાડે હું પારમેષ્ઠ્યને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે ચડું છું.

એ રીતે તે આ આસન ઉપર ચઢ્યો. આ આસન ઉપર બેઠેલા વિષે વિશ્વદેવોએ કહ્યું “ આધોષિત થયા વિના ઈન્દ્ર પરાક્રમ ન કરી શકે; આપણે એની આધોષણા કરીએ.” “ સારૂ ” (તેઓએ કહ્યું). તે વિશ્વદેવોએ આધોષણા કરી: “ હે દેવો ! આની આધોષણા કરો, સમ્રાટને સામ્રાજ્યને, ભોજને ભોજપિતાને, સ્વારાટ્ટને સ્વારાજ્યને, વિરાટને વૈરાજ્યને, રાજાને રાજપિતાને, પરમેષ્ઠિને પારમેષ્ઠ્યને; ક્ષત્ર પેદા થયું, ક્ષત્રિય પેદા થયો. સમગ્ર ભૂતનો અધિપતિ પેદા થયો. લોકોનો ભોગવનાર પેદા થયો, કિલ્લાઓનો તોડનાર પેદા થયો, અસુરોનો હણનાર પેદા થયો, બ્રહ્મનો ગોપા પેદા થયો, ધર્મનો ગોપા પેદા થયો. તે આધોષણા પામેલાને અભિષેકની તૈયારી કરતા પ્રજાપતિએ આ ઋચાવડે બોલાવ્યો. ૧૨

‘વતવાળો વરુણ પોતાની પ્રજામાં બેઠો’ (૧, ૨૫, ૧૦), સામ્રાજ્યને માટે, ભોજ્યને માટે, સ્વારાજ્યને માટે, વૈરાજ્યને માટે, પારમેષ્ઠ્યને માટે, રાજ્યને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે સુકૃતુ- આ આસન ઉપર બેઠેલાની આગળ ઉભા રહીને પશ્ચિમ તરફ મોઢું કરી ઉદુમ્બરની લીલી, પાંદડાં સાથેની, શાખાવડે સુવર્ણના પવિત્રે ઢાંકી અભિષેક કર્યો; આ ‘શિવતમ પાણી’

ઈત્યાદિ તૃત્યાસાથે,^૧ ‘દેવના તને’ એ યજ્ઞુષ સાથે, ‘ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ’ એ ઉચ્ચાર સાથે.

૧૩

પછી એનો પ્રાચી દિશામાં વસુદેવોએ છ અને પચીસ દિવસોથી અલિપેક કર્યો, આ જ તૃત્યાવડે, આ જ યજ્ઞુષવડે અને આ જ ઉચ્ચારોવડે સામ્રાજ્યને માટે. તેથી આ પ્રાચી દિશામાં જે કોઈ પ્રાચ્યોના રાજાઓ છે તેઓ સામ્રાજ્યને માટે જ અલિપેક પામે છે. આ અલિપિકતોને ‘સમ્રાટ’ કહે છે, દેવોના આ વિધાનને અનુસરી. પછી એનો દક્ષિણ દિશામાં રુદ્રદેવોએ છ અને પચીસ દિવસોથી અલિપેક કર્યો, આ જ તૃત્યાવડે આ જ યજ્ઞુષવડે આ જ ઉચ્ચારોવડે લૌજ્યને માટે. તેથી આ દક્ષિણ દિશામાં જે કોઈ સત્વતોના^૭ રાજાઓ છે તેમનો ભૈ જ્યને માટે જ અલિપેક

૬ એ ત્રણ ઋચાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः ।

इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रमृतोऽमृताः ॥૧॥

યામિરિન્દ્રમમ્યવિશ્વત્ પ્રજાપતિઃ સોમં રાજાનં વહુર્ણં યમં મનુમ્ ।

તામિરન્દ્રિરમિવિશ્વામિ ત્વામદં રાક્ષાં ત્વમધિરાજો ભવેદ્ ॥૨॥

મહાન્તં ત્વા મહીનાં સમ્રાજં ચર્ષણીનામ્ ।

દેવી જમિત્ર્યજીજનન્દ્રપ્રા જમિત્ર્યજીજનત ॥૩॥

આ શિવતમ પાણી, આ સર્વનાં ઔષધ, આ રાષ્ટ્રનાં પોષક, આ રાષ્ટ્રને ધારણ કરનારાં અમૃત.

૧

પ્રજાપતિએ જેમનાવડે સામેરાજાનો, વરુણનો, યમનો, મનુનો અલિપેક કર્યો તે પાણીવડે હું તારો અલિપેક કરું છું. તું રાજાધિરાજ થા.

૨

મોઢાઓના મોઢાં એવા તને, લોકોના સમ્રાટને દેવી-જનનીએ જન્મ આપ્યો, ભદ્રજનનીએ જન્મ આપ્યો.

૩.

૭ સત્વત-યાદવોનું પ્રાચીન નામ. ‘પછીના સાહિત્યમાં ભોળો એ માદવોની પેટાજાતિ ગણાય છે, જેમનો ઇતિહાસ એ ગણોના-અંધક અને વૃષિણોના-સંગઠનનો છે.’ ડી. પો. ૫૦ ૬૦

થાય છે. એ અલિપિકતોને 'લોજ' કહે છે; દેવોના આ વિધાનને અનુસરીને, પછી તેનો પશ્ચિમ દિશામાં આદિત્ય દેવોએ છૂં અને પચીસ દિવસોથી અલિષેક કર્યો, સ્વારાજ્યને માટે આ જ તૃત્યાવડે ઇત્યાદિ. તેથી આ પશ્ચિમ દિશામાં જે નીચ્યોના રાજ્યો છે, જે કોઈ અપાચ્યોના રાજ્યો છે તે સ્વારાજ્યને માટે અલિષેક પામે છે. તે અલિપિકતોને 'સ્વરાટ્ર' કહે છે, દેવોના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને ઉત્તર દિશામાં વિશ્વેદેવોએ છ અને પચીસ દિવસોથી અલિષેક કર્યો, વૈરાજ્યને માટે આ જ તૃત્યાવડે, આ જ ચતુષવડે, આજ ઉચ્ચારાવડે, તેથી આ ઉત્તર દિશામાં હિમાલયથી પર જે કોઈ ઉત્તરકુરુ અને ઉત્તરમદ્ર જનપદો છે તે વૈરાજ્યને માટે અલિષેક પામે છે, તે અલિપિકતોને 'વિરાટ' કહે છે; દેવતાઓના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને આ ધ્રુવ, મધ્યમ દિશામાં સાધ્ય અને આસ દેવોએ છ અને પચીસ દિવસોવડે અલિષેક કર્યો. આ જ તૃત્યા વડે, આ જ ચતુષવડે, આ જ ઉચ્ચારવડે રાજ્યને માટે. તેથી આ ધ્રુવ મધ્યમ દિશામાં જે વશ અને ઉશીનરથી યુક્ત કુરુપાંચાલોના રાજ્યો છે તે રાજ્યને માટે અલિષેક પામે છે. તે અલિપિકતોને 'રાજ' કહે છે, દેવતાઓના આ વિધાનને અનુસરીને. પછી એને ઉર્ધ્વ દિશામાં મરુત અને અંગિરસ દેવોએ છ અને પચીસ દિવસોવડે અલિષેક કર્યો, આ જ તૃત્યાઓ આ જ ચતુષવડે, આજ ઉચ્ચારવડે, પારમેષ્ઠ્યને માટે, મહારાજ્યને માટે, આધિપત્યને માટે, સ્વાવશ્યને માટે, અતિષ્ઠાને માટે. તે પરમેષ્ઠિ પ્રાજ્ઞપત્ય થયો.

આ મહાલિષેકથી અલિપિકત થયેલા તે ઇંદ્રે સર્વ જીતો જીતી, સવ લોકોને મેળવ્યા, (તે) સર્વ દેવમાં શ્રેષ્ઠતા, અતિષ્ઠા,

૮ નીચ્ય અને અપાચ્ય 'આ' નામ સૂચવે છે તે પ્રમાણે નીચ્ય લોકોનો વાસ સિન્ધુના યુષોની પાસે આવેલી નીચી જમીનોમાં હશે, અને અપાચ્યોનો ધણું કરી તેની તુરત જ ઉપરના પ્રદેશમાં હશે. જન્ય સ્વાલ હી. પો. ૫. ૬૧.

પરમતાને પામ્યો. આ લોકમાં સામ્રાજ્ય, લૌક્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય જીતીને પેલા સ્વર્ગ લોકમાં સ્વયંભૂ અમર સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને અમર થયો, થયો.

૧૪

૬૮

ક્ષત્રિયનો અભિષેક

આમ જાણનાર તે જે ક્ષત્રિય વિષે ઇચ્છે-આ સર્વ જીતો જીતે, આ સર્વ લોકોને મેળવે, આ બધા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠતા, અતિષ્ઠા, પરમતા પામે, સામ્રાજ્ય, લૌક્ય, સ્વારાજ્ય, વૈરાજ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, રાજ્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય (પામે); આ સમંત-પયાંથી થાય, સાર્વભૌમ, સાર્વાયુષ, આ છેડાથી તે પેલા છેડા સુધી સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીનો એક રાજા થાય, તે ક્ષત્રિયને શપથ આપીને આ ઐન્દ્ર મહાભિષેકવડે અભિષેક કરવો:

“ જો તું મારો દ્રોહ કરે તો જે રાત્રે તું જન્મ્યો^૧, જે રાત્રે તું મરવાનો તે બન્નેના અરસામાં તારું લોકમાં ઇષ્ટાપૂર્ત, સુકૃત, આયુષ, પ્રજા પડાવી લઉં. ”

તે જે આવો ક્ષત્રિય એમ ઇચ્છે “ હું સર્વ જીતો-જીતું, ઇત્યાદિ ’ તે શંકા ન કરે. તે શ્રદ્ધા સાથે કહે

“ જે રાત્રિએ હું જન્મ્યો છું, જે રાત્રિએ હું મરી જઈશ તેટલા સમયમાં લોકમાં મારું જે કંઈ સુકૃત ઇષ્ટાપૂર્ત, આયુષ, પ્રજા, જો હું તારો દ્રોહ કરું તો, પડાવી લેજે. ” ૧૫

૧. જન્મ્યો, પડાવી લઉં-‘ અજાયેધાઃ, વૃજીચમ્ ’ ન બંદે એવા રૂપો છે.

૬૯

શતપથબ્રાહ્મણ કા. ૧. અ. ૧ બ્રા. ૧

વ્રતોપાયન *

વ્રતનો અંગિકાર કરતો (પુરુષ) આહવનીય અને ગાર્હપત્યની વચમાં પૂર્વ તરફ મુખ રાખી ઉભો રહી પાણીની પાસે જઈ સ્પર્શ કરે છે. પાણીની પાસે જઈ સ્પર્શ કરે છે, કારણકે માણસ અમેધ્ય છે, શાથી જે તે બુદ્ધિ બાલે છે. તેવડે અંદરથી શુદ્ધિ થાય છે. પાણી મેધ્ય છે. ‘મેધ્ય થઈને હું વ્રતનો અંગીકાર કરું’ આમ (એ વિચારે છે). પાણી પવિત્ર છે. ‘પવિત્રથી પૂત થઈ વ્રત અંગીકાર કરું’ એમ (એ વિચારે છે). તેથી તે પાણીની પાસે જઈ સ્પર્શ કરે છે. ૧

તે અગ્નિને જ જોતો વ્રતનો અંગીકાર કરે છે. “ હે અગ્નિ ! વ્રતપતિ ! હું વ્રતનું આચરણ કરીશ. તે હું કરી શકું. તે મને સિદ્ધ થાઓ (વા. સં. ૧. ૫.). અગ્નિ દેવતા-ઓનો વ્રતપતિ છે તેથી તેને જ એમ કહે છે કે ‘વ્રતનું આચરણ કરીશ ’ વગેરે. અહીં આ કંઈ ન સમજાય એવું નથી. ૨

પછી (યાગ) પૂરો થતાં વ્રતને છોડે છે “ હે અગ્નિ, વ્રતપતિ, મેં વ્રત કર્યું. હું તે કરી શક્યો. તે મને સિદ્ધ થયું ”

*વ્રતોપાયન-શ. બ્રા. ના પ્રથમ કાણ્ડમાં દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ પૂર્ણમાસનું નિરૂપણ કર્યું છે (વધારે માહિતી માટે જુઓ પૃ. ૨૬૯, ટિપ્પણી). તેના પ્રથમ અંગ તરીકે વ્રતનું ઉપાયન-વ્રતની પાસે આવવું-વ્રત લેવાની તૈયારી છે. સાધારણ રીતે આ યાગમાં બે દિવસ જાય છે. તેમાં પ્રથમ દિવસ સાધારણ રીતે અગ્નિ સ્થાનો સાફસુદ્ધ કરવા વગેરેમાં તથા વ્રત સ્વીકારવામાં જાય છે. બીજો દિવસ યાગ કરવામાં જાય છે. યજમાન સાધારણ રીતે આ વ્રતમાં અમુક જાતના અન્નનો લાગ-ખાસ કરી માંસાદિનો-કરે છે, બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, મૌન રાખે છે ઇત્યાદિ.

૧. તે અગ્નિને જ—‘ યજમાન આહવનીય અગ્નિને ’ સા.

(વા. સં. ૨. ૨૮.). જેણે યજ્ઞ પૂરો કર્યો તે આ કરી શક્યો, જેણે યજ્ઞ પૂરો કર્યો તે સાધી શક્યો. આ રીતે જ ઘણા ખરા વ્રતનો અંગીકાર કરે છે. અથવા નીચે પ્રમાણે પણ અંગીકાર કરે.

૩

આ બે જ છે, એમાં ત્રીજું નથી. સત્ય અને અનૃત. સત્ય જ દેવો છે, અનૃત માણસો. ‘આ હું અનૃતમાંથી સત્ય તરફ જાઉં છું’ (વા. સં. ૧. ૫.). તે રીતે તે માણસોમાંથી દેવો તરફ જાય છે.^૨

૪

તે સત્ય જ બોલે. દેવતાઓ આ જ વ્રતનું આચરણ કરે છે એટલે કે સત્ય (બોલવાનું વ્રત). તેથી તેઓ યજ્ઞસ્વી થાય છે. તે યજ્ઞસ્વી થાય છે એમ બાણનાર સત્ય બોલે છે.

૫

પછી (યજ્ઞ) પૂરો થતાં (વ્રત) છોડે છે ‘જે હું છું જ તે હું આ છું’ (વા. સં. ૨. ૨૮).’ જે વ્રતને પામે છે તે બાણે અમાનુષ હોય એમ થાય છે. “આ હું સત્યમાંથી અનૃત તરફ જાઉં છું”. એમ જે બોલવું તે શક્ય નથી, તે ફરીથી માણસ થાય છે, ‘તેથી જે હું છું તે હું આ છું’ એ રીતે વ્રતનું વિસર્જન કરવું.

૬

હવે અહીંથી અશન^૩ અથવા અનશન વિષે. તેમાં સાવ-યજ્ઞ આપાઠે અનશનને જ વ્રત માન્યું છે; કારણ કે દેવો માણસનું મન બાણે છે. તે આ વ્રતના સ્વીકારનારને વિષે બાણે છે; સવારમાં એ એમનું યજ્ઞન કરશે. તે બધા દેવો એને ઘર આવે છે. તે આના ઘરમાં ઉપવસે [રહે] છે, તે ઉપવસથ.^૪ ૭

૨. દેવો તરફ—તે દેવતાશરીરને પામે છે, મહીધર. એના જ મતે—માણસ વિનાશી છે માટે અસત્ય છે. એગલીન્ગ શ. ધ્યા. અનુવાદ ભા. ૧ પૃ. ૪ સે. ભુ. ઇ. વો. ૧૨

૩. અમિહોત્ર થઇ રહ્યા પછી સાંજના જમવા વિષે આ ચર્ચા છે. એગલીન્ગ. શ. ધ્યા. પૃ. ૪

૪ ઉપવસથ—મૂળ અર્થ પાસે રહેવું તે, દેવો કે અમિ પાસે રહેવું. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ લગભગ ‘ઉપાસના’ જેવો હશે. પછી એ સ્થિતિ

તે યોગ્ય જ નથી જે [અતિથિ તરીકે આવેલા] માણુ-
સોએ ન ખાધું હોય તે પહેલાં પોતે ખાય; તો પછી દેવઓએ
ન ખાધું હોય તેની પહેલાં ખાય તેનું તો શું કહેવું? તેથી
ખાવું નહિ.

પણ તે વિષે યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે, ‘ જો તે ન ખાય તો તે
પિતૃદેવત્ય (પિતાને દેવતા ગણી યજ્ઞ કરનાર) થાય, અને જો તે ખાય
તો તે દેવોની પહેલાં ખાય છે. તેથી જે ખાધેલું ન ખાધેલું ગણાય
તે ખાવું. જે હવિષ તરીકે દેવાતું નથી તે ખાધેલું ન ખાધેલું
ગણાય. તે જો તે ખાય તો અપિતૃદેવત્ય થાય. જે હવિ તરીકે
દેવાતું નથી તે ખાય તો તેથી દેવોની પહેલાં ખાતો નથી.

તે અરણ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું ખાય, જે અરણ્યની
ઔષધિઓ છ અથવા જે વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું [એટલે કે ફળ]
છે. તે વિષે બર્કુર્વાણ્ય^૫ કહે છે ‘ મારે માટે અડદ રાંધો આ
હવિ તરીકે દેવાતું નથી. ’ તે પ્રમાણે કરવું નહિ શાથી જે
શમી ધાન્ય છે. તે ત્રીહિ અને યવનો ઉમેરો છે, તેથી ત્રીહિ
અને યવને આના વડે ઘણાં કરે છે. તેથી અરણ્યમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું ખાવું.

તે આહવનીય આગારમાં જ આ રાતે સુવે, અથવા
ગાંડપત્ય આગારે. જે વ્રતનો અંગીકાર કરે છે તે દેવતાઓની
પાસે છે. તે જેની પાસે છે તેમની વચ્ચે જ સુવે છે. નીચે
સુવ.^૬ નીચેથી જ જાણે વધારે સારાની સેવા થાય છે.

અન્નત્યાગ કરવાનો રીવાજ થઇ જવાથી અન્નત્યાગનો દિવસ એવો અર્થ,
અને પછી ઉપવાસમાં કેવળ અન્નત્યાગનો અર્થ. બૌદ્ધોનો ઉપોસથ શબ્દ
તેમ જ જૈનોના ‘પોસા’ શબ્દનો પણ આ ઉપવસથ સાથે સંબંધ હશે. તેઓએ
આ વૈદિક ક્રિયાનો પોતપોતાના ધર્માનુસાર ફેરવી ઉપયોગ કર્યો હતો.

૫ ‘ વૃષાનો પુત્ર વાણ્સ્ય, બર્કુર્ તેનું નામ ’ સા.

૬ ‘ ખાટલા ઉપર ન સુવું ’ સા. ‘ આસ્તરણનો વાંધો નહિ. ’ એ-
વધીંગ શ બ્રા. ૫. ૬ સે. શુ. ૪. વો. ૧૨

હિંદા બ્રાહ્મણમાં આવેલો મનુમત્સ્યવૃત્તાંત.

મનુને માટે સવારમાં તેઓ ધોવાને પાણી લાવ્યા; જેવી રીતે હાથ ધોવાને માટે હાલ પણ લાવે છે તેમ. તે ધોતો હતો એવામાં તેના હાથમાં માછલું આવ્યું. ૧

તે તેનો આગળ વાણી વધું: “મારું પાલન કર, હું તને પાર પહોંચાડીશ”. “શેમાંથી પાર પહોંચાડીશ?” (મનુએ પૂછ્યું). “આ સર્વ પ્રજાઓને પૂર તાણી જશે, તેમાંથી હું તને પાર ઉતારીશ.” “તારું પોષણ કેવી રીતે કરવું?” (મનુએ પૂછ્યું). ૨

તેણે કહ્યું: “જ્યારે અમે નાનાં હોઈએ છીએ ત્યારે અમારો બહુ નાશ થાય છે. વળી માછલું જ માછલાને ગળી જાય છે. પહેલાં મને ઘડામાં પોષજ; જ્યારે તેનાથી મોટું થઈ જાઉં, ત્યારે ખાડો ખોદી તેમાં મને પોષજ; જ્યારે તેનાથી મોટું થઈ જાઉં ત્યારે મને સમુદ્રે લઈ જજે; કારણકે તે સમયે હું નાશથી અતીત થઈશ. ૩

તે એકદમ ઝપ થઈ ગયું, કારણકે તે મોટું વધે છે. (તેણે કહ્યું) “હવે, અમુક તિથિએ વર્ષે પૂર આવશે ત્યારે નાવ કરી મારી પાસે આવજે. તે પૂર ચઢતાં નાવમાં ચઢી જજે, પછી તને પાર ઉતારીશ. ૪

આ રીતે તેનું પોષણ કરીને તેને સમુદ્રમાં લઈ ગયો. તેણે જે તિથિ અને વર્ષ કહ્યું હતું તે તિથિ વર્ષે નાવ કરી પાસે આવ્યો. પૂર ચઢતાં તે નાવ ઉપર ચઢ્યો. તે માછલું તેની પાસે તરતું તરતું ગયું. તેના કૂંગ ઉપર નાવનું દોરડું બાંધ્યું. તેનાવડે પેલા ઉત્તરના પર્વત તરફ દોડ્યો. ૫

તેણે કહ્યું “મેં તને પાર ઉતાર્યો છે. નાવને ઝાડે બાંધ. પર્વત ઉપર હોય ત્યાં સુધી પાણી તને અંદરથી કાપી, ન

નાંખે. જેમ જેમ પાણી સરકે તેમ તેમ તેની પછવાડે તું સરકજે ” તે આ ઉત્તરગિરિનું મનુનું અપસરણ (કહેવાય છે). પૂર તે સર્વ પ્રજાઓને લઇ ગયું. પછી એકલો મનુ અહીં બચ્યો. ૬

૭૧

અશ્વિકુમારો અને વ્યવનનું ઉપાખ્યાન

ન્યારે ભૂશુઓ અથવા આંગિરસો રવર્ગ લોક પામ્યાં ત્યારે વ્યવન ભાર્ગવ અથવા વ્યવન આંગિરસ ઘરડો ભૂત જેવો પછવાડે રહી ગયો. ૧

તે સમયે મનુવંશનો શર્યાત પોતાના ટોળી સાથે ફરતો ફરતો અહીંઆ આવ્યો. તેણે તેની પડોશમાં પડાવ નાખ્યો. તેના છોકરાઓએ રમતાં રમતાં આ ડોસાને ભૂત જેવાને નકામો માની પથરા વડે ફૂટ્યો. ૨

તે શર્યાતના છોકરાઓ ઉપર ગુસ્સે થયો. તેઓમાં વિરોધ પેદા કર્યો. બાપ દીકરા જોડે અને ભાઈ ભાઈ જોડે લડયા. ૩

શર્યાતે વિચાર કર્યો ‘મેં કંઈક કર્યું હોવું જોઈએ તેથી આમ બન્યું.’ તેણે ગોવાળોને અને ભરવાડોને બોલાવડાવી કહ્યું. ૪

તેણે કહ્યું “ આજે તમારામાંથી કોઈએ અહીંઆ કાંઈ જોયું? ” તેઓએ કહ્યું “ અહીંઆ એક ઘરડો ભૂત જેવો પુરુષ સુતો છે. તેને નકામો માની કુમારોએ પથરાવતી ફૂટ્યો. ” તેણે બધયું કે તે વ્યવન છે. ૫

તેણે રથ જોડીને શર્યાતી સુકન્યાને બેસાડી(તે) હાંક્યો; ન્યાં ઋષિ હતા ત્યાં આવ્યો. ૬

૧. ભૂત જેવો. કૃત્યાકૃપમ્. અભિચાર કર્મથી ધારણ કરેલું કાઈ વિચિત્રરૂપ.

તેણે કહ્યું “ઋષિ તને નમસ્કાર ! મેં જોળખ્યા નહિ તેથી અપરાધ થયો. આ સુકન્યા. તેનાવડે હું પ્રાયશ્ચિત કઈ છું. મારી ટોળી સંપને પામો.” તેની ટોળી તરત જ સંપ પામી. તે શર્યાત માનવ તરત જ ત્યાંથી ઉપડ્યો, બીજો અપરાધ ન થાય એમ ધારીને. ૭

અશ્વીઘ્ના દવા કરતાં કરતાં આ પ્રદેશમાં આવ્યા. તે સુકન્યાની પાસે આવ્યા. તેઓએ તેની સાથે મૈથુન ઇચ્છ્યું. (તેણે) તે ના પાડી. ૮

તેઓએ કહ્યું “સુકન્યા ! તું કેમ આ ઘરડા, ભૂત જેવાની પાસે સુવે છે ? અમારી પછવાડે આવ”. તેણે કહ્યું “જેને પિતાએ મને આપી તેને હું તે જીવતો હોય ત્યાંસુધી ન છોડું”. આ ઋષિ જાણતા હતા. ૯

તેણે કહ્યું “સુકન્યા ! પેલાઓએ તને શું કહ્યું ?” તેને આ બધું કહ્યું. આ જાણ્યા પછી તં જાણ્યો. “જો તેઓ તને ફરીથી આમ કહે તો તું એમ કહેજે ‘તમે સંપૂર્ણ જેવા નથી તમે સુસમૃદ્ધ જેવા નથી અને મારા પતિની નિંદા કરો છો !’ તેઓ જો તને પૂછે કે ‘અમે શાનાથી અપૂર્ણ છીએ અને શાનાથી અસમૃદ્ધ છીએ’ તો તું કહેજે ‘મારા પતિને ફરીથી યુવાન કરો પછી હું તમને કહીશ’.” તેની પાસે તેઓ ફરીથી આવ્યા. તેને જોઈ એ જ કહ્યું. ૧૦

તેણે કહ્યું “તમે સંપૂર્ણ જેવા નથી સુસમૃદ્ધ જેવા નથી” ઇત્યાદિ. ૧૧

તેઓએ કહ્યું “આ સરોવર પાસે એને લઈ જા. તે જે વયની ઇચ્છા કરશે તે વય સાથે બહાર નીકળશે.” તેને તે સરોવર પાસે લઈ ગઈ. તેણે જે વયની ઇચ્છા કરી તે વયથી તે બહાર આવ્યો. ૧૨

તેઓએ કહ્યું “ સુકન્યા અમે શાના વડે અસર્વ છીએ, શાના વડે અસમૃદ્ધ છીએ ?” ઋષિએ જ તેમને જવાબ આપ્યો “ કુરુક્ષેત્રમાં પેલા દેવો યજ્ઞ કરે છે; તે તમને બેને યજ્ઞથી આધારાખે છે. તેથી તમે અસર્વ (અપૂર્ણ) છો અને અસમૃદ્ધ છો. ” તે અશ્વીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા અને યજ્ઞ કરતા દેવોની પાસે બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થઈ ગયા પછી આવ્યા.

૧૩

તેઓએ કહ્યું “ અમને બોલાવો ”. તે દેવતાઓએ કહ્યું “ અમે તમને નહિ બોલાવીએ. માણસોમાં વૈદુ કરતા તમે માણસોનો સંસર્ગ ખૂબ પામ્યા છો. ”

૧૪

તેઓએ કહ્યું “ તમે માથા વિનાનો યજ્ઞ કરો છો. ” “માથા વિનાનો કેવી રીતે ?” (દેવોએ પૂછ્યું). “અમને બોલાવો પછી તમને કહીશું” “ઠીક” એમ કહી તેમને બોલાવ્યા. તેમને માટે આ આશ્વિન ગ્રહને (પાત્રને) લીધો. તે બંને યજ્ઞના અધ્વર્યુ થયા. તેઓએ યજ્ઞનું શિર પાછું સુકયું. પછી, દિવાકીર્ત્યોના બ્રાહ્મણમાં કહેવાયુ છે, કે શી રીતે યજ્ઞનું શિર પાછું મૂકાયું. શાથી જ તે બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થયા પછી આવ્યા તેથી બહિષ્પવમાનની સ્તુતિ થયાં પછી પાત્ર લેવાય છે.

૧૫

૭૨

યૂપારોહ બ્રાહ્મણ

હવે નેષ્ટા પત્નીને (શાલાની) બહાર લઈ જવા ઇચ્છતો, દીક્ષિત વસ્ત્રથી બહાર કુશનું^૧ વસ્ત્ર અથવા ચણીઓ^૨ પહેરાવે છે.

૧ કુશનું વસ્ત્ર—કોશ. દાહનું વસ્ત્ર, અથવા ‘ કૃમિકોશ વિકાર ભૂત ’—ક્રિસેટામાંથી બનાવેલું રેશમ. સા.

૨ ચણીઓ—અંકતક ‘ વિલાસિનીનું ’ સાથળને અડધે સુધી ઢાંકતું વસ્ત્ર,

પત્ની જે યજ્ઞનું આ જઘનાર્ધ (પાછલો ભાગ) છે, તેની પાસે, આમ પૂર્વતરફ (લઈ જતો)^૩, યજ્ઞને પ્રસન્ન કરાવવા ઇચ્છે છે. જે નાભિની નીચે છે તે પત્નીનું અમેધ્ય છે; હર્ષ મેધ્ય છે. તેથી આનું જે અમેધ્ય જ છે તે જ આ હર્ષોવડે મેધ્ય કરી પછી એને પૂર્વતરફ લઈ જઈ યજ્ઞને પ્રસન્ન કરાવે છે. તેથી નેષ્ટા પત્નીને (શાલાની) બહાર લઈ જવા ઇચ્છતો દીક્ષિત વસતી બહાર કુશનું વસ્ત્ર અથવા કુશનો ચણીઓ પહેરાવે છે.

પછી નીસરણીને ટેકવે છે. તે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ચઢે અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ. દક્ષિણથી જ ઉત્તર તરફ ચઢવું; તેથી ઉચો થાય છે.

તે ચઢવા જતાં જયાને બોલાવે છે “હિ જાયા ! આવ.આપણે સ્વર્ગે ચઢીએ. ” “ ચઢીએ ” જાયા કહે છે. તે સ્ત્રીને સંબોધન કરે છે શાથી જે, જે સ્ત્રી છે તે પોતાનું અર્ધ છે. તેથી જ્યાંસુધી સ્ત્રીને મેળવતો નથી ત્યાંસુધી આ પ્રજાવાળો થતો નથી, ત્યાંસુધી તે અધુરો રહે છે. પછી જ્યારે સ્ત્રીને મેળવે છે ત્યારે જ તે પ્રજા પામે છે, ત્યારે જ તે સંપૂર્ણ થાય છે. ‘ સમગ્ર થઈને આ ગતિએ જાઉં ’ એમ (વિચારે છે), તેથી સ્ત્રીને સંબોધન કરે છે.

તે ચઢે છે, ‘ પ્રજાપતિની પ્રજા થયાં છીએ ’ (એ મન્ત્ર સાથે). એ પ્રજાપતિની પ્રજા થાય છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે.

વૃત્તોપવિત્ત તરીકે ઢાંકવાનું ઉરુકંચુક, અર્ધોરુક વસ્ત્ર. કર્કોપાખ્યાય ‘ ચલન ’ (ચણીઓ) એવો અર્થ કરે છે. સા.

૩. પત્નીની શાલા યજ્ઞની પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે માટે જઘનાર્ધ એટલે પાછલો ભાગ કહેવાય છે; ત્યાંથી બહાર કઢાડી નેષ્ટા તેની પૂર્વ તરફ રહેલા યજ્ઞ તરફ તેને લઈ જાય છે. મૂળની વાક્યરચના બરાબર સ્ફુટ થતી નથી. ભાવાર્થ સમજાય છે.

પછી તે ઘઉંને (ઘઉંના ચપાલ એટલે ચૂપ ઉપરના કડકાને) અડકે છે, ‘ હે દેવતાઓ અમે સ્વર્ગમાં જઈએ’ (એ મન્ત્ર સાથે). તે સ્વર્ગમાં જાય છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. ૧૨

તે ઘઉંને અડકે છે, શાથી જે ઘઉં એ અન્ન છે. તે અન્નને મેળવે છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. જે વાજપેય છે તે જ અન્નપેય છે. તેથી જે અન્નને જીતે છે તેનાવડે જ આ ગતિને પામીને સ્પર્શ કરે છે, તે પોતાનું કરે છે. તેથી ઘઉંને અડકે છે. ૧૩

પછી માથાથી (તેટલા માપથી) ચૂપ ઉપર ચઢે છે, ‘અમે અમૃત થઈએ’ (એ મન્ત્ર સાથે). એનાવડે દેવલોકને જીતે છે. ૧૪

પછી દિશાઓને જોતો જપ કરે છે ‘અમને તમારી ઇદ્રિયો મળો, અમને તમારું પૌરુષ મળો, અમને કુતુ મળો. અમને તમારાં વર્ચસ મળો (વા. સં ૬. ૨૨).’ આ બધું તે મેળવે છે જે વાજપેય યજ્ઞ કરે છે. પ્રજાપતિને તે જીતે છે. આ બધું પ્રજાપતિ જ છે. તે આ બધાનું યજ્ઞ, ઇદ્રિય, અને વીર્ય છે. તે લઈને બધું પોતામાં મૂકે છે, પોતાનું કરે છે. તેથી તે દિશાઓને જોતો જપે છે. ૧૫

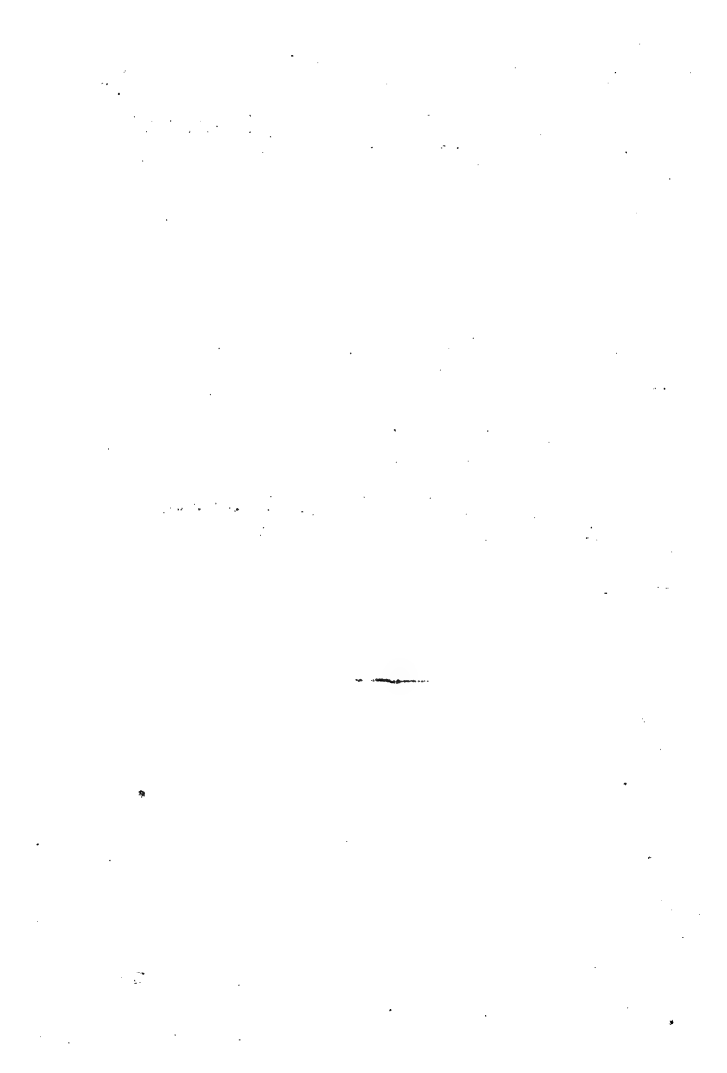
પછી તેની પછવાડે મીઠાના પડીઆ ઉપર નાંખે છે. પશુઓ એ મીઠું છે, અન્ન એ પશુઓ છે. તે અન્નને જીતે છે ઇત્યાદિ. તેથી તેના તરફ મીઠાના પડીઆ ઉપર નાખે છે. ૧૬

અશ્વત્થ અને પલાશના પાંદડામાં તે બાંધેલાં હોય છે. કારણકે (પૂર્વે) તે સમયે અશ્વત્થમાં રહેલા મરુતોને ઇંદ્રે બોલાવ્યા. તેથી અશ્વત્થમાં અને પલાશમાં બાંધાય છે. વૈશ્યો તેની પછવાડે ઉપર નાખે છે. વૈશ્યો મરુતો છે, અન્ન વૈશ્યો છે. તેથી વૈશ્યો ઉપર નાખે છે. તેઓ સત્તર છે. પ્રજાપતિ સત્તર છે. તેથી તે પ્રજાપતિને જીતે છે. ૧૭

પછી આને (પૃથ્વીને) જોતાં જ પે છે. ‘માતા પૃથ્વીને નમસ્કાર ! માતા પૃથ્વીને નમસ્કાર !’ અભિષેક પામતા ધૃહસ્પતિથી પૃથ્વી ખેડીની, ‘આ મહાન થયો છે શાથી કે તેનો અભિષેક થયો છે, રખેને એ મારો અનાહર કરે.’ ધૃહસ્પતિ પૃથ્વીથી ખેડી’ન્યો ‘આ અમારી અવગણના ન કરે.’ તેથી આના વડે જ આ મિત્રતા કરી, શાથી જે માતા પુત્રને ન હોય પુત્ર માતાને નહિ. ૧૮

આ ધૃહસ્પતિસવ એ જ વાજપેય છે. પૃથ્વી આનાથી ખેડીએ છે, ‘આનો અભિષેક થયો માટે એ મોટો થયો. રખેને એ મારી અવગણના કરે.’ તે આનાથી ખેડીએ છે ‘આ મારી અવગણના ન કરે.’ તેથી તે એની સાથે મિત્રતા કરે છે, માતા પુત્રને ન હોય પુત્ર માતાને ન હોય. ૧૯

પછી હિરણ્યને (લક્ષ્મીને) ઉતરે છે. હિરણ્ય એ અમર આયુષ છે, તેથી તે અમર આયુષમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ૨૦

શબ્દાનુક્રમ

[સૂચના—આ મૂળ પાઠોના શબ્દોનો અનુક્રમ છે. એમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, કૃદંત અને નિપાત આપ્યાં છે. સ્પષ્ટતાની ખાતર કેટલાક સ્થાને રૂપાખ્યાનો પણ નોંધ્યા છે. ધાતુપાઠ અર્થ સાથે જૂદો આપ્યો છે. ઉપસર્ગો જૂદા આપ્યા નથી પણ તે તે ધાતુ સાથે આપ્યા છે. આંકડો પૃષ્ઠને સૂચવે છે.]

અકામ ૧૫૯.

અકાચિવલા ૧૧૭.

અક્તુ ૫૫, ૭૬.

અક્રચિહસ્ત ૪૯,

અક્ષ ૮૦, ૮૧, ૮૩, ૧૧૧, ૧૪૬, ૧૬૬.

અક્ષત ૧૫૯.

અક્ષર ૧૬૯, ૧૭૦.

અગદ ૧૨૮, ૧૮૧.

અગોદ્ધ ૧૨૬.

અગ્નિ ૧, ૨, ૩, ૧૮, ૧૯, ૨૩, ૩૦, ૫૬, ૬૭, ૮૩, ૯૪, ૧૦૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૮૯. ઇત્યાદિ

અગ્નિદૂત ૭૮, ૧૩૮.

અગ્નિવાસસ્ ૧૬૦.

અગ્નિવોમા (દિ-૧૦) ૧૨૨, ૧૨૪.

અગ્ર ૮૪, ૮૫, ૧૦૫, ૧૧૪, ૧૨૨, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૬, ૧૯૧.

અગ્રિયા ૯૧.

અગ્રેગૂ ૧૨૨.

અગ્રેત્વરી ૧૬૪.

અગ્રેપૂ ૧૨૨.

અઘ ૧૮, ૧૯, ૬૧.

અઘશંસ્ ૧૨૧, ૧૩૧.

અઘ્ન્ય ૩૯.

અઘ્ન્યા ૫૩, ૧૨૧, ૧૪૩.

અંક ૧૮૨.

અંકુશિન્ ૮૧.

અંગ ૨, ૩૯, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૪૭.

અંગાર ૮૨.

અંગિર ૪૪.

અંગિરસ્ ૨, ૭૪, ૭૫, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૨૩, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭.

અંહસ્ ૧૨૯.

અંહૂરણ ૨૪.

અચિત્ ૬૬.

અચિત્તિ ૬૫.

અચિન્ન ૪૪.

અચ્છ ૨૩, ૩૫, ૩૬, ૫૦, ૧૪૧, ૧૬૧.

અચ્છિદ્ર ૫૦, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૬.

अच्युतच्युत ३२.

अज ८६, १५६.

अजर १५४, १५६, १६५.

अजाश्व ५६.

अजिन १७७.

अजिर १२७, १४१.

अजीगर्त १८०, १८२

अजीत १५६.

अजुर्य ४५.

अजस् ८.

अज्जःसव १५८.

अज्जि ६२.

अंश १७६.

अंशु १६६.

अंमत् १६६.

अणीयः १५४.

अतः ५, ४६, ६६, ७१, ७६,
१०१, १२५, १८५, १६०.

अतमेह १२४.

अतस्तर १६३.

अतिक्रमे २४.

अतिच्छन्दस् १८५.

अतितारिणी १७७.

अतिना १६२.

अतिविधे ५०.

आतेन्द्र ६८.

अतिष्ठा १८५, १८६, १८७, १८८.

अतिन्ती १०.

अतीना १८५.

अतीष १३८.

अत् १८६.

अत्क ६३.

अचेतन ५४.

अत्र ४२, १६६.

अथ १७, ४२, ७१, ७७, ६८,
१००, ११२, ११५, ११८,
१२७, १२८, १३६, १४०,
१५४, १५६, १५८, १७४,
१७८, १८०, १८१, १८३,
१८४, १८५, १८६, १८७,
१८८, १९०, १९१, १९२,
१९४, १९५, १९६, १९७,
१९८.

अथर्वन् ७१, ७५, १४७, १४८.

अदत्त १४८.

अदब्ध ८६, ८७, १२६, १२७.

अदस् २०, ६६, ११०, १६४,
१८०, १८५, १८७.
(अमी) २१, २२, १६४.
(अमुस) १३८, १४०,
१६४.

(अमुषा) (अव्यय) ६.

(अमुष्मिन्) १८८.

(अमुष्याः) १४६.

(असौ) २४, ११६, १४५,
१४६.

अदाभ्य १२७.

अति २५, २८, ४१, ४६, ६३,
६६, १२३, १२४, १२६,
१२७, १३१, १६५.

अच्छात ३६.

अदृश्यमान १५३.

अद्या ११५.

अद्वुत्त ५.

अशसद् ६२.

अक्ष ७, १७, ४४, ७१, ७८, ८५,
११२, १२२, १२७, १३६,
१५४, १५५, १८३.

अक्षि ५६, ७२, १२३.

अक्षिबुध्न १००.

अक्ष ५८, ६१, ६७, ८४, ८५,
१४१.

अक्षम ७.

अक्षर १०, ३०, १६१.

अक्षर्म १७१.

अक्षस् ११५, १६४, १८१.

अक्षस्ता १८१.

अक्षोऽक्ष ३८.

अक्षिगत्य ४८.

अक्षिपति १४५, १४८, १८६.

अक्षिपत्नी १४८.

अक्षिपा ६७.

अक्षिनिबल १७२.

अक्षिगता १४५.

अक्षिभित १३७, १५३, १५५.

अक्षुष्ट १००.

अक्षोवक्षस् १४७.

अक्ष्यक्ष ११५.

अक्ष्याकृत ६८.

अक्ष्वन् ८८, १०४, १४२.

अक्ष्वर २, ४४, ७०.

अक्ष्वरत १२४.

अक्ष्वर्यु १८०, १८५.

अक्षत ८५, १५३.

अक्षपव्ययत् १३१,

अक्षपत्, रस्ता ४३, १६३.

अक्षत्कृत १८६.

अक्षामि १५८, १६३.

अक्षमा ७७, १२१, १६५.

अक्षर्ध्व १८३.

अक्षवत्कृत १८०,

अक्षान १८०.

अक्षित १८०.

अक्षभत् १८०.

अक्षत् ३८.

अक्षगत् ५१, ६६.

अक्षार १३०.

अक्षघृष्ट १२६.

अक्षवि १३०.

अक्षवृत् ८५.

अक्षवेत्तन-ना १०.

अक्षिगित १२५.

अक्षिच १००.

अक्षीक ६७, १३२.

अक्षु ७१.

अक्षुकामकृत ७२.

अक्षुकामिनी १२७.

अक्षुर्कृत १८४.

अक्षुदित ८०.

अक्षुपत्पत्तान ७४.

अक्षुपक्षित १५०.

अक्षुपत्पत्तान १३८.

अक्षुवीक्ष्यमाण १८६, १८७.

अक्षुवत् ७८, १४३.

अक्षुव्य १८५.

अक्षुत् २१, ६५, १२१, १४६,

१७०, १८८, १८०.

अक्षुत् ६५.

अक्षुत् १३१,

अंत १६, ६१, ८३, ८७, ८८,
१८३, १८८.

अंतर् २०, ३०, ४४, ४८, ४९, ५६,
६४, १२६, १४५, १४८,
१५३, १५४, १६०, १६२,
१६५, १६२.

अंतर ८०, १८५.

अंतरतः १८८.

अंतरा १४२, १४६, १५६.

अंतरिक्ष ४, २७, ३०, ५६, ५७,
५८, ७१, १०६, ११८,
१२२, १२३, १३६, १३८,
१४४, १४८, १५१, १५५,
१६०, १६४.

अंतरिक्षमा ८६.

अंतरेण १८८, १८८.

अंतर्धाय १८६.

अंतवत् १५३.

अंति १५५.

अंतिक १४५.

अंतियुह ८१.

अंध ६७.

अंध्र १८३.

अन्न १०३, १०८, १५४, १५८,
१६०, १८६, १८७.

अन्नम १०२.

अन्नपेय १८६, १८७.

अन्नभाग १४४, १६१.

अन्नवत् १०२.

अन्य ३५, ५८, ६३, ७४, ८०,
८२, ८३, ८४, ८८, ८०,
१०३, १०८, ११४, ११६,

१२८, १३७, १४३, १४४,
१५२, १५४, १६५, १६६.

अन्यक्षेत्र १४०.

अन्यमन्यम् १०३.

अन्वच् १८४.

अन्वारब्ध १८२.

अण् ७, ८, ९, १०, १३, २०,
२२, २५, ३१, ३७, ३८,
४१, ५२, ५६, ६७, ७६,
८४, ८६, ८८, ८९, ९५,
१०७, १०८, १११, १२२,
१२४, १२६, १२७, १३२,
१४४, १४५, १४८, १५५,
१५६, १५८, १६०, १६१,
१६२, १६४, १७७, १८६,
१८८.

अपकाम १३०, १३८.

अपधा ३०,

अपभर्तव्य ७४.

अपर १८०, १८३, १८५, १८६.

अपरियुहीत १२६.

अपरी ११, १०२.

अपरुद्ध १४०.

अपस्तमा ८६.

अपहत १२२, १२३,

अपाक २५.

अपाच् ७१, १४०.

अपाच्य १८७.

अपात्-व् ८, १५४.

अपार ४१.

अपितृदेवस्य १८०.

अपिहित १०, ४७, ११४.

अपुत्र १७८.
 अपुष्प १२६.
 अपूर्व १२६, १५५.
 अपृणत् १०४.
 अप्य ६४.
 अप्रकेत ११४.
 अप्रचत १०३.
 अप्रति ६१.
 अप्रतीत ४१.
 अप्रमादम् १५८, १६०.
 अप्राणत् १५२.
 अप्रिय १६१.
 अप्तर १६०, १६४, १७०.
 अफल १२८, १२६.
 अवन्ध १४६.
 अब्राह्मण १७३.
 अभिक्षिपत् ५१.
 अभिवक्ष्य १५.
 अभितः २२, १४४, १५२, १५३.
 अभिपश्यत् १५४.
 अभिमृत्योजस् ४१.
 अभिमाति ६.
 अभिशुम्भमाना १५.
 अभिषिक्त १८४, १८६, १८७.
 अभिषिषिञ्चान १६७.
 अभिवेक्ष्यत् १८६.
 अभिषिषिञ्च १८०.
 अभिष्टिषुञ्ज ४५.
 अभिस्वर १०४.
 अभीक्षमाण १८६.
 अभीष्ट ११७.
 अभीष्टारं १३७.

अभीष्टाद् १६४.
 अभीष्टु १२७, १३१.
 अभुज-क् ६४.
 अभ्र ५५, ५६, ८५.
 अभ्युत्कृष्ट १८६.
 अभ्र १४, ४६.
 अमति ४८.
 अमंतु १०६.
 अमन्यमान ३२.
 अमर्त्य २७, ११२, १६०.
 अमानुष १८१, १६०.
 अमानुषी ६३.
 अमित्र ३२, १३०, १३१.
 अमित्रहा ७२.
 अमित्रिणी १६.
 अमीतवर्णा ४६.
 अमीवचातन १२८.
 अमुर १४७.
 अमृत (वि० अने न०) ४०, ११३,
 ११४, १२६, १३७.
 १४४, १५४, १५६,
 १५८, १५९, १८८,
 १८६, १८८.
 अमृतत्व २६, १७७.
 अमृता ६३.
 अमृध्र १३१.
 अमेध्य १८६, १८५.
 अम्बा १२८.
 अम्भस् ११३.
 अयक्ष्म १२१, १६१, १६५.
 अयजमान १८४.

अयस्यु ६२.
 अयस ४६.
 अयःस्थूण ४६.
 अयन ३७.
 अयात १५२.
 अयास्य १००, १८०.
 अयुत १५४.
 अयुष्वी ६६.
 अया ६.
 अर १२.
 अरम् ६६, १०२.
 अरणं ५८, १०३.
 अपित ५६, ८६.
 अर्य ६६, ८३.
 अर्यमन् २१, ६३, १०३.
 अर्यम्य ५८.
 अर्वत् ५६, ७२.
 अर्वाक १७, ४८, ५२, ६१, ६६,
 ११५.
 अर्ह १८६.
 अलक १००.
 अरूप १८४.
 अवक्राम १३१.
 अवगत्य १३०,
 अवदतः १०४,
 अवदावदः १७७,
 अवद्य ७६, १४७.
 अवधूत १२३, १२४.
 अवध्न ८६.
 अवनि ५७.
 अवनेग्य १६१.
 अवनेजन १६१.

अवनेजान १६१.
 अवभृथ १८२.
 अवम २०.
 अवर ३२, १४७, १५०.
 अवस् २७, ३२, ६०, ६१, ६६,
 १०६.
 अवस्तरपण १६२.
 अवज्ञान ७६,
 अवसित १२.
 अवसृष्ट १२७.
 अवस्तात् ११४.
 अवस्युः ७, ३६.
 अवा २४.
 अवाचीन १६५.
 अवात ११४.
 अवि १५५.
 अविवाचल १५२.
 अविद्वेष १४३.
 अविदाधयन्ती १३६.
 अवितृ ३१.
 अविपाल १६३.
 अवीर ६१.
 अवृकम् ६८.
 अवशन १६०.
 अवशना १८०.
 अवशित १६०.
 अवशिव ६६.
 अनीति १३८.
 अवशुद्ध. १२३.
 अवशु ६४, ६५.
 अवश्मन् ३०, ६७, १३१, १६०,
 १६१.

अभ्य ११, १७, ३१, ४५, ४७,
४८, ५१, ५२, ८०, ८३,
८६, ८८, १००, १२७, १२८,
१३१, १४३, १५८, १६०,
१६५.

अभ्यस्य १२८, १६७.

अभ्यपर्ण १३२.

अभ्युष्य १४, १५.

अभ्यवती १७, १२६.

अभ्या ३५.

अभ्याजनी ४६, १३१.

अभ्विन् १७, ६६, ७०, ७१, ८७,
१०८, १२२, १२४, १४०,
१४१, १५६, १८५, १६३,
१६४.

अष्टय ११.

अष्टक १८३.

अष्टन् १६८.

अष्टाक्षर १६६.

अष्ट्रा ५६.

असंख्य १५४.

असंज्ञा १६३.

असत् ११३, ११४.

असना ६१.

असंख्य १८३.

असपत्न १६३.

असंवाध १५८.

असंख्य १६४.

असंख्य १६४, १६६.

असंख्य ६६.

असंख्य ८६.

असित ४६.

असित १६०.

असु ७८, १०७, १३६.

असुतृप ७८, ६०.

असुन्वत २७.

असुर २६, ५२, ८६, १४४,
१४६, १५८, १७५, १८६.

असुर्य ४०.

असुर ७०.

असूर्त ८६.

असैन्य १००.

अस्त ७६, ८२, ६१, ६५, १५३.

अस्मत्-द् (अहम् आदि इपान्तर
साथे) ६, १७, २१,
३७, ४०, ४१, ४२, ४६,
६३, ६६, ६८, ७०, ७८,
७९, ८०, ८३, ८१, ८५,
८६, १०१, १०८, १०९,
११०, १११, ११७, १२१,
१२२, १२५, १३०, १३१,
१३२, १३६, १३८, १५३,
१५६, १६१, १६४,
१६५, १६६, १७०, १७१,
१७२, १७६, १७८, १८०,
१८२, १८३, १८८, १८९,
१९०, १९३. धत्वादि.

अस्मा १८.

अस्मेति ८८.

अस्वप्न १५८,

अह १३, ३६, ५१.

अहत १५६.

अहन् २७, ४७, ५८, ६८, ७६,
८०, ८२, ८४, ८६, ११३,
१८२, १८६, १८७.

अहस्त ६, ८२.
 अहि ७, ८, ६, ११, ३०, ३३,
 ३७, १३१.
 अङ्गोप १०.
 अङ्गणान ६४.
 अङ्गणीयमान ४६.
 अङ्गोरात्र ११८, १५४, १५८,
 १६२, १६४.
 अङ्गुत १२२.

आ.

आ ५, १३, १७, २१, २३, ३८,
 ४६, ५६, ७५, १५३, १८८.
 आकृति १४८, १५०.
 आक्रन्द १६३.
 आखर १३६.
 आख्यातृ १८४.
 आख्यान १८४.
 आगत १६६.
 आगन्तृ १६२.
 आगस् ५८, ६५, ६८.
 आघाटि ११६.
 आर्क्ष १७०, १७१, १८२, १६२.
 आम्बुष २५.
 अचरुता १३०.
 आज्ञाता ११५.
 आजि ६०, ६२, ८७, ११५, १३०.
 अलीनाति १८२.
 आञ्जनगंधि ११७.
 आत ८, ५६, ८७, ८८.
 आतता २२.
 आतस्थिवस् ३२.

आति ६३.
 आतिष्ठत १४४.
 आत्मदा १०५.
 आत्मन १२८, १२६, १४३, १५६,
 १५६, १७०, १७७, १७६,
 १८०, १६६, १६७.
 आत्मनवत् १५१, १५६.
 आदधत् ८१.
 आदाय १२५, १७६, १८०.
 आदित्य ५, २४, १०८, १२२,
 १२३, १२७, १३८, १५३,
 १८५, १८७.
 आधिपत्य १८४, १८५, १८६,
 १८७, १८८.
 आधी २१, ६५.
 आघ्न १०२.
 आनशान १३७.
 आनुष्टुभ १८५.
 आप् ४५, १८८.
 आपि २५, ६८, १०४.
 आपेत्व १५२.
 आप्त १७०.
 आप्त्य २२, १८५, १८७.
 आप्रीत १८०.
 आप्य २३ ६०, ७०.
 आभु ११४.
 आभूति १७७.
 आभृत ६.
 आभोगय २५.
 आभनस् १३६.

आमाद् १२३.
 आभिनामा १५.
 आमुष्वायण १४६.
 आयती १११, ११२.
 आयुध १२, ६६, १३१.
 आयुष् ५, १५, ७८, ६४, १२४,
 १५०, १६०, १६५, १८८,
 १६८,
 आरभमाणा १११
 आरण्य १६४, १६१
 आरोधन २२
 आरोहत् ३३
 आर्जीकीया ८६
 आर्त्नी १३०, १३६
 आर्त्र १३६
 आर्त्रा १८६
 आपित ११२
 आर्य ६०
 आवपनी १६५
 आवम् (अस्मद्गुं द्वि. प.) १६४
 आविः १५२
 आवृत १३२, १५६, १५८,
 आविः १०६
 आशा १२३, १५५, १६३, १६४
 आशित १०२, १०४
 आशिर् १६६
 आशिष् १२८, १४६, १५०
 आहवत् ७०
 आश्वत्थ १६७
 आश्विन १६५
 आषाढ १६०
 आसन १८४

आसन्दी १८५, १८६.
 आसिञ्चन्ती ५७.
 आसीन १६१, १७६, १८४, १८६.
 आसुर ५७.
 आस्तरण १८५.
 आस्थान १३६.
 आहत १५२.
 आहनस् १०६.
 आहवनीय १८२, १८६.
 आहवनीयागार १६१.
 आहित ७६, १६६.
 आहुति २१, १५५.
 आहूति १५६.

इ

इळा ४८, ४६.
 इत् २, ४, १२, ४६, ५६, ५८
 इत्यादि.
 इतः १६४.
 इति ३१, ५६, ८१, ६७, ११६,
 १२८, १६६, १७०, १७१,
 १७२, १७३, १७४, १७५,
 १७६, १७७, १७८, १७९,
 १८०, १८१, १८२, १८३,
 १८४, १८५, १८६, १८७,
 १८८, १८९, १९०, १९१,
 १९२, १९३, १९४, १९५,
 १९६, १९७, १९८. इत्यादि
 इतिथी १६२,
 इत्या १६२.
 इदम् ३४, ४३, ५४, ७८, ६६,

इवम् ६७, ६८, ६९, ११०, ११४,
 १२१, १२३, १२४, १२६,
 १२८, १३०, १३६, १३७,
 १३८, १३९, १४१, १४२,
 १४४, १४५, १५१, १५२,
 १५८, १६४, १७०, १८६,
 १९०, १९१, १९२, १९३,
 १९६, १९७.
 (अनया) १९७, १९८.
 (अनेन) १७८, १७९, १८७,
 १८८.
 (अयम्) २५, ६४, ६६,
 ८३, १००, १४१,
 १५०, १७९, १८५,
 १८८, १९३, १९७.
 (अस्मिन्) ८७, १२१, १२८,
 १४५, १४९,
 १५०, १५४,
 १७७.
 (अस्मे) १९६.
 (अस्मै) ८, ११, ३१, ३३,
 ७१, ७५, ७६, ७७,
 ८२, ८६, ८२,
 १०२, १२९, १३०,
 १४०, १५०, १७८,
 १८३, १८८, १९१.
 (अस्य) ५, १४, २०, २१,
 २२, २३, २४, २७,
 ३३, ४९, ६३, ६७,
 ८०, ८१, ८७,
 १०६, ११०, ११५,
 १३०, १३१, १३६,

१३७, १४५, १४६,
 १५२, १५३, १५४,
 १६६, १७२, १७८,
 १७९, १९०, १९७.
 (अस्याम्) १४९, १५०,
 १८७.
 (अस्याः) १०, १४, ४२,
 १३१, १४१, १४९,
 १७७, १८५.
 (अस्यै) १३९, १४०, १५०,
 १८८.
 (अस्मात्) १०३.
 आभिः ५०.
 आभ्यः १४०.
 आस्ताम् ४५, ८५, १३६.
 आसु ६६, ६८.
 इमम् ७, ७५, ८६, १२२,
 १२७, १२८, १४०.
 १७७, १७८, १८०,
 १८२, १८५, १८६,
 १८३.
 इमा ६६, १०६, १२८,
 १३२, १३९, १४०,
 १४१, १५५, १५६,
 १६३, १६६, १८६,
 १९१.
 इमान् १७२.
 इमानि ३०, ८६, १६६.
 इमाः ६०.
 इमाम् ५७, १०५, १३२,
 १४२, १५५, १८७.
 इमे (दि. व.) ७१.

इमे (अ. व.) ६७, १०६,
१३०, १५१, १५५,
१५६, १८८.

इमौ १५०.

इयम् ११५, १३०, १३६,
१४५, १५४, १६३,
१६७, १६८.

यना २५, २६, ७४, ७५,
८६, १११, १४७.

यभिः ८०, ८२.

यषाम् १८, ६१, ६२, ८०,
८२, ८४, ११५,
१३१, १४५, १५२,
१५४, १५५, १६६,
१८०.

यषु १८३.

इधम १४२.

इन्दु ७१, ७२, ७३.

इन्द्र ७, ८, ९, १०, ११, १२,
२७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ३४, ३७, ४१,
४२, ६२, ६३, ७२, ७३,
८८, ८९, १०१, १२१, १२२,
१२४, १३२, १३८, १४०,
१४२, १४६, १५६, १५८,
१६०, १६२, १७२, १७४,
१७६, १७८, १८०, १८१,
१८५, १८६, १८७, १८७.

इन्द्रगुप्ता १५६.

इन्द्रजित ३६.

इन्द्रवत् २५.

इन्द्रशत्रु ६, १०.

इन्द्रोमि १०६, १४०.

इन्द्रावरुणा (दि. व.) ४२, ४३,
६०, ६१, ६२, ६३.

इन्द्राविष्णु (दि. व.) ७०.

इन्द्राय १८६, १८७.

इन्द्रश्रवमा १५८.

इन्द्रेन्द्र १४१.

इन्द्रेषित ३५.

इयक्षत् ७१.

इरा ५२.

इरावती १७७.

इरिण ७६, ८२.

इव ६, १२, १५, २१, २७, ३०,
३१, ३५, ४४, ४८, ५१,
५७, ५८, ७६, ८५, ८१,
१०३, १११, ११३, ११६,
१२१, १२७, १२८, १२९,
१३०, १३१, १३६, १३७,
१३८, १४३, १४४, १४५,
१४६, १५३, १५४, १५५,
१५६, १६०, १६३, १६४,
१७२, १८०, १८६, १८०,
१८१, १८४.

इव १३, ८८, १२१, १२३, १२४.

इषयन्ती ३६.

इषित ३६, ८८, १५५, १६६.

इषु ६१, १३१.

इषुधि ६१.

इषुषल १३१.

इष्ट ८८.

इष्टापूर्त ७६, १३८, १८८.

इह १, १७, १८, २५, ५८, ७५,
७८, १००, ११५, १२७,
१३०, १३६, १३८, १४०,
१४१, १४६, १६२, १६३.

ई

ई ३१, ६६, ६२, ६७, १०६.
ईजान ४५.
ईडित १२८.
ईडय १.
ईमैन् ४७.
ईशान १४२.
ईश्वर १६६.

उ

उ १२५, १२६, १४१, १४६, १४७
१४८, १५२, १५३, १५४, १५५,
१५६, १६६, १७६, १८४, १६०,
१६१, १६७, १६८.
उ २५.
उक्त १०६, १६४, १८१,
उत्सवा १७६.
उक्थ ३७, ४१, ४५, १३८.
उक्थशास्त्र ६०.
उक्थ्य २३.
उक्षण २२.
उक्षमाण ४१.
उग्र ८२, १०६, १२६, १४१, १४४,
१५७.

उक्थ २५.

उच्छन्ती १४, ४४.

उच्छिष्ट १८२.

उत्त १, ६, ८, ११, २५, २८,
३१, ४१, ४८, ५१, ५४,
५६, ५८, ६४, ७६, ८७,
८८, ६२, ६६, १०२, १०५,
१०८, १०६, ११०, १११,
११६, १२६, १२८, १३२,
१३७, १३८, १४३, १४४, १४५,
१४६, १५३, १५४, १५५,
१५८, १६१, १६६, १६९, १६९.

उत्तम ७, ८४, १२६, १५८.

उत्तमा १८१.

उत्तर १५६, १६१, १६४, १६६,
१८१, १८२.

उत्तरकुह १८७.

उत्तरतः १६५.

उत्तरमद्र १८७.

उत्तरा १०, ३७, १६२, १८१.

उत्तरावत् १५४.

उत्तान १६२;

उत्तिष्ठ १७६.

उत्थित १४२, १६२.

उदक १४५, १५३, १६१, १६२

उदक् १६५.

उदन् ५७.

उदन्त्य १८३.

उदन्वत् ५३.

उदर ६, १४६, १७६, १८१.

उदहारी १५३.

उदानाब १२५.

उदान १२४.
 उदानेष्पत् १६५.
 उदित ४६, १०७.
 उदीची १६१, १८७.
 उदीराण १६१.
 उदुम्बर १८०.
 उदुम्बल ७८.
 उद्गातृ १८०.
 उद्भूत १३२.
 उद्यत १४८.
 उद्यत् १५६.
 उद्यत् ५३, ११२, १५८.
 उद्गरीवृजत् ५६.
 उपकल्प्य १६२.
 उपजग्मिषत् १०२.
 उपतिष्ठमान १०४.
 उपच १५३.
 उपनद्ध १६७.
 उपपृक् ६.
 उपबर्हण १८५.
 उपम २७, ४०.
 उपचार १६१.
 उपज १६१.
 उपयत् १६०.
 उपरि ८२, ११५.
 उपवसथ १६०.
 उपवाम १६४.
 उपभित ६६.
 उपसथ १४१.
 उपस्तुत २७.
 उपरति ६२.
 उपस्था ३५, ६६, ६५, १२२,

१३०, १६५.
 उपहृत १३६.
 उपाकृत १८०.
 उपा १४७.
 उपाधाय १६३.
 उपारे ६५.
 उपावेशमाण १६७.
 उपेत १८४.
 उपैष्यत् १८६.
 उभय ३२, ६१, ६२, १८४, १८८.
 उभा ४१, ७६, १००, १०६, १३६,
 १४१, १६३.
 उरस् १५३.
 उरा ६१.
 उर ५, २४, ११२, १२२, १२४,
 १३१, १३८, १५७, १६०.
 उरगाय १३८, १७८.
 उरवक्षत् ४, ६.
 उरग्रथा १२४.
 उरूची १४०.
 उरूनत् ७८.
 उर्वशी ६४, ६७.
 उर्विया १५, १६.
 उर्वी ३६, ३७, ४१, ४८, ६३,
 ७६.
 उल १६४.
 उशती ३५.
 उवर्धु १८.
 उवत् ८, १२, १३, १४, १५,
 १७, ३१, ४३, ४४, ४५,
 ४६, ४७, ४८, ६८, ६९,
 ११२, ११३, १५५, १८१,

उक्ता १३.
उल्लिया ५६.

ऊ

ऊँ १२, २५, ४३, ४४, ५४,
५७, ६६, ६७, ७४, ८५,
८६, ८७, १०२, ११०, ११२.

ऊति २४, ३४.

ऊन १५३, १५६, १६५.

ऊर्ज १७, १२१, १२३, १२६,
१५६, १६१.

ऊर्जयन्ती १२८.

ऊर्जस्वती १२५.

ऊर्णायु १७०.

ऊर्णावता ८७.

ऊर्ध्वचित् १२३.

ऊर्ध्वम् १५३, १५६, १७६, १८२.

ऊर्ध्वबुध्न १५२.

ऊर्ध्वा १८७.

ऊर्मि ३५, ३६.

ऊर्म्या ११२.

ऊर्व १००.

ऊषण्ट १८७.

ऊषा १८७.

ऋ

ऋक् ७४.

ऋक्षीका १६४.

ऋक् १२७, १५२, १६२, १८१,
१८२, १८४, १८५, १८६.

ऋजीति १३१.

ऋजीती ८६.

ऋजीष् ६.

ऋण १२३, १७७.

ऋणवा ८२.

ऋत २, २०, २१, २३, ४१,
४६, ४७, ८३, १०१, ११७,
१२७, १३७, १५१, १५५,
१५७, १६५, १७३.

ऋतजातसत्या ४५.

ऋतयुज् ४५.

ऋतवरा ३६.

ऋतवा ४१.

ऋतवाक् १४६.

ऋतवृध् ६३, १३१.

ऋतु २६, ८३, १६२.

ऋते ३२.

ऋत्विज् १, १६२, १८२.

ऋद्धि १८४.

ऋभु २५, २६, २७, २८, ४५.

ऋभुमत् २८.

ऋषभ १८३.

ऋषि १, ४२, ६८, ७८, ८६,
१००, १०१, ११०, १५२,
१६२, १७४, १७८, १८०,
१८२, १८४, १८३, १८४.

ऋष्व ५, ६३.

ए.

एक-का ११, २६, २७, ४७, ५७,
७६, ८८, ८४, १०५,
१०६, १०७, ११४, १२६,
१३७, १४७, १५२, १५४,
१५५, १६६, १७०, १७५,
१७७, १८०, १८२.

एकचक्र १५२.

एकज १५२.

एकत १२४.

एकत्रिंशत् १८१.

एकनेमि १५२.

एकपर ७६.

एकपत्नी १५६.

एकपात् १०४.

एकराट १४१, १८८.

एकरूप १३७.

एतविंश १८५.

एकशत १८३.

एकप्रनुष्टि १४४.

एकाक्षरा १६६.

एकादशाक्षरा १६६.

एज १५२, १६०, १६३.

एजत् १५२, १५८.

एत (द्व) ६, १२, २२, ३१, ३७,
५२, ७४, ७६, ७६,
८०, ६०, ६१, ६६, ६७,
१००, १०८, ११६, १३७,
१३६, १४७, १५४, १५५,
१६६, १७०, १७१, १७२,
१७३, १७४, १७७, १७८,
१८०, १८१, १८२, १८३,

१८४, १८५, १८६, १८७,
१८८, १८९, १९०, १९१,
१९२, १९४, १९५, १९६,
१९७, १९८.

एषा १४८.

एतवै १००.

एतावत्-ती १११, १४७, १७६.

एतृ १८४.

एन(द्व) ८, ३१, ७७, ८०, ८७,
६५, ६८, ६९, १११,
१४५, १४६, १५४, १७०,
१७२, १७४, १७८, १८०,
१८२, १८३, १८४, १८६,
१८७, १९०, १९५, १९७.

एनस् ३२, ६४, १८४.

एनस्वत् ६८.

एनी

एव (नं.) ३६.

एव २६, ४६, ७०, ८८, ६६,
१०१, ११०, १११, १२६,
१३६, १३७, १३८, १५२,
१५३, १५४, १५५, १५६,
१६६, १६६, १७०, १७२,
१७३, १७६, १७८, १८०,
१८१, १८२, १८३, १८४,
१८५, १८६, १८७, १८८,
१९०, १९१, १९२, १९३,
१९४, १९५, १९६, १९७, १९८.

एवम् १८४, १९१, १९२.

एवंविद्-त् १८८.

ऐ.

ऐक्ष्वाक १७७, १७८, १८१.

ऐळ ६७.

ऐम्प्र १८५, १८८.

ओ.

ओ ३८, १०३.

ओकस् १०३.

ओजस् ५५, ८४, ८४, १२८, १३२.

ओजायमान ३३.

ओजिष्ठ १८१, १८५.

ओज्मन् १३३.

ओत १२७, १५५, १५६.

ओम् १८४.

ओषधि ४८, ५०, ५२, ५४, ७२,
१२४, १२५, १२७, १२८,
१२८, १३०, १४०, १५८,
१६०, १६४, १८१.

ओषम् १३६.

औ.

औक्ष १३६.

औष १८१, १८२.

औदुम्बरी १८६.

क.

क (किम्) १५, २०, २१, ५४, ६४,
६५, ८६, ८९, ८४, ८८, ८८,
१०५, १०६, १०७, १०८,
११३, ११४, ११५, १२२, १२८,
१४७, १५२, १५३, १६६, १७०,

१७२, १७७, १८१, १८३, १८६,

१८७, १८९, १८३, १८४.

कत् (कतु न. पु. अ. व.) २१.

ककुद् १४१.

कतम् ४५, १५२, १५३, १५५,
१८१.

कथम् ८८, १४६, १७४, १८१,
१८५.

कथा (अव्यय=कथ.) ११६

कदा ४, ६४, ८४.

कदाचन २०.

कनिकदत् ५०, ५४.

कनिष्ठ १५४, १८०.

कनीयस् ६५, १४२, १८१, १८३.

कन्या ३८, १६१.

कपर्दिन ६२.

कम् ५४, ६७, १३७.

कर्ण १३०.

कर्तुम् १८६.

कर्तृ १३८.

कर्त्तृ ५.

कर्मन् ३७, १२१, १२२, १२६,
१४८, १५०, १८२.

कर्षु १८१.

कलि १७८.

कल्याण १७०.

कल्याणी १५४.

कवन्ध ५६.

कवि ६४, ११४, १६५, १८२.

कविक्रतु २.

कवित्तम ५७.

कवितर ६६, १४७.

कविशस्त ७५.
 कव्य ७४.
 कशा ५१.
 कञ्चन १६०.
 कश्यप १६६.
 काण्व ७०, १७३.
 कापिलेय १८२.
 काम ५६, ८१, ११४, १४७,
 १७३, १८८.
 कामदुघा १६५.
 कामस्ताने १७३.
 काम्य ६४.
 काह ३७, ३८, ८४.
 काल १६५, १६६.
 कालेय १८५.
 काव्य १४७, १५५.
 काष्ठा १०.
 किकिदीविन १२६.
 किंघ १२६.
 किंचन ६०.
 किंयु ३६.
 कितव ५८, ८०, ८१, ८२, ८३.
 किंस्वित् १७७.
 किमीदिन १६४.
 किमु १७७, १८०.
 किल ८, ३४, १२८.
 कीरक् ६८.
 कीरि ३१.
 नीलालाक्ष्मी १६५.
 कुकुट १२३.
 कुक्षी १४५.

कुतः ११५, १५६.
 कुतञ्चन १५६.
 कुभा ८६.
 कुमार १५४, १६३.
 कुमारक १७२.
 कुमारदेष्ण ८१.
 कुमारी १३६, १५४.
 कुम्भ १५३, १६६.
 कुम्भी १६१.
 कुरुक्षेत्र १७६, १६४.
 कुरुपंचाल १८७.
 कुलिश ६, १३८.
 कुल्या ५३.
 कुवित् ४४.
 कुशल १८३.
 कुशिक ३६, १८४.
 कुह ३१, ११३.
 कूप २४.
 क्रूर १२५.
 कृच्छ्रश्चित् १३१.
 कृण्वन् २४, १६४.
 कृण्वती १३.
 कृत (यद्य गयेलां इमे।) ५.
 कृत (पासाना दायनुं नाम.) ८१.
 कृत (पासाना दायनुं नाम अथवा
 युगनुं नाम.) १७६.
 कृत (शु. इ.) २४, ३०, ५६, ७०,
 १२८, १५४, १८२, १८३.
 कृतध्वज ६०.
 कृतनु १५.
 कृत्यारूप १६२, १६३.
 कृत्या १४०, १६५.

कृपण १७७.
 कृश ३१, १०२.
 कृषत् १०४.
 कृषि ८३.
 कृष्टि ४०, १५८, १६३.
 कृष्ण १४, ११३, १६४.
 कृष्णा १५६.
 केचित् २५.
 केत ६२.
 केतु १२, १३२, १५३.
 केवल १५१.
 केवलाद्य १०३.
 केवलादिन् १०३.
 कोश ५३, १४६.
 कौश १६५.
 क्रतु ४०, ५६, ६१, १६६.
 क्रन्दत् ६५.
 क्रन्दत्सो ३२, १०७.
 क्रव्याद् १२३.
 क्रिमि १६३.
 क्रियमाण १३८.
 क्रीडत् १६३.
 क्रीडि-लि ६३.
 क्रीत्वा १४२.
 कुमु ८६.
 कूर १२५.
 क्व २०, २१, ४५, ६८, ८२, ११६,
 १५२, १५६.
 क्षत्र ४६, १७२, १८६.
 क्षत्रकाम १७२.
 क्षत्रवनि १२३.
 क्षत्रभी ४.

क्षत्रिय ४०, १७८, १८०, १८६, १८८.
 क्षम् (भी. लि. पृथ्वी) ६.
 क्षमा १६१.
 क्षिति ६६.
 क्षिप्र १६२.
 क्षियत् ३३, ६६.
 क्षुध् १०२.
 क्षुल्लक १६१.
 क्षेत्र २७, ४६, १३८, १६३.
 क्षेम ६६, १४०.
 क्षोणी ६३.
 क्षोद १६.
 क्षमा ५५.

ख.

खात्वा १६१.
 खनित् १३०.
 खलु ८४, १६०.
 खिप्र ५४.
 खील १५२.

ग.

गंगा ८६.
 गण ८३.
 गत २०.
 गति १६६, १६७.
 गत्वा १३६, १६६, १६७.
 गंतवै ५५.
 गन्ध १६०, १६१.
 गन्धर्व १२८, १३७, १६०, १६४,
 १७०.

गभीर ४०, ५५, ६६, ११३,
१३१, १४७.

गर्त ४८, ४९.

गर्भ ५०, ५३, ८६, १०७, १३२,
१५३, १५४, १७७.

गव्यत् ३६, ६०.

गव्यु ३६.

गजति ६, ७४.

गहन ११३.

गातु ४३, ७४.

गाविद् २३.

गाथ ७२.

गाथा १८४.

गाथिन १८४.

गायत्र १२५, १६६, १८५.

गायत्री ७६, १४०, १५६, १६६,
१७०.

गार्हपत्य १८६.

गार्हपत्यागार १६१.

गिर ३, ६, ५०.

गिरि १५६, १६२.

गुण १५६.

गुरुभृत् १६३.

गुरुगुलु १३६.

गुह् (अ. वि.) ३०, १३७, १५२,
१६३, १६५.

गूढ-ळह ११४.

गूहन्ती ४६.

गृणत् १४८.

गृत्स ६६.

गृभि १६४.

गृभे (हे. ३) ७०.

गृह २५, ६८, ६६, १४३, १५४
१७७, १८०.

गृह १०२.

गो ६, १०, ११, १२, १३, २८,
३०, ३१, ३५, ४३, ४६,
४८, ७२, ८३, ८२, ८८, ८८
१००, १०१, ११३, ११६,
१२६, १३०, १३१, १३२,
१४३, १५८, १६०, १६२,
१६६, १८२.

गोकाम १०१.

गोअग्र १४.

गोतम १४.

गोधूम १६६.

गोपति ६८, १२१.

गोपा २, ५०, १५२, १६४.

गोपाल १६३.

गोपीथ्य ६४.

गोप्सु १८६.

गोभाज् १२८.

गोमत् १७.

गोमती १७.

गोमती (नदीतुं नाम.) १६.

गोष्ठ १२६.

गोष्ठान १२५.

गोषा (गो+सा) ६१.

ग्मा ६२.

ग्मा ७.

ग्रन्थिनी ६२.

ग्रह १६५.

ग्राम ३१, ३६, ११२, ११६, १६४
१७६, १८०, १८२, १८३.

प्राचन १०१, १२३.

प्रीष्म १६२.

घ.

घ ४५, ५८.

घर्म १२१, १२४.

घृत २७, ४८, ५३, ८७, ८६,
१२७, १४२, १६१.

घतप्रिय १६०.

घतघत् ७८.

घोर ३१, ८४ ८०, १०१.

घोष ६१, १३१.

च.

च ५, ७, ११, १२, १७, १८,
४०, ४७, ४८, ५४, ६०, ६२,
६३, ६७, ७४, ७६, ७७, ७८,
८०, ८३, ८०, ८८, १०१,
१०६, १०८, ११६, ११७,
११८, १२५, १२६, १२७,
१२८, १२९, १३०, १३१,
१३६, १३७, १४०, १४२,
१४३, १४५, १४६, १४८,
१५१, १५२, १५३, १५५,
१५८, १५९, १६०, १६१,
१६३, १६४, १६६, १६८,
१७३, १७५, १७६, १७७,
१७८, १८१, १८३, १८४,
१८५, १८६, १८७, १८८,
१८९, १९३.

चकमान १०२.

चक्र १०३, १५२, १६५, १६६.

चक्षण २१.

चक्षस् १६.

चक्षुः १५, ८७, १२४, १२६,
१४८, १५३, १६२, १६६.

चक्षे (छे. छे.) १४७.

चिचिक ११६.

चण्डातक १८५.

चतसृ ८६, १५८, १६४, १७५,
१८२.

चतुर् १६८, १७५.

चतुष्पद् १०६, १३०, १५८.

चतुष्पाद् ४५, १०४, १५४.

चतुरक्ष ७७.

चतुर्थ १७८.

चतुर्वय २६.

चत्वारिंशी ३३.

चन २०, ६०, ६५, ८०, ११४,
१५३, १८४.

चन्द्रमस् २०, १२५, १४८.

चन्द्र १०८.

चमस २६, १५२.

चमू १८२.

चरण्यु ४२.

चरत् ७८, ८२, १०२, १४०,
१४३, १४५, १६१, १७२,
१७८, १८०.

चरथ ४५.

चरन्ती ३६, १४५.

चर् १५.

चरित २५, १४२.

चरित्र १०४.

चर्मन् २८, ५५.

चर्षणि १२.

चातयमान १२८.

चाह १३६, १६४.

चिकितुषी १०६.

चिकित्स्व ५, ६४.

चित् (अ०५५) ३, ६, २१, २६,
३२, ३३, ३४, ५५, ६३,
६४, ६६, ६८, ८२, १०२,
१०३, १०४, १०७, ११२,
१४०, १४७, १८१, १८२,
१८३.

चित १२३.

चित्त १२७.

चित्ति १४६, १५०.

चित्तिन् १४३.

चित्र १४, १६, १७, २८, ४४,
८६.

चित्रध्वस्तम २.

चित्रसेना १३१.

चित्रा १३०.

चेत् १७७.

चेतस १२६.

चेतु १४४.

चोदितु ३१.

क्यवन (वि.) ३०.

जवन १६२, १६३.

क्यावयत् १६४.

छन्दस् ७६, १२५, १६६, १७०,
१८५.

छाया १०५.

छिन्न १२३, १२४.

ज.

जगत् (इ. वि.) ८४.

जगत् १०६, १३२, १५८.

जगती १२४, १६६, १७०.

जगन्वस ६७.

जगुरि ६८.

जग्ध्वाय ११७.

जघन १३१.

जघनार्ध १६५.

जघन्व १०, ११, ४२.

जंघा १७६.

जज्ञान ६४.

जन ६, १७, २६, ३०, ३१, ३२,
३३, ३४, ४३, ६१, ७२, ७३,
७८, ११०, १३६, १४६,
१४७, १४८, १६३, १६४,
१६५, १७६.

जननी १७८.

जनप १८७.

जनयत् ८.

जनयती १२४.

जनयस्ती १०७.

जनायन १६३.

जनितु ८८, १०८, १३७.

जनिमन् १४७.

जनुस् ६३.

छ.

छन्द १४.

जन्मन् १८२.
जमदग्नि १८०.
जयत् ८१.
जरत् ८०, १५२.
जरत् ८०, १५२.
जरदष्टि १६०.
जरयन्ती १५.
जरित् ३७, ८६, १४८.
जल्प्य ६०.
जविष्ठ १२७.
जहती ८३.
जहु १८४.
जा १४८.
जागत १२५, १८५.
जागृभि ७६.
जाग्रत् १२६.
जात २६, ६४, १०५, १०८, १२८,
१४३, १४७, १५४, १५५,
१६१, १७७.
जातरूपमय १८६.
जातवेदस् १३६, १४३, १४७,
जार्मित्व २२.
जायमान १५, ६२, १३७.
जाया ७६, ८०, ८२, ८३, ६०,
१४१, १४३, १५०, १७७,
१८६.
जार १६.
जारिणी ८०.
जालम् १४६.
जिहीवस् ३०, ५०, ११३.
जिति, १८७, १८८.
जित्वा १८८.

जिन्वत् १६३.
जिन्वि २८.
जिहीळान ३.
जिह्वा १२६.
जीमूत १३०.
जीरदा ४८, ५०.
जीर्ण १५४,
जीर्णि १६२, १६३.
जीव १५, ४५, १२६.
जीवगृभ् १२८.
जीवत् १७७, १६३.
जीवदानु १२५.
जीवस् ७, ७८.
जीवातु १२६.
जुषाण १३२.
जुष्ट ११०, १२२, १२३, १३६.
जुष्टतम १२२.
जूतिमत् १६५.
जेत्व (न) १३२.
जेहमान २७.
ज्ञाति १०४.
ज्या १३०, १३१, १३६.
ज्याय ६५, १८६.
ज्यायस्वत् १४३.
ज्येष्ठ ६५, १५१, १५३, १५४,
१६६, १८०, १८३, १८२.
ज्यैष्ठ्य १८३.
ज्योतिः १३, १७, ४३, ६३,
११२, १२६, १५६, १७७.
अयस् ८६.

झ.

झष १६२.

त.

त अथवा तद्(पु.अ.न.तथा अव्यय)

२, ४, ६, १०, ११,
१२, १५, १७, २०,
२१, २२, २३, २४,
२५, २६, २८, ३७,
४०, ४१, ४२, ४३,
४५, ४६, ४७, ५०,
५६, ५८, ५९, ६४,
६५, ७०, ७५, ७७,
७८, ७९, ८३, ८७,
८८, ८९, ९०, ९२,
९३, ९५, ९८, ९९,
१००, १०३, १०८,
१०९, ११०, ११३,
११४, १२१, १२२,
१२३, १२५, १२६,
१२७, १२८, १२९,
१३०, १३६, १३७,
१३८, १३९, १४०,
१४१, १४२, १४३,
१४४, १४५, १४६,
१४७, १४८, १४९,
१५०, १५१, १५२,
१५३, १५४, १५५,
१५६, १५७, १५८,
१५९, १६०, १६१,
१६२, १६३, १६४,
१६५, १६६, १६७,

१६८, १७०, १७१,
१७२, १७३, १७४,
१७५, १७६, १७७,
१७८, १७९, १८०,
१८१, १८२, १८३,
१८४, १८५, १८६,
१८७, १८८, १८९,
१९०, १९१, १९२,
१९३, १९४, १९५,
१९६, १९७, १९८.

तत २५.

ततः १०७, ११०, ११७, १४१,
१५४, १६६, १७४, १७५,
१७७, १७८, १८०, १८३,
१८२, १८३.

ततिथी १६२.

तत्प्राणा ६६.

तत्र २२, ६०, ८३, १३१, १५२,
१६२.

तथा ६८, १२६, १४१, १४५,
१७८, १७९, १८०, १८३,
१८४, १८५, १८६, १८९,
१९५.

तदा १६२.

तानां ११३, १५६.

तनय १७.

तनू ४६, ६४, ६५, ७६, ८१,
८२, ८५, १००, १२३, १३७,
१३९, १३६, १६१.

तन्तु १३७, १८२.

तन्मय ११.

तपन ८१.

तपस् ११४, ११७, १२३, १५७,
१६६, १७७.

तपुष् १३८.

तप्यमान १३८.

तमस् १०, १३, १४, ४३, ४४,
११२, ११३, ११४, १७७.

तरत् २२.

तरणित्व २६, २७.

तरस् १४२.

तरसग्ती (पू. अप) ६३.

तर्हि ११४, १६६, १७३, १६२,
१६६.

तवस् ५०, ५६.

तविषीयत् ५६.

तव्यस् १०३.

तस्तभान १०७.

तस्थिवस् ४७, ५७, १४५.

तात् ६६.

तात १८२.

तादिस्ना ८.

तापयिष्णु ८१.

तायत् १४५.

तायु ६२.

तावत् १६२, १६१, १६२, १६६.

तिग्म ६६.

तिग्मतेजस् १२४.

तितिष्ठु १६३.

तिरञ्जीन ११५.

तिरञ्जीनवाय १८५.

तिरोत्ति १८६.

तिर्यक् १५२.

तिर्यक् ४६.

तिष्ठत् १३१, १४३, १६१, १७६,
१८६, १८६.

तीव्र १३०, १३१.

तु ६३, १२४, १७०, १७८, १७६,
१८६, १६२, १६५.

तुच्छश्च ११४.

तुरः (अव्यय) ६५.

तुरीय १५१.

तुर्वश ७१.

तुविबाध् ६.

तुविष्मत् ३३.

तुवान १७१.

तृच १८१, १८६, १८७.

तृतीय १४५, १५१, १७६, १८६.

तृतीयसवन १६६.

तृस्तु ६१, ६२.

तृप्त १५६.

तृष्टदंश्मन् १६३.

तृष्टमा ८६.

तृष्णज २१.

तेजन २७.

तेजस् १२६, १६६, १७८.

तोक १७.

त्य (स. ना.) १२, २३, २६, ४३,
६८, ७०, ८६.

वस् ४६, ६३.

वसदस्यु ४२.

वि २१, १३७, १३८, १५२,
१५६, १६६, १७२, १७५,
१८०, १८१.

विक्र ८, ७६.

त्रय ८५.
 त्रिणव १८५.
 त्रित २२, २४, १२४.
 त्रिधातु ४१.
 त्रिपञ्चाश ८२.
 त्रिपा १०४.
 त्रियुग १२८.
 त्रिवृत १५३, १८५.
 त्रिषप्त १३६.
 त्रिष्टुभ्-प् ७६, १६६.
 त्रेता १७६.
 त्रेधा ८४, १४६.
 त्रैष्टुभ १२५, १८५.
 त्र्यक्षरा १६६.
 त्वद् (वैकट्पिक इपो साथे) २, ३,

७, ११, १८, १६, २१,
 २३, ३४, ३७, ३८, ३६,
 ४०, ४२, ५५, ५८, ५६,
 ६४, ६५, ६६, ६८, ६६,
 ७१, ७५, ७७, ८४, ८५,
 ८६, ८७, ८९, ९२, ९४,
 ९५, ९६, ९७, ९८,
 १०१, १०८, १०६, ११२,
 ११३, ११६, १२१, १२२,
 १२३, १२४, १२५, १२६,
 १२७, १२८, १३०, १३१,
 १३२, १३८, १३६, १४०,
 १४१, १४३, १४४, १४५,
 १४६, १४७, १५०, १५२,
 १५४, १५५, १५६, १६०,
 १६१, १६२, १६४, १६५,
 १६६, १७४, १७६, १७८,

१७६, १८०, १८१, १८२,
 १८३, १८४, १८५, १८६,
 १८९, १९२, १९४.

त्वच्च १२३, १२४.
 त्वज्जात १५६.
 त्वष्टृ ८, ४०, १०६, १५०.
 त्विष् १५८.
 त्विषीमत् १६०, १६५.
 त्वेषनृम्ण १४६.

द.

दक्ष ६५, १८७.
 दक्षिण १२४, १६२.
 दक्षिणतः १६५.
 दक्षिणसव्य १६१.
 दक्षिणा (दान) १४६.
 दक्षिणा १८६, १८७, १८५.
 दण्ड १५४.
 दंष्ट्रा १६६.
 दत्त्वा १८०.
 ददती १६२.
 ददावस्त १४६.
 ददि २७.
 दधत् ८१.
 दधती ८१.
 दधान ३२, १०७.
 दधि ७२.
 दन्त १३१, १६६, १७८.
 दंष्ट्रान ६३.
 दभ्य ६६.
 दम २.

दम्पती ६४.
 दर्भ १६५.
 दर्शता ८६.
 दधीयस १३२, १५२.
 दशग्व ४४.
 दशन ४७, ६२, ८३, १७७.
 दशम १७७.
 दशमी १४१.
 दस्यु ३२, १८३.
 दस्युहत्या ६३.
 दल १७, १८.
 दातृ १४६.
 दानु १०, ३३.
 दामन ६५.
 दाय १८३, १८४.
 दारु ११६.
 दाशराज्ञ ६२.
 दाश्वस २, ४, २५.
 दास ३०, ६६, १४७.
 दास (विशेष्य) ६०.
 दासपत्नी १०.
 दासप्रवर्ग १५.
 दिति ४६.
 दिवृष्ट ६४.
 दिप्सु ६.
 दिवाकीर्त्य १६५.
 दिवेंद ७२.
 दिवेदिवे १, २.
 दिव्य ८२, १४४, १४५.

दीक्षा १५७.
 दीक्षित १२७.
 दीक्षितवसन १५५.
 दीदिवि २.
 दीर्घ १०, ७८, ६४, १२४, १५०,
 १६५.
 दीर्घप्रसङ्गान ६६.
 दीवि ५८.
 दुग्ध ५६.
 दुर्या १२२.
 दुष्कृन् १३२.
 दुष्कृन्ना १६४.
 दुध्न ३४.
 दुग्धुभि १३२, १६३.
 दुरापना ६१.
 दुरित १३१, १३२, १३८.
 दुर्णश १४७.
 दुर्य १२२.
 दुर्मद ६.
 दुष्कृत ५१, ५४.
 दुहितृ १४, ४३, ४६, ४७,
 ११३, १७७.
 दूदी (दुर्धी) २१.
 दूळम (दुर्दम) ६५.
 दूत २०, ५१, ७८, ७९, १४१.
 दूती ६८, ६९.
 दूत्या ५६.
 दूर ३८, ५१, ६८, १०६, १२६,
 १३०, १३२, १४०, १४२, १५३.
 दूरंगम १२६.
 दूरेगता १४५.

बुद्ध्या (बुद्धा) ५५, १०६.

बुद्धि ५३.

बुद्धि ६७, ७८.

बुद्धि १६.

बुद्धि ६८.

बुद्धि १३७.

बुद्ध्याय ८३.

देव १, २, ३, ६, ११, १८, २०,

२१, २३, २४, २७, २८,

३७, ४०, ४३, ४७, ५७,

५८, ५९, ६२, ६३, ६६,

७०, ७१, ७२, ७४, ७६,

७८, ८२, ८८, ८९, ९२,

९७, १०२, १०५,

१०६, १०७, १०८, १०९,

११०, ११५, १२१, १२२,

१२३, १२४, १२५,

१२६, १२७, १२८, १३२,

१३६, १३७, १३८, १३९,

१४०, १४१, १४२, १४३,

१४४, १४५, १४६, १५३,

१५४, १५५, १५६, १५८,

१६०, १६४, १६६, १६८,

१७१, १७५, १७६, १७८,

१८१, १८२, १८५, १८६,

१८७, १८८, १९०, १९१,

१९४, १९६.

देवकृत ३६, १६३.

देवता १५४, १५५, १८१.

देवता २२.

देवता १६२.

देवबन्धु १४८.

देवयज्ञ १२३.

देवयजन १२५.

देवयजनी १२५.

देवयान १७०.

देवयु ७१, १२२.

देवरात १८२, १८४.

देवलोका १६६.

देवलोका १२३.

देवकृतम् १२२.

देवकृति ६२, १४६, १५०.

देवी १५, ४४, ४५, ४६, ४७,

१११, ११२, १२२, १२८,

१४२, १५५, १६३, १६४.

देव १२६, १४६, १८६, १८४.

देव्य १६, ४१, १०१, १२३, १३८.

देव्यत् १६५.

देवभावस्तर् २.

देवर्गह ४२.

देवर्गवि ३.

देवार्गविधि ५३, ८७, ११०,

१३१, १३७, १३८,

१४१, १४२, १४६,

१५६.

देव (देव तर्गि देवर्गि देवर्गि)

७, ८, १३, १६, १७, २०, २१,

२२, २४, २५, २७, २८, ३०,

३३, ४१, ४३, ४६, ४७, ४८,

४९, ५२, ५५, ५६, ५८, ५९,

६१, ६८, ६९, ८५, ८६, ८९,

१०६, १०८, ११०, १११,

११३, ११८, १२१, १२३,

१२४, १२५, १२६, १३२,

१३६, १३७, १३८, १४५,
१४६, १५१, १५५, १६०,
१६४, १६५, १६६.

द्युम्न ६३.

द्रक्ष १२५.

द्रविण ४५, ८८, १०८, १५८, १६३.

द्राघीयस् १०३.

द्रापो ५.

द्रुग्ध ६५.

द्रुहान ६.

द्रोणकलश १८२.

द्रय १८६.

द्राव्य ४, १५२.

द्रावशाक्षरा १७०.

द्रापर १७६.

द्रार ४४.

द्राविशति १८१.

द्रि ४६, १४५, १६६, १७५.

द्रित १२४.

द्रिता ४०, ६३.

द्रितीय १५३, १७६.

द्रिपद् १०४, १०६, १३०, १५८.

द्रिपाद् ४५, १०४, १६३.

द्रिपिन् १४५.

द्रिष् १८.

द्रिषत् १२४, १२५.

ध.

धन ८२, ८३, १२८, १४२,

१५६, १६२.

धनदा १४२.

धनपति १३८.

धनुष् ११०, १३०, १७६.

धन्वन् (२७) ५४.

धन्वन् (धनुष) १३०.

धयन्ती १६८.

धरुण १२३.

धर्णसि २१.

धर्त्र १२३.

धर्म १८६.

धर्मेन् १६०.

धातृ ८८, ११८, १२७, १३६.

धान्य १२४.

धामन् ८८, १२१, १२६, १२८,
१३७, १६४.

धारा ५२, १६३.

धावयत् ११६.

धाव्यु १३७.

धियंजिन्व ५६.

धिषणा १२४.

धिषीय १२७.

धी २, ६२, १४२.

धीत १६८.

धीति ६, ८, २५, २६, १५१.

धीर ६३, ८७, १२५, १२६, १५६.

धीरतर १४७.

धीवत् ६२.

धुनि ८१.

धुर १२२.

धूर्वत् १२२.

धृत १६०, १६१.

धृतदक्ष ४८.

धृतव्रत ४, ५, १८६.

धृति १२६, १८४.

धृष्टि १२३.

धृष्टु १२.

धेन ४७.

धेनु ८, १०, ४३, ८५, ६२,
१५१, १६३.

ध्यायस् १७०.

ध्राजि १२६.

ध्रुति ६५.

ध्रुव ४७, १२३, १६१, १६३, १८७.

ध्रुवा ६६, १२१, १५६, १६०.

ध्वस्तिर ६१.

न.

न (धव) ३, ४, ६, ८, १०, ११,
१२, १३, १४, १६, २१,
४२, ४६, ५५, ५६, ५८,
६५, ६६, ८५, ८६, ८८,
८९, ९२, ९३, ९४, ९५,
११२, ११३, १४५.

न (नहि) ४, ६, ८, ९, ११,
२०, २४, ३१, ३२, ३६,
४५, ५०, ५७, ५८, ६२,
६५, ७४, ७६, ८०, ८२,
८३, ८०, ८४, ८६, ८८,
१००, १०१, १०२, १०३,
१०४, १०८, ११३, ११५,
११६, ११७, १२२, १२६,
१२८, १३६, १४३, १४५,
१४७, १५२, १५३, १५४,
१५५, १५६, १६२, १६६,
१७०, १७३, १७४, १७५,
१७६, १७७, १७८, १७९,

१८०, १८२, १८३, १८४,

१८६, १८८, १८९, १९०,

१९१, १९३, १९४, १९६,

१९६, १९८.

नकिः (डाध पथु नहि) ४१, ५७.

नक्तम् ८२.

नक्षत्र ६३, १४६.

नः ३, ५, ७, १७, १८, १९, २३,
२५, २७, २८, ३७, ४०, ४३,
५०, ५२, ६०, ६१, ६५, ६६,
६८, ७०, ७२, ७३, ७४, ७५,
७६, ७८, ८४, ८८, ८८, १०८,
११२, १२६, १३१, १३२,
१३७, १३८, १३९, १४१,
१४२, १४३, १४८, १५७,
१५८, १५९, १६०, १६१,
१६२, १६३, १६४, १६५,
१७०, १७१, १७२, १७५,
१८२, १८३, १८४, १८०, १८१.

नद ६.

नदी ३६, ३७, ३८, ६३.

ननु १३७.

नभस् ५१.

नभ्य १५२, १५६.

नमः २, ३७, ५०, ६२, ६५,
७२, ७८, ८२, १३७,
१४०, १४३, १५१, १६१,
१६३, १८१, १८३, १८७.

नमस्त्य १४१.

नमस्त्यत् ४८.

नममान ७७.

नर-शृ ४, १०
 नर्य ६४.
 नव ४४, १७७.
 नवगव ४४, ७५, १००.
 नवति ११.
 नवतिर १५६.
 नवन् ११.
 नवीयस् २७.
 नव्य २३.
 नदि ६५, १६०, १६८.
 नाक ६३, १०६, १२४.
 नाकपाल १५३.
 नाथित ८०.
 नाथमान २७, ३१, १०३.
 नाना ३२.
 नानाधर्मन् १६३.
 नानावीर्य १५८.
 नानाश्रान्त (अथवा न+अनाश्रान्त
 १७६.
 नामि २२, ८६, १२२, १३२,
 १४४, १५५, १६६, १६५.
 नाम १२६, १२७, १६६, १६७.
 नामन् १२८, १३१, १४४, १५१,
 १५२, १५५, १६४, १६६,
 १६६, १७८, १८५.
 नामध १३७.
 नामधा ८८.
 नारद १७७.
 नारी १३, १३६.
 नाष्ट्रा १६१.
 निकृत्वान ८१.

नि ००६ (६) १०१.
 निगुणान १८०.
 निजाप्य २४.
 निश्चित ३३.
 निण्य १०.
 नितोदिन् ८१.
 नित्यम् ५१.
 नित्यः ६८.
 निश्चित १८२.
 निधन १६३.
 निधि ६८, १००, १६३.
 निनद्ध १३०.
 निपद्यमान १७६.
 निपा ५३.
 निवाधित ६२.
 निमित्त ४६.
 निमिष १४६.
 निमिषत् १०६, १५१, १५२.
 नियुक्त १८०, १८१.
 नियोक्तु १८०.
 निव १०.
 निर्गति ६५.
 निर्णिज् ५.
 निर्देश १७८.
 निहाय १४५.
 निहीन १४५.
 निवत् ११२.
 निविष्ट १५४.
 निवे १५६.
 निवे १५८.
 निश्रयणी १६५.
 निःशान १८०.

निषदन १२८.
 निःपवान १२.
 निःपत्त ८०.
 निःपति १२८.
 निष्ट १२२, १२५.
 निष्टय १४०.
 निषत्त ८६.
 निषय ७५.
 निषिञ्चत् ५२.
 निष्पृथ् ६३.
 निहव १७४.
 निहाका १२६.
 निहित १०, १३१, १३७, १५२,
 १६५.
 नीच ८२.
 नीचैः १४७.
 नीचान्वयस १०.
 नीचीनवार ५६.
 नीचय १८७.
 नीहार ६०.
 नु ६, ७, २२, ४६, ५७, ६४,
 ६७, ६८, ७०, ७२, ८४, ८०,
 ८२, १४७, १४८, १६६,
 १७७, १७८, १७९, १८०,
 १८१, १८६, १८०, १८४,
 १८५.
 नुवत् १४२.
 नुदिष्ट १६१.
 नूतन १, २०.
 नूनम् ४३, १८१.
 नृ २७, २८, ४६, ६०, ६२,
 १३१, १३२, १७१.

नृचक्षत् ७७, १४६.
 नृत् १३.
 नृम्ण २६, १६६.
 नृवत् १४.
 नृवदर १७६.
 नेत् ३१, १५५.
 नेत्री १४.
 नेदिष्ट १८१.
 नेदीयत् १५२.
 नेमि १२.
 नेष्ट १६५.
 नौ १०१, १०३, ११३, १४६,
 १४३, १८०.
 नौ ६८, ६०, १४८, १७३, १७६,
 १८४, १८५.
 नौ (नाव) ४, १८, ५६, ६७,
 १६८, १३६, १६२.
 नौधत् १८५.
 न्यङ्च् ५३,
 न्याय १८३.
 न्युत्त ८०, ८२.
 न्युष्ट १००.

 प.

पक्ष १५३.
 पक्षिन ११२, १६४.
 पंक्ति १०४.
 पचत् ३४.
 पञ्चदश १८१, १८५.
 पञ्चविंश १५५.
 पञ्चदेवी १४१.

पञ्चन २२, १२२, १५६, १६३,
१७५.

पञ्चम १८०.

पञ्चबाहिन् १५२.

पञ्चविंश १८६, १८७.

पञ्चाल १८७.

पञ्चाशत् १८३.

पणि १०, ४४, ६८, ६९, १००,
१०१ १४७.

पतत् ४, १५३.

पतन्ती ६४, ६६.

पतन्त्रिणी १२८.

पति ४६, ५६, ७३, १०५,
१०८, १२७, १३६, १४०,
१४१, १४३, १५०, १७७,
१६४.

पतिवेदन १३६.

पत्नी १३८, १५७, १६५.

पत्मन् १२८.

पत्सुतःशी ६.

पथ २१, २२, २४, ७७, ८४.

पथि ७६.

पथिकृत् ७८.

पथिरक्षिन् ७७.

पथ्य ७४, १४१.

पद् १४, २०, १००, १३७, १३६,
१५२, १६१.

पद्मत् ११२.

पद्मन् १४२, १६३, १७०.

पद्मा २४, ७३, १००, १०३, १४०,
१७८.

पद्मेजनी १२७.

पद्मथाना ४६, १६५.

पद्मिन् १२२.

पयस् ३५, ३६, ५६, ७१, ८५,
६८, १२४, १२७, १४२,
१४४, १५०, १५८, १५९,
१६५.

पयस्वती १२५, १४४, १४५,
१६५.

पर ३२, ८८, ८९, १११, ११३,
११४, १४०, १४१, १४७,
१४९, १५२, १६६, १८७.

परब्रह्मक्षतगार्थं १८४.

परतर ८०.

परम ७६, ८८, ८५, ११५, १२१,
१२५, १३७, १४८, १५८,
१६६, १७७.

परमता १८७, १८८.

परमेष्ठिन् १६६, १८६, १८७.

परस्तात् ११५, १४६, १४६'k
१५६.

परस्था ४६.

पराकात् ६८, ६९.

परागत १३०.

परा ६८.

परापूत १२३.

परायत् ८०.

परार्थात् १८८.

परायत् १३, ६५, १४१.

परिकृत्यमान १४६.

पारिचर १५८.

पारिचा १७२.

परितक्म्या ६८.

परिधि ३७.
 परिपन्थिन् १४२, १६१.
 परिबाधमान १३१.
 परिभू २, १६.
 परियत् ६२.
 परिवृत् १५५.
 परिषद् ३७.
 परिष्ठा १२८.
 परिष्वजाना १३०, १४५.
 परिष्वजीयसी १५४.
 परीत १८०.
 पर १२६.
 परुष्णी ८६.
 परेयिषस् ७३.
 पर्जन्य ५०, ५१, ५२, ५४, १५६,
 पर्जन्यपत्नी १६३.
 पर्ण १२८.
 पर्यम्निकृत १८०.
 पर्याभृत १३२.
 पर्यावृत १३२.
 पर्युद्धृत १३२.
 पर्येत्य १७६, १८०.

पर्वत ७, ८, ३०, ३३, ३५, ५४
 ५६, १४०, १४६, १५६.
 पर्वतनारद १७७.
 पर्वती १२४.
 पशु २१.
 पलाश १६७.
 पवमान १७१, १७३, १५६.
 पवि ४७.
 पवित्र १२१, १२२, १२६, १६१,
 १८६, १८६.
 पवित्रपूत १८६.
 पशु १६, १२१, १४६, १६४,
 १७२, १७७, १७८, १६०,
 १६७.
 पशुकाम १७२.
 पशुतृप् ६५.
 पशुपा ५६.
 पशुमन् १७२, १८४.
 पश्चात् १०४, १३१, १५२, १६१.
 अभि+वि १६२.
 अथ १२६.
 पयमान ६०.
 पस्त्या १८६.

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

1890年

पाक १८५.
 पाणि १२३, १२४, १८१.
 पातवे ७३, १६२.
 पात्र २७, १६५.
 पाद १८५.
 पांसु १६१.
 पाप १३८, १७६, १८२, १८४.
 पापक १/३.
 पापी १००.
 पाप्मन् १७६.
 पार १४.
 पारमेष्ठ्य १८५, १८६, १८७,
 १८८.
 पारयितु १८१, १८२.
 पारायेण १८८.
 पारायेण्युत्तम १८१, १८५.
 पार्थुरश्म १७२.
 पार्थ ६१.
 पार्षतेयी १२४.
 पार्श्व १६२.
 पावक ४४.
 पाश ७, ६६, १२५, १२७, १३८,
 १४६, १८१, १८२.
 पितृ ३, २७, २८, ४२, ५२,
 ७४, ७५, ७६, ७७, ८०,
 ८७, ८८, ८९, ११०, १३०,
 १३१, १३७, १३८, १४३,
 १४६, १४८, १४९, १५१,
 १५४, १५६, १६६, १७१,
 १७७, १८०, १८४, १८३.
 पितृव्य १६०.
 पित्र्य ६५.

पितृ १०२, १०३.
 पिपेन्वमन ३५, ३६.
 पिपाच १६४.
 पिप्यान ३८.
 पुण्डरीक १५६.
 पुण्ड्र १८३.
 पुत्र १०, ४१, ८२, १३०, १३६,
 १४१, १४३, १४६, १५१,
 १५४, १५६, १६६, १७२,
 १७७, १७८, १७९, १८०,
 १८१, १८३, १८४, १८३,
 १८७, १८८.
 पुत्रक १७१.
 पुत्रकाम १८४.
 पुत्रता १८३.
 पुत्रिन् १७८.
 पुनः ६, २५, २८, ७६, ७८,
 ८१, १०१, १३६, १४६,
 १४७, १४८, १५०, १५१,
 १७७, १७८, १८२, १८०,
 १८३, १८४.
 पुनर्णव १५४.
 पुनःपुनः १५.
 पुनर्मव १४६, १४७.
 पुनर्हन् ८१.
 पुंस् १३१, १५४, १६१.
 पुर १८६.
 पुरः १३१, १४२, १५२, १६३,
 १८४.
 पुरस्तात् ४३, ४४, ४६, ५३,
 १५२, १५६, १६४, १८६.
 पुरा २१, ४५, ६८, १०२, १२५,
 १२८, १६१.

पुराण १५३.
 पुराणी १५, ४५, १५५.
 पुरकृत्सानी ४२.
 पुरतम ४३.
 पुरत्रा ६, १०६, १११, १३२,
 १५३.
 पुरभुज् ७१.
 पुरव १४३, ११०, १११, १८०,
 १८६, १६३.
 पुरववा ३७.
 पुरवरूप १७७, १८०.
 पुरवाद् ११४.
 पुरुरवस् ६१, ६२, ६४, ६६.
 पुरोगव ११२.
 पुरोधा १४६, १५०.
 पुरोहित १, १७४.
 पुरोहिति ११.
 पुलिन्व १८३.
 पुष्यन्ती १७०.
 पुष्कर ११०.
 पुष्ट ३०, १११.
 पुष्टि ३१.
 पुष्प १५५, ११६.
 पुष्पावती १२८.
 पुष्पिणी १२६, १७६.
 पूति १८७.
 पूतीक ११६.
 पूरुव १२८, १२६.
 पूर्ण १३६, १५३, १५५, १११.
 पूर्व १, १२, ७४, ७६, ७८, ८७,
 ८६, १५८, ११२, १७६,
 १८२, १८५, १६०.

पूर्वकृत्वरि १५६.
 पूर्वज ७८.
 पूर्वजन १५८.
 पूर्वथा १३.
 पूर्वपेय १५८.
 पूर्वाहण ८३.
 पूर्व्य २०, ७६.
 पूषन् ५८, ५६, १०६, १२२,
 १२४, १३१, १८५.
 पृच्छमान ८१.
 पृणत् १०२, १०३, १०४.
 प्रतना १३०.
 प्रत्सुति २७.
 पृथिवि-वी ६, २५, २८, ३०,
 ३३, ४७, ४८, ५२,
 ५४, ५५, ५६, ५७,
 ५६, ८६, १०५,
 १०६, १०८, १११,
 ११८, १२१, १२३,
 १२५, १२६, १३२,
 १३६, १३७, १४४,
 १५२, १५५, १५७,
 १५८, १५६, ११०,
 १११, ११२, ११३,
 ११४, ११५, ११६,
 १७७, १८८, १६७.
 पृथुगर्शु ६०.
 पृथुबुध्न १२३.
 पृथुरश्मि १७२.
 पृथिन १३७, १४६, १४७, १४८,
 पृष्ट १७७.
 पृष्टि ११२.

पृष्ठधामयिन् २४.

पृष्ठ १३०.

पेह ५५.

पेशस् १३, १४.

पैतामह १८२.

पोष १, १७०.

प्रकाश १७२.

प्रकुपित ३०.

प्रकेत ११४.

प्रकामत् १६१.

प्रतिगरित् १८४.

प्रचेतस् ७०, १३१.

प्रजा ५४, ६७, १२४, १२६, १२७,

१४३, १४६, १५२, १५५,

१५६, १५८, १६६, १८३,

१८८, १८९, १८२, १८६.

प्रजापति १०८, १४२, १५३,

१६३, १६५, १६६, १७६

१८१, १८६, १८६,

१८७.

प्रजावत् ४, १४, ४६,

प्रजावती १२१

प्रज्ञान १२६.

प्रतंक १४५.

प्रतरण १३२.

प्रतिकाम १३६.

प्रतिकाम्य १३६, १४०.

प्रतिगर १८४.

प्रतिजन १४०.

प्रतिदीक्त् ८१.

प्रतिपण १४२.

प्रतिबुध्यमान ४६, १६५.

प्रतिमान ६, ३२.

प्रतिवेश १४३, १६२.

प्रतिशीवरो १६२.

प्रतिष्ठा १४६, १५०, १५८, १८७.

प्रतिष्ठित १२६, १५२, १६६.

प्रतीक १३०.

प्रतीची १५, १६२, १८७.

प्रतीत १८४.

प्रतीप्य ११४.

प्रत्ना २१.

प्रत्यक्ष १७४.

प्रत्यङ्मुख १८६.

प्रत्यब् १६६.

प्रत्युष्ट १२२, १२५.

प्रपथ १७६.

प्रथम ७, २६, ४०, ७४, ८३,

८६, ८८, १०६, ११४,

१५४, १६६, १८१.

प्रथमजा ८, १३७, १६५.

प्रथमान १६४.

प्रथान १६.

प्रदक्षिण १३६.

प्रदहन् १५६.

प्रदिधि ४८.

प्रदिश ३१, १०६, १३०, १४१,

१५८, १६१, १६४.

प्रधि १५२.

प्रपण. १४२.

प्रपद १३१.

प्रपा १४४.

प्रप्रोथ १६६.

प्रबाधित १०१.

प्रबोधयन्ती ४५.
 प्रमिनती १६.
 प्रयति ११५.
 प्रयोक्तृ ६५.
 प्रवत् ७३, ८४, ८५, १५८.
 प्रवत्ता ५४.
 प्रवातेजा ७६.
 प्रवाम् १६४.
 प्रवाच्य २२, २४, ३७.
 प्रविष्ट १२८, १५४, १५६, १६५.
 प्रशिष्ट १०५.
 प्रष्टी १५२.
 प्रसव ३५, ३६, २७, ३८, १२२,
 १२४, १२६, १४८, १८१.
 प्रसादयिष्यत् १८५.
 प्रसिति ८४, १२४.
 प्रसूत १३०, १३१, १६५.
 प्रसूयती १२८.
 प्रस्तर ७५.
 प्राच् २५, ६०, ७१, १४१, १५२,
 १८८.
 प्राची ८३, १६५, १६६, १८५.
 प्राचीनातान १८५.
 प्राच्य १८६.
 प्राजापत्य १८७.
 प्राण १२४, १३८, १४३, १५३,
 १६०, १६६, १७७.
 प्राणत् १०६, १५१, १५२, १५८.
 प्राणिन् १७७.
 प्रातः १८०, १८१.
 प्रातःसवन १६८.
 प्राप्नुत ६०.

प्रावृष्ट १६३.
 प्रावेप ७६.
 प्रिय ६, २७, ३४, ५५, ५८,
 ६०, ६८, १२६, १३०,
 १३८, १५४, १५८, १६४.
 प्रीत १८१.
 प्रेक्ष ६७.
 प्रेक्ष्यमाण १७०.
 प्रेष्ठ ६६.
 प्रीक्ष १२२, १२३.
 प्रीक्षणी १२५.
 प्रीक्षित १२२.
 प्रीथ १३२.

 फ.

फल ११६.
 फलग्रहि १७६.
 फलिन् १४२.
 फलिनी १२८, १२८.
 फाल १०४.

 व.

वंहिष्ट ५०.
 वट् ५४.
 वज्र ८०, १३८.
 वध्यमान ४२.
 वध्यतः (मध्यतःनो भष्ट पाठ) १५८
 वन्धु ११४, १३७, १४८.
 वन्धु ७२, ८०, ८३, ८४, १२८,
 १५६.

बर्कुवाणी १८१.
 बर्जह १३.
 बर्हन् ८१.
 बर्हिः ४८, ७५.
 बल १३२, १३६, १४२, १५८.
 बलदा १०५.
 बलि १४१, १५३.
 बलिष्ठ १८१, १८५.
 बलिहृत् १६५.
 बहिष्पचमान १८४, १८५.
 बहु ७३, १३०, १४१, १४२,
 १५४, १५८, १६३, १८३.
 बहु (अव्यय) ८३.
 बहुधा १४१, १५३, १५८, १६३,
 १६६.
 बहुल १७७.
 बहुमनुष्य १८४.
 बहुम्न ११७.
 बहुी १२१, १३०, १८१.
 बाधमान १३२.
 बाभ्रव १८२.
 बार्हन्निर १७२.
 बाल (वाण) १५४.
 बाहु १०६, १२२, १२४, १३१,
 बिभ्यत् ८२.
 बिभ्रत् ५, १३६, १५८, १६१,
 १६३.
 बिल १०, १५२.
 बीज १७७.
 बुधान ४६.
 बुधुष ६.

बृहत् ५, १५, ५५, ६३, ६६,
 ६८, ७८, १२३, १४५,
 १५२, १५६, १५७, १८५.
 बृहती ३६, १०७, १०८, १४०,
 १४५.
 बृहन्निरि १७२.
 बृहस्पति २४, ७०, ७२, ७४,
 १००, १०१, १८५,
 १८७.
 बृहस्पतिप्रसूत १२६.
 बृहस्पतिप्रसूत १८७.
 बोधयन्ती १५.
 ब्रह्मन् (न.लि.) २४, ३४, ५५, ६१,
 १२३, १३६, १३८, १४२,
 १४३, १४६, १५०, १५१,
 १५३, १५७, १६१, १६६,
 १८६.
 ब्रह्मन् (पु.लि.) ३१, १०४, ११०,
 १६२, १७७, १८०.
 ब्रह्मजुष्ट १३६.
 ब्रह्मनिष्ठ ११०, १३८.
 ब्रह्मनि १२३.
 ब्रह्मवर्चस् १७२.
 ब्रह्मवर्चस्काम १७२.
 ब्रह्मनि १५६.
 ब्रह्मलाम १७२.
 ब्रह्मीयत् १७३.
 ब्राह्मण (पु) १३०, १३१, १७२,
 १७४, १७६, १८०.
 ब्राह्मण (न ग्रंथना व्यर्थम्) १५४,
 १५५, १५६, १७४, १८५.

म.

मक्ष ७६.

मक्षण २६.

मन १०६, १३६, १५८, १६१,
१६२, १७६.

मन्त्र २, ४५, ४६, ५८, ७५, ७८,
१४३, १६४, १६५.

मन्त्रपाप १६३.

मंदिष्ठ १८.

मरत् २, १५३.

मरत ३६, १७४.

मरतप्रसव १८३.

मरकाज १३८.

मरंती ६४.

मर्य १५१, १५३, १५७, १६६.

म्राग १२१.

मालु १२, १३, १४, १६, ८५.

मार्गव १६२.

मस्वता १४.

मिक्षमाण ३५.

मिन्न ६.

मियस् ६८.

मिषक् १२८.

मिषज्य १६३, १६४.

मी ११, ११६.

मीत ११.

मीम ६८३.

मुजिज्य १६५.

मुज्य ६३.

मुक्क १३, १५, ४०, ४२, ४१,
५०, ५१, ५३, ५६, ५६,
६०, ८८, ८८, ११०,

१११, १२६, १३७, १४७,

१५२, १५३, १६१, १६४,

१६५, १६६.

मुषनेष्टा १३७.

मू १८३, १८६,

मूत ८६, १०५, १२२, १२६,
१३६, १४४, १५०, १५१,
१५३, १५७, १६६, १८६.

मूतकृत १६२.

मूति १६५, १७७.

मूत्वा १४०, १४३, १५४, १६६,
१६६, १७०, १७७, १८६,

मूना ८६.

मूमन् (पु) पुष्कण. २५.

मूमन् (न. पृथ्वी) ४१, ५६, ६३.

मूमि ५४, ५६, ६१, ८४, ८५,
१३६, १४५, १४७, १५१,
१५८, १५८, १६०, १६१,
१६२, १६३, १६४, १६५,
१६६, १७६.

मूयस् १०४, १४२, १८०, ५६१.

मूयिष्ठ १८३, १८६.

मूरि १०६, १४७.

मूरिधारा १५८.

मूरिदेत १६५.

मूरित्यात्रा १०६.

मूर्णि ६६.

मूष्ण १७६.

मृगु ७५, १२३, १६२.

मृति १६१.

मृत्वा १६२.

मृमक १६३.

भेद १८६.
 भेद ६१.
 भेदज १३०.
 भोग ८०, १३१, १६५, १७७.
 भोग्य १५४.
 भोज ४४, १०२, १८६, १८७.
 भोजन ५४, १५४.
 भोजपितृ १८६.
 भोज्य १८५, १८६, १८७, १८८.
 भ्रातृ ५६, ८०, १४३, १८३,
 १८३.
 भ्रातृत्व १०१.
 भ्रातृव्य १२३.

म.

मघ १४७, १५१.
 मघव ८, ११, ४१, ५६, १३६.
 मग ४४.
 मणि १६३.
 मत् ६३, १८२,
 मति २३, ६६.
 मत्स्य १६१, १६२.
 मद् ७३.
 मद्यत् ७६, १४३.
 मधु ६, ४६, ७०, ७१, ७२,
 ८१, १५८, १५६, १८०.
 मच्छन्दस् १८३.
 मधुजिह्वा १२३.
 मधुमत् १६५.
 मधुमती १२४, १४३.

मन्मतम ७८.
 मधुबुध ८७.
 मध्य १०, २२, ६७, १२७, १५७,
 १५६, १७०, १६१,
 मध्यम ७, १८०.
 मध्यमशी १२६.
 मध्यमा १८७.
 मनस् ३, ६, ७३, ७७, ६०, १०२,
 १०७, ११४, १२६, १२७,
 १३१, १३६, १३८, १४१,
 १४६, १५०, १५३, १५४,
 १५६, १६६, १८१, १८०.
 मनास्व ७३.
 मनस्वत् २६,
 मनायु १५.
 मनी १३८.
 मनीषा २७, ३६, ५४, ११४.
 मनीषे १२६, १५८.
 मनु ७०, १६१, १६२.
 मनुष्य १६, १२७, १४१, १५५,
 १६०, १७८, १८६,
 १८०.
 मनुष्यत् ५३.
 मन्त्र ७५, ६०.
 मन्त्रकृत् १७१.
 मन्त्र १६४.
 मन्यमान ८३, १६३.
 मन्यु ३, ६५, ८२, ८४.
 मम २५, ४०, ११०, १५४,
 १६६, १८३.
 मय ६०.
 मया १०६, १८२.

मथि १३६, १३८.
मयोमू १८.
मङ्ग ५२, १३२, १३८, १४०,
१४१, १४६, १८५, १८७,
१८७.
मङ्गबुधा ८६.
मङ्गित ८०, १०२.
मर्त १५, २४, २६, ६३, १६०.
मर्त्य ६६, १५४, १५६, १६०,
१६३.
मर्मन १६२.
मर्म ३८.
मल १७७.
मल्य १६३.
मह (मो.हुं.) ६२, ६८, १४६.
महत्-न ६, २६, ५३, ५४, ८३,
८७, १३६, १४४, १४५,
१५२, १५३, १५४,
१५५, १५६, १६०,
१७८, १८१, १८७.
महती १६०.
महत् २१, २२, ४८.
महाभिवेक १८५, १८७, १८८.
महावध ५१.
महावीर ८.
महि ६, ३२, ५२, ६३, १०७,
१११, ११४.
महित्व ४०, ४७, ८६, १०६,
१४७, १६४.
महिनी ५४.
ममिमन ८४, ८७, ११५, १३०,
१३१.
महिनी १३६.

मही ५७, ७३, १२४, १४४, १५५.
महीय ४०, ७६, १३८, १४२,
१५६, १६१, १७२, १७६,
१८०, १८२.
मा(भने) २१, २४, ४१, ६१, ६७,
७१, ७६, ८५, १०६,
११३, १३८, १४२,
१४८, १४६, १५०,
१६०, १६१, १६३,
१६५, १७८, १७६,
१८०, १८२, १८४,
१८१, १८२, १८७,
१८८.
मा(नहि) ३, २०, ३७, ३८, ६८,
८३, ८४, ८६, १०१,
१०८, १२१, १२२,
१२४, १२५, १२७,
१३०, १३६, १४२,
१४३, १४४, १४६,
१४७, १४८, १६०,
१६१, १६२, १६३,
१७०, १७४, १८३,
१८२.
माकि: १३१.
मातरिश्चन १२१, १५६.
मातली ७४.
मातृ १२, २८, ३५, ६६, ८०,
८२, ८५, ११७, १२८,
१३०, १४३, १५१, १५६,
१६०, १६५, १७७, १७८,
१८०, १८७, १८८.
मातृतमा ३६.
मातृमत् १६५.

मान ५७, ५८, १८४.
 मानव १५८, १५९, १६२, १६३
 मानुष ६, ६३, ११०, १३०,
 १४६, १८४.
 मानुषी १४८.
 मान्य १७४.
 माम् ४१, ६१, १०६, १८२, १६३.
 माया ८, ५७, ५८, १५५, १५८.
 भायिन् ८, १४७.
 भायु ६१.
 भाष १६१.
 भास ४, १७८.
 भाराख्य १८५, १८६, १८७,
 १८८.
 भित ४४.
 भिन्न (द्वितुं नाम) २५, २८, ४८,
 ४९, ६३, १३२.
 भिन्न ८४, ९८, १४०.
 भिन्नधेय १७६, १८८.
 भिन्नानां ४८.
 भिन्नावरणौ ४७, ५०, १०८,
 १४१, १४९, १८५.
 भिन्नवर्धन १४४, १४५.
 भिज्य ५८.
 भिज्यः १४३.
 भिज्युन १७५, १६३.
 भिनती १०१.
 भिन्न ६०.
 भिषत् ११८, १५५.
 भिह् ११.
 भीक्षन् ६६.
 भुज १७७, १८१.

भुष्टि १३२.
 भुङ्कर्त ३६.
 भूतिव १८३.
 भूर ६५.
 भूर्धन ११०.
 भूल १२५.
 भूष २१.
 भृग २१, ११७, १३१, १३६,
 १४२, १५१, १६३, १६४.
 भृलीक ३, ४, ६४.
 भृत्य १०२, १०५, ११४, १४४,
 १४९, १५६.
 भृत्यबन्धु ६७.
 भे ४, ६, ७, २०, २१, २२,
 २३, २४, २५, ३६, ६४, ६५,
 ८३, ८६, ९२, ९४, ९६,
 १०१, १२१, १२६, १२७,
 १२८, १२९, १३६, १४२,
 १४७, १४८, १५६, १६२,
 १६३, १६४, १६५, १६६,
 १७०, १७८, १८२, १८३,
 १८४, १८८, १८९, १९१,
 १९३, १९४.
 मेदिन १६२.
 मेधा १४७, १६४.
 मेधातिथि १७३.
 मेधिर ७, २३
 मेध्य १७८, १८९, १९५.
 मेहतनु ८६.
 मेधातिथि १७३.
 मो २०.
 मोष १०३.
 मौजवत ७६.

य

य (प्र. अ.) २, ४, ५, ६, ८,
 ११, १५, १७, २१,
 २२, २४, २७, २८,
 ३०, ३१, ३२ ३३,
 ३४, ४४, ४५, ४६,
 ५२, ५४, ५५, ५७,
 ५८, ६०, ६३, ६६,
 ६८, ७०, ७४, ७५,
 ७७, ८०, ८३, ८६,
 ८८, ८८, ८९, ८९,
 ८२, ८४, ८८, ८८,
 १००, १०१, १०२,
 १०३, १०५, १०६,
 १०७, १०८, १०८,
 ११०, ११२, ११५,
 ११६, १२२, १२५,
 १२६, १२७, १२८,
 १२८, १३०, १३१,
 १३६, १३७, १३८,
 १३८, १४०, १४२,
 १४३ १४४, १४५,
 १४६, १५०, १५१,
 १५२, १५३, १५४,
 १५५, १५६, १५८,
 १५८, १६०, १६१,
 १६२, १६३, १६४,
 १६५, १६६, १६८,
 १७०, १७१, १७७,
 १७८, १८०, १८३,
 १८४, १८६, १८७,
 १८८, १८८, १८९,

१८१, १८३, १८४,
 १८६, १८७.

यज्ञ १२६, १५३, १५६.

यज्ञत् १४१.

यज्ञिन् ६८

यज्ञम् १२८, १२८.

यज्ञत (विशेषण यन्नीय.) ५८.

यज्ञत्र ६६.

यज्ञत १२६.

यज्ञमान १३, १०८, १२४, १२५,
 १२८.

यज्ञिन् १६२.

यज्ञिन् ४८, १२६, १२७, १८५,
 १८६, १८७.

यज्ञ १, २, १०, ७०, ७५, ७८,
 १०७, १२२, १२४, १२६,
 १२७, १२८, १५२, १५७,
 १५८, १६०, १६२, १६८,
 १८८, १८४, १८५.

यज्ञकः ४७.

यज्ञकत् १८०.

यज्ञपाति १२१, १२२, १२४.

यज्ञिय ३८, ७५, १०८, १३८.

यत् (न.लि.अव्यय.) २, ३, ५, ७,
 ८, १०, ११,
 १८, १८, २५,
 २६, ३७, ३८,
 ४१, ४५, ५०,
 ५१, ५२, ५४,
 ५५, ५७, ५८,
 ६५, ६७, ६८,
 ६८, ७०, ७१,

८०, ८४, ८५,
 ८६, ८२, ८३,
 ८४, ८५, ८६,
 १०१, १०७,
 ११३, ११४,
 ११६, १२३,
 १२६, १२७,
 १२८, १२९,
 १३०, १३६,
 १३७, १३८,
 १४०, १४४,
 १४५, १४६,
 १४७, १४८,
 १४९, १५२,
 १५३, १५६,
 १५६, १६१,
 १६२, १६३,
 १६४, १६५,
 १६६, १७४,
 १७७, १८१,
 १८२, १८४,
 १८८, १८९,
 १९०, १९१,
 १९३, १९५,
 १९६, १९७,
 १९८.

यत् (इत् पतमानकुंठत्) २४, १०४,
 यत्तर १७३, १७५, १७९.
 यत्तरश्मि ४८.
 यतः ६, ११५, १५३, १५५.
 यति १७२.
 याते १ १६२.

यत्र ४७, ६०, ६२, ७४, ७६,
 ८८, ८९, १०७, १३१,
 १३७, १५३, १५५, १५६,
 १६२, १६३.

यत्त्र १३१.

यथा ३, ४०, ६७, १२८, १३६,
 १४२, १४५, १५५, १७४,
 १८३, १८९, १९५.

यथाकाम ११६.

यथापूर्व ११८.

यथायथम् १५५.

यथौकस् १६३.

यदा ५६, ८७, १७८, १८१,
 १८२, १८६.

यदि ६१, ११५, १८८, १८९,
 १९४.

यदु ७१.

यम ७३, ७४, ७५, ७६, ७७,
 ७८, ७९, १३८, १४६.

यम (गोडकुं) १०४, १५२.

यमुना ८६.

यव ५६.

यवस ४३.

यद्यस् १, ६, १५, ४७, १५२,
 १८४, १८५, १८९, १९७.

यद्वती २२.

याज्ञवल्क्य १६०.

यात् ६८, १६४.

यात १२, १५२.

यातवे ८४, ८६, १६३.

याह ११.

याम ४४, १२५.

यामन ७, ११२.

यामद्विती १०२.

यावत् (वि.अ.) १४२, १६२, १७६,
१७७, १८१, १८२,
१८६.

युध्यमान ३२.

युध्वन् ८५.

युक्त १५२.

युक्तग्रावन् ३१.

युक्त्वा १८३.

युग १६, ३७.

युज् (नाम.) ७३.

युज्य १४८.

युवति ८७.

युवन् २८, १२७, १८४.

युवम् १७, ४३, ६१.

युवाम् ६०, ६२.

युष्माकम् २७, ६०, १८४.

युष्मा (युष्माः श्री. द्वि.) १२२.

यूप १६२, १८६,

यूयम् ४५, ६६, ६८, १२२,
१२८.

योक्त्र ३८, १४४.

योग ६६.

योजन १३.

योनि ३६, ८३, ११०, १२७,
१३७.

योषा १६, ३८, १३०.

र

रक्षमाण ४८, १४४.

रक्षस् ५१, १२२, १२३, १२४,
१२५, १६४.

रक्षितृ ७७.

रक्षोद्वा १२८.

रंदिः ६१.

रजस् ११, १२, २७, ८६, ८८,
८९, १०६, ११३, १४७,
१५२, १५६, १६४, १६५.

रजसी (द्वि. व.) ४०, ४१.

रण ८२.

रण्य १६३.

रत्नधातम १.

रथ ६, १७, ३१, ३२, ३८, ५३,
७१, ८७, १२१, १३१, १३२,
१६३, १८३.

रथनाभि १२७.

रथन्तर १८५.

रथवाहन १३१.

रथस्पृश् ८३.

रथिन् १३२.

रथो ३, ५१.

रथ्य ३५, १०३.

रध्न ३१.

रपस् १२८, १२८.

रफित १०२.

रभस् ८५.

रथि १, १५, १८, ४६, ७३,
१०२, १०८, १५०.

रश्मि १६, २२, ११५, १२२,
१२६, १३१, १५६.

रस १२४, १५०, १५६, १६६.

रत्ना ८६, ८८, १०६.

राजत् २.

राजन १२, ४०, ४२, ४६, ५६,
६२, ६५, ७२, ७३, ७५,
७६, ७७, ७८, ८२, ८३,
८५, ८२, १०६, १२८,
१३०, १३६, १४०, १४१,
१४४, १४५, १४६, १७८,
१८०, १८१, १८४, १८६,
१८७, १८८.

राजन्य १७२.

राजपितृ १८६.

राजपुत्र १८३.

राजसूय १४४, १८०.

राजापुत्र (अथवा राजा+अपुत्र)
१७७.

राज्य १४१, १४४, १८५, १८६,
१८७, १८८.

रातद्वय १४०.

राति ५८, ६६.

रात्रि ४६, ११३, १६१.

रात्री ११३, ११७, १८८,

राधस् २८, ३४, १४८.

राधोदेय ४४.

राध्य ११४, १८४.

रायस्पोष १४३.

रायाबज १७२.

रायाजीय १७२.

राष्ट्र ४०, १४१, १५०, १५८.

राष्ट्रभूत १५३.

राष्ट्रा १०६.

रासमान १६३.

रास्ना १२६.

रिक्थ १८४.

रिद्धान ३५.

रुचान ४६.

रुचि १४२, १६१.

रुजाना ६.

रुद्र १०८, ११०, १२७, १८५,
१८६

रुशत् १३, १४, ४६, १४६.

रुशती ८६.

रुशमा १७६.

रुह (नाम) १२८.

रुणा ६.

रूप १३६, १५४, १५५, १७२,
१७७.

रेकु १००.

रेजमान १०७, १३६,

रेणु ४१, १८३.

रेतस् ५०, ५२, ११४, १२७.

रेतोधा ११५.

रेवत् १७, ४४.

रेवती ४४, १२४, १४१.

रे ४३, ६६, १०३.

रेवत १८५.

रोक्ष्यन् १८६.

रोषन २१, ६६.

रोदसी २०, २१, २२, २३,
२४, २६, ४०, ५६,
६३, ७१, १३६, १४०,
१४६.

रोहवत् ८५.
 रोत १७८, १७९.
 रोहिणी १५६.
 रोजि ३३.

ल.

लक्ष ३०.
 लोक ७६, १२७, १५७, १६६,
 १७०, १७७, १७८, १८७,
 १८८, १८२.
 लोमन् १७३.
 लोट १८३.

व.

वक्तृ १३७.
 वक्षणा ७, ३८.
 वक्षस् १३.
 वक्ष्यन्ती १३३.
 वक्षस् ३६, ३७, ३८, ८०,
 १००, १२६.
 वज्र ८, ८, ३७, १३२.
 वज्रबाहु १२, ३३, ३७.
 वज्रहस्त ३३.
 वज्रिन् ७.
 वज्रिन् १४२.
 वस्त २८, ३६, ६५, १४३, १७३.
 वदत् १०४, ११६, १४३, १४६,
 १५५.

वध ३, ८, १०२, १०३, १२३
 १२४, १२५, १५६, १६१.
 वधना ६१.
 वधर् १०.
 वध्रि ८.
 वन ५६, १६४.
 वनस्पति ५५, १३२, १४६, १६४
 वनीयस् १०४.
 वनुष् ६१.
 वन्दमान १४२.
 वन्वत् ६१.
 वन्वान ६८.
 वपुष् ४७, ६७.
 वपुषी ८६.
 वयम् २, १८, २५, ३४, ३६
 ३८, ४३, ४७, ६५, ७१
 १०८, ११२, १२२, १२३
 १२५, १२७, १३१, १६०
 १८१, १८४.
 वयस् ८१, १५८, १६४, १७.
 १८४.
 वयुन १३, १४, १३१.
 वनवत् ४३.
 वयोधस् १३१, १४८.
 वर १३६, १५२, १७२.
 वराह १६३.
 वरीयस् ३०, १०१, १४१, १६६
 वरुण ३, ४, ५, ७, २१, २
 २५, २८, ४०, ४२, ४
 ४६, ५५, ५६, ५७, ५
 ६२, ६३, ६४, ६५, ६६

६७, ६८, ६९, ७६, ८४,
१२७, १३२, १४०, १४१,
(अक्षितपाठ वरण), १४१,
१४५, १४६, १४७, १४८,
१४९, १७८, १७९, १८०,
१८१, १८२, १८६.

वक्ष्य ६८.

वर्चस् १४१, १४४, १४५, १५८,
१६१, १६६.

वर्ण १५, १३.

वर्तनि ५.

वर्तयत् ६५.

वर्तवे ३६.

वर्त्मन् १६३.

वर्तित् १७.

वर्धत् ४८.

वर्धन ३४.

वर्धमान २, १५९.

वर्धयत् १७२.

वर्धयित्वा १७२.

वर्मन् १३०, १३१.

वर्मिन् १३०.

वसुतान ७९.

वर्ष १६२.

वचमेव १६३.

वर्षवृद्ध १२३.

वर्षिष्ठ १२४.

वर्ष्मन् ११०, १४१.

वर्ष्य ५१.

वड ३०.

वदुगु १३९, १४३.

वदुधान ७४.

वन्नि ४०.

वशिन् ११८.

वः २०, २१, २६, ३८, ३९, ४४,
४६, ४७, ८३, ८४, ८९, १००,
१२१, १२२, १४३, १२४,
१२६, १२७, १२८, १२९,
१३०, १३१, १४३, १४४,
१७०, १७८, १८३, १८४,
१८३, १८५, १८६.

वसत् ११६.

वसति ४, ११२, १२८.

वसंत १६२.

वसान १४४.

वसिष्ठ पञ्चमे ८६.

वसिष्ठ ६५, ६६, ६८, १७४, १८०

वसिष्ठोऽरोहेत् १७४.

वसु २७, ६१, ६२, ६९, १००,
१०८, १०९, १२१, १२६,
१२७, १३८, १४१, १५४,
१५६, १६३, १८५, १८६.

वसुधा १६३.

वद्वय १४१.

वसुधानी १५८.

वसुधा (प. पा. वसु+धा) २८.

वसुधाते १३६.

वस्य ८०.

वस्य ४८.

वन्ता १३.

वद्विन्म १२२.

वा ४४, ४९, ५८, ६९, ७०,
७१, १०८, ११५, १३६, १३८,
१४४, १५१, १५३, १५४,

१८२, १८१, १८२, १८५.
 वाचत् २६.
 वाच् १५, ८०, ८१, १२३,
 १३७, १३८, १४३, १५१,
 १५५, १५६, १७५, १८१.
 वाचस्पति १३६.
 वाज १४, २७, २८, ३४, ५५,
 ५६, ८४, ८७, १२७.
 वाजपत्य ५६.
 वाजपेय १६६, १६७.
 वाजप्रसूत १५.
 वाजयत् ४१, १२८, १३१.
 वाजसाति २८.
 वाजिन ८०, १२७, १२८, १३१.
 वाजिनी १२५.
 वाजिनीवता १७, ८७.
 वाजिनीवसु ७१.
 वाजेध्यायै १२५.
 वात ५, ५२, ६१, १११, १२२,
 १२८, १२९, १५५, १६४.
 वातगोप १३८.
 वात्स १७३.
 वानस्पत्य १२३, १६१.
 वाम् ३५, ४२, ४७, ४८, ६३,
 ७१, १२२, १५०, १६४,
 १६८.
 वामी १२७.
 वायव १२१.
 वायु १२३, १२४, १४६, १८५.
 वार ११.
 वाव १७०, १७१, १७३, १७६.
 वावृधान १५१, १६१.

वाधा ८, ८५.
 वासत् १७७, १८५.
 वि (पु.) ४, ११२.
 विक्रय १४२.
 विघ्नती १२८.
 विषर्षणि ७२.
 विचारिणो ५५.
 विचिन्वत् १५३.
 विज् १५, ३१.
 विजमान १६२.
 विजानत् ६४.
 विजितिन १८४.
 वितत ११५, १३०, १३७, १५३,
 १५५, १५६.
 वितस्ता ८६.
 विस ८३.
 विदय १४, ३४, १३६.
 विदधत् ११७.
 विन्दती ११६.
 विदुषो ६४.
 विदुष्टर २३.
 विदेश्य १४६.
 विद्वान् २७.
 विद्या १८४.
 विद्युत् ११, २०, ५२, ५५, ६४.
 विद्वस् ४०, १३१, १३७, १४७,
 १५३, १५४, १५६,
 १८२, १८०.
 विधर्तु १५५.
 विधात् ८८.
 विधान ४५.
 विपश्चित् १६५.

विपाश ३५, ३६.
 विपुच्छम् ६४.
 विप्र ३६, ३८, ६८, १०१, १२८,
 १४०, १४८.
 विप्राती १४, ४३, ४६, ४७,
 १५५.
 विभावरी १७.
 विभीषक ६५, ७६.
 विमर्ष्ये ४४.
 विमनस् ८८.
 विमन्यु ४.
 विमान १०६, १५२, १५६.
 विमानी ६६.
 विमृश्वरी १६१, १६२.
 वियत १५३.
 विरटिन् ८७, १२५.
 विराज् १८६, १८७.
 विरूपा ८६, १४१.
 विवस्वत् ८४.
 विवाचस् १६३.
 विवाह १६०, १७७.
 विवृक्कण ८.
 विग्र (ग्रन्थ). ३, १४०, १४१,
 १४४, १८६, १८७.
 विद्यासेत १८०.
 विशिशासिषु १८३.
 विगीष्ण १८५.
 विशोक १७८.
 विश्व ५, ७, १३, १५, १७,
 ३०, ३१, ३२, ४०, ४१,
 ४२, ४७, ५१, ५२, ५४,
 ५५, ५८, ५९, ७०, ६६,

८८, १०५, १०७, १०८,
 ११०, १११, ११८, ११९,
 १२७, १२८, १३१, १३६,
 १३७, १३८, १४०, १४६,
 १४४, १४७, १४८, १५१,
 १५२, १५३, १५५, १६६,
 १६५, १६६, १८१, १८५,
 १८६, १८७, १८८.
 विश्वकर्मन् ८८, १२१, १५६,
 १६५.
 विश्वगर्मा १६३.
 विश्वतः २, १६, ६२, १३१,
 १५२.
 विश्वतोमुख १६, १५४.
 विश्वदर्शित ६.
 विश्वदानीम् १५८.
 विश्वदाढ्य १५६.
 विश्वदेव १०८.
 विश्वदेव्य २५.
 विश्वधा १२१.
 विश्वधायस् १६१.
 विश्वंभरा १५८.
 विश्वरूप ५२, १४४, १५२,
 १५६.
 विश्ववेदस् १३७, १४०.
 विश्वस् १६०.
 विश्वह ३४.
 विश्वहा १६०, १६१.
 विश्वामित्र १८०, १८२, १८३,
 १८४.
 विश्वायु ४०, १२१, १२४.
 विश्वावत् १२७.

विभवाद् ११४.
 विभवाद् ५, ४३, १३१, १४३.
 विषासद् ११४.
 विहित ३५, ५३, १४६.
 विहृष ५८.
 विहृत १५१.
 विहि १३.
 विहृषी २६.
 विष्टा १५८.
 विहित १३२.
 विष्णु १२१, १२२, १२६, १५८.
 विसर्जन १२३.
 विसृष्ट १२५.
 विसृष्टि ११५.
 विसृष्टि १३०.
 विहायस् ८८.
 विमिति १६२, १६४.
 विमिति १८७.
 वीडवग (वीडु+अंग) १२२.
 वीर ५६, ६२, १६१, १८४.
 वीरवत् १८४.
 वीरवत्तम १.
 वीरुध् १२८, १३६, १४६.
 वीर्य ७, ३७, १०४, १८६, १८७.
 वृक २१, २२, २४, ६५, ६६,
 ११२, १६४.
 वृक्ष १२.
 वृक्ष ५१, ११२, १३८, १५५,
 १६१, १६४, १६२.
 वृक्ष १६१.
 वृजन २५.
 वजिन १६८.

वृगाना १६२.
 वृत ४१, ४२.
 वृतावृता १६४,
 वृत्र ६, १०, ३७, १६२.
 वृत्र (न. लि.) ४२, ६०, ६३.
 वृत्रतर ६.
 वृत्रतुर ४२.
 वृत्रतुर्य १२२.
 वृत्रपुत्रा १०.
 वृत्रहन ४२.
 वृथा १३.
 वृश्चिक १६३.
 वृषन् ६, ५२, ६३, ६६, १४४,
 १६२.
 वृषाणि १३१.
 वृषभ ३३, ५०, ८५, १६२.
 वृषल ८३.
 वृषायमाण ८.
 वृषारथ ११६.
 वृष्टि ४८, ५२, ५५, ५६, ८५,
 १४४.
 वृष्ण्यावत् १२७.
 वृष्ण्यावत् ५१.
 वेग १६०.
 वेत्तवे १३६.
 वेद १५३, १८४.
 वेदन ८०.
 वेदि १५६, १७६.
 वेधस् ४२, १३६, १६२.
 वेन १३७, १४४.
 वेनत् ४.
 वेपथु १६०.
 वेश ५८.

वेदमन् ११६.

वेध ११२.

वेष्ट्य १२६.

वै ६६, १०२, ११६, १५४, १५५,
१५६, १६६, १६८, १७०,
१७१, १७३, १७४, १७५,
१७७, १७८, १७९, १८०,
१८१, १८२, १८३, १८४,
१८५, १८६, १८८, १९०,
१९१, १९२, १९३, १९४,
१९५, १९६, १९७, १९८.

वैधत्त १७७.

वैद्याघ्न १४४.

वैराज १८५.

वैराज्य १८५, १८६, १८७, १८८.

वैरूप ७५, १८५.

वैवस्वत ७३.

वैश्य १७२.

वैश्वानर १४३, १५८.

वैश्वामित्र १८३, १८४.

वैष्णव्य (अथवा वैष्णवी) १२२.

व्यक्त ७६, ११३.

व्यच् १६४.

व्यङ्ग्य ३०.

व्यस्य ६.

व्यस्त ६.

व्याख्यात १६४.

व्याघ्र १४४, १४५, १६४.

व्यान १२४.

व्याम्य १४६.

व्याहृति १८६, १८७.

व्युह ४६.

व्युत्पाते १६.

व्येनस् ३६.

व्यैलव १६३.

व्योमन् ७६, ११३, ११५, १५८,
१६६, १६७.

व्रज १३, ४४, १२५, १२६.

व्रत ३, १६, ५२, ६३, १२१,
१४७, १८६, १९०, १९१.

व्रतपति १२१, १८६,

व्रा १३७.

व्रात ८२, ८३.

व्रातसाह १३१.

व्रीहियव १६३, १९१.

श.

शकटा ११६.

शकुन १६४.

शकीवत् १३१.

शक्र १६२.

शग्म १३१.

शंकु १५२.

शची १४८.

शचीपति १५६.

शत ४७, १२५, १२८, १४६,
१५२, १५४, १७७, १८०,
१८२, १८४.

शतक्रतु २१.

शतक्रतु (अ. लि.) १२८.

शततेजस् १२४.

शतधार १२१.

शतसा ६१.

शतसेय १४२.

शत्रु ८, १३०, १३१, १३२,
 शन्तिव १४३, १५५.
 शंसत् ३४, ४५.
 शफवत् ५२.
 शबर १८३.
 शबल ७७.
 शम् ६६, ७२.
 शम् १२.
 शमित् ५५.
 शमी २६,
 शमीधान्य १६१.
 शंबर ३३.
 शंभु २०.
 शम्या ३६.
 शयान ६, ३३, १६२, १७६.
 शरण १७७.
 शरणि १४२.
 शग्द् ३३, ६६, १६२.
 शरीर १०, १३६.
 शर ११०.
 शर ३२.
 शर्धत् ३२.
 शर्मन् ५०, ५२, ६३, ११३,
 १२३, १२४, १३१.
 शर्यात् १६२, १६३.
 शवस् २७.
 शशमान ३४, ३५.
 शश्वत् ३२, १७७, १८१, १६२.
 शश्वधा ३७.
 शक्व १८५.
 शक्वरेवत् १८५.
 शाखा १८६.

शोषयित्वा १८८.
 शार्यात् १६३.
 शार्याती १६३.
 शास १८३.
 शासहस्त १८२.
 शिबिर ५८, ५६.
 शिरस् १६५.
 शिल्प १६१.
 शिब १३१, १४१, १६३.
 शिवतम १८६.
 शिवसंकल्प १२६, १२७.
 शिवा ७६, ६५, १२५, १६०.
 शिशिर १६२.
 शिशु ८५, १७१.
 शिष्म २१.
 शिभियाण ८, १६१.
 शीत ८२.
 शीभ ३६.
 शोर्वन् १६६.
 शोषण्य १८५.
 शुक् ४६, ५८, १२६, १५६.
 शुचि ४४, ४६.
 शुतुद्री ३५, ८६.
 शुद्ध १६१.
 शुन १४२, १८२.
 शुनःपुच्छ १८०.
 शुनःशेष १८०, १८२, १८३.
 शुनोलाङ्गूल १८०.
 शुम्भ्यु ६६.
 शुभ ४५, ६७.
 शुभ ३५, ४५.

शुष्क २६, ३३, ८५, १२८.

शुद्ध १६२.

शुद्धपुत्र १७३.

शून २०, ३६.

शूर ११.

शूशुजान ८१.

शृंग १६२.

शृंगिन् १२.

शृङ्गा ३२.

शैशव १७१.

शोचत १३८.

शौक १८३.

शौनःशेष १८४.

शमभु न. १७७.

श्येन ११, ११२, १२६, १४०.

श्र-यित्वा १४६.

श्रद्धा १८८.

श्रद्धा १०६.

श्रम १७८.

श्रवयत् २६.

श्रवत् १५, २७, ५६.

श्रान्तसद् १३६.

श्री १४, ६१, ६२, १११, १४४,

१६५, १७६, १८३, १८५.

श्रुत ४८, ५५, ५६, १०६, १३६,

१८२.

श्रेणि ६२.

श्रेमन् १८०.

श्रेयस् १६१.

श्रेष्ठ ४७, १८३.

श्रुतम् १२१.

श्रेष्ठ १८४, १८७, १८८.

श्लोक १७, ६३.

श्वघ्नी १५, ३०, १४६.

श्वन् ७७.

श्वशुर ६१, ६४.

श्वश्रू ८०.

श्वित्यम् ६२.

श्वित्र १७०.

श्वेताश्वाश्वतरीरथ १८४.

श्वेत्य ८६.

ष.

षष् ७६, १५२, १८६, १८७.

षष्टि १५२.

षष्ठ १८०.

स.

सः १, २, ३, ५, ७, १२, १६,

२०, २१, २२, २३, २४,

२६, ३०, ३१, ३२, ३३,

३४, ४४, ४२, ६५, ७२,

७८, ८३, ८६, १०२, १०३,

१०५, १०८, ११५, १२२,

१२३, १२८, १२९, १३२,

१३३, १३७, १३८, १४६,

१४२, १४३, १४७, १४८,

१४७, १४८, १५१, १५३,

१५४, १५५, १५६, १५६,

१७०, १७१, १७३, १७४,

१७६, १७७, १७८, १७८,

१८०, १८१, १८२, १८३,

१८५, १८८, १८८, १८८,

१८१, १८२, १८३, १८४,
१८५, १८७.

सस्मिन् ८४.

सा ६५, ८१, ११२, १२१,
१२७, १५२, १५४, १५५,
१५७, १५८, १५९, १६०.
१६१, १६२, १६४, १६८,
१७०, १८३, १८४.

सकृत् २४, ८६, १८३.

सखि ५८, ६५, ६८, ७६, ८०,
१०२, १०३, १३०, १३२,
१४८, १७७, १७८.

सख्य ६८, ७०, ८६, १४०.

सङ्का १३०.

सङ्कृति १२८.

संख्या १४६.

संगत्य १३०, १४१.

संगमन ७३, १५६.

संगमनी १०८.

संग्राम १६४.

संघात १२३.

सचमान १०३,

सचा ८३.

सचाभू १०३.

सजात १४०, १४१.

सजातवनि १२३.

सजित्वरी १२८.

सज्ज ८६, १३२.

संचक्षण ५८.

संचक्षे १४७.

संचरन्ती ३६.

संजिहान १७८.

संज्ञान १४३, १८३.

सत् २६, ६८, ७०, ८२, १०२,
१०४, ११३, ११४, १३१,
१४०, १५५, १६६, १७१,
१८३, १८२.

सतोषीर १३१.

सत्त २३.

सत्तम १८१, १८५.

सत्य २, २३, ३४, ५८, ६१,
६२, १०३, ११७, १२१,
१३६, १४७, १५३, १५७,
१५८, १८१, १८६, १८०.

सत्यता १८७.

सत्यधर्मन् ८२, १०८.

सत्यवादिन् १४६.

सत्र १६२, १७०.

सदन ४१, ८४.

सदम् ५८, १४३.

सदस् ४६, १३१.

सदा ६३, ६६, ६८.

सदुशी ४५.

सदोदधिर्धान १६२.

सद्यः ४५, १३७.

सन्निवाचन १८४.

सधमादम् १७७.

सधस्थ १४१, १६०.

सधुर १४३.

सध्रीवी १५५.

सध्रीवीन २२, १४३, १४४.

सनत्नी १५५.

सनम् १५५.

सनय ४४.

सनातन १५४.
 सनिष्यन्ती १२६.
 सनुतर् १६.
 संदित ३.
 संवृश् ८८.
 संवृशम् ६७.
 संवृशि १२७, १६०.
 संवेश्य १४६.
 संधृता १६१.
 संनद्ध १३२.
 संनद्धा १३१.
 संनाह १७८, १७९.
 संनिमित्त १५२.
 संनिषद्य १४५.
 सपत्न १६३.
 सपत्नारित् १२५.
 सपत्नदम्भनम् १२७.
 सपत्नद्वा १४४.
 सपत्नी २१.
 सपलाना १८६.
 सप्त ११, २२, ३०, ३३, ४२,
 १२८, १३८, १५२, १६२,
 १६६.
 सप्तदश १८५, १८७.
 सप्तपद १४८.
 सप्तरात्रि ३३, १६५.
 सप्तर्षि ८८.
 सप्तसप्त ८४, १४६.
 सप्तहोतृ १२६.
 सप्तास्थ ४४.
 सप्तजापातिक १८५.
 सप्तयज्ञ ६३.

सभा ८१, १६४.
 सम ५३, १०५, १५८.
 समग्रा १५६.
 समन् ३०, १३१.
 समद ११०, १३०.
 समदा १३०.
 समन १३०, १३६.
 समनस् १७, ८५.
 समना ४६, १३०.
 समन्त १५३.
 समन्तपर्यायिन् १८८.
 समर १५६.
 समरण ४१.
 समा १४६, १४८, १६२, १६२.
 समान १३, १५, ३२, ३६, ६४,
 १३७, १४४.
 समानतः ४६.
 समानी ४६, १४४, १५८.
 समाराण ३५.
 समाहित १६६.
 समित ६२.
 समिति १२८, १६४.
 समिथ ६३.
 समिद्ध १३६.
 समुद्र ८, २५, ३५, ५७, ५८,
 ६७, ६८, १०६, ११०,
 ११७, ११८, १३६, १४५,
 १५८, १६२.
 समुद्रपर्यता १८८.
 समुद्रिय ४.
 समुद्रेष्टा १२८.
 समृति ६.

सर्पत् ११४.

सर्पद्वयत् १०४, १५३.

संपृक्त ८१.

संप्रभ्रम् ८८, १३७.

संमिया १३६.

संभल १३६.

संभूय १५२.

संभृत १३६.

संमनस् १४३, १४४.

संमातु १०४.

संम्यच् १४३, १४४, १८४,

संयति ३२.

सम्राज ५५, १८६.

संराधयत् १४३.

संरिहाण ३६.

संरिहाण २६, ११८, १७६, १८०.

संवनन १४४.

संवप १२४.

संविदान ७५, १२६, १००, १४१,
१४२, १६३, १६५.

संज्ञ ३०.

संवृज्य १६७.

संशित १६०.

संस्तुष्ट १६४.

संस्था १८२, १८६.

संस्थित १८६, १८०.

संक्षित १६४.

संक्षयितवे १६३.

सर १२८.

सरथ ८६.

सरमा ६८, ६६, १००, १०१.

सरस्वती ८६.

सराति १८४.

स्वर्ग ४६.

सर्गतक्त ३६, ३६.

सर्तवे ११, ३३.

सर्प १६३.

सर्पत् १६३.

सर्व ५८, ७६, ११४, ११८, १२५,
१२६, १२७, १२८, १३०,
१३७, १३६, १४१, १४४,
१४६, १५१, १५२, १५३,
१५४, १५५, १६२, १६४,
१६६, १६८, १७०, १७८,
१७९, १८४, १८७, १८८,
१८९, १८२, १८६, १८७.

सर्वतः १५२.

सर्वदा १३६.

सर्ववीर २५.

सलिल ११४, १५६, १५८.

सवन १६६.

सवशोशीनर १८७.

सवितृ २५, २६, ३७, ६३, ८२,
८३, १२१, १२२, १२३,
१२४, १२५, १२६, १२७,
१४०, १४२, १४५, १४६,
१४७, १५६, १८६, १८७.

सव्य १६२.

सप्रत १४३.

सप्तत् ४५.

सप्तयसः ४३.

सप्तोमत् १६६.

सस्मितम् १२२.

सुब २७.
 सुन १४०.
 सुगातु १८.
 सुगोप १००.
 सुजात ६४.
 सुजूर्णि २२.
 सुत ८, २१, ७२.
 सुतरा ११२.
 सुतलोम ३१.
 सुदंसस १५, ७०.
 सुदालु १३, ५०.
 सुदास ६०, ६१, ६२.
 सुदेनत्व ६८.
 सुदेव ६५.
 सुधातु १२२.
 सुम्बत् १३, ३४, १०६, १२८.
 सुपत्नी १२७.
 सुपथ ५.
 सुपर्ण २०, २२, १३१, १६४.
 सुपाणि ३७.
 सुपार ३८.
 सुपू १२१.
 सुप्त १२६.
 सुप्रजत् १२७.
 सुप्रणीत १४७.
 सुप्रतिष्ठित १६५.
 सुप्रताक १४.
 सुप्रपाण ५३.
 सुप्रवाचन २३.
 सुप्रशस्त १४८.
 सुप्रान्य १०६.
 सुबन्धु ५६.

सुभग १५.
 सुभगा १६, ३६, ८७, ६६,
 १०१, १३६.
 सुभू १४५.
 सुभूत १६४.
 सुमति ३६, ७५, १३६.
 सुमनस ६४, १४१.
 सुमनस्यमान १३१, १६३.
 सुमेक ४०.
 सुमेधस १४८.
 सुमेधा ११०.
 सुम्नआपि ६२.
 सुयुज् ४८.
 सुरथा ८७.
 सुरभि ११७, १६०, १६५.
 सुरा ६५.
 सुराधस ३६.
 सुवर्चस ७६.
 सुवाना १३६.
 सुवासस ८७.
 सुविदत्र ७७.
 सुवीर १५, ३४, १३२.
 सुवीर्य ४६, ७३.
 सुवृत्ति ६३.
 सुशभि १२३.
 सुशिप्र ३१.
 सुशेव १७८.
 सुषदत् १३६.
 सुषदा १२५.
 सुषारायि १२७, १३१.
 सुषारि १६४.
 सुसर्तू ८६.

सुसर्ष १६४.

सुषामा ८६.

सुहृ १२६.

सुहृदयतम १८१.

सू (अश्वनारी) १०.

सूकर १६३.

सूक १८१.

सूत्र १५५, १५६.

सूनु ३, ३६, ६४, १५१.

सूनुत १४.

सूनुतावती १७.

सुपावन ३.

सुर १०७.

सुरबक्षस २६.

सुरि १८, ७०.

सुर्त ८८.

सूर्य ८, १६, २३, ३१, ४७,
४८, ५५, ५६, ५७, ५८,
७८, १२२, १२६, १४८,
१५३, १५६, १५८, १६२,
१६४, १६६, १८०.

सूर्या ५८, १६०.

सूर्याचन्द्रमस ११८.

सुक ११.

सुत्तरा ८४.

सेतु १६१.

सेनना ८३.

सेन्द्र १७४.

सेन्द्रत्व १७४.

सोम ८, ११, ३४, ४१, ५६,
७२, ७३, ७८, ७९, १०१,
१०६, १२१, १३०, १३१,

१३६, १४०, १४२, १४८,

१६२, १६६.

सोमजुष्ट १३८.

सोमपा ३३, १३८, १८१.

सोमपीति १८.

सोमराज्ञी १२६.

सोमवती १२६.

सोमशित १००.

सोम्य २०, ३६, ७०, ७५, १३१,
१३८.

सौत्रामणी १४०.

सौधन्वन २५, २६, २८.

सौभग १७, १३६, १४५.

सौमनस १४, ७५, १४४.

सौमन्त १८०, १८१, १८२,
१८३.

सौदार्थ १८३.

स्कन्ध ८.

स्कन्ध १२१, १६६.

स्कन्धनी १२४.

स्तनथा ५१.

स्तनयत् ५१, ५४.

स्तनयितु ५२.

स्तमित १०६.

स्तुत १४४, १६५.

स्तुत्वा १७०.

स्तुवत् ४५, ६८.

स्तूयमान १८१.

स्तेन ११२, १२६.

स्तोक ६६.

स्तोत २१, ६५, ६८.

स्तोत्र १४८.

स्तोम ५५, ६६, ८६, ११३,
१७२, १८५.

स्तोमभाग १७४.

स्त्री ८३, १५४, १६१.

स्त्रीण ६६.

स्थाम १४६.

स्थिर १०२.

स्थूण ४६.

स्तु ६७.

स्पष्ट ५, १४५.

स्पृत १७०.

स्म ३१, ६१, ६८, ६३, १८१,
१६१.

स्यन्दमान ८.

स्योन ४६, १२५, १२७, १५६.

स्योना १६०, १६१, १६५.

स्रवत् ६६.

स्रवन्ती ११.

स्रुत् २७.

स्रोत्या ३८, १३६.

स्व २, ६४, ६५, ७४, ६३,
१२७, १४१, १७२.

स्व (न. लि.) १५४.

स्वगूर्त ६२.

स्वप् ५६.

स्वतवत् ७२.

स्वभा ७०, ७१, ७४, ७६, ११४,
११५, १२५, १६०.

स्वभावन्-वत् ५८, ६५, ६६, ६८,
१४७, १४८.

स्वन ८५.

स्वपत्य २८

स्वपा ६८, १४०.

स्वप्न ६५.

स्वयम् ११०.

स्वय १५६, १६६, १८८.

स्वयश् ८७.

स्वर् २०, ५२, ६७, ११८, १२२,
१५१, १५४, १८६, १६६.

स्वराज् १८६, १८७, १८८.

स्वह १४, ४४, १५६.

स्वरोषिष् १४४.

स्वर्ग ८७, १५३, १६८, १७०,
१८८, १६२.

स्वर्गलोक १७०.

स्वर्ग्य १७०.

स्वर्ग्यश् ६०.

स्वर्ग्य ८.

स्वावि १४७.

स्वाध्व ४१, ८७.

स्वप्तर ४७.

स्वप् १६, ३८, १०१, ११२,
१४३, १७८.

स्वत्त्व १०१.

स्वस्ति ३, १६, ६६, ६८, ७७,
१६१.

स्वावि २५.

स्वातु ११६, १८०.

स्वाप् १३१.

स्वायुज् १३.

स्वाराज्य १८५, १८६, १८७,
१८८.

स्वाय १८५, १८६, १८७.

स्वाहा ७४, १४६, १५०.

स्वाहाकृत २५, १२८.

स्वित् ४५, ८२, ८६, ११५.

ह.

ह ६४, ६८, ७८, १०७, ११४,
१५२, १५४, १५६, १६६,
१७७, १७८, १७९, १८०,
१८१, १८२, १८३, १८४,
१८०, १८१, १८२, १८३,
१८४, १८५, १८६, १८७,
१८८.

हत् ६०, ६६, १७६.

हत्नवे ३.

हत्वा ३०.

हन्त १७६, १८०, १८१.

हन्तवै ११०.

हन्तु ३२, १८६.

हंस १५३, १६४.

हये ६०.

हरन्ती १६६.

हरत् १३८.

हरि १२१, १४६, १५३.

हरिणी १५२.

हरित्-त १५२, १५५, १५६.

हरितकञ् १५५.

हरिश्चन्द्र १७७.

हव ७, १४०.

वनभुत् ६१.

हविन् १४१.

हविर्धाम १२२.

हविष् ७३, ७५, ७८, ८७, १०५,

१०६, १०७, १०८, १२२,

१२३, १३१, १३२, १४२,

१५०, १६५, १६०, १६१.

हविष्कृत १२३.

हविष्मत १०६.

हवीमन् ६१.

हव्य २३, ४२, ४३, ६४, ७८,

१२१, १२२, १३२, १४०,

१४२, १६०.

हव्यदाति १३२.

व्यवाह १६०.

हस्त १०४, १२२, १२४, १२८,
१६६.

हस्तकृत ७२.

हस्तवत् ८२.

हस्तघ्न १३१.

हास्ति १६१.

हायनी १६२.

हासमान ३५.

हि ३, ४, ६, १७, १६, २४,

४२, ४५, ५८, ६१, ७५,

८३, ८४, ८७, ८४, ८८,

१०३, १३१, १३६, १४१,

१४७, १४८, १६६, १७०,

१७७, १८१, १८२, १८६,

१८२, १८५, १८६, १८७.

हित २३, १५५, १६४.

हित्वा १६६.

हित्वाय ७६.

हिमवत् १०६, १५६, १८७.

हिरण्य १३८, १६०, १६३,
१७७, १८४, १८८.

हिरण्यकाशः १८४.

हिरण्यगर्भे १०५.

हिरण्यनिर्णिम् ४८.

हिरण्यनेमि २०

हिरण्यपाणि १२३, १२४.

हिरण्यय ५.

हिरण्ययी ५८, ८७.

हिरण्यरथ १८१.

हिरण्यरूप ४८.

हिरण्यवक्षस् १५८, १६१.

हिरण्यवत् १७.

हिरण्यवर्तनि १८.

हीन ८२.

हुणान ३.

ह्यातष्ठ १२७.

हृद् ११, २३, ५६, ६६, ११४,
१२७, १३८.

हृदय ८२, ८६, १५८, १६२.

हेति १३१.

हेतु ७६.

हेमन्त १६२.

हेमन्तजम् १६३.

हेषत् ५५.

होतृ १, २, ६, २३, १४३, १८०,
१८४.

हृद् १८४.

हृदेचक्षुस् ८२.

हाकुनि ११

ह्रियमाण १६८

ધાતુકોશ.

[આમાં ધાતુના મૂળ અર્થ જ આપ્યા છે. સંબંધના લીધે તથા ઉપસર્જના લીધે થતા ફેરફારો તે તે સ્થળે અનુવાદમાંથી જોઈ લેવા. ગણ્ય અને અર્થ આપવામાં મોટે ભાગે મેકડોનલના વેદિક ગ્રામરના ધાતુકોશને, ગ્રાસમાનના વોર્ટર યુગ્મ ત્ત્વમ ઋગ્વેદને તથા સે. પી. લે. ને અનુસર્યો છું. સંખ્યાનો કાળો આંકડો ગણ્યસૂચક છે. વેદમાં પદનો નિયમ ન હોવાથી મોટે ભાગે પદ આપ્યા નથી. અર્થનો ફેરફાર થતો હોય ત્યાં પદ સૂચવ્યું છે.]

અજ્ઞ ૧ જવું;
 ઉવ્ ૫૩, ૧૫૫.
 અજ્ઞ ૧ પ્રેરવું; હાંકવું;
 આ ૧૩૨;
 ઉવ્ ૩૦.
 અઙ્ઙ ૭ ચોપડવું, અંજન કરવું;
 ૧૨, ૧૪, ૧૬૬.
 અદ્ ૨ ખાવું; ૯૫, ૧૦૯, ૧૧૬,
 ૧૫૪, ૧૬૯.
 વિ ૨૧.
 પ્રજ્ઞ ૨ (અન્ય સ્થળે ૧, અને
 ૫થુ) આસ લેવો; ૧૧૩.
 પ્રમ્ ૨ ધબક કરવી; ૧૨૮.
 અપ્ ૧ જવું;
 સસ ૬૦.
 પ્રર્ષ ૧ સ્પૃતિ કરવી; ૧૩, ૫૫,
 ૭૨, ૧૬૨;
 ઉવ્ ૧૬૨.
 ર્ષ ૧ ચોખ્ખું હોવું; ૧૮૬.
 ર્ષ ૧ રક્ષણ કરવું; મદદ કરવી;
 ૩૪, ૫૨, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૯૮,
 ૧૩૮, ૧૪૯, ૧૫૦;
 ઉપ ૧૧૬, ૧૨૯.

અજ્ઞ ૯ ખાવું; ૧, ૪, ૧૫, ૯૬
 ૧૨૯, ૧૯૦, ૧૯૧;
 અતિ ૧૯૦;
 સમ્ ૧૯૨.
 અસ ૨ થવું; હોવું; ૨, ૧૦, ૧૯,
 ૨૧, ૩૪, ૪૨,
 ૫૮, ૬૫, ૬૬,
 ઇત્યાદિ; ૧૨૧,
 ૧૨૨, ૧૨૩,
 ૧૨૪; ઇત્યાદિ;
 ૧૫૪, ૧૫૯,
 ૧૬૩, ૧૬૪,
 ૧૬૫.
 અસ ૪ ફેંકવું; પ્રેરવું; ૫૫;
 અનુ+હવ્ ૧૯૭;
 અમિ ૨૫, ૧૦૪.
 અહ્ ૪ હેવું; ૩૧, ૬૪, ૮૦, ૮૮,
 ૯૭, ૧૦૬, ૧૪૧, ૧૫૪,
 ૧૫૫, ૧૬૬, ૧૭૦,
 ૧૯૧, ૧૯૬.
 આર્ષ ૫ મેળવવું; ૪૫.
 આસ ૨ બેસવું; ૨૨, ૧૨૮, ૧૪૬,
 ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૭૦
 ૧૭૯;

અધિ ૫, ૪૮;

ઉપ ૧૦૫, ૧૫૪, ૧૯૨;

સમ્ ૬૨.

૬ ૨ જવું; ૨, ૨૩, ૩૭, ૫૨, ૫૬,
૮૧, ૮૨, ૮૫, ૮૬, ૮૮,
૧૦૧, ૧૦૪, ૧૨૮, ૧૩૨,
૧૩૭, ૧૫૨, ૧૬૬, ૧૬૯,
૧૭૦, ૧૮૨;

અતિ ૯, ૧૭૭;

અધિ ૧૮૪;

અનુ ૯૨, ૧૨૨;

અનુ+પ્ર ૧૯૩;

અન્તર્ ૧૯૪;

અપ ૭૬, ૧૦૧;

અપ+પ્ર ૧૦૩;

અપિ ૩૫;

અભિ ૧૦૪;

અભિ+પ્ર ૧૪૪;

અથ ૬૫;

આ ૨, ૨૫, ૨૬, ૩૫, ૫૨, ૭૬,

૧૦૭, ૧૨૩, ૧૩૬, ૧૪૧.

૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮, ૧૫૬,

૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૬, ૧૮૦

૧૮૨, ૧૯૬;

ઉદ્ ૧૦૧, ૧૪૧, ૧૫૩;

ઉદ્+આ ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૯૪;

ઉપ ૪૮, ૬૪, ૭૭, ૮૨, ૧૪૧,

૧૮૯, ૧૯૪;

ઉપ+આ ૨;

પરા ૬, ૭૬, ૯૧, ૯૫;

પરિ ૧૬૬;

+આ ૧૭૭;

પ્ર ૧૯, ૭૬;

પ્રતિ ૧૨, ૧૮૨;

વિ ૭૬, ૧૪૩, ૧૭૩.

૬૪ ૭ પ્રગટાવવું, સંભાળવું; ૧૬૦.

૬૪ (૬૪૬) ૬ ૬૪૭વું; ૬૯, ૧૦૩

૧૫૨, ૧૭૭, ૧૮૮,

૧૯૩;

અનુ ૧૬૫;

[૧. ૬.] ૬, ૨૫, ૨૭, ૩૭, ૪૯

૮૨, ૯૮, ૧૪૨.

૬૪ ૨ જોવું; ૧૬૫, ૧૮૦, ૧૯૩.

૬૪ ૬૪૭વું;

પ્ર ૬૭.

૬૪ ૨ સ્તુતિ કરવી; ૧.

૬૪ ૨ હાવાવું, ગતિમાં મુકવું;

ઉદ્ ૫૧, ૧૨૬;

સમ્ ૪૦.

૬૪ ૨ ઐશ્વર્ય ભોગવવું; ૧૦૬,

૧૨૧, ૧૩૧, ૧૪૨, ૧૮૧.

૬ ૧ ચાલવું; ૫૧.

ઉઘ ૬ ઘટવું; ૧૫૮.

ઉપ ૧ બાળવું, પ્રકાશ કરવો; ૪૪,

૧૭૩.

ઉદ્ ૭ બીજું કરવું; ૫૬;

વિ ૫૩, ૫૬.

ઠર્ણ ૮ ઠાંકવું; ૧૫૧;

અપ ૧૩;

વિ ૨૩;

ઋ ૩ જવું;

ઉદ્ ૮૫;

અર્પણ પ્ર ૧૨૧.

क्र ६ [क्रष्ण] आ १३८.
 क्रष् ५ सप्तम्यं यनु;
 सम १७२, १८४.
 क्रष् १ सप्तम्यं; ३६;
 अभि ८५.
 एम् १ षष्ठ्यं; १५२, १६०, १६३.
 क्रम् १ षष्ठ्यं; ११०, १३१, १६२,
 १६६, १७०, १७३, १७४, १६४.
 का (अथवा कन्) ४ भोग्यं; ६१;
 आ ७ (आचके भोग्यं) छु).
 कृ ५ षष्ठ्यं; १४, २३, २६, २८,
 ४१, ४३, ५१, ८२,
 ८३, ८४, ६०, ६१,
 १०१, १०२, १०४, ११०,
 १२६, १३०, १३१, १३६,
 १४०, १४१, १४२, १४३,
 १४४, १४८, १५०, १५७,
 १६०, १६३;
 आबिस ५१;
 सम ८६;
 कृ ८ १२७, १३०, १७१, १७२,
 १८३, १८४, १८५, १८१,
 १८४, १८६, १८७, १८८;
 वि १६३;
 (गण्यभाष्यरहित ३५०) २, ५, ७, १२,
 १३, १७, ३०, ३७,
 ४१, ५४, ५८, ६६,
 ६८, ७६, ८०, ८०,
 ८५, १२६, १२८,
 १३७, १४१, १४५,
 १४४, १५६, १६१,
 १८२, १८४, १८३;

अरम् ६६;
 अव ६५;
 आ ४, ६;
 उप+आ ११३;
 नि ११२;
 वि १५८;
 कृ ६ वेष्ट्यं; ११.
 कृष् १ जेष्ट्यं, जेष्ट्यं; ५३, ८३.
 कलप् १ रम्यं, अनाव्यं; ११८, १४१
 १६४, १८ २
 अव १८०.
 क्रम् १ मीस पाठ्यी; १४०;
 अभि ५३;
 आ १३२; १३६.
 क्रम् १ पगलुं अर्युं;
 अति २१, ८४, १२६;
 आ १२२, १७८;
 प्र ८४, ६१;
 वि १०४, १४४, १५६, १५८.
 क्रीड् १ रम्यं; ८२.
 कृष् ४ अस्ते यनु; १६३.
 कृ १ मीस पाठ्यी;
 अमि+उक् १८६;
 आ १७३;
 उक् १८६.
 अक् १ भाग्यं, भाग्यं; ६.
 अर् १ अर्युं; १५६, १६१.
 उक् ४८.
 सि १ रम्यं; १२;
 आ १६४;
 उप १०६.
 सि ६ नाथ अर्युं; १३६.

જન ૧ બોલવું; ૧૩૦;
વિ ૧૬૨.

જવા ૨ બોલવું;

અભિ ૬૪;

આ ૧૭૮, ૧૮૪;

વિ ૧૧૧;

વિ+આ ૧૯૫.

ગમ ૧ જવું; ૨, ૧૧, ૨૫, ૩૬, ૬૮,
૭૯, ૧૨૫, ૧૩૦ (ગનીગમ્તિ),
૧૩૯, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૭૭,
૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૬;

અધિ ૧૮૨;

અભિ ૧૧૭;

અવ ૮, ૧૪૦;

આ ૨, ૬૧, ૭૧, ૭૫, ૯૮, ૧૦૦,
૦૧, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૬૯,
૧૯૦, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫;

ઉપ ૧૦૨;

સમ ૭૬, ૧૨૮.

ગા ૩ જવું; ૧૦૧;

અપ ૧૮૨, ૧૮૩.

ગા ૪ ગાવું; ૧૬૩;

ઉપ ૭૧.

ગિહ્ ૬ ગળી જવું; ૧૯૧.

ગુહ્ ૧ ઢાંકવું; ૯૯.

ગુ ૯ ગાવું; ૧૪૮ (ગુણતે વ. ક.).

ગુ જગવું; ૧૪, ૧૪૩.

ગુહ્ ૪ લોભી થવું; ૮૦.

ગુમાય (ગુમ નામ ઉપરથી સાધિત
ક્રિયાપદ) લેવું, બસ કરવું; ૧૩૨;

ઉચ્ ૫૪.

ગ્રહ્ ૯ લેવું, ગ્રહણ કરવું; ૧૨૩.

ગ્રહ્ ૯ લેવું, ગ્રહણ કરવું; ૧૨૨,
૧૨૩, ૧૨૭, ૧૭૯, ૧૯૦,
૧૯૧, ૧૯૫.

ગસ્ ખાવું; ૯૬ (મા જન).

ગુષ્ ૧ અવાજ કરવો;

આ ૩૭.

ગઘ્ ૨ બોલવું; ૪૯;

આ ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭;

વિ ૮૩, ૧૪૬, ૧૫૫;

વિ+આ ૧૯૪;

સમ ૧૪૭.

ગર્ આલવું; ૪૫, ૪૬, ૫૯, ૬૭,
૮૪, ૯૦, ૯૬, ૯૮,
૧૦૮, ૧૨૧, ૧૪૨, ૧૪૪,
૧૪૫, ૧૫૩, ૧૫૯, ૧૬૪,
૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૯, ૧૯૦,
૧૯૨, ૧૯૩;

અનુ ૧૫૮, ૧૬૦;

આ ૪૬;

વિ ૧૦;

સમ ૧૩૨, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૩.

ગિત્ ૧ બોલવું, બાંધવું; ૧૬, ૪૪, ૬૬, ૯૧.

ગુદ્ ૧ ગ્રેરવું; ૧૩૧, ૧૪૨.

ગુત્ ૬ બાંધવું;

વિ ૭.

ગ્યુ ૧ ઢાલવું; ૧૪૦.

છવ્ અથવા છમ્ ૨ દેખાવવું;
૭૯, ૧૦૧.

છિદ્ ૭ કાપવું; ૧૯૨.

છિન- (છીટનીનો કલ્પિત પાઠ
સિનન-) ૧૪૬.

જન ૧ ઉત્પન્ન કરવું; ૩૦, ૩૧,

૫૪, ૮૭, ૯૦, ૯૪,
૧૦૮, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૨,
૧૫૩, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૭૮,
૧૭૯, ૧૮૬.

જપ્ ૧ જપવુ; ૧૬૬.

જા ૪ જનમવુ; ૨૩, ૫૨, ૧૨૭,
૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૭,
૧૭૮, ૧૮૮;

અધિ ૧૧૭;

ઉપ ૪:

પ્ર ૧૮, ૧૬૬, ૧૫૪;

વિ ૧૫૩.

જિ ૧ જિતવુ; ૧૧, ૩૦, ૮૧, ૧૨૩,
૧૩૦, ૧૩૨, ૧૬૩,
૧૭૬, ૧૮૭, ૧૮૮;

ઉદ્ ૧૭૧, ૧૬૬, ૧૬૭;

વિ ૧૧, ૧૭૫, ૧૭૬.

જિ ૫ સચેત થવુ;

પ્ર ૫૪.

જિન્ઘ ૧ સચેત થવુ, સ્કુરવુ; ૧૫૮.

જીઘ્ ૧ જીવવુ; ૧૬૦.

જુષ્ ૬ ભોગવવુ; ૬, ૬૪, ૧૪૨;

પ્રતિ ૩૭.

જૂ ૧ ધસવુ; ૩૫.

જૂ ૯ પ્રેરવુ; ૬૬.

જૂ ૧ ગાવુ, વિચરવુ; ૪૬.

જૂ ૪ ધરડા થવુ; ૧૫૪, ૧૫૫.

જા ૬ જાણવુ; ૮૦;

આ ૧૬૦, ૧૬૩;

વિ ૪૫, ૧૫૨, ૧૭૭;

સમ્ ૧૪૧, ૧૮૪, ૧૬૩.

તજ્ ૧ જનાવવુ; ૮.

તજ્ ૭ જમાવવુ, મેળવવુ;

આ ૧૨૧.

તજ્ ૮ ફેલાવવુ; ૨૩, ૨૫, ૬૮,

૧૨૬, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૪;

અભિ+વિ ૧૩૬.

આ ૧૧૦, ૧૫૬;

વિ ૫૬.

તજ્ ૧ ચાહી જવુ; ૧૮૦.

તજ્ ૧ તપવુ; ૮૨, ૮૩, ૬૬, ૧૨૩,

૧૩૮, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૮૨;

અભિ+આ ૬૧;

અભિ+સમ્ ૧૩૮;

આ ૧૬૦.

તજ્ ૭ તોડવુ;

અનુ ૭.

તજ્ ૫ તમ થવુ;

સમ્ ૨૫.

તજ્ ૧ તરવુ; ૧૪, ૩૬;

ઉપ+પ્ર ૧૩૬;

પ્ર ૫, ૬૪;

વિ ૮૧;

સમ્ ૩૬.

તજ્ ૧ ગમરાવવુ; ૬૩.

તજ્ ૪ રક્ષણ કરવુ; ૪૬.

તજ્ ૧ ધન કરવી; ૬, ૬૬.

તજ્-તજ્ ૪ નાશ કરવુ;

અભિ ૧૫૬;

ઉપ ૧૦૨.

તજ્ ૧ જાળવુ;

નિર્ ૮૨.

તજ્ ૩ આપવુ; ૫૬, ૭૬, ૭૮, ૧૦૨,

૧૦૩, ૧૨૭, ૧૩૯, ૧૪૮,
૧૫૫, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૩;

અનુ ૩૨;

આ ૮, ૩૦, ૧૨૪, ૧૩૮, ૧૫૪;
પરિ ૭૭;

સમ ૧૩૦, ૧૬૪.

ધાઈ ૧ અર્પણ કરવું; ૪૨.

વિદ્ય ૬ બતાવવું;

અનુ+સમ ૧૪૬;

અભિ ૧૭૦;

આ ૧૬૨.

દી અથવા દીદી પ્રકાશવું; ૯૪.

દીવ ૪ ભુગાર રમવો; ૮૩.

કુવસ (કુવસ નામ ઉપરથી સ્થાપિત
૩૫) પૂળ કરવો; ૭૩.

કુહ ૨ દો'વું; ૪૭, ૧૦૪, ૧૦૭,
૧૫૮, ૧૬૨, ૧૬૩;

સમ ૧૫૯.

કુ ૯ ચીરવું, ઉપાડવું, મળે એવું કરવું;

અવ ૧૯૭;

આ ૨૮, ૩૪.

કુશ બેવું; ૬, ૨૪, ૬૧, ૧૧૬, ૧૫૨,
૧૫૪, ૧૫૬, ૧૮૨, ૧૯૩;

સમ ૬૧.

કુહ ૧, ૬, ૪ દહ કરવું; ૮૭, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૨૩.

કુત્ત ૧ પ્રકાશવું; ૯૪;

વિ ૯૧.

કું ૧ દોડવું;

અતિ ૭૭;

અભિ ૮૪, ૧૯૨;

આ+મ ૧૪૧;

વિ ૧૩૧;

સમ ૧૩૧.

ક્રહ ૪ દોહ કરવો; ૧૮૮.

ક્રિષ્ ૨ દેષ કરવો; ૮૦, ૧૨૫,
૧૪૩, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧.

વિ ૧૪૩.

ધા ૩ મુકવું; ૧૭, ૪૩, ૪૭, ૫૦,
૫૬, ૭૨, ૭૭, ૯૪,
૧૦૯, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૪૦,
૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૩,
૧૬૪, ૧૬૫, ૧૯૭;

અધિ ૧૧૧;

અભિ ૧૪૬.

આ ૫૩, ૬૮, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૯,
૧૪૨, ૧૪૪;

ઉપ ૧૨૩;

નિ ૧૬૧, ૧૬૫;

વિ ૪૫, ૧૦૯;

અત્ ૩૧.

ધાઈ ૧ દોડવું;

આ ૨૦.

ઉપ ૧૭૮, ૧૮૧.

બેળવવું; આ ૭૨.

ધિ ૫ ખુશી કરવું; ૧૨૪.

ધી ૩ વિચારવું;

અનુ ૧૩૮;

આ ૮૦.

ધૂ ૫, ૬ હાવાવું;

અવ ૧૯૭, ૧૯૮;

વિ ૧૬૪.

ધુ ૫ારથુ કરવું; ૪૦, ૪૧, ૮૯,
૧૦૫, ૧૪૭, ૧૫૨;

અવ ૧૮૫.

ધુ ૫ ધર્ષથુ કરવું; ૧૪૦;

અમિ ૮૪;

આ ૫૭.

નમ્ ૧ આનંદ પામવો; ૧૧૬.

નમ્ ૧ પ્રાપ્ત કરવું, પહોંચવું; ૨૬,
૮૫, ૯૧;

પ્ર+આ ૯૮.

નમ્ ૪ ગૂમ થવું; નાશ પામવું;
૧૧૬, ૧૨૮, ૧૨૯.

નમ્ ૪ બાંધવું;

સમ્ ૧૨૭.

નિમ્ ૧ નિન્દા કરવી; ૧૩૮, ૧૬૪.

ની ૧ દોરવું, લખવું; ૩૭, ૮૦,
૮૫, ૧૨૨, ૧૨૭, ૧૩૧,
૧૪૦, ૧૫૧;

અમિ ૬૭;

અવ ૧૬૯;

આ ૧૪૦;

સમ્ ૧૭૭.

નુ ૬ પ્રેરવું;

પ્ર ૬૩.

નુ ૪ નાચવું. ૧૬૩.

પ્ ૧ સંધવું; ૧૯૧.

પત્ ૧ ઉડવું; ૫૨, ૭૧, ૭૯, ૧૨૫,
૧૩૧, ૧૫૨;

આ ૧૪૦;

ઉ ૧૩;

ઉપ ૪;

નિ ૧૬૧;

પરા ૪;

પ્ર ૬૬.

પદ્ ૪ જવું, પાડવું; ૮૩, ૧૭૮;

અવ ૨૦;

આ ૧૯૧, ૧૬૨, ૧૬૩;

ઉપ ૧૮૩;

નિ ૧૧૭;

સમ્ ૧૭૯, ૧૮૦.

પન્ ૧ સ્તુતિ કરવી; ૮૭, ૧૩૧.

પશ્ ૪ જોવું; ૨૪, ૭૬, ૧૩૭,

૧૪૫, ૧૫૫, ૧૭૪,

૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦;

અતિ ૧૪૫;

અનુ ૧૦૩;

અમિ ૧૫૪;

અમિ+અ ૧૬૨;

અવ ૧૨૬;

પ્રતિ ૧૪૧;

વિ ૧૦૯, ૧૫૩, ૧૬૬.

પા ૨ પાલન કરવું; ૬૬, ૬૯, ૧૨૧;

પરિ ૧૩૧.

પા ૧ પીવું; ૮, ૭૦.

પિ ૫ (અથવા પિન્ ૧) પ્રુટ કરવું;
૪૭, ૪૯, ૪૨;

પ્ર ૩૬.

પિષ્ (પિશતિ) ૬ શય્યા કરવું; ૨૬;

ઉપ ૧૧૩.

પિષ્ ૭ પીસવું.

વિ ૧૯૩,

સમ્ ૬.

પુ ૪ પોષવું કરવું; ૧૦૩.

પૂ ૧ શુદ્ધ કરવું; ૭૨;
અધિ ૧૫૯.

પૂ ૯. શુદ્ધ કરવું; ૭૨, ૧૨૧;
ઉદ્ ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૬૧.

પૃ ૩ ઓળંગવું; ૧૩૦, ૧૯૧, ૧૯૨;
અતિ ૧૯.

પૃષ્ઠ ૭ મેળવવું, સંબંધ થવો;
સમ્ ૨૬, ૬૩, ૧૨૪.

પૃ ૩ પૂરવું, ભરવું; ૧૩૦, ૧૫૯;
આ ૧૬૫.

પૃ ૯ પૂરવું, ભરવું; ૫૭, ૧૦૩, ૧૦૪
આ ૩૯.

પ્યા ૪ પુષ્ટ કરવું;
આ ૧૨૧, ૧૫૦.

પ્રચ્છ ૬ પૂછવું; ૨૦, ૩૧, ૬૪,
૧૧૬, ૧૫૨, ૧૫૫,
૧૭૧, ૧૭૬, ૧૭૭.

પ્રશ્ ૧ ફેલાવવું; ૮૭, ૧૨૪, ૧૫૮;
પ્ર ૬૩;
વિ ૪૧.

પ્રા ૨ ભરવું;
આ ૧૧૧.

પ્લુ ૧ તરવું;
ઉપ+નિ+આ ૧૯૨.

વન્ધ્ ૯ બાંધવું; ૧૨૫, ૧૨૭;
પ્રતિ ૧૯૨.

વાધ્ ૧ પીડા કરવી; ૧૪, ૧૧૧;
અપ ૧૬૪;
વિ ૧૨૯.

વુધ્ ૧; ૪, બાગવું; ૧૬, ૭૦.

ઘ્ર ૨ બોલવું; ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩,
૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮,
૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮,
૧૯૦;

અધિ ૧૩૧, ૧૪૪;

ઉપ ૪૭, ૧૨૮;

પ્ર ૪૨, ૧૪૭;

પ્રતિ ૯૫.

મર્ષ બાવું; ૧૮૩.

મજ્ઞ ૧ ભાગવું, બહેંચવું; ૧૬૦;

અપ ૧૦૧;

વિ ૧૦૦, ૧૪૧;

સમ્ ૩૯.

મા ૨ પ્રકાશવું;

વિ ૧૫, ૧૬, ૧૦૭.

મિદ્ ૭ બેઠવું;

પ્ર ૭.

મો ૧ ખેંચવું; ૨૯, ૩૩, ૪૧, ૬૦,
૧૨૪.

મો ૩ ખેંચવું; ૫૧, ૧૪૭, ૧૫૬,
૧૯૭, ૧૯૮.

મુજ્ઞ ભોગવવું; ૬૮.

મુર્ ૬ હાલવું; ૫૨.

મૂ ૧ થવું, હોવું; ૩, ૯, ૧૧, ૨૦,
૩૮, ૪૪, ૫૩, ૬૦,

૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૮,

૮૩, ૯૦, ૯૭, ૯૮,

૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૧૨,

૧૨૪, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૦,

૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૭,

૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૬૦,

१६१, १६५, १६६, १६८,
१७२, १७४, १७७, १७८,
१७९, १८१, १८३, १८४,
१८०, १८१, १८२, १८५,
१८६, १८७;

आ ११५, १५१;

आविस् १६५;

परा १७५;

परा+अव १७५;

परि १२, १०८, १५५;

सम् १११, १५४, १५६, १६०.
१८८.

श्रु १ धारथु करवुं, भरवुं; ६६, १४३,
१५३, १७२, १८२.

आ १७, १५४, १६६;

परि ८६.

सम् १६०, १७८, १८५,

सम्+आ १६६.

श्रु ३ भरवुं, धारथु करवुं; २०, ४६,
५४, १०८, १०९, १३०,
१५८, १५९, १६०, १६६,
१६९;

अव १०.

भ्यस् १ भुञ्जवुं; २६.

आज् १ प्रकाशवुं;

वि ४६.

मह् दान करवुं; २५, २८.

मह् १ भत थवुं; ४०, ७४, ७५,
७७, ७८, १४४;

सम् ८८.

मह् ४; ४१, ६७.

मन् ४ विचारवुं; १३८, १४४,
१४५, १५३, १५४, १५५;

मन् ८; ६३, ६७, १३२, १५१,
१८३, १८०.

मन्त्र विचारवुं, ओषधवुं; १४५;

अभि १८६;

आ १७१, १७६, १८२, १८६;

उप १८३, १८७.

मह् १ आनंद थवो, स्तवन करवुं;
१२८.

मह् भुशी थवुं; ११६.

मा ३ भापवुं; १४७ १५६;

नि १६२;

वि २७, ३०, ५७.

मि ५ स्थिर करवुं;

नि १४६.

मिथ् १ हपडा आपवो; ७६.

मो ६ भापवुं; ८, १६२;

आ ३१;

प्र ३.

मुष् ६ छोडवुं; ३६, १२५, १२६,
१४५, १४६;

उद् ७;

वि ४७, ६६, १८१.

मुद् १ आनंद पाभवो;

प्रति ५४.

मृ १ भरवुं; ६६ १५५.

मृह् २ साह करवुं; ३७, १४५;

सम् १२५.

मृह् ६ हपा करवी; ७, ८४, १००,
१६३.

મૃદ્ધ ૬ અડધવું;
પરિ ૮૦.

મૃદ્ધ ૪ દરકાર ન કરવી, માફ કરવું;
૧૪૨

યક્ષ ૧ ચળન કરવું, પૂજવું; ૧૮, ૯૭,
૧૨૫, ૧૩૨, ૧૭૮, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૯૦, ૧૯૫, ૧૯૬,
૧૯૭.

અભિ ૭૧;
આ ૨૩, ૪૨;
સમ્+આ ૮૯.

યત્ ૧ ઉપર ચઢવું; ૮૫.
યક્ષ ૧ નમ્રિત કરવું;
નિ ૧૭.

યમ્ (યક્ષ) ૧ આપવું; ૪૬, ૫૨,
૬૩, ૬૮, ૧૨૨.

અનુ ૧૩૧;
આ ૭૮;
નિ ૧૩૬.

યા ૨ જવું; ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮,
૫૯, ૬૦, ૮૪, ૧૧૩,
૧૩૦, ૧૩૮, ૧૫૩;

આ ૩૯, ૬૯, ૭૧, ૧૪૮.

ઉપ+આ ૧૬૯, ૧૮૯;

ચિ ૧૭૩;

સમ્+અવ+આ ૧૯૨.

યુ ૨ જોડવું; ૧૨૪.

યુ ૩ ધુલું કરવું; ૧૧૨, ૧૬૧, ૧૬૪;
અપ ૧૬;

ચિ ૬૪, ૧૪૩.

યુક્ષ ૭ જોડવું; ૧૩, ૧૭, ૮૩, ૯૭,
૧૨૨, ૧૪૬, ૧૪૪, ૧૫૨,
૧૬૨;

અનુ+મ ૧૬૨;

ઉપ્ ૧૯૩;

નિ ૧૩૮.

યુક્ષ ૪ ધુલું કરવું; ૧૧, ૬૨, ૧૬૩,
૧૯૪;

રક્ષ ૧ રક્ષણ કરવું; ૧૦૦, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૩૧, ૧૫૮, ૧૬૦;

અભિ ૬૩;

પ્રતિ ૧૫૫.

રક્ષ (ફરક્ષ) વિરાજવું; ૮૪;

રક્ષ ૧ ઓઠવું, ચીરવું; ૩૭;
પ્ર ૮૪.

રક્ષ-રક્ષ ૪ કળને કરવું, સોપવું;
૩, ૧૫૯.

રક્ષ ૧ આરંભ કરવો;
અનુ ૧૩૮.

રમ્ ૧ રમવું, આનંદ કરવો; ૮૩;

ઉપ ૩૬;

નિ ૧૩૬;

રમ્ ૯ રિશ્ત કરવું; ૩૦.

રા ૩ આપવું; ૫૨, ૭૩, ૧૮૨;

રાક્ષ ૧ વિરાજવું, રાજ્ય કરવું; ૭૭,
૪૦, ૬૧;

ચિ ૧૩૯, ૧૪૧.

રાક્ષ ૪ સફળ થવું; ૧૨૧, ૧૫૮,
૧૮૯;

ચિ ૧૩૬ (શ્લોક પાઠવું);

રિ ૯ ઓઠવું; ૩૦, ૪૨.

રિપ્ લેખવું; ૫૮;

રિમ્ (અથવા રેમ્) ૧ સ્થિતિ કરિવી;
૨૨.

રિષ્ ૪ ધન પામવી; ૧૨૬, ૧૩૦,
૧૪૪.

હજ્ પ્રકાશવું; ૧૫૪;

પ્ર ૧૬૦.

હજ્ ૭ રોશવું; ૮૩;

અપ ૭૯, ૮૦;

અવ ૧૭૩.

હજ્ ૧ ઊગવું; ૨૭, ૧૬૨, ૧૯૫,
૧૯૬;

અધિ ૧૭૮;

અનુ+આ ૧૮૫;

અભિ+અવ ૧૯૮;

આ ૪૯, ૬૧, ૬૭, ૧૩૯, ૧૬૫,
૧૮૫.

હજ્ ૧ લેવું; ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૪;
આ ૧૮૦.

હજ્ ૩ બોલવું; ૧૨૮, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૭૦, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૯૦,
૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪,
૧૯૫;

પ્ર ૭, ૫૭, ૬૫, ૮૪, ૧૧૫,
૧૩૭, ૧૭૪;

વિ ૨૦;

સમ ૬.

હજ્ ૧ વાંકા ચાલવું; ૧૪૫, ૧૫૪.

હજ્ ૧ બોલવું; ૨૧, ૫૦, ૮૩,
૯૪, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૯,
૧૩૨, ૧૩૬, ૧૪૩, ૧૫૧,
૧૫૩, ૧૫૫, ૧૬૩, ૧૬૪,
૧૬૫, ૧૭૦, ૧૮૩, ૧૮૬,
૧૯૦, ૧૯૧;

અભિ ૧૭૦;

આ ૩૪, ૧૨૩, ૧૬૧;

વિ ૧૪૦;

સમ ૬૪, ૧૩૦.

હજ્ ૧ વધ કરવો; ૧૨૫;

અપ ૧૧૬.

હજ્ ૧ મેળવવું; ૧૬૫.

હજ્ ૧ ધારણ કરવું, કાપવું;

અધિ ૧૩.

હજ્ ૧ ઉલટી કરવી; ૧૦૦.

હજ્ ૨ ધ્રુવવું; ૫૬, ૯૧, ૧૪૧.

હજ્ ૧ વાસ કરવો; ૯૬, ૧૫૩,
૧૭૭;

ઉપ ૧૯૦.

હજ્ ૨ પહેરવું; ૫, ૧૫૫;

અધિ ૮૭;

સમ ૫૬.

હજ્ ૬ પ્રકાશવું;

વિ ૧૭.

હજ્ ૧ બેઠવું; ૧૨૩, ૧૬૫, ૧૬૬;

અનુ+સમ ૧૫૨;

આ ૧, ૧૭, ૧૮, ૪૮, ૭૫, ૧૫૦.

હા ૨ વાવું;

અનુ ૧૬૪;

પ્ર ૫૨, ૧૧૧.

હજ્ ૧ ધ્રુવવું; ૧૪૪;

વિજ્ ૭ જુલું કરવું;

વિ ૧૨૩.

વિજ્ ૬ પ્રજવું;

સમ ૧૨૪.

વિજ્ ૧ જાણવું; ૪, ૫, ૮, ૨૦,

૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૪૨,

૫૮, ૭૪, ૮૮, ૯૦, ૯૯,

૧૦૧, ૧૧૫, ૧૩૬, ૧૩૭,

१४५, १४७, १४८, १५१,
१५३, १५४, १५५, १५६,
१७८, १८४, १८०, १८३;

प्रति १२३, १२४;

सम् १५६.

विद् ६ भेणवपुः १५, २०, ५४,
८०, १०१, १०२, १०३,
१३६, १६१, १७५, १७७,
१८०, १८७, १८८, १८९;

अनु २३;

आ १२६;

निर ११४;

प्रति १७५.

विदांक न्यपुः १६३.

विध् ४ विध्वपुः

अप १३०.

विध् ६ पूजपुः १०५, १०६, १०७,
१०८.

विध्व (वन् अथवा वा तु ध्वञ्ज-
हर्षकृप) पूजपुः

आ ५०.

विश्व ६ प्रवेश करवो; ११२, १२७,
१५२;

अभि+सम् १४०;

आ ११०, १०८, १५२, १५६,
१६०, १६४;

नि ८४, १६२.

विध्व ३ (कांक्ष) करवुः २८, ५०,
१०४, १३६.

वी २ भावु, भोगवपुः २१.

वीह्व मन्थुत करवुः १३२.

वृ १ हंकपुः ४१.

वृ १, ५;

अप १०;

आ १३१;

वि ४४;

वि+आ १३.

वृ ६ वरपुः ८, १२२, १४०, १४१,
१७२, १८२;

आ ३६, ११३.

वृज् ७ वाणपुः १८८;

अप १०४;

परि १३१.

वृत् १ यपुः, इरपुः ८२, ६४,
१५२;

अनु ४८;

अभि १५८;

आ ४७;

उप+आ १६१;

ओ १०३;

नि २२, ६६;

सम् १०५, १०७, ११४.

वध्व १ वध्वपुः ४८, ७४, ६२,
१५६, १६२;

अति १६१, १६२;

अभि १५०.

वृष १ वरसपुः ५४, ५५, १२५.

व्यच् १ ह्येणु करवुः १४०.

व्यच् १ पीडा करवी; १६१;

व्रज् १ नपुः

उद् १७०.

व्रज् ६ कापपुः १३८;

वि ३७.

शक् ५ शक्पुः १२१, १८६.

शस् स्तुति करवी; २५, १३८;

प्र ११७.

શમ્ (શમીષ્વ ૩૫) શુદ્ધ કરવું; ૧૨૩.

શસ્ ૩૫૫૫;

વિ ૧૮૦, ૧૮૧.

શાસ્ ૨ શાસન કરવું; ૯૪.

શિક્ષ (શક્તું ધમ્માદર્શક ૩૫) -
મદ્દ કરવી; ૬૨;

ઉપ ૯૬.

શિક્ષ્ ગણગણાટ કરવો; ૧૩૦.

શિષ્ ૭ બાકી રહેવું; ૧૨૮.

ઉદ્ ૧૭૨.

શી ૨ સુવું; ૯, ૧૦, ૯૫, ૯૫,
૧૫૪, ૧૬૩, ૧૭૯,
૧૯૧, ૧૯૩;

અધિ ૧૬૨;

અષ ૧૬૯;

આ ૧૦;

ઉપ ૧૯૩.

શુચ્ ૧ પ્રકાશવું;

અપ ૧૮, ૧૯;

આ ૧૮.

શુધ્-શુધ્ ૧ શુદ્ધ કરવું; ૧૨૩,

શુમ્-શુમ્ ૧ શલ્યગારવું; ૯૩.

શ્રય્ ૯ બીકું કરવું; ૫૬.

શ્રિ ૧ આશ્રય આપવો; ૧૩, ૧૪,
૧૨૪, ૧૪૧;

નિ ૧૯૫.

શ્રી ૯ મેળવવું;

અભિ ૭૧, ૭૨.

શુ ૫ સાંભળવું; ૭, ૨૪, ૩૮, ૧૨,
૬૧, ૧૦૬, ૧૩૯,
૧૭૯, ૧૮૩;

આ ૩૮, ૮૬, ૯૪;

ઉપ ૧૩૦;

પ્રતિ ૭.

શ્વશ્ ૧ ભેટવું; ૩૮.

શ્વસ્ ૨ પુકવું;

ઉપ ૧૪૨.

શ્વા (શ્વિ) પુશવું;

વિ ૧૬.

સચ્ ૧ સંગાથ કરવો, મદ્દ કરવી;
૩, ૨૬, ૪૦, ૬૮;

આ ૮૬.

સદ્ ૧ એસવું; ૧૨૨, ૧૨૭;

આ ૭૫, ૧૨૫, ૧૮૨,

ઉપ ૭૨, ૧૨૭, ૧૩૧;

નિ ૫, ૧૬૧, ૧૮૬.

સપ્ ૧ સેવવું; ૬૨.

સપર્ચ્ ૫શ્વવું; ૧૪૪.

સન્ ૨ ઉશ્વવું; ૪૪.

સહ્ ૧ પરાભવ કરવો; ૮૨૧, ૮૨૨

સા ૪ બાંધવું;

અભિ ૧૪૬;

વિ ૩, ૫૮, ૧૨૭.

સિ ૯ બાંધવું; ૧૪૬.

સિચ્ ૬ બાંધવું;

અભિ ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૮૫, ૧૮૬,
૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯;

નિ ૫૩;

પરિ ૭૩, ૧૫૫.

સિધ્ ૧ દ્વર કરવું, રોકવું; ૧૧, ૨૨;

અપ ૧૩૨;

નિ ૧૨૩.

સુ ૫ નીચોવવું; ૭૮.

સૂ ૨ પ્રેરવું, બન્ન આપવો; ૧૧૦;

અભિ ૧૮૨;

સૂ ૬;

આ ૨૬;

પ્ર ૧૨૬.

સૂઝ ગોઠવણું, મોઠવણું; ૨૩.

સૂ ૩ સરણું; ૯૨, ૯૮, ૯૯;

ઉપ ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧.

સૂઝ ૬ સર્જન કરણું; ૧૧૬, ૧૧૬;

અતિ ૧૪૬;

અથ ૧૧, ૩૩, ૪૮, ૬૫, ૯૯;

ઉદ્ ૧૮૧;

પ્ર ૫૬;

વિ ૧૫૬, ૧૮૬, ૧૯૦;

સમ ૨૮.

સૂણે સરણું;

અતિ ૧૪૫;

અનુ+અથ ૧૯૨;

ઉપ ૧૪૭, ૧૬૩;

વિ ૭૬, ૧૬૪.

સ્કન્ધ ૧ ફૂંડણું; ૧૨૫.

સ્તન ૨ ગર્જના કરવી; ૫૩;

પ્ર ૮૫.

સ્તમ્-સ્તમ્ ૯ ટેકા આપવો; ૩૦;

વિ ૬૩.

સ્તુ ૨ સ્તુતિ કરવી; ૧૪, ૫૦,

૧૪૮, ૧૭૨, ૧૮૧, ૧૮૪;

ઉપ ૧૪૩.

સ્તુમ્ ૧ સ્તુતિ કરવી;

પ્રતિ ૫૫.

સ્તુ ૯ પાથરણું, ફેલાવણું;

ઉપ ૫૫.

સ્થા ૧ ઉભા રહેણું; ૧૦, ૨૨, ૪૩,

૪૪, ૪૭, ૮૬, ૯૦, ૧૪૫,

૧૪૬, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૬,

૧૬૧, ૧૭૬, ૧૮૩, ૧૮૪,

૧૯૭;

અધિ ૭૧, ૧૫૧, ૧૫૬;

અભિ ૨૭;

આ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૪;

ઉપ ૬૧, ૯૬, ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૮૨;

ઉપ+આ ૧૩૭, ૧૭૬;

પ્ર ૭૮;

વિ ૧૪, ૧૧૦. ૧૬૬.

સ્પૃધ્ ૧ સ્પર્ધા કરવી; ૧૭૫.

સ્પૃશ્ ૬ સ્પર્શ કરવો;

ઉપ ૧૧૦, ૧૮૬, ૧૯૬.

સ્ફુર ૬ ધોકેણું, ફુંકેણું; ૩૩, ૮૨.

સ્મિ ૧ સ્મિત કરણું; ૧૪.

સ્યન્દ્ ૧ ગતિ કરવી, ઝરણું; ૫૩.

હન્ ૨ આધાત કરવો; ૭, ૮, ૯,

૩૨, ૩૩, ૫૪, ૬૩, ૬૫,

૧૧૭, ૧૫૪;

અપ ૩૭;

અથ ૧૬૫;

આ ૧૩૧;

આ+અધિ ૬;

ઉદ્ ૩૬;

ઉપ ૧૩૧;

વિ ૩૭, ૫૧, ૫૫.

હર ૪ તમ થણું;

અભિ ૧૪૩.

હા ૩ આત્મનેપદ, જણું; ૧૬૨;

અતિ+ઉદ્ ૧૬૬;

અપ ૧૧૨;

ઉદ્ ૫૨;

વિ ૧૬૩.

હા ૩ પરસ્પૃષ્ઠ; તબુ; ૧૫૩, ૧૫૫,
૧૭૦, ૧૬૩;

અથ ૮૦.

હિ ૫ પ્રેરવું; ૧૪૫.

હિન્ ૭ હિન્સા કરવી; ૧૦૮, ૧૨૪,
૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૮, ૧૬૨,
૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮.

હીહ ૧ ગુસ્સે થવું; ૭૯.

હુ ૩ હોમવું; ૩૬, ૭૮, ૧૦૮,
૧૪૨, ૧૮૨;

આ ૨૭.

હ ૧ બોલાવવું; ૨૪, ૩૨, ૪૧, ૬૨,
૬૩, ૭૦, ૭૧, ૭૫.

હ ૩; ૧૩૮.

હ ૧ લેવું, હરણ કરવું; ૧૬૬;

અમિ+અથ ૧૬૨, ૧૬૪;

આ ૧૪૨, ૧૬૬, ૧૬૧;

ચિ+આ ૧૮૩.

હુ ૨. ઢાંકવું;

અપ ૧૬૩.

હા ૪ બોલાવવું; ૧૪૦; ૧૪૧;

ઓ ૬, ૧૧૬, ૧૪૦;

ઉપ ૧૩૬, ૧૬૪, ૧૬૫;

પ્ર ૩૬;

ચિ ૩૨, ૧૮૨.

હ ૧ વાંકા થવું; ૧૨૧, ૧૨૨.

सुधारैवधारै

(न्यां स्वर नथी आभ्या त्वा भूण ग्रंथमां छे ते प्रभाषे समन्वा.)

पृ. पं. सुधारै.

२	१३	दिवेवि
५	५	३
१४	८	अदर्शि
१७	२०	ऊर्ज
१६	१	यंति भानवः
२१	मथाणु	सू. १०६.
२२	५	आप्त्यः
२२	७	”
२२	१७	यहतीः
२४	१	विदं
३१	१२	सुतसोमस्य
३२	७	विऽज्यंते
३३	१	यः
३६	१३	सिंधुः
४०	१४	त्वष्टेव
४२	११	इंद्र
४२	१३	इंद्र
४२	१४	अस्माकम्
४६	६	क्षत्रं
५०	१३	वृषभो
५१	१६	रथोऽइव
५२	१२	जर्भुरीति
५२	१७	असुरः
५३	११	स्यंदतां
६०	११	सुदासं
६१	६	पुरोहिति

पृ. पं. सुधारै.

६२	१	युवां
६२	१४	धिया
७०	४	काण्वस्य
७०	७	”
७१	२०	मधुना
७२	८	वज्रवे
८२	मथाणु	सू. ३४.
८३	”	”
८४	१३	वोधाति
८६	१५	महित्वा
८७	८	बंधुः
१००	६	न्यृष्टः
१०३	३	हृत्तौ
१२१	५	वस्स्तेन
१२५	१२	विरग्निन
१२७	६	नद्यामि
१३०	२	संगत्य ताः
१३२	२	संनद्धो
१३२	१२	मेदुदु
१३६	१७	महद्
१३८	११	शणुहि
१४४	१	योक्त्रे
१४८	८	वरुणः
१४८	मथाणु	का. ६. सू. २४.
१६१	६	प्रक्रामन्तः
”	११	वदामि
”	१७	मां नः

પૃ.	પં.	સુધારો.	પૃ.	પં.	સુધારો.
૧૮૦	૧૦	નિગુહાન	૨૮૯	૩૦	નિગુહામિ
૧૮૦	૨૫	ઈશાંચક્રે	૨૯૦	૨૬	બેદીલી થ્યા વિના
૧૮૩	૨	સ્તતો	૩૦૪	૧૦	બહોતી
૧-૮	ના બદલે	૨૦૧-૨૦૮	૩૦૯	૨૬	Spirit of God
૨૦૯	૨૭	સાથે	૩૧૧	૨૨	અગ્નિ એ
૨૧૪	૩૨	૧૩ મનુષ્યની જેમ -મનુષ્યત્	૩૧૫	૧૭	(આકાશમાં ચઢે છે તેના બદલે) માતરિશ્વા ફરે છે
૨૨૫	૧૬	દૌર્ગંધ	૩૨૭	૧૯	વદનું રૂપ ગણે છે
"	૧૭	પુરુકુસાની	૩૩૨	૨૨	પછીનાની
"	૨૨	૧૦ ધાન્યવાળા	૩૩૨	૨૫	અંધીઓની સ્તુતિ
૨૨૮	૮	ઋતવડે	૩૩૫	૪	જહનુઓનું
૨૩૫	૧૭	યજ્ઞનીય-યજ્ઞત	૩૩૫	૮	(‘તે’ના બદલે) સુવર્ણના તકીઆ ઉપર
૨૩૯	૧૧	બળવાન (અસ્પવિરામ કહાડી નાંખવો)	૩૫૪	અત્	પછી અત્યાય ૧૫૨.
૨૫૦	૩	ચાલતાંના	"		અદ્ભુત ૫,૩૮.
૨૫૧	૮	વેગવાળામાં ઉત્તમ વેગવાળા છે.	૩૫૮		અર ૧૨, ૧૨૭, ૧૪૪, ૧૫૫.
૨૫૯	૧૮	વ્યર્થ આવી છું !	"		અરાય ૧૬૪.
૨૬૭	મથાળું, મં. ૧૦. સ. ૧૪૭		૨૬૦	આનુષ્ટુભ પછી આપ કહાડી નાંખો.	
૨૭૬	૩૧	વિરજ્ઞી	"	આપ્ત્ય પછી આપ્ત્વા	
૨૭૭	૨૫	૩-૧ જેનાવડે દેવમય દેવ	૨૭૦	હઠ્ઠા પહેલાં હઠ (અન) ૫૯. (સ્તુતિ) ૧૨૮.	
૨૮૬	૬	હે વાયસ્પતિ મનોદેવ (‘ન’ કહાડી નાંખો)	૩૭૮	દિવ્ય પછી દિશ્ ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૬, ૧૯૭.	
૨૮૮	૯	દેવોનો			
૨૮૮	૧૩	આ			

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં પ્રકાશનો.

પુરાતત્વમંદિર અંથાવલી

- ગુજરાતનો ઇતિહાસસાધનસંગ્રહ—પુસ્તક ૧. મેરુતુઆચાર્ય વિર-
ચિત પ્રબન્ધચિન્તામણિ. સં૦ આચાર્ય જિનવિજય (છપાય છે)
- ૧ પાલી પાઠાવલી—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી કિં. ૦—૧૪—
- ૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી કિં. ૦—૧૨—૦
- ૩ આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા—છીટની પદી કિં. ૨—૦—૦
અમડાની પદી કિં. ૨—૮—૦
- ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય—(શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પુસ્તકનો અનુવાદ) સીલક નથી.
- ૫ ઉપનિષત્પાઠાવલી—સં૦ શ્રી ૦ દ. બા. કાલેલકર કિં. ૦—૧૨—૦
- ૬ અભિધમ્મત્થ સંગ્રહો—(બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક અંથ)
સં૦ અં. ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૦—૦
- ૭ છુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ—લે૦ અં. ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૮—૦
- ૮ આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ—લે૦ ઋગ્નેદી કિં. ૩—૮—૦
- ૯ અભિધાનપદીપિકા—(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ) કિં. ૫—૦—૦
- ૧૦ સમ્મિતિતર્ક ભા. ૧ અભ્યુદયદેવની તત્ત્વબોધવિદ્યાયિની સાથે
સં૦ પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ કિં. ૧૦—૦—૦
- ૧૧ સમ્મિતિતર્ક ભાગ ૨—સં૦ પં. સુખલાલજી તથા
પં. બેચરદાસ કિં. ૧૦—૦—૦
- ૧૨ કાવ્યપ્રકાશ ભાગ ૧ (ઉ. ૧-૬) અનુ૦ શ્રી. રા. વિ.
પાઠક અને શ્રી. ર. છા. પરીખ કિં. ૧—૮—૦
- ૧૩ મુદ્ધપદ—(મૂલ દેવનાગરીમાં તથા ગૂજરાતીમાં અનુવાદ
ટિપ્પણી, શબ્દકોષ વગેરે) સં૦ અં. ધર્માનંદ કોસમ્બી
તથા રા. વિ. પાઠક કિં. ૧—૦—૦
- ૧૪ સમાધિમાર્ગ—લે૦ અં. ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૦—૮—૦
- ૧૫ બૌદ્ધસંઘનો પરિચય—લે૦ અં. ધર્માનંદ કોસમ્બી કિં. ૨—૦—૦
- ૧૬ પ્રાકૃતવ્યાકરણ—(દેવનાગરી લિપિમાં) લે૦ પં.
બેચરદાસ જીવરાજ કિં. ૪—૦—૦
- ૧૭ વૈદિક પાઠાવલી—સં૦ શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ કિં. ૩—૮—૦
- ૧૮ સમ્મિતિતર્ક ભા. ૩—સં૦ પં. સુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ
કિં. ૧૦—૦—૦
- ૧૯ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ—સં૦ મુનિ જિનવિજયજી (છપાય છે)
પુરાતત્ત્વ (ત્રિમાસિક) પુ ૧-૨-૩-૪ દરેકની ચોખ્ખી કિં. ૫—૧૨—૦

